

20. | 1. | 2024
cilt | sayı | bahar
volume | issue | spring

ISSN: 1306 - 2174

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of
Economic and Social Research

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi
The International Journal of Economic and Social Research

ESAD

Cilt/Volume:20 Sayı/ Issue:1

Bahar / Spring 2024

ISSN&e ISSN: 136 - 2174

SAHİBİ / OWNER

Prof. Dr. Mustafa ALİŐARLI - mustafa.alisarli@ibu.edu.tr
Rektor, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Turkey

**BİLİMSEL YAYIN VE DERGİLER KOORDİNATORLÜĞÜ / SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND JOURNALS
COORDINATOR**

Assoc. Prof. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU -mustafayigitoglu@ibu.edu.tr
Coordinator, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-TURKEY

Assist. Prof. Dr. Can DOĞAN-can.dogan@ibu.edu.tr
Coordinator Assistant, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Fatma DEMİRAY AKBULUT - demiray_f@ibu.edu.tr
Coordinator Assistant, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-TURKEY

BAŞ EDİTÖR/ EDITOR IN CHIEF

Assoc. Prof. Dr. Cengizhan YILDIRIM- yildirim_c@ibu.edu.tr
Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Bolu-TURKEY

DERGİ YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Fatih SAVAŐAN - fsavasani@sakarya.edu.tr
Sakarya University, Faculty of Political Sciences, Sakarya-TURKEY

Prof. Dr. Mehmet ASUTAY - mehmet.asutay@durham.ac.uk
Business School, Durham-UK

Prof. Dr. Yunus KAYA - yunus.kaya@istanbul.edu.tr
İstanbul University, Faculty of Economics, İstanbul-TURKEY

Prof. Dr. Lütfi SUNAR - lutfi.sunar@medeniyet.edu.tr

İstanbul Medeniyet University, Faculty of Art, İstanbul-Turkey

Assoc. Prof. Dr. Abdullah Topcuğlu - abdullah.topcuoglu@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Bolu-TURKEY

Assist. Prof. Dr. Ahmet KONCAK - akoncak@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Bolu-TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Mustafa ALTUNOK - altunok_m@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Bolu-TURKEY

Assist. Prof. Dr. İlhan SAĞSEN - ilhansagsen@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Bolu-TURKEY

Assist. Prof. Dr. Serdar ŞAHİN -serdarsahin@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Bolu-TURKEY

Assoc. Prof. Hakan Tahiri MUTLU- tahirimutlu@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Bolu-TURKEY

DİL EDİTÖRÜ / LANGUAGE EDITOR

Assist. Prof. Dr. Emre ERĐİN - emre.ergin@ibu.edu.tr

YAYIN EDİTÖRÜ / PUBLISHING EDITOR

Research Assistant Fatih EROĞLU - fatih.eroglu@ibu.edu.tr

HAKEM KURULU / REFEREE BOARD

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır. / **Bu konuda genel**

bilgi için <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esad>

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisine gönderilen makaleler en az iki kör hakem tarafından değerlendirilir. İsimler paylaşılmaz. Daha detaylı bilgi için şu linke bakabilirsiniz:
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/esad>

The International Journal of Economic and Social Research uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Referee names are kept strictly confidential. **For detailed information, please click here:** <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esad>

ADRES/ADDRESS

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Gököy Kampüsü

Bolu

Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Economic and Administrative Sciences Gokoy Campus-Bolu

e-mail: iibfdergi@ibu.edu.tr

DİZİNLENME BİLGİLERİ / ABSTRACTING AND INDEXING SERVICES

BAİBÜ İİBF Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, TR Dizin endeksinde taranmaktadır.

click here: <http://sabited.ibu.edu.tr/>

	Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (ESAD) yılda iki kez yayınlanan hakemli, akademik uluslararası bir dergidir. ESAD'da yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın dili Türkçe olmakla beraber diğer dillerde de yazılar yayınlanmaktadır. Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları ESAD'a ait olup, yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz. Yazıların yayınlanıp yayınlanmamasından yayın kurulu sorumludur.
	The International Journal Economic and Soical Research is a peer-reviewed, international journal published two times a year. The scientific and legal responsibility of the articles published in The International Journal Economic and Soical Research belongs to the authors. Although the language of publication is Turkish, articles are published in other languages. All publication rights of the published articles belong to The International Journal Economic and Soical Research and cannot be printed, reproduced or transferred to the electronic media in whole or in part without the permission of the publisher. The editorial board is responsible for publishing the articles.

İçindekiler/Contents

i/iv | Jenerik/Generic

Makaleler/Articles

- 1-15 | Ahmet KONCAK, Gökhan KONAT, Havanur ERGÜN TATAR
Stochastic Convergence Analysis in Per Capita Health Expenditures for OECD Countries: Wavelet Unit Root Test Approach
OECD Ülkeleri için Kişi Başına Sağlık Harcamalarında Stokastik Yakınsama Analizi: Dalgacık Birim Kök Testi Yaklaşımı
- 16-36 | Dila ASFUROĞLU
Türkiye'nin Döngüsel Ekonomiye Geçiş Performansı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz
A Comparative Analysis of Turkey's Performance for Transitioning to The Circular Economy
- 37-61 | Munise Tuba AKTAŞ, Talha KUTAY
Dijital Dönüşüm Çağında İmalat: Sürdürülebilirlik 4.0
In the Age of Digital Transformation in Manufacturing: Sustainability 4.0
- 62-78 | Gül SENİR
G20 Ülkelerinin Sürdürülebilirlik Performansının Ölçülmesi
Measuring the Sustainability Performance of G20 Countries
- 79-94 | Bilal AKYOL
İşsizlik Sigortasında Ahlaki Tehlike Sorunu ile Mücadelede Bireysel Tasarruf Hesapları: Şili Örneği
Individual Savings Accounts to Combat The Moral Hazard Problem in Unemployment Insurance: The Case of Chile
- 95-111 | Eda BOZKURT, Ali ALTINER
OECD Ülkelerinde Kamu Sosyal Harcamalarının Gelir Eşitsizliğine Etkisi: Panel Kantil Regresyon Analizi
The Effect of Public Social Spending on Income Inequality in OECD Countries: Panel Quantile Regression Analysis
- 112-131 | Onur YAĞIŞ
Doğal Kaynak Bağımlılığı ve Makroekonomik Göstergelerin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: MENA Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi
The Effect of Natural Resource Dependence and Macroeconomic Indicators on Economic Growth: Panel Data Analysis for MENA Countries
- 132-154 | Şenol DURGUN
Cumhuriyetçi Siyaseti Demokrasiyle Tamamlamak: Türkiye Üzerinden Bir Analiz
Complementing Republican Politics with Democracy: An Analysis Through Türkiye
- 155-174 | Mustafa Mert ALPBAZ
Siyasi Kutuplaşma Ortamındaki TRT'nin Genel Müdürleri İsmail Cem ve Şaban Karataş'ın 1961 Anayasasına Bakışları
Perspectives on the 1961 Constitution from İsmail Cem and Şaban Karataş, General Directors of TRT in an Atmosphere of Political Polarization
- 175-196 | Veysel BABAHAÑOĞLU
İsrail'in "Yerleşimci" Politikası ve Filistin'e Yansımaları: Gazze Saldırıları
Israel's "Settlers" Policy and its Repercussions on Palestine: Gaza Attacks

- 197-214 Hasan TUTAR, Gamze AY
A Study on the Potential of Emotional Contagion to Predict Emotional States in Organizations
Örgütlerde Duygusal Bulaşmanın Duygu Durumlarını Yordama Potansiyeli Üzerine Bir İnceleme
- 215-227 Salim Sercan SARI, Şule Yüksel YİĞİTER
S&P 500 - BIST 100 Karşılaştırmalı Analizi ile Finansal Stres Endeksi ve Borsa İlişkisinin İncelenmesi
Examining The Relationship Between Financial Stress Index and Stock Market with S&P 500 – BIST 100 Comparative Analysis
- 228-245 Zeliha SEÇKİN, Yüstra KÖSE
Toplum 5.0 ile İlgili Çalışmaların Bibliyometrik Analizi: Scopus Örneği
Bibliometric Analysis of Studies Related to Society 5.0: Scopus Database
- 246-264 Şahay OK, Meltem ECE ÇOKMUTLU
Lisanssız Güneş Enerjisi Üretimi ve Muhasebe Uygulamalarının TMS/TFRS Çerçevesinde Değerlendirilmesi
Evaluation of Unlicensed Solar Energy Production and Accounting Applications Within The Framework of TAS/TFRS
- 265-282 Kayhan AHMETOĞULLARI
Hisse Senedi Fiyatını Etkileyen Finansal Göstergelerin Saptanması: Katılım ve Konvansiyonel Bankacılık Sektörü Uygulaması
Determining Financial Indicators Affecting Stock Prices: Application in the Participation and Conventional Banking Sector

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

Stochastic Convergence Analysis in Per Capita Health Expenditures for OECD Countries: Wavelet Unit Root Test Approach

OECD Ülkeleri için Kişi Başına Sağlık Harcamalarında Stokastik Yakınsama Analizi: Dalgacık Birim Kök Testi Yaklaşımı

Ahmet KONCAK¹ Gökhan KONAT² Havanur ERGÜN TATAR³

Geliş Tarihi (Received): 20.07.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 21.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Abstract: Health is considered one of the essential factors in the growth and development of countries and the formation of human capital. Advances in the health sector have a positive effect on economic growth. With the development of technology and progress, it is evident that there have been severe increases in health expenditures in both developing and developed countries in recent years. Since investments in health expenditures contribute to the physical structure of the population, this situation brings with it an increase in productivity. For this reason, health expenditure convergence has recently become the focus of researchers in the economics literature. This study examined whether the per capita health expenditure of 21 OECD members converged to the OECD average. Stochastic convergence has been tested for the period 1975-2019 with the wavelet unit root test developed by Fan & Gencay (2010) as well as conventional unit root tests (ADF, PP and KPSS). When the wavelet unit root test results, which include both time and frequency domain information with better power characteristics than conventional tests, are examined, it is concluded that nine countries converge to the OECD average. Since health expenditures, which is one of the economic development indicators, are an essential factor for sustainable economic growth, it is an inevitable fact that if the convergence hypothesis of health expenditures is valid, it will positively affect economic growth.

Keywords: Unit Root Test, Time Series, Wavelet, Health Expenditures, Convergence

&

Özet: Sağlık, ülkelerin büyüme ve gelişmesinde ve beşerî sermayenin oluşumunda temel faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Sağlık sektöründeki gelişmeler ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir. Gelişen teknoloji ve ilerleme ile son yıllarda hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelerde sağlık harcamalarında ciddi artışların olduğu görülmektedir. Sağlık harcamalarına yapılan yatırımlar, nüfusun fiziki yapısına katkı sağladığından, bu durum verimlilik artışını da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle sağlık harcamalarının yakınsaması son zamanlarda iktisat literatüründe araştırmacıların odak noktası haline gelmiştir. Bu çalışma, 21 OECD üyesinin kişi başına sağlık harcamasının OECD ortalamasına yaklaşıp yaklaşmadığını inceledi. Stokastik yakınsama, Fan & Gencay (2010) tarafından geliştirilen dalgacık birim kök testi ve geleneksel birim kök testleri (ADF, PP ve KPSS) ile 1975-2019 dönemi için test edilmiştir. Sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, sabit ve sabit trendli modeller için 21 OECD ülkesinin OECD ortalamasına yakınsadığı görülmektedir. Ekonomik gelişmişlik göstergelerinden biri olan sağlık harcamalarının sürdürülebilir ekonomik büyüme için vazgeçilmez bir faktör olması nedeniyle, sağlık harcamalarının yakınsama hipotezinin geçerli olması durumunda ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceği kaçınılmaz bir gerçektir.

Anahtar Kelimeler: Birim Kök Testi, Zaman Serileri, Dalgacık, Sağlık Harcamaları, Yakınsama

Atıf/Cite as: Koncak, A., Konat, G., & Tatar H. E. (2024). Stochastic Convergence Analysis in Per Capita Health Expenditures for OECD Countries: Wavelet Unit Root Test Approach, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 1-15.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Assist. Prof. Dr., Department of Econometrics, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Bolu Abant İzzet Baysal University, 14030, Bolu, Türkiye, akoncak@ibu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4445-6128.

² Assoc. Prof. Dr., Department of Econometrics, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Bolu Abant İzzet Baysal University, 14030, Bolu, Türkiye, gokhan.konat@inonu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0964-7893.

³ Assoc. Prof. Dr., Department of Economy, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Bartın University, 74100, Bartın, Türkiye, havanurergun@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4284-9083.

1. Introduction

The importance of investing in human capital for economic growth is emphasized in numerous economic studies and literature on developing economies. Human, one of the essential economic growth and development factors, is accepted as human capital (Kızılkaya & Dağ, 2021, p. 587). The definition of human capital includes knowledge, skills, abilities, health status, place in social relations and education level (Şenol & Onaran, 2022). The knowledge and skills used in developing human capital in health, education, and communication, apart from industry and agriculture, have a significant share (Şen & Pehlivan, 2018, p. 206). Moreover, Becker (1993) explored an alternative type of capital, encompassing factors that improve health, elevate income, or contribute to a person's enduring interest in literature. This includes expenditures on school education, medical care, computer training courses, and courses that emphasize virtues such as punctuality and honesty.

According to Schultz (1961), who focused on growth and increasing human capital stock, significant earnings differences mostly reflect differences in health and education. For example, workers in the South earn significantly less on average than workers in the North or West (in the USA). Furthermore, most migrant agricultural workers earn significantly less than other workers. The workers' poor health and lack of education are the main causes of this situation. Schultz (1961) discusses essential activities that develop people in terms of understanding human investments. At this stage, education and health are accepted as the most important components of creating productive capital. Schultz (1961) identifies five main groups of human-enhancing activities. These are listed below:

- Health services, including all expenditures that will affect the life expectancy of the people,
- Training organized by companies,
- Education in primary, secondary, and higher education,
- Training programs for adults that are not organized by companies,
- Individual or family migrations to adapt to changing conditions.

Barro (1991), emphasizing the importance of the concept of human capital, claims that human capital investments cause an overflow-spillover effect in the economy. The overflow-spillover effect leads to an increase in physical and human capital investment. As a result, economic growth increases.

Health status will undoubtedly contribute to increased productivity in the workforce. As a result, health is considered an important factor in the formation of human capital and contributes to countries growth and development (Akarsu et al., 2019, p. 90). There is some evidence of the intangible benefits of education. Individuals with a high level of education, family income, etc., even when variables are considered, have better health knowledge and health status (Grossman, 1976; Kenkel, 1990).

It is observed that health expenditures are increasing in both developing and developed countries. The expenditures and growth rate of countries for health services are related to various market types and social elements, the diversity in the organization and funding of health systems, and the technology level of the countries. Advances in medicine, population aging, and increasing customer expectations all contribute to the rise in health expenditures (Huber & Orosz 2003). Health expenditures are productive investments. In other words, investments in the health sector make a positive contribution to economic growth.

The weakness of the health sector affects the efficiency of capital negatively (Foon Tang, 2011, p. 201). Increases in health expenditures increase economic growth. Because investments in health expenditures improve the physical structure of the population, this situation leads to an increase in productivity. The increase in physical investments is also influenced by advancements in human capital and longer life expectancies (Bloom & Canning, 2000, p. 1207). According to Bloom & Canning (2000), the positive effects of health expenditures on growth are as follows:

- Healthy individuals have high productivity,

- Healthy individuals contribute positively to human capital,
- Increased average life expectancy leads to higher physical investments. Furthermore, as health expenditures rise in the economy, so does average life expectancy. Thus, growth is positively affected.

According to Okunade et al. (2004), the increase in health expenditures is a major source of concern for health policymakers in both developing and developed countries, despite the fact that the geographical distribution of health spending is unstable. In this context, health economics researchers generally focus on the factors that determine health expenditures. In this context, health economics researchers generally focus on the factors that determine health expenditures.

In empirical studies, life expectancy at birth and health expenditures are typically the most important health indicators. Health expenditure, which is evaluated in growth theory, is one of the indicators of economic development, and it has an essential share in public expenditures. Increased real income per capita, technological innovations, general health insurance, and population aging all have a significant impact on rising health expenditures. As per capita income rises, the need for new medical technologies that improve and prolong one's life also increases (Nghiem & Connelly, 2017, p. 2). Thus, it is critical to obtain information about the behavior of health expenditures. Given the disparities in health expenditures across countries, the concept of convergence in health expenditures attracts the interest of many researchers.

The increase in health expenditures contributes positively to labor productivity. At this point, one-third of the productivity increases experienced in Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) countries in the 1800s and after was due to improvements in health (Dhesi & Dhariwal, 1990). However, the proportion of health expenditures in Gross Domestic Product (GDP) in OECD countries is expected to rise over time. For example, in 2010, it can be said that the ratio of health expenditures to GDP in Japan, the USA, and European countries that can be considered in the developed category was over 8% (Kamaci & Ugurlu Yazici, 2017). However, by 2030, this spending rate is expected to rise to 10.2% as predicted (OECD, 2019, p. 11). At this point, effective spending on health in OECD countries positively affects growth and employment. In other words, convergence in health expenditures means that countries with low expenditures are catching up with countries with high expenditures.

The share of the public and private sectors in health expenditures increased steadily in OECD countries between 2012 and 2019 (OECD, 2023). In particular, a significant portion of the money was spent on healthcare services. Huber & Orosz (2003) attributed the increase in health expenditures to rapid advances in medical technologies, increasing public expectations, and the aging of the population. However, public health expenditures are increasing in OECD countries. Because the financing of health services or health insurance is provided by the public (Çalışkan, 2009, p. 118).

At the point of sustainable economic growth and labor productivity, ensuring improvement in health indicators is an important policy goal. For this reason, it is possible to increase total health expenditures through health policies to be implemented in countries whose health expenditures are below the OECD average. The rise in health expenditures will positively impact health indicators.

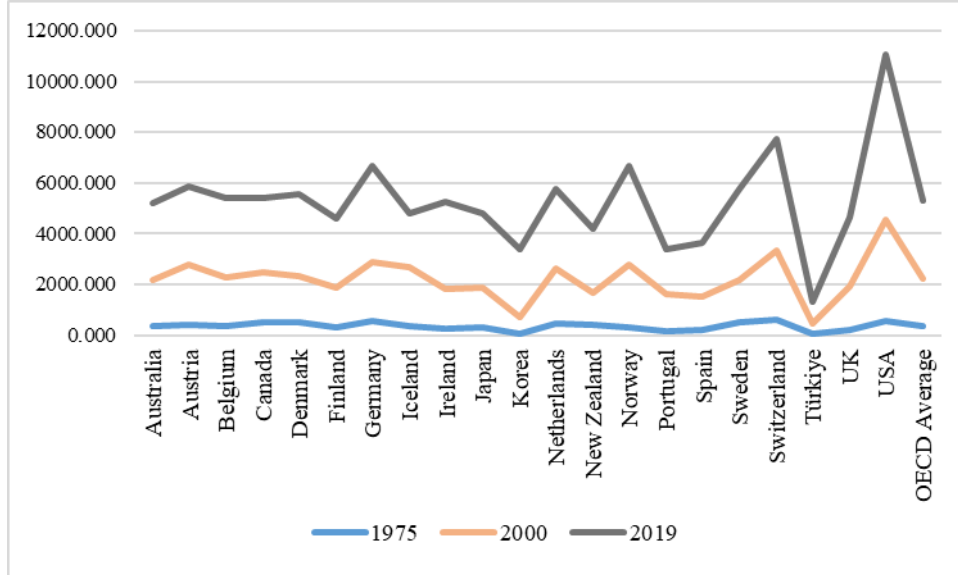
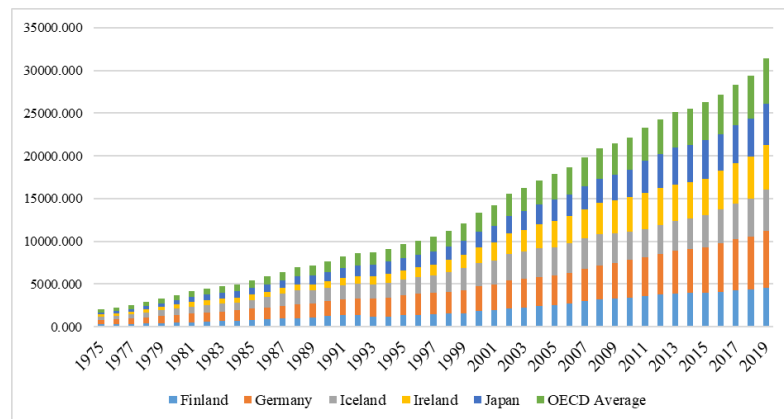
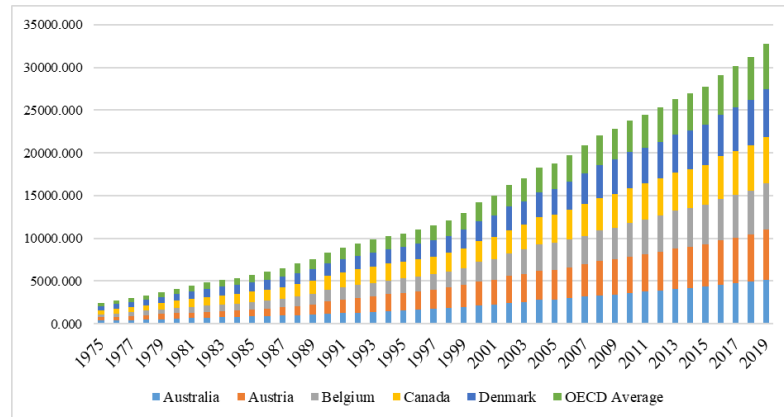

Figure 1: Health Expenditures of OECD Countries for Selected Years

Health expenditures in OECD countries have increased significantly in the last 50 years, as shown in Figure 1. There has been a significant increase in health expenditures in OECD countries from 1975 to 2019. Health expenditures, which increase faster than economic growth in OECD countries, positively affect health outcomes (Kızılkaya & Dağ, 2022, p. 589). Therefore, it is inevitable that this situation will create an essential source for economic growth and employment and that a healthy population will contribute to human capital. In addition, Figure 2 shows the comparative graphs of the average increase in health expenditures in the OECD countries.

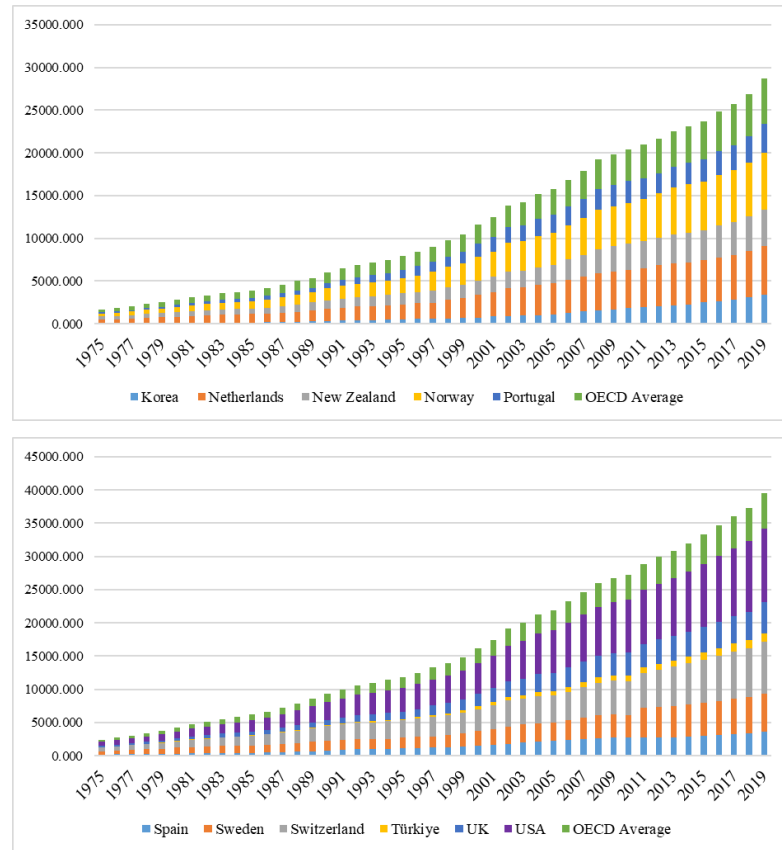

Figure 2: Comparison of Health Expenditures of OECD Countries by Average

Figure 2 shows that all OECD countries considered in the study have continued to increase. However, Australia, Finland, Iceland, Ireland, Japan, Korea, New Zealand, Portugal, Spain, Türkiye, and the United Kingdom have generally lower-than-average health expenditures.

Durlauf & Johnson (1995) and Bernard & Durlauf (1996) pioneered the use of stationarity tests to test the convergence hypothesis. When the series is determined to be stationary, they conclude that the convergence hypothesis is valid.

Convergence is investigated using various recently developed unit root tests, based on advances in the unit root test literature. Thus, it is aimed to provide more accurate results for policy makers. For example, while structural breaks were initially modeled with dummy variables, convergence with these tests was re-examined with the development of Fourier-based unit root tests. Similarly, in addition to time series, advances in the panel unit root literature have allowed researchers to investigate the same subject using panel data. Most of the unit root tests developed for both data types are based only on time domain information. It is aimed to better model the behavior of the series by using wavelet transform-based unit root tests together with time and frequency domain information. In this regard, the study used a wavelet-based unit root test.

The method used in this study differs from that of previous studies. The literature has examined the convergence of health expenditures for various countries and time periods. However, most of the methods used are time-domain-based methods. It can be said that these methods directly ignore the frequency domain information of the series. The wavelet unit root test used in the study tests the stationarity of the series by using both time and frequency domain information together. Furthermore, this approach has more power than conventional tests that only utilize the time domain (Fan & Gencay, 2010, pp. 1321-1322). Using a more reliable and higher-power test is essential because the validity of the convergence hypothesis is important to policymakers when they are deciding which policy to implement directly.

The study has five chapters in total. The second section will discuss the literature on the subject. The third section will explain the method, while the fourth section will present the results of the analysis. Finally, in the fifth section, the findings will be summarized, and policy recommendations will be presented.

2. Literature

Convergence analysis, which is based on growth theory, has recently been extensively studied not only for income but also for health field, which is considered a human capital investment. Several studies have been conducted in the literature to test the validity of the health expenditure convergence hypothesis, which is the goal of this study. Nixon (2000) demonstrates, for the period 1960-1995, that sigma convergence is valid in health expenditures and health indicators for European Union (EU) countries, while beta convergence is valid for the period 1980-1995. Hitiris & Nixon (2001) used the ADF and PP unit root tests from 1980 to 1995. Their findings showed that health expenditures in 15 EU countries support the convergence hypothesis, implying that technology diffusion and policy cohesion will ensure convergence.

In the study conducted by Narayan (2007), Im, Pesaran & Shin's (2003) (IPS) and Panel Lagrange Multiplier (LM) panel unit root tests were employed on data spanning from 1960 to 2000. The analysis demonstrated that per capita health expenditures in the United Kingdom, Canada, Japan, Switzerland, Spain, and the United States all supported the convergence hypothesis. According to Kerem et al. (2008), the share of health expenditures in GDP in different countries (EU-8, EU-12, and EU-15) converged (β) between 1992 and 2004. In EU-23 countries, the σ convergence test confirmed convergence of health expenditures from 1992 to 2004. Aslan (2009) used the IPS panel unit root test from 1970 to 2005. The findings of the study revealed a divergence in per capita health expenditure among the 19 OECD countries. Fallahi (2011) applied Lee & Strazicich's (2003) (LS) structural break unit root test to the years 1960-2006. According to the test results, OECD countries have stochastic convergence.

Panopoulou & Pantelidis (2012), used Phillips & Sul's (2007) club convergence method for the period 1972-2006. They found that the convergence hypothesis in per capita health expenditure is valid for 17 countries out of 19 OECD countries. Tülümce & Zeren (2013), for the period 1980-2008 found that there is a divergence in the share of health expenditures in GDP for 18 OECD countries. Lau et al. (2014) used a nonlinear unit root test for the period 1975-2008. They found that convergence in health expenditures per capita for 14 EU countries is not valid. Apergis (2015) used the club convergence method for the period 1990-2012. It has been found that Argentina, Brazil, Bulgaria, Croatia, Poland, and Romania in the first group converge with India, Pakistan, Türkiye, the Philippines, Russia, and Thailand in the second group in health expenditures among 19 developing countries. Pekurnaz (2015) utilized conventional and nonlinear symmetric, as well as asymmetric, panel unit root tests for the period 1980-2012. While the conventional panel unit root test across 22 OECD countries failed to reject the null hypothesis of a unit root in relative health expenditures per capita for all countries, both symmetric and asymmetric nonlinear panel unit root tests indicated stationarity in the panel. Payne et al. (2015) applied the RALS-LM unit root test to data spanning from 1972 to 2008. The results suggest a convergence in per capita health expenditures across the majority of the 19 OECD countries.

Odhiambo et al. (2015) utilized a linear dynamic panel data model to analyze health expenditures from 2000 to 2011 in 41 Sub-Saharan African Countries. The findings indicate the existence of conditional convergence. Oyedele & Adebayo (2015) noted a convergence in health expenditures among 15 ECOWAS (Economic Community of West African States) countries during the period 1995-2011. Perovic (2016) used the spatial autocorrelation model for the period 1995-2010. He concluded that there is convergence in health expenditure for EU-15 countries. In the period from 2002 to 2012, Stańczyk (2016) utilized the Structural Equation Model. The analysis, focusing on testing the validity of the convergence hypothesis concerning health expenditures across 28 EU countries (260 regions), revealed evidence of beta convergence. Nghiem & Connelly (2017) used Phillips & Sul's (2007) method between 1975 and 2004. The study found no indications of convergence among OECD countries. Şahin (2018) used a panel unit root test for the period 1995-2014. He has concluded that there is no convergence in health expenditures for Türkiye and Middle

East and North Africa (MENA) countries but convergence in infant mortality rate. Akarsu et al. (2019), used nonlinear panel unit root tests for the period 1979-2016. They concluded that the convergence hypothesis is valid only for private health expenditures per capita for 18 OECD countries.

Clemente et al. (2019) used Phillips & Sul's (2007) method for the period 1980-2014. It is concluded that the convergence hypothesis is valid for the United States. Kızılkaya & Dag (2021) used Furuoka's (2017) Fourier unit root test for the period 1975-2019. They concluded that the convergence hypothesis is valid for 17 OECD countries. Using data from 1995-2018, Atılgan & Özbek (2021) tested the convergence hypothesis with the Fourier Panel LM and Reese & Westerlund (2016) panel unit root tests. The findings revealed that the idea of convergence in health indicators for Group of Seven (G7) countries is invalid.

According to the existing literature, the methods utilized mostly consist of time series unit root tests and panel unit root tests in the time domain. In this study, the wavelet unit root test, which uses frequency and time domain information, is used. The wavelet unit root test has better power and size properties than most unit root tests that only use time domain information, as discussed in the methodology section. This means that wavelet unit root tests provide more reliable and unbiased results. Examining the convergence hypothesis of health expenditure, a topic that has been extensively researched in the literature for various country groups and periods, with the wavelet unit root test also entails assessing the reliability of results obtained with conventional unit root tests.

3. Methodology and Dataset

Whether economic variables have a unit root has become increasingly important since Nelson & Plosser's (1982) work. Beginning with Dickey & Fuller (1979), the unit root literature advanced with the unit root tests developed for panel data after the time series. The search for better power and size properties for tests continued. Most of these tests were designed for the time domain.

In the Fourier transform, which only provides frequency domain information, the relevant series is moved from the time domain to the frequency domain using the sine and cosine functions. When a series is stationary—when it does not change significantly over time—these functions are good at capturing its behavior. However, because economic variables have structural break and trend components, it is impossible to capture the changes accurately. Based on these drawbacks, the proposed wavelet transform provides time and frequency information.

Fan & Gencay (2010) proposed a unit root test based on the variance rate using the discrete wavelet transformation, which combines time and frequency domain information. This test is based on Granger (1966)'s principle that most economic variables have a similar power spectrum after detrending their mean and seasonal components.

While the wavelet coefficients obtained from the discrete wavelet transformation used in the wavelet unit root test capture the high-frequency components, scaling coefficients decompose variance by capturing low-frequency components. Fan & Gencay (2010) use Haar wavelet in their test.

Data generating processes for constant and constant with trend models are defined in equations (1) and (2).

$$y_t = \rho y_{t-1} + u_t \quad (1)$$

$$y_t = \mu + \alpha t + \rho y_{t-1} + u_t \quad (2)$$

Under the null hypothesis, $\rho = 1$ shows the unit root process, and $\rho < 1$ shows the stationary process. Suggested test statistics for demeaned and detrended series based on discrete wavelet transformation with Haar filter are presented in (3) and (4), respectively.

$$\hat{S}_{T,1}^{LM} = \frac{\sum_{t=1}^{T/2} (V_{t,1}^M)^2}{\sum_{t=1}^T (y_t - \bar{y})^2} \quad (3)$$

$$\hat{S}_{T,1}^{Ld} = \frac{\sum_{t=1}^T (\tilde{y}_t - \bar{\tilde{y}})^2}{\sum_{t=1}^T (\tilde{y}_t - \bar{\tilde{y}})^2} \quad (4)$$

The expressions $V_{t,1}^M$ and $V_{t,1}^d$ in the test statistics represent the scaling coefficients of the demeaned and trended series. $\bar{y} = T^{-1} \sum_{t=1}^T y_t$ is calculated as the demeaned series ($y_t - \bar{y}$) to express the sample mean.

In equation (4) $\tilde{y}_t - \bar{\tilde{y}}$ shows that the detrended series where $\tilde{y}_t = \sum_{j=1}^t (\Delta y_j - \bar{\Delta y})$ and $\bar{\tilde{y}}$ is the sample mean of \tilde{y}_t . In addition to that $\Delta y_t = y_t - y_{t-1}$ and $\bar{\Delta y}$ is the sample mean of Δy_t .

The test's power is defined as the correct rejection of the false null hypothesis. Fan & Gencay (2010) demonstrated that this test, which includes both time and frequency domain information with wavelet transformation, has better power properties than the unit root tests commonly used in the literature (Elliott et al. (1996)'s ERS and Ng & Perron (2001)'s MPP) via simulation.

The discrete wavelet transformation used with the wavelet unit root test reduces the number of observations by half. Taking this situation into consideration, the selected country group was determined to cover the longest time interval. For 21 OECD countries (Australia, Austria, Belgium, Canada, Denmark, Finland, Germany, Iceland, Ireland, Japan, Korea (South), Netherlands, New Zealand, Norway, Portugal, Spain, Sweden, Switzerland, Türkiye, UK, and USA), annual data covering the period 1975-2019 on health expenditure per capita in purchasing power parity (US dollars) were obtained from the 2020 OECD Health Statistics Database.

As previously stated, this study investigated whether the per capita health expenditures of 21 OECD countries converged to the OECD average using stochastic convergence and unit root tests. Therefore, the y_{it} series in equation (5) was first calculated. In the equation \ln represents the natural logarithm, HEX_{it} represents the per capita health expenditure of country i in year t , and \overline{HEX}_i represents the average of per capita health expenditures 21 OECD countries.

$$y_{it} = \ln(HEX_{it} / \overline{HEX}_i) \quad (5)$$

The presence or absence of a unit root in the series determines whether the countries included in the study converge to the OECD average. If the y_{it} series has a unit root, the shocks to the HEX_{it} variable are permanent, and there is no convergence.

If the y_{it} series has a unit root it means that the shocks to HEX_{it} variable are permanent, and there is no convergence. The series does not contain a unit root, which means that the shocks are temporary, and there is convergence to the OECD average.

4. Empirical Results

Table 2 displays descriptive statistics on health expenditures per capita for each of the 21 OECD countries from 1975 to 2019, along with the average for these countries. According to the table, Türkiye has the lowest health expenditure per capita (445.251 dollars), while the USA has the highest (4690.280 dollars) for the country group. Furthermore, the average per capita health expenditures in Türkiye, Korea, Portugal, Spain, New Zealand, the United Kingdom, Finland, Japan, Ireland, and Australia is lower than the average of the twenty-one OECD countries. Türkiye has the lowest volatility (396.134), and the USA has the highest volatility (3189.034) compared with the standard deviation, which measures volatility. Additionally, the Jarque-Bera test indicates that health expenditure per capita follows normal distribution except for Ireland, Japan, Korea, the Netherlands, New Zealand, Sweden, Türkiye, and the United Kingdom.

Table 1: Descriptive Statistics

Country	Mean	Median	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	JB
Australia	2164.100	1727.300	1454.445	0.537	1.995	4.054
Austria	2559.902	2263.500	1685.977	0.337	1.798	3.561
Belgium	2311.162	1813.500	1548.048	0.478	1.903	3.974
Canada	2526.769	2091.400	1488.299	0.416	1.934	3.425
Denmark	2426.824	1890.200	1519.996	0.547	1.964	4.259
Finland	1974.422	1474.100	1338.510	0.500	1.869	4.272
Germany	2817.063	2494.300	1705.634	0.543	2.259	3.244
Iceland	2301.784	2017.500	1256.098	0.087	1.756	2.957
Ireland	2050.953	1287.500	1640.769	0.536	1.719	5.231*
Japan	1985.256	1526.500	1398.757	0.681	2.169	4.775*
Korea	961.136	580.500	941.858	0.997	2.851	7.493**
Netherlands	2588.667	1882.000	1704.048	0.375	1.638	4.532*
New Zealand	1771.962	1418.300	1177.167	0.585	2.004	4.427*
Norway	2748.344	2196.900	1991.799	0.465	1.803	4.306
Portugal	1370.867	1143.500	986.205	0.301	1.691	3.894
Spain	1531.200	1230.900	1076.076	0.368	1.718	4.097
Sweden	2404.307	1708.600	1560.647	0.764	2.288	5.324*
Switzerland	3317.391	2871.500	2045.300	0.497	2.169	3.149
Türkiye	445.251	265.200	396.134	0.714	2.150	5.181*
UK	1878.551	1519.000	1410.833	0.409	1.663	4.610*
USA	4690.280	3905.400	3189.034	0.434	1.917	3.613
OECD Average	2229.819	1777.457	1492.787	0.483	1.919	3.942

Notes: ***, ** and * indicate significance levels for 1%, 5% and 10% Jarque-Bera (JB) test, respectively. The null hypothesis of the test shows that the data follows normal distribution, while the alternative hypothesis shows that it does not follow the normal distribution. The OECD Average represents the average of 21 countries included in the study.

First, the stationarity of the series was investigated using conventional unit root tests (PP, ADF, and KPSS). Table 3 presents the findings. The ADF and PPP test results in the USA, Australia, Belgium, Japan, and New Zealand provide similar findings for the same models. The KPSS test results generally differ from the results of both tests. According to the ADF test results, the model with only constant term (C) convergence hypothesis is valid for Australia, Belgium, Japan, New Zealand, and the United States. The hypothesis holds for Belgium, Japan, Korea, and New Zealand for the model with constant and trend (C+T).

Table 2: Conventional Unit Root Test Results

Country	ADF		PP		KPSS	
	C	C+T	C	C+T	C	C+T
Australia	-3.210 [0]**	-2.604 [0]	-3.210 (1)**	-2.604 (0)	0.343 (5)	0.182 (5)**
Austria	-1.494 [0]	-1.444 [0]	-1.754 (3)	-1.728 (3)	0.166 (5)	0.110 (5)
Belgium	-4.873 [1]***	-4.789 [1]***	-4.545 (4)***	-4.397 (4)***	0.090 (1)	0.060 (1)
Canada	-0.419 [0]	-2.800 [3]	-0.491 (1)	-1.880 (2)	0.785 (5)***	0.099 (5)
Denmark	-2.332 [0]	-1.330 [0]	-2.498 (4)	-1.204 (4)	0.706 (5)**	0.214 (5)**
Finland	-2.540 [1]	-2.493 [1]	-2.090 (1)	-1.997 (1)	0.088 (5)	0.073 (5)
Germany	-1.140 [0]	-0.892 [0]	-1.179 (2)	-1.223 (2)	0.735 (5)**	0.097 (5)
Iceland	-0.746 [2]	-3.818 [1]	-0.676 (0)	-2.501 (5)	0.553 (5)**	0.169 (5)**
Ireland	-0.969 [1]	-2.109 [3]	-0.652 (3)	-1.762 (3)	0.642 (5)**	0.128 (5)**
Japan	-3.284 [2]**	-3.222 [2]*	-2.040 (2)	-2.016 (2)	0.118 (5)	0.106 (5)
Korea	-2.531 [0]	-4.131 [2]***	-3.186 (11)**	-3.487 (17)*	0.838 (5)***	0.178 (5)**
Netherlands	-1.765 [0]	-1.700 [0]	-1.843 (2)	-1.797 (2)	0.181 (5)	0.121 (5)*
New Zealand	-5.162 [3]***	-4.601 [3]***	-5.971 (13)***	-4.764 (14)***	0.407 s(5)*	0.165 (5)**
Norway	-1.796 [0]	-2.021 [0]	-1.826 (6)	-2.063 (2)	0.784 (5)***	0.141 (4)*
Portugal	-1.222 [0]	-1.299 [0]	-1.205 (10)	-1.389 (6)	0.632 (5)**	0.192 (5)**
Spain	-1.299 [1]	-1.892 [1]	-1.735 (3)	-1.639 (3)	0.598 (5)**	0.143 (5)*
Sweden	-1.529 [0]	-0.903 [0]	-1.524 (2)	-0.908 (1)	0.558 (5)**	0.201 (5)**
Switzerland	-0.928 [0]	-1.135 [0]	-1.047 (3)	-1.412 (3)	0.624 (5)**	0.115 (5)
Türkiye	-0.640 [1]	-3.025 [3]	-0.531 (3)	-2.850 (3)	0.766 (5)***	0.121 (5)*
UK	-0.811 [0]	-1.439 [0]	-0.795 (2)	-1.539 (3)	0.705 (5)**	0.113 (5)
USA	-3.706 [0]***	-1.992 [0]	-3.705 (0)***	-1.968 (1)	0.484 (5)**	0.196 (5)**

Notes: ***, ** and * indicate 1%, 5% and 10% significance levels, respectively. For the KPSS test, the null hypothesis is "Stationarity", while it is "There is a unit root" for other tests. The values in square brackets indicate the optimum lag length for the ADF test. Optimal lag lengths were determined using Schwarz Information Criteria (SIC). The values in parentheses represent the Newey-West bandwidth calculated using the Bartlett kernel estimator. C: Model with only constant term, C+T: Model with constant and trend term.

Belgium, Korea, and the Netherlands do not have unit roots for both models, according to the results of the PP test. Moreover, the unit root hypothesis of the series for Australia and the USA is rejected for the models with only constant term. Where the hypothesis is rejected, it is concluded that convergence exists for these countries.

The KPSS unit test will be the last conventional unit root test in which the results will be examined. Firstly Austria, Belgium, Finland, and Japan are stationary for both models. Australia and Netherlands are stationary for model with only constant term. Finally, for the model with constant and trend terms, Canada, Germany, Switzerland, and the United Kingdom are stationary. Based to the conventional unit root test results, Belgium is the only stationary country for all tests and models.

Finally, the series' stationarity was investigated using Fan & Gencay's (2010) wavelet unit root test, the results of which are shown in Table 4. According to the table, only for the constant model, Belgium, Finland, Japan, and the Netherlands; For the model with constant and trend, it is seen that the unit root hypothesis is rejected in Canada, Denmark, Germany, and Korea. For Portugal, Spain, Switzerland, Türkiye, and the United States, the hypothesis is rejected for both models.

Table 3: Wavelet Unit Root Test Results

Country	Wavelet Unit Root Test	
	C	C+T
Australia	-12.183	-13.327
Austria	-13.437	-13.223
Belgium	-23.686*	-18.254
Canada	-10.192	-68.349***
Denmark	-12.800	-50.728***
Finland	-23.823*	-24.616
Germany	-18.285	-57.611***
Iceland	-6.305	-9.009
Ireland	-6.683	-14.848
Japan	-23.715*	-22.984
Korea	-21.486	-271.726***
Netherlands	-27.835**	-22.915
New Zealand	-8.437	-8.470
Norway	-2.484	-14.353
Portugal	-23.400*	-55.258***
Spain	-27.288*	-61.993***
Sweden	-9.708	-18.964
Switzerland	-37.188**	-81.629***
Türkiye	-45.545***	-189.712***
UK	-10.159	-28.618
USA	-39.155**	-66.343***

Notes: ***, ** and * indicate significance levels for 1%, 5% and 10%, respectively. The critical values for the constant model (C) are -40.38, -27.38 and -21.75 for 1%, 5% and 10%, respectively, while -50.77, -36.54 and -30.23 for the constant with trend model (C+T). The bandwidth required to calculate the test statistic was calculated with the formula $4(T/100)^{2/9}$ based on the sample length (T) as suggested by Newey & West (1987) for the Bartlett kernel.

5. Conclusion

Concepts like the level of education and the general health of the population are expressed through human capital. For countries to prosper economically, they must increase their human capital through health and education. Improving productivity and knowledge depend heavily on one's health, which is an essential component of human capital. Human capital can only be improved in a healthy population. Although the types and instruments of education are different, the benefits obtained from education also vary. An increase in education level will have a positive impact on nutrition and general well-being. An investment in the health sector is represented by the labor and material resources provided to health services. Health expenditures increase workforce productivity and yield long-term benefits. In addition to increasing labor productivity, health services reduce future health expenditures because fewer illnesses mean lower costs in the future.

Based on the proverb "*There is no greater wealth than health*" growth theory also addresses the phenomenon of health, which has been a critical issue throughout human history. Health expenditures are one of the economic development indicators. The development of health expenditures is critical to maintaining long-term economic growth. If the health expenditure convergence hypothesis is valid, it will almost certainly have a positive impact on economic growth.

This study differs from previous research in that it uses the wavelet unit root test based on Fan & Gencay's (2010) discrete wavelet transform, which has better power and size properties than conventional time domain unit root tests. The question of whether 21 OECD countries converged to the 1975–2019 mean was investigated.

The only constant and constant with trend models for Australia, Austria, Iceland, Ireland, New Zealand, Norway, Sweden, and the UK show that the convergence hypothesis is invalid. The hypothesis for Portugal, Spain, Switzerland, Türkiye, and the United States is valid for both models. However, the findings indicated that the convergence hypothesis valid for the constant with trend model in Canada, Denmark, Germany, and Korea, and for the only constant model in Belgium, Finland, Japan, and the Netherlands.

Findings are consistent with Fallahi (2011), Panopoulou & Pantelidis (2012), Payne et al. (2015), Akarsu et al. (2019), and Kızılkaya & Dağ (2021). On the other hand, it differs from Aslan (2009), Tülümce & Zeren (2013), and Nghiem & Connelly (2017).

The validity of the convergence hypothesis in health expenditures among OECD countries means that economic growth can be achieved by spending more effectively on health services in these countries. It is possible to argue that in cases where the convergence hypothesis is valid, there is no need for policies that promote convergence through continuous improvement of healthcare services.

Future research can reveal a convergence relationship in health with differences in economic development by comparing country groups. As a result, it will be possible to contribute to the literature by making policy recommendations specific to country groups.

References

- Akarsu, G., Cafri, R. & Bidirdi, H. (2019). OECD ülkelerinde sağlık harcamalarının kamu-özel bileşenleri yakınsıyor mu? Doğrusal olmayan panel birim kök testi bulguları. *Sosyoekonomi*, 27(41), 89-112.
- Apergis, N. (2015). Convergence in public expenditure across a sample of emerging countries: Evidence from club convergence. *Emerging Markets Finance and Trade*, 51(3), 448-462.
- Aslan, A. (2008). Convergence of per capita health care expenditures in OECD countries. *International Research Journal of Finance and Economics*, 24(24), 48-53.
- Atılğan, D. & Özbek, S. (2021). G7 Ülkelerinde Sağlıkın Yakınsaması Hipotezinin Geçerliliği: Panel Birim Kök Testlerinden Kanıtlar. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 231-242.
- Barro, R. (1991). Economic growth in a cross section of countries, *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-43.
- Becker, G.S. (1993). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. University of Chicago Press.
- Bernard, A.B. & Durlauf, S.N. (1996). Interpreting tests of the convergence hypothesis. *Journal of Econometrics*, 71(1-2), 161-173.
- Bloom, D.E. & Canning, D. (2000). The health and wealth of nations. *Science*, 287(5456), 1207-1209.
- Clemente, J., Lázaro-Alquézar, A. & Montañés, A. (2020). Does the Great Recession contribute to the convergence of health care expenditures in the US States? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(2), 554.
- Çalışkan, Z. (2009). OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamaları: Panel Veri Analizi. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (34), 117-137.
- Dhesi, A. S. & Dhariwal, M. S. (1990). Health Expenditure, Labour Supply and Productivity of Workers: A Simultaneous Equation Approach. *Canadian Journal of Development Studies / Revue Canadienne D'études Du Développement*, 11(2), 311-324.
- Dickey, D.A. & Fuller, W.A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431.
- Durlauf, S.N. & Johnson, P.A. (1995). Multiple regimes and cross-country growth behaviour. *Journal of Applied Econometrics*, 10(4), 365-384.
- Elliott, G., T.J. Rothenberg, & J.H. Stock (1996) Efficient tests for an autoregressive unit root. *Econometrica* 64, 813-836.
- Fallahi, F. (2011). Convergence of total health expenditure as a share of GDP: Evidence from selected OECD countries. MPRA Paper. No: 51324: 1-22.
- Fan, Y. & Gençay, R. (2010). Unit root tests with wavelets. *Econometric Theory*, 26(5), pp.1305-1331.
- Foon Tang, C. (2011). Multivariate granger causality and the dynamic relationship between health care spending, income and relative price of health care in Malaysia, *Hitotsubashi Journal of Economics*, 52, 199-214.
- Furuoka, F. (2017). A new approach to testing unemployment hysteresis. *Empirical economics*, 53(3), 1253-1280.
- Granger, C.W. (1966). The typical spectral shape of an economic variable. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 150-161.

- Grossman, M. (1976). *The correlation between health and schooling*, in *Household Production and Consumption*, ed. N. Terleckyj. NBER & Columbia University Press, New York.
- Hitiris, T. & Nixon, J. (2001). Convergence of health care expenditure in the EU countries. *Applied Economics Letters*, 8(4), 223-228.
- Huber, M. & Orosz, E. (2003). Health expenditure trends in OECD countries, 1990-2001. *Health Care Financing Review*, 25(1), 1-23.
- Im, K.S., Pesaran, M.H. & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- Kamacı, A., & Uğurlu Yazıcı, H. (2017). OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi. *Sakarya İktisat Dergisi*, 6(2), 52-69.
- Kenkel, D. (1990). Consumer health information and the demand for medical care. *The Review of Economics and Statistics*, 72(4), 587-595.
- Kerem, K., Puss, T., Viies, M. & Maldre, R. (2008). Health and convergence of health care expenditure in EU. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 7(3), 29-44.
- Kızılkaya, F. & Dağ, M. (2021). OECD Ülkelerinde sağlık harcamalarının yakınsaması: kırılmalı Fourier birim kök testinden bulgular. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 16(62), 587-600.
- Lau, C.K.M., Fung, K.W.T. & Pugalis, L. (2014). Is health care expenditure across Europe converging? Findings from the application of a nonlinear panel unit root test. *Eurasian Business Review*, 4(2), 137-156.
- Lee, J. & Strazicich, M.C. (2003). Minimum Lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
- Narayan, P.K. (2007). Do health expenditures 'catch-up'? Evidence from OECD countries. *Health Economics*, 16(10), 993-1008.
- Nelson, C.R. & Plosser, C.R. (1982). Trends and random walks in macroeconomic time series: some evidence and implications. *Journal of Monetary Economics*, 10(2), 139-162.
- Newey, W.K. & West, K.D. (1987). Hypothesis testing with efficient method of moments estimation. *International Economic Review*, 777-787.
- Nghiem, S.H. & Connelly, L.B. (2017). Convergence and determinants of health expenditures in OECD countries. *Health Economics Review*, 7(1), 1-11.
- Ng, S. & P. Perron, (2001) Lag length selection and the construction of unit root tests with good size and power. *Econometrica* 69, 1519-1554.
- Nixon, J. (2000). Convergence of health care spending and health outcomes in the European Union, 1960-95. University of York, *Centre for Health Economics*. Working Papers 183 1-25.
- Odhiambo, S.A., Wambugu, A. & Kiriti-Ng'ang'a, T. (2015). Convergence of health expenditure in Sub-Saharan Africa: Evidence from a dynamic panel. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 6(6), 185-205.
- OECD (2019). Health at a Glance, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/4dd50c09-en.pdf?expires=1699644330&id=id&accname=guest&checksum=00B0131727D366BEF9267AEC1D98320A>
- OECD Data (2023). <https://data.oecd.org/>

- Okunade, A. A., Karakus, M. C., & Okeke, C. (2004). Expenditure growth of the OECD countries: jackknife resampling plan estimates. *Health Care Management Science*, 7: 173–183.
- Oyedele, O. & Adebayo, A. (2015). Convergence of health expenditure and health outcomes in ecowas countries. *International Journal*, 4(2), 46-53.
- Panopoulou, E. & Pantelidis, T. (2012). Convergence in per capita health expenditures and health outcomes in the OECD countries. *Applied Economics*, 44(30), 3909-3920.
- Payne, J.E., Anderson, S., Lee, J. & Cho, M.H. (2015). Do per capita health care expenditures converge among OECD countries? Evidence from unit root tests with level and trend-shifts. *Applied Economics*, 47(52), 5600-5613.
- Pekkurnaz, D. (2015). Convergence of health expenditure in OECD countries: evidence from a nonlinear asymmetric heterogeneous panel unit root test. *Journal of Reviews on Global Economics*, 4, 76-86.
- Perović, L.M., Golem, S. & Kosor, M.M. (2016). Convergence in government spending components in EU15: A spatial econometric perspective. *Amfiteatru Economic Journal*, 18(42), 240-254.
- Phillips, P.C. & Sul, D. (2007). Transition modeling and econometric convergence tests. *Econometrica*, 75(6), 1771-1855.
- Rassekh, F. (1998). The convergence hypothesis: History, theory, and evidence. *Open Economies Review*, 9(1), 85-105.
- Reese, S., & Westerlund, J. (2016). Panicca: Panic on cross-section averages. *Journal of Applied Econometrics*, 31(6), 961-981.
- Solow, R.M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Stańczyk, R. (2016). Convergence of health status in the European Union: a spatial econometric approach. *Athens Journal of Health*, 3(1), 95-112.
- Schultz, T. (1961). Investment in human capital, *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Şahin, D. (2018). Türkiye ve MENA Ülkelerinde Sağlıkın Yakınsaması: Panel Birim Kök Testi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 235-252.
- Şen, A. & Pehlivan, C. (2018). Türkiye ve Brics Ülkelerinde Teknoloji ve Beşeri Sermayenin Ekonomideki Etkinliği: Panel Veri Analizi. *Fiscaoeconomia Dergisi*, 2(3), 198-225.
- Şenol, N. & Onaran, S. (2022). The Relationship Between Economic Growth and Health, R&D Expenditures and Unemployment In Turkey. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 6(1), 141-155.
- Tıraş, H.H. & Türkmen, S. (2020). Sağlık harcamalarının belirleyicilerine yönelik bir araştırma; AB ve Türkiye örneği. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 107-139.
- Tülümce, S.Y. & Zeren, F. (2013). OECD Ülkelerinde Sağlıkın Yakınsamasının Analizi: Panel Birim Kök Testi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 287-300.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

Türkiye'nin Döngüsel Ekonomiye Geçiş Performansı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz

A Comparative Analysis of Turkey's Transition Performance to The Circular Economy

Dila ASFUROĞLU¹

Geliş Tarihi (Received): 28.09.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 29.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 15.06.2024

Özet: Çalışma, Türkiye'nin döngüsel ekonomiye (DE) geçiş performansını, seçili gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırma yaparak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Eurostat ve OECD.Stat veri bankalarının DE'yi ölçmek için belirlediği göstergelerle nicel analiz yapılmıştır. Verilerin var olduğu 2000-2021 yılları arasında, gelişmiş ülkelere Almanya, İsveç ve İngiltere; gelişmekte olan ülkelere Macaristan, Bulgaristan, Arnavutluk ve Sırbistan örnekleriyle iletlenmiştir. Sonuçlara göre Türkiye'de kaynak verimliliği yıllar içinde artmış olup en etkili artış, 2017 yılından itibaren gözlemlenmiştir. Yurtiçi malzeme tüketiminin ve malzeme ayak izinin düşük seyretmesi talep ve tüketimin genel anlamda düşük olmasına işaret etmektedir. Kişi başına kentsel atık düşerken kişi başı toplam atığın artması, Türkiye'nin hane bazında atık üretiminin düşük, ancak kişi bazında yüksek olduğunu göstermektedir. Atıkların işlenmesinde, uzun yıllar en çok başvurulan yöntem imha iken 2016 yılından itibaren geri kazanım önem kazanmıştır. Son beş yıla dair verinin bulunduğu kentsel atığın geri dönüşüm oranının artması olumlu bir gelişmedir. İthalat bağımlılığı, gelişmiş ülkelere göre düşük seviyelerde olmasına rağmen yıllar içinde artmıştır. Son yıllarda, tüm hammaddelerin bağımlılığında düşüş yaşanırken metal cevherler ve fosil enerjideki bağımlılık çok yüksek seyretmiştir. Son olarak, sera gazı emisyonu yıllar içinde ciddi şekilde artarak DE'ye geçişte Türkiye'nin en kötü performans göstergesi olmuştur. DE yazınında çoğunlukla Avrupa Birliği (AB) ülkeleri konu edildiğinden bu çalışma ile, yazında az sayıda yer alan ve Türkiye'yi konu edinen teorik çalışmaların tamamlanması beklenmektedir. Ülke karşılaştırmaları vasıtasıyla, AB'ye aday ülke olan Türkiye'nin, AB'nin döngüsel ekonomi hedefleri ile döngüsel ekonomi ve ilgili politikaları benimsemeye ilerleme kaydedip kaydetmediğini gözler önüne serilmektedir. Ayrıca çalışma, politika yapıcılara, Türkiye'nin DE performansını geliştirebilmesi için önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Döngüsel ekonomi, Türkiye, Sürdürülebilirlik, Döngüsellik performansı, Karşılaştırmalı analiz, Avrupa Birliği &

Abstract: This study aims to demonstrate Turkey's performance on the transition to the circular economy by comparing it with selected developed and developing economies. The quantitative analysis is conducted with the data collected from Eurostat and the OECD.Stat over the period 2000–2022, for the selected developed economies, namely, Germany, Sweden, and the United Kingdom, and the selected developing economies, namely, Hungary, Bulgaria, Albania, and Serbia. According to the results, Turkey's resource productivity has increased over the years, with the most effective increases observed since 2017. The relatively low domestic material consumption and material footprint indicate low demand and consumption overall. The increase in total waste per capita with a decrease in municipal waste per capita shows that Turkey's household waste generation is low, but waste generation per person is high. The most frequently used waste treatment has been disposal for many years, yet recycling has accelerated since 2016. The increase in the recycling rate of municipal waste, according to the data that is available for the last five years, is a positive development. Import dependency has not decreased over the years, although it is at lower levels compared to developed countries. In recent years, dependency on all raw materials has been declining, while dependency on metal ores and fossil energy has been very high. Finally, greenhouse gas emissions have increased significantly over the years, making this indicator Turkey's worst for the transition to a circular economy. Since the existing literature has mostly covered European Union (EU) countries and the research on Turkey is generally about creating a theoretical framework, this study fills the gap in the literature. Through country comparisons, this paper also facilitates understanding how far Turkey, as a candidate country for EU membership, is from the EU's circular economy targets and whether or not Turkey has made progress in adopting circular economy and related policies, and provides policy recommendations to policymakers to improve Turkey's performance in the circular economy.

Keywords: Circular Economy, Turkey, Sustainability, Circularity performance, Comparative analysis, European Union

Atıf/Cite as: Asfuroğlu, D. (2024). Türkiye'nin Döngüsel Ekonomiye Geçiş Performansı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1), 16-36.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, MEF Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, Huzur, Maslak Ayazağa Cd., İstanbul, asfuroglud@mef.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1650-6711>.

1. Giriş

1980'lerde ortaya çıkan sürdürülebilir kalkınma kavramı, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme imkânını tehlikeye atmadan, var olan neslin ihtiyaçlarını yerine getiren bir gelişme olarak tanımlanmaktadır (WCED-Brundtland Raporu-, 1987). Bu gelişme, yoksulluğun azaltılması, refahın artırılması, ekonomik büyüme ve çevre bütünselliğinin gözetilmesi gibi karşılıklı tutarlı hedefler olarak çerçevelenmektedir. Bu anlamda döngüsel ekonomi (DE) (circular economy), Brundtland Raporu'ndan çeyrek asır sonra, sürdürülebilir kalkınmanın ayrılmaz bir parçası olarak ortaya çıkmıştır.

Endüstri Devrimi sırasında başlayan doğrusal (linear) ekonomi (linear economy) faaliyet modeli, maddelerin, tüketimin sonunda atık haline gelen son çıktılara dönüştürüldüğü, tek yönlü bir hammadde akışını ifade eder. Al-kullan-at modeli uygulayan bu ekonomi pratiğinde, yine Endüstri Devrimi'ne paralel olarak artan nüfus, çarpıklaşan kentleşme, gelişen teknoloji ve hızlanan tüketim talebiyle kentsel atıklar hızla artmıştır. Doğal kaynakların kolay ulaşılabilen, yeterli, ucuz ve atığa dönüşümünün sorun teşkil etmediği fikrine dayanan bu model, sonuçta, iklim değişikliği, emisyon artışı, doğal kaynakların tükenmesi gibi pek çok olumsuz etkilere yol açmıştır (Steffen vd., 2015; Singh ve Ordonez, 2016). Nüfus ve dolayısıyla tüketimin artmaya devam edecek olmasıyla, su, fosil yakıtlar gibi kaynaklara erişimin giderek zorlaşması, biyolojik çeşitliliğin azalması gibi sebepler, mevcut modelin, toplumların ihtiyaçlarını karşılayamadığını ve daha kapsayıcı ve sürdürülebilir bir ekonomi modeline ihtiyacı göstermektedir.

Ekonomik büyümeye odaklanıp çevresel sorunları göz ardı eden doğrusal ekonomi modeline (Döngüsel Ekonomi Rehberi, 2020) alternatifi ise DE temsil etmektedir. DE, hammaddelerin yeniden kullanılmasını ve atığın yeniden kazanılmasını sağlayarak geri dönüşümü önceliklendirip kaynakları verimli kullanan ve atığın oluşmasını neredeyse sıfırlayan bütünsel bir yaklaşımı ifade eder. DE'ye dair pek çok tanım bulunmakla birlikte (Kirchherr, 2017), DE, mal ve hizmetlerin katma değerini maksimize, atığı ise minimize etmeyi ve kaynakların ekonomide uzun süreli kalmalarını hedefleyen bir süreç olarak özetlenebilir (Murray, 2017). Kaynakları verimli kullanıp aşırı atığı önlemesinin yanı sıra, karbon ayak izini önleyen çevre uygulamalarını da içermektedir (Yazdani vd., 2019). DE, yazında, başlangıç olarak 3R, kullanımı azalt (reduce), yeniden kullan (reuse) ve geri dönüştür (recycle), ilkelerinden oluşmuş; daha sonra bunlara Atık Çerçeve Direktifi (Waste Framework Directive) kapsamında geri kazanım (recover) eklenerek ilkeler, 4R olarak anılmaya başlanmıştır (EC, 2008). Belirlenen ilkelerin hedefi ise, ürünlerin yaşam döngüsünün tamamlanmasını, atıklardan ürün üretilmesini (Kirchherr vd., 2017) ve olumsuz çevresel etkiyi azaltmayı (Scheel, 2016) sağlamaktır. 3R ilkeleri vasıtasıyla döngüsel pratikler, hammadde ve enerji tüketimini optimize etmelerini sağlayarak çevre sorunlarını şirketlere entegre etmeyi ve sonuçta, üretim süreçlerinin olumsuz etkisini azaltmayı amaçlamaktadır. Zamanla bu ilkelere, ürün tasarımındaki aşamalar düşünülerek yeniden tasarla (redesign), yeniden düşün (rethink), tamir et (repair) gibi ilkeler de eklenmiş ve faaliyetlerin döngü içerisinde tamamlanması hedeflenmiştir (Yan ve Feng, 2014; Reike vd., 2018). Bu anlamda, DE'yi, ekonomik büyümenin doğal kaynak kullanımıyla bağıni kesmek için (Cullen, 2017) malzeme girdisini ve atık üretimini en aza indirmeyi (EEA, 2016) içeren kapsayıcı bir konsept olarak görmek mümkündür (Homrich vd., 2018).

DE modelinin ortaya çıkmasıyla birlikte, lineer bir ekonomiden DE'ye geçiş, hem sürdürülebilir kalkınmada hayati bir adım olarak görüldüğü için bilim insanları ve hükümetlerin (Avrupa Komisyonu, 2015), hem de daha fazla katma değer ve hızlı büyüme yaratmak adına önemli bir bileşen olarak görüldüğü için işletmelerin dikkatini çekmiştir (RE-CIRCLE, 2018). Bugünkü anlamında DE kavramının kökenleri, 1970'lerin kapalı döngü ekonomi (closed-loop economy) savlarında bulunmaktadır (Stahel ve Reday, 1977). Bazı atık yönetimi ve çevre koruma yasaları ilk olarak Almanya'da 1976'da (Wautelet, 2018) ve 1995'te İngiltere'de yürürlüğe girmiştir (Costa vd., 2010). Buradaki uygulamalar, DE veya döngüyü kapatmayı açıkça belirtmese de, atıkları yok etmek için sonsuzmuşçasına toprak kullanmaya devam etmenin imkansız olduğu fikrini paylaşmıştır. Entegre atık yönetimi (integrated waste management) ve kaynak kullanımı düzenleme gibi üretim aşamalarında bu fikirlerin benimsenmesi ve etkili olduklarının

görülmesi (Fitch-Roy vd., 2020), DE'nin benimsenecek politika olarak doğmasını sağlamıştır (Sakai vd., 2011). Birleşik Krallık, 1995 yılında çevre yasası ile kaynakların daha iyi bir şekilde yönetilmesini teşvik eden ve DE kavramını yaymada en çok rol üstlenen şirketlerden (Ellen McArthur Vakfı) birine sahip olan, Avrupa'daki ilk bölgelerden biri olma özelliğindedir (Hill, 2016). Almanya, 1996 yılında yürürlüğe koyduğu DE yasasında, katı atıklardan kaçınma ve kapalı döngü geri dönüşümlerine odaklanarak atık işleme amaçlı toprak kullanımını azaltmayı amaçlamıştır. Bu anlamda, DE'yi çeşitli politikalarla tanıtarak bu konudaki öncü ülkeler arasına girmiştir (Geng vd., 2013). Çevre ve iklim sorunlarına (Lundqvist, 2004; Hysing, 2014) karşı, ekolojik modernizasyon yaklaşımını (Mol ve Sonnenfeld, 2000) erken benimseyen İsveç de, uluslararası arenada DE geliştirme ve uygulama alanında önde olma hedefini belirlemiştir (SOU, 2017). İsveç'in geri dönüşüm yoluyla dögüsel materyal dolaşımını artırma girişimleri de uzun bir geçmişe sahiptir (Sjöstrand, 2014). Uzakdoğu'da ise DE 2002 yılında, Çin Komünist Partisi'nin ekonomik büyümeyi sürdürürken doğayı koruyabilmek için yeni stratejiler aramasıyla ortaya çıkmıştır (Geng ve Doberstein, 2008). Çin'in DE uygulamalarını yüklenirler karşılaştığı zorluklar arasında teknolojik yeniliklere ihtiyaç, etkili politikaların oluşturulması ve endüstriyel atıkların yönetilmesi yer alırken hızlı ekonomik büyüme ve endüstriyel dönüşüm sayesinde sürdürülebilir uygulamaları entegre etmeyi başarmıştır (Geng ve Doberstein, 2008). Bu bakımdan, Çin, 2008 yılında özel bir yasa ile DE'yi yürürlüğe sokan ilk Asya ülkelerinden olmuştur (CIRAIG, 2015).

Nüfus büyümesinin sınırlı doğal kaynaklarla aynı oranda sürdürülemez olması, endüstriyel kalkınma ve onun yarattığı çevre kirliliğinden kaynaklanan iklim değişikliği gibi sebepler, Avrupa Komisyonu'nun DE alanında bir strateji önermesiyle sonuçlanmıştır (EC, 2012). Bu stratejide, iklim değişikliğine uyum, sınırlı kaynaklara olan bağımlılığının azaltılması, gıda güvenliği ve kırsal bölgelerde istihdam artışı gibi hedefler listelenmiştir. 2015 yılının sonunda ise Avrupa Birliği (AB) Komisyonu, AB ve üye ülkelerin, DE modelini uygulaması için bir eylem planı onaylamıştır (EC, 2015). Bu eylem planı, sürdürülebilir kaynak yönetimi ve geri dönüşümü artırmak için ürün tasarımının iyileştirilmesi, geri dönüştürülmüş malzemelerin pazarının artırılması ve daha sürdürülebilir üretim süreçlerinin sağlanmasını vurgulamıştır. Plan ayrıca, düzenleyici engelleri ortadan kaldırmak ve yenilikleri teşvik etmek için, ekonomik büyüme ve çevresel sürdürülebilirliğin eşzamanlı bir şekilde yaratılmasındaki adımları da özetlemiştir. Bu anlamda, eylem planı, mevcut politikaların devamı olarak eko-yenilik (eco-innovation) getirebilmek için kabul edilmiştir (Colombo vd., 2019). Avrupa Yeşil Mutabakatı (European Green Deal) ile 2019 yılında benimsenen yeni büyüme politikasına göre AB, 2050 yılına kadar iklim değişikliğini durdurmayı, yeni tip işler sunmayı, ekonomik büyümeyi artırmayı ve refah düzeyinin yükseltilmesini hedeflerken DE'ye geçiş sayesinde kaynakların kullanımındaki verimin artırılması ve çevresel yıkımın azaltılması için de çabalayacaktır (EC, 2020). Tüm bu gelişmeler, geleneksel bir lineer ekonomik modelden daha entegre ve çevre dostu bir yaklaşım yönünde ilerleme kaydetmeyi kapsayan politik bir değişim anlamına da gelmektedir.

Bu çalışmanın amacı, DE'nin Türkiye'deki tarihsel gelişimini, nicel verilerle, seçili gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırma da yaparak ortaya koymaktır. Bunun için, Statistical Office of the European Communities (Eurostat) ve Organisation for Economic Co-operation and Development'ın (OECD), DE'yi ölçmek adına çeşitli başlıklar altında topladığı kaynak verimliliği, kişi başı yurtiçi malzeme tüketimi, kentsel atık üretimi, kişi başı atık üretimi, atık işleme yöntem oranları, kentsel atığın geri dönüşüm oranı, malzeme ithalat bağımlılığı ve sera gazı emisyonları göstergeleri kullanılmıştır. Göstergeler, verilerin kayıt altına alınmaya başlandığı 2000 yılı itibari ile en güncel dönemi kapsayacak şekilde toplanmıştır. Kaynak olarak kullanılan veri bankalarından, hangi göstergelere dair veri toplanacağına iki unsur belirleyici olmuştur. İlki, Türkiye'ye dair verilerin bulunması, ikincisi ise gelişmekte olan ülkeler karşılaştırması yapabilecek ülkelerden de en az bir tane olması. Bu anlamda, gelişmekte olan ülkeler kategorisinde verisi en çok bulunan ülkeler, Macaristan, Bulgaristan, Arnavutluk ve Sırbistan olmuştur. Gelişmiş ülkeler kategorisi için ise DE konusunda öncü ve Türkiye ile ticareti yüksek olan ülkelere seçim yapılarak analize Almanya, İngiltere ve İsveç dahil edilmiştir. Betimsel araçlarla, kaynak verimliliği, malzeme ayak izi, kişi başı kentsel atık üretimi, kişi başı atık üretimi, kentsel atıkların geri

dönüşüm oranı ve malzeme ithalat bağımlılığı verileri ile yapılan değerlendirmeler, Türkiye'nin DE'ye geçiş performansını incelemeyi mümkün kılmıştır. Sonuçlara göre Türkiye'de kaynak verimliliği yıllar içinde artmış olup en etkili artış, 2017 yılından itibaren gözlemlenmiştir. Yurtiçi malzeme tüketiminin oldukça düşük olması ve malzeme ayak izinin düşük seyretmesi talep ve tüketimin genel anlamda az olmasına işaret etmektedir. Kişi başına kentsel atık düşerken kişi başı toplam atığının artması, Türkiye'nin hane bazında atık üretiminin düşük, ancak kişi bazında yüksek olduğunu göstermiştir. Atıkların işlenmesinde, uzun yıllar en çok başvurulan yöntem imha iken 2016 yılından itibaren geri kazanım önem kazanmıştır. Son beş yıla dair verinin bulunduğu kentsel atığın geri dönüşüm oranının artması olumlu bir gelişmedir. İthalat bağımlılığı, gelişmiş ülkelere göre düşük seviyelerde olmasına rağmen yıllar içinde düşmeyip artmıştır. Son yıllarda, tüm hammaddelerin bağımlılığında düşüş yaşanırken metal cevherler ve fosil enerjideki bağımlılık çok yüksek seyretmiştir. Son olarak, sera gazı emisyonu yıllar içinde ciddi şekilde artarak DE'ye geçişte en kötü performans göstergesi olmuştur.

Andrews (2015), lineer ekonomi ve DE'nin ortaya çıkışını tarihsel olarak tekrar ele alıp döngüsellüğün gerçekleşebilmesi için üreticilerin yapması gerekenleri ortaya koymuştur. Yeni bir düşünme tarzı gerektiren DE modelinde, hizmet ve ürün tasarımcılarının, ekonomik ve çevresel ihtiyaçlara cevap vermesi ve problem çözme konusunda bütünsel bir yaklaşım geliştirmesi gerektiği dile getirilmiştir. Buna göre, yeni mezunlar, sürdürülebilirlik hakkında bilgi edinir ve sürdürülebilir ürün tasarımı uygulayabilir şekilde eğitilmelidir. Gregson vd. (2015) AB'de DE'nin uygulanmasındaki zorlukları araştırdıkları çalışmalarında, kavramın pratikteki kırılganlığını vurgulamışlardır. AB'de DE önce küresel geri dönüşüm ağları (global recycling networks) aracılığıyla sağlanıp bu ağların olumsuz addedilmesi ile birlikte, AB merkezli atıktan kaynağa dönüşümüyle değiştirildiği belirtilmiştir. Bu sürecin ise, siyasi piyasa yapıları sebebiyle ekolojik modernizasyon ve kaynak güvenliği endişelerinden dolayı zorluklarla karşı karşıya olduğu dile getirilmiştir. DE'yi kavramsallaştırmak adına 4R ilkesine bağlı kalarak yazındaki çalışmaları değerlendiren Kirchherr vd. (2017), toplamda 114 tanıma denk gelmiş ve bu çalışmalarda, DE'ye geçiş amacı olarak en çok bahsedilen unsurların, ekonomik refah ve çevre kalitesi olduğundan bahsetmiştir. Varolan çeşitli yaklaşımları ve alternatif uygulamalarını göz önünde bulundurarak, DE'nin temel kavramları hakkında bir uzlaşma ortaya koymayı amaçlayan Prieto-Sandoval vd. (2018), Web of Science'ta 1969-2017 yılları arasında filtrelenen 175 makaleyi incelemiş ve sadece 12 tanesinde DE'nin açık (explicit) tanımına denk gelmiştir. DE'nin ortak tanımı için önerileri ise; toplumun doğayla ilişkisinde bir paradigma değişimini temsil eden, kaynakların tükenmesini önlemek, enerji ve malzeme döngülerini tamamlamak ile sürdürülebilir kalkınmayı mikro, mezo ve makro ölçekte desteklemek amaçlarını kapsayan ekonomik sistem, şeklindedir. Khan ve Haleem (2020), yazın taraması ile DE pratiklerini mercek altına almış ve bir kurumun DE'yi etkili bir şekilde uygulaması için gereken pratiklerin; tüketici farkındalığı, yasalar ve politikalar, tedarik zincirindeki ortaklar arasında farkındalık geliştirmek, döngüsel kültürü yaymak ve döngüsel ürünler tasarlamak olduğunu ileri sürmüşlerdir. DE düzenleyici politika paketlerinin (circular economy regulatory policy packages) etkinliğini vaka çalışmaları ile inceleyen Fitch-Roy vd. (2021), paketlerin optimizasyonunun ülkeden ülkeye değiştiğini, yenilikçi yaklaşımlar olmasına rağmen değişimlerin dönüşümsel değil; ufak değişiklikler formunda olduğunu dile getirmiştir. Ziegler vd. (2023), DE'ye geçişin sosyal olarak içselleştirilmediğinde lineer ekonomi modeline mahkum olunacağını ileri sürerek sosyal ekonominin DE'yi nasıl oturabileceğine dair önerilerde bulunmuştur. Bunlar arasında, paydaşların ihtiyaçlarını gözeten ve toplumsal değer yaratmayı da başaran iş modelleri; vatandaşların düşünme ve karar vermede aktif katılımına dayanan üretim ve tüketim ile teknolojiye, kullanıcılarını güçlendirmeyi amaçlayan bir yaklaşım vardır.

AB ülkeleri üzerine nicel pek çok DE çalışması bulunmaktadır. Busu ve Trica (2019), 27 AB ülkesinin Eurostat verilerine dayanarak 2010-2017 dönemi için DE faktörlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır. Buna göre ekonomik büyümeyi en güçlü şekilde etkileyen faktörler olarak sırasıyla işçi üretkenliği ve kaynak üretkenliği bulunmuştur. Belirli Avrupa ülkelerinde, DE hedeflerini başarabilmeyi değerlendiren Škrinjarić (2020), 2010-2016 döneminde bölgesel farklılıklarla karşılaşmıştır.

Daha net bir ifadeyle, Gri İlişkisel Analiz yöntemini kullanarak yorumlanan sonuçlarda, DE'ye geçiş hedeflerinde en başarılı olan ülkeler Almanya, Hollanda, Danimarka, Fransa ve İtalya olup en kötü performansın ise Romanya, Yunanistan, Kıbrıs, Slovakya ve Bulgaristan'a ait olduğu bulunmuştur. Fura vd. (2020), 28 AB ülkesinde döngüsel ekonominin ilerleme seviyesini Eurostat verilerinden sentetik ölçüt yaratarak analiz etmiştir. Gelişmiş Benelux ülkeleri, en yüksek DE ilerleme seviyesine sahipken Malta, Kıbrıs, Estonya ve Yunanistan'ın ise DE göstergelerinde az gelişmiş olduğu bulunmuştur. Nham ve Ha (2022), AB ülkeleri için dijitalleşme ve DE arasındaki bağlantıyı inceledikleri analizlerinde lineer olmayan bir ilişki tespit etmişlerdir. Buna göre, dijitalleşme belirli bir seviyeye ulaştığında DE'ye olumlu bir etkisi olabilmektedir. Yılmaz (2022), 28 AB ülkesinin DE performanslarını 2016 ve 2018 yıllarında Veri Zarflama Analiz yöntemiyle karşılaştırarak incelemiştir. Sonuçlara göre, 2018 yılında, 2016 yılına göre daha fazla ülke daha iyi performans göstermiş ve bu durum, DE'ye geçişe dair ilerlemenin olması yönünde yorumlanmıştır.

Türkiye ile alakalı DE araştırmaları ise çok kısıtlıdır. Önder (2018), sürdürülebilir kalkınma başlığı altında DE incelemesi yapan yazın örneklerinden ilki sayılabilir. Gedik (2020) makalesinde, DE'ye dair temel teorileri oluşturup DE'nin farkındalığını, fırsatlarını ve zorluklarını değerlendirmiştir. Sapmaz Veral (2021) çalışmasında, DE'ye geçişte karşılaşılabilecek engellerden, takip edilebilecek strateji ve iş modellerinden bahsetmiştir. Erol vd. (2021), Türkiye'de DE'ye yönelik olarak blockchain tabanlı güneş fotovoltaik enerji ekosisteminin performansını iyileştirebilmek için gereken kritik başarı faktörlerini incelemiştir. Etkin hükümet teşvik programları ve düzenlemelerinin olmasının, Türkiye'de blockchain tabanlı fotovoltaik enerji ekosisteminin gelişip DE performansını artırması için önemli olduğu bulunmuştur. Ayçin ve Kaya (2021), Türkiye'de sıfır atık yönetimi uygulamalarında önemli yere sahip potansiyel engelleri, Bulanık Dematel yöntemi ile tanımlamayı amaçladığı çalışmasında, DE ile ilgili hedef ve taktiklerin belirsizliği ile finansal ve ekonomik desteğin eksikliğini en önemli engeller olarak bulmuştur. Balbay vd. (2021), Türkiye'de DE'nin uygulanabilirliğini ortaya koyabilmek için PEST ve SWOT analizleri yapmıştır. Sonuçta, dünyada çokça ses getiren bu kavramın, Türkiye'de hızlıca uygulanmaya başlaması gerektiğini belirtmişlerdir. Özuyar (2021), sanayi bölgeleri, kümelenme uygulamaları, teknoparklar, endüstriyel simbiyoz gibi DE yöntemlerini ve bunların iklim değişikliği üzerine sektör bazlı sonuçlarını incelemiştir. Tarımsal gıda tedarik zincirlerinin (agri-food supply chains) sürdürülebilirlik zorluklarını aşmak adına DE'ye dayalı büyük veri analizi (circular economy-based big data analytics) için yetkinliklerini kullanmaları gerekir. Bu konudaki önemli başlıkları Türkiye için inceleyen Perçin (2022), tedarik zinciri yönetimi, büyük veri altyapısı ve verimlilik artışının en önemli yetkinlikler olduğunu bulmuştur. Sürmen ve Ece Çokmutlu (2022), DE'yi ölçebilmek için Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksi'ndeki imalat işletmelerinin DE açıklamalarından yola çıkmıştır. Performans sıralamaları TOPSIS yöntemine vasıtasıyla yapılan şirketler arasında 2019, 2020 ve 2021 yılları için en üst sıraya yerleşen şirket CCOLA olarak bulunmuştur.

Özellikle AB'nin 2030 ve 2050 DE hedefleri düşünüldüğünde, bu çalışmanın yazına birden çok katkısı mevcuttur. Öncelikle, yazında yayımlar çoğunlukla AB ülkelerini konu almıştır. Türkiye ile alakalı çalışmalar ise daha çok teorik çerçeveyi oluşturmak veya DE'yi ölçmek üzerinedir ve Türkiye'nin içinde olduğu nicel analize denk gelmek mümkün değildir. Bu çalışma, yazındaki bu eksikliği gidermektedir. İkinci olarak çalışma, ülke karşılaştırmaları vasıtasıyla, AB'ye aday ülke olarak Türkiye'nin, AB'nin DE ile ilgili koyduğu hedeflere ne mesafede olduğunu, DE ve ilgili politikaları benimsemeye ilerleme kaydedip kaydetmediğini gözler önüne serdiği gibi gelişmekte olan ülkeler arasındaki sıralamasını da anlamaya yardımcı olur. Çalışmanın diğer bir katkısı ise, sonuçları sayesinde politika yapıcılara, Türkiye'nin DE performansını geliştirebilmesi için önerilerde bulunabilmesidir.

Çalışma, 3 temel bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü ile yazındaki nicel çalışmaların özeti ardından, ikinci bölümde analiz ve bulgulara yer verilmiş; sonuç bölümünde ise bulguların yorumlanması ve politika önerileriyle çalışma tamamlanmıştır.

2. Analiz

AB, döngüsel ekonomi ve ona geçişi denetlemek amacıyla 5 başlık altında toplanan göstergeler kullanılmaktadır. Aşağıdaki analizde, bu kategoriler içerisinde Türkiye'ye dair de veri bulunan kategoriler ve göstergeler kullanılmıştır.

Tablo 1: Kullanılan Veriler

Üretim ve Tüketim	Atık Yönetimi	İkincil Hammaddeler	Rekabetçilik ve Yenilikçilik	Küresel Sürdürülebilirlik ve Dayanıklılık
• kaynak verimliliği (resource productivity) • malzeme ayak izi (material footprint) • kişi başı kentsel atık üretimi (generation of municipal waste per capita) • kişi başı atık üretimi (waste generation per capita)	• kentsel atıkların geri dönüşüm oranı (recycling rate of municipal waste)			• malzeme ithalat bağımlılığı (material import dependency)

İkincil hammaddeler ile rekabetçilik ve yenilikçilik başlıklarında Türkiye'ye dair veri bulunmadığından bu kategoriler analizde yer almamaktadır.

Kaynak verimliliği, gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYH), yurtiçi malzeme tüketimine (YMT: ekonomide doğrudan kullanılan toplam malzeme miktarı) bölünmesiyle hesaplanır. Malzeme kullanımındaki üretkenliğin artması, negatif çevresel etkilerin azaltılmasına yardımcı olur. Dolayısıyla DE'ye geçiş, ekonomik büyümenin kaynak kullanımından ayrıştırılmasına (decoupling), kaynak verimliliğinin artmasıyla katkıda bulunur. Bu ayrışma ancak GSYH artarken YMT (kaynak kullanımı) sabit kalır veya azalır gerçekleşebilir. AB'nin 2023'te yürürlüğe koyduğu 2030 hedefi de bununla paralel olarak kaynak verimliliğinin artması yönündedir. Burada ülkeler arası karşılaştırma yapılabilmesine olanak sağlaması adına, kaynak verimliliği verisi olarak kilogram (kg) başına satın alma standardı kullanılmıştır.

Tablo 2: Kaynak Verimliliği

Yıllar	Almanya	İsveç	İngiltere	Macaristan	Bulgaristan	Arnavutluk	Sırbistan	Türkiye
2000	1,29	1,21	1,75	0,83	0,43	:	:	0,80
2001	1,42	1,25	1,83	0,81	0,43	:	0,41	0,94
2002	1,50	1,26	1,95	0,92	0,45	:	0,43	0,93
2003	1,55	1,29	2,05	0,96	0,48	:	0,48	0,93
2004	1,60	1,33	2,08	0,85	0,46	:	0,48	1,02
2005	1,68	1,24	2,20	0,78	0,51	:	0,51	0,96
2006	1,70	1,43	2,32	0,97	0,50	:	0,53	0,94
2007	1,80	1,41	2,39	1,28	0,54	:	0,61	1,01
2008	1,86	1,45	2,60	1,22	0,54	:	0,63	1,10
2009	1,85	1,56	2,78	1,45	0,65	:	0,67	1,07

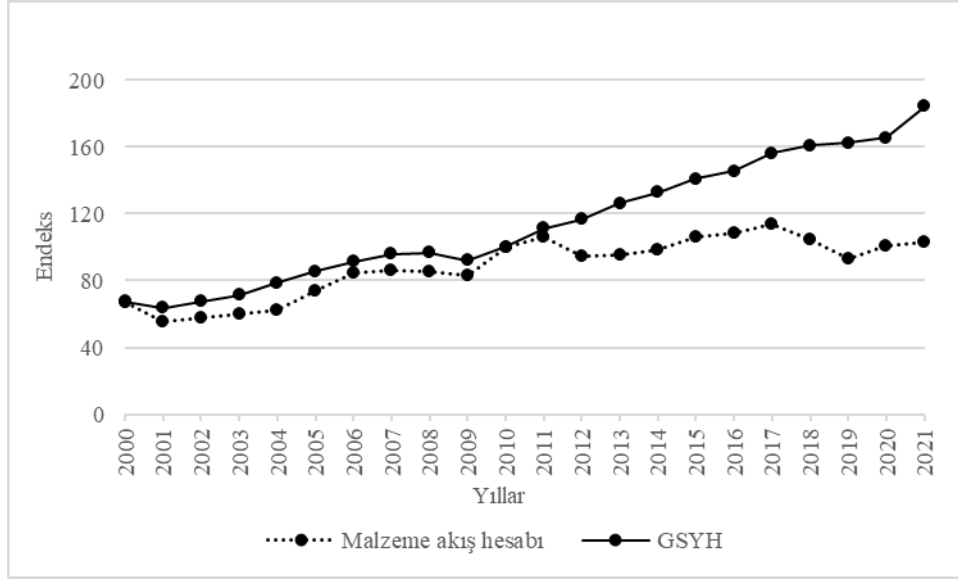
2010	1,95	1,46	3,01	1,66	0,69	1,04	0,64	1,02
2011	1,93	1,45	3,05	1,72	0,64	1,06	0,67	1,09
2012	2,01	1,48	3,21	1,96	0,69	1,08	0,74	1,28
2013	2,05	1,44	3,21	1,76	0,70	0,96	0,70	1,37
2014	2,11	1,44	3,24	1,42	0,67	1,03	0,73	1,43
2015	2,24	1,54	3,53	1,51	0,62	0,92	0,70	1,45
2016	2,29	1,51	3,60	1,58	0,74	0,84	0,65	1,44
2017	2,35	1,48	3,64	1,47	0,75	1,16	0,71	1,45
2018	2,51	1,47	3,73	1,37	0,77	1,14	0,71	1,58
2019	2,63	1,45	3,84	1,39	0,80	1,21	0,71	1,74
2020	2,65	1,51	:	1,57	0,81	1,36	0,67	1,61
2021	2,72	1,48	:	1,72	0,82	1,43	0,74	1,77
Ortalama	1,99	1,42	2,80	1,33	0,62	1,10	0,62	1,22

Kaynak: Eurostat

Kaynak verimliliğinde en yüksek ortalama İngiltere'ye, en düşük ortalama da Bulgaristan ve Sırbistan'a aittir. Bu anlamdaki en yüksek gelişimi gösteren ülkeler ise %120 kaynak verimliliği artışı ile Türkiye ve İngiltere olmuştur. Macaristan ile Almanya ise %110 ile bu ülkeler arasındaki ikinciliği paylaşmıştır. Kaynak verimliliği seviyesinde İsveç'i 2018 yılından beri geçen Türkiye, çeşitli yıllarda verimlilikte gerilese de, 2017 yılından beri hep artan eğilimde olmuştur. Gelişmekte olan ülkeler grubunda karşılaştırma yapıldığında ise, yüksek bir kaynak verimliliğini temsil etmektedir.

Türkiye özelinde bu ayrışmayı, çevresel verinin, ekonomik veriden ne kadar farklılaştığıyla gözlemlemek mümkündür. Çevresel veri için bin ton cinsinden toplanan malzeme akış hesabı verisi, endekse dönüştürülmüş, ekonomik veri için ise 2010 yılının baz yıl olarak kabul edildiği zincirlenmiş hacim endeksiyle hesaplanan GSYH kullanılmıştır. Ekonomik veri için baz yıl 2010 olduğundan, tutarlılık adına, çevresel veri için de baz yıl 2010 alınarak ton cinsinden veriler, her yıl için 2010 verisine oranlayarak endeks değerler bulunmuştur. 2000-2011 ve 2013-2016 yılları arasında beraber hareket eden malzeme akış hesabı ve GSYH, 2012 yılındaki ayrışma haricinde, yukarıdaki tabloda da belirtildiği gibi 2017 yılından itibaren birbirinden farklılaşmaya başlamıştır.

Grafik 1: Ayrıntılı Kaynak Verimliliği Gelişimi

Kaynak: Eurostat ve yazar hesaplamaları

YMT, ülke bazında da incelenebilir. OECD, YMT verisini, malzeme tüketim (material consumption) olarak tanımlamakta ve bir ülkede kullanılan biyokütle, metaller, metalik olmayan mineraller ve fosil enerji maddelerinin toplam miktarı ile ifade etmektedir.

Tablo 3: Kişi Başı Yurtiçi Malzeme Tüketimi

Yıllar	Almanya	İsveç	İngiltere	Macaristan	Bulgaristan	Arnavutluk	Sırbistan	Türkiye
2000	17,51	20,17	12,41	11,64	12,50	..	..	9,81
2001	16,56	19,82	12,44	13,37	13,62	..	12,26	8,08
2002	16,05	20,13	12,05	12,55	14,18	..	13,08	8,22
2003	15,82	20,25	12,01	12,69	14,49	..	12,27	8,45
2004	16,03	20,79	12,38	15,58	16,35	..	13,78	8,75
2005	15,53	22,43	12,00	17,90	16,68	..	14,02	10,20
2006	15,98	20,90	11,76	15,03	18,22	..	14,44	11,52
2007	15,91	22,72	11,60	11,78	19,00	..	13,79	11,60
2008	15,85	22,42	10,79	13,24	20,63	..	14,71	11,38
2009	15,03	19,33	9,39	10,82	16,54	..	13,46	10,93
2010	15,10	21,72	9,03	9,93	16,52	6,95	14,35	12,93
2011	16,48	22,53	8,97	10,02	18,45	7,10	14,55	13,48
2012	15,93	22,27	8,70	8,82	17,83	7,19	13,22	11,90
2013	15,91	22,73	8,86	10,13	17,33	7,93	14,36	11,82
2014	15,96	23,02	9,00	13,04	19,10	7,81	13,57	12,12
2015	15,28	22,56	8,56	12,86	21,58	9,02	14,48	12,90
2016	15,34	22,76	8,37	12,35	19,14	9,86	15,85	12,94
2017	15,56	23,67	8,49	13,82	19,97	7,50	15,21	13,43
2018	15,01	24,16	8,44	15,81	20,61	7,93	15,90	12,23
2019	14,40	25,12	8,33	16,45	20,89	7,76	17,01	10,74
2020	13,94	23,84	..	14,26	20,66	6,70	17,85	11,44
2021	14,35	26,38	..	14,20	22,98	7,05	18,21	11,65
Ortalama	15,62	22,26	10,18	13,01	18,06	7,73	14,59	11,21

Kaynak: OECD.Stat

Nüfus büyüklüklerinden arındırılmış veriyi ifade eden kişi başı YMT, Almanya ve İngiltere harici ülkelerde artmıştır. Artışlar özellikle 2010 yılı sonrası gözlemlenmektedir. Artışlar, ekonomik büyüme ile ilgili olduğu kadar nüfustaki azalmayla da ilgili olabilmektedir. Gelir ve nüfus artışının, gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş olanlara göre fazla olması, mal ve hizmet talebinin gelişmekte olan ülkelerdeki yükselişini açıklamaktadır. Bu anlamda, kendi kategorisindeki ülkeler içinde Türkiye'deki ortalama kişi başı YMT seviyesi, çok yüksek bir tüketim davranışı olmadığına işaret olarak yorumlanabilir.

Malzeme tüketiminde, kaynak verimliliğine ek olarak kullanılan gösterge, malzeme ayak izidir. Malzeme ayak izi, tüketilen ürünleri üretmek için gereken malzeme miktarını ortaya koyduğu için hammadde tüketimi (raw-material consumption) ile ölçülmektedir. Veri, ürünlerin nerede üretildiğine bakılmaksızın, ülkenin ürün taleplerini karşılamak için gereken malzemelerin miktarını gözler önüne serer. Eurostat verileri arasında Türkiye'ye dair gözlem olmadığı için aşağıdaki tabloda OECD verisinden yararlanılmış ve veri, kişi başı bin kg cinsinden belirtilmiştir.

Tablo 4: Malzeme Ayak İzi

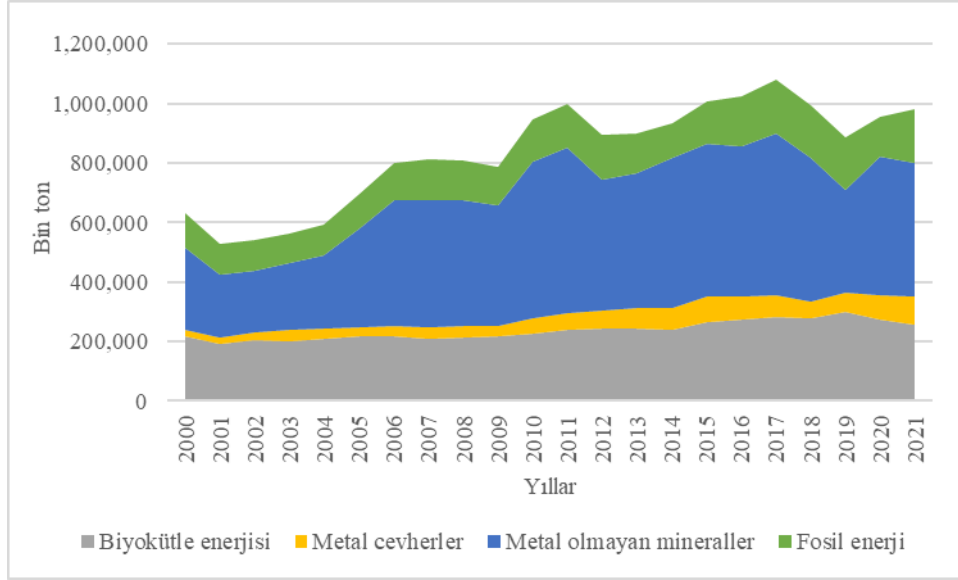
Yıllar	Almanya	İsveç	İngiltere	Macaristan	Bulgaristan	Arnavutluk	Sırbistan	Türkiye
2000	25,71	24,33	22,33	14,48	14,23	9,44	4,19	10,42
2001	23,20	24,14	22,48	14,76	16,60	8,70	5,10	8,21
2002	21,38	24,89	21,68	15,15	15,66	8,95	5,47	8,44
2003	22,17	24,88	20,82	15,23	16,85	10,46	6,24	9,00
2004	22,24	23,97	21,58	17,87	16,37	11,43	8,41	9,71
2005	19,85	31,38	23,06	21,39	19,92	12,11	7,73	11,93
2006	20,85	31,68	23,87	18,28	21,33	12,07	14,87	13,31
2007	21,43	32,67	22,25	16,04	21,04	11,91	13,10	15,47
2008	21,56	30,95	19,63	16,87	21,36	13,46	15,89	14,79
2009	19,85	23,66	17,25	14,95	18,88	14,50	13,34	13,08
2010	20,63	27,95	17,03	13,00	15,01	11,92	15,54	15,76
2011	21,60	29,08	17,46	12,88	14,69	12,49	16,97	18,23
2012	20,36	29,07	17,94	11,92	21,49	12,44	16,07	17,14
2013	20,36	27,96	17,86	13,24	17,08	11,49	15,77	17,97
2014	20,70	29,25	19,09	14,93	17,58	13,14	15,72	17,76
2015	20,06	29,11	18,97	13,55	19,12	12,61	15,09	18,16
2016	20,50	29,48	18,27	13,92	19,56	14,39	15,57	16,40
2017	21,29	29,42	18,20	13,85	19,29	14,46	16,48	16,48
2018	20,23	27,44	18,01	14,75	14,69	12,85	15,21	17,43
2019	19,40	26,72	17,85	15,27	15,02	12,96	15,65	17,49
Ortalama	21,17	27,90	19,78	15,12	17,79	12,09	12,62	14,36

Kaynak: OECD.Stat

YMT verisiyle paralel olarak en yüksek ortalama İsveç'e aittir. Türkiye ise, ortalama 14.46 bin kg ile en düşük üçüncü ülke konumundadır. 2000-2019 yılları arasında, biyokütle, metal madenler, metalik olmayan mineraller ve fosil enerji maddelerine olan hane halkları, hükümetler ve işletmeler tarafından tüketmek veya yatırım yapmak adına üretilen mal ve hizmetlere olan talep Almanya ve İngiltere'de AB'nin 2030 hedefleri doğrultusunda azalırken Macaristan'da neredeyse sabit kalmış, diğer ülkelerde ise artmıştır.

Artışın hangi malzemelerde yoğunlaştığını görmek, 2030 hedeflerini yakalamada önemli rol oynayabilmektedir. Aşağıdaki grafik, Türkiye için YMT özelinde malzemelerin zaman içindeki bin ton cinsinden talep değişimini göstermektedir.

Grafik 2: Ayrıntılı Yurtiçi Malzeme Tüketimi Gelişimi

Kaynak: Eurostat

Biyokütle enerjisine olan talep 2015-2019 yılları arasındaki hafif artış haricinde neredeyse hep aynı kalmıştır. Benzer durumu metal cevherlerde de gözlemlemek mümkündür. Tüketimin sıklıkla oynaklık gösterdiği malzemeler, metal olmayan mineraller ve fosil enerji olup genel eğilimleri artmak yönünde gerçekleşmiştir. Tüketimin, metal olmayan minerallerde, fosil enerjiye göre 3,7 kat daha dik gerçekleşmesi, talebin aslen metal olmayan mineraller tarafından şekillendiğini göstermektedir.

Eurostat'ın kaynak verimliliği verisine denk OECD verisi, malzeme verimliliğidir (material productivity). Malzeme üretkenliği, tüketilen malzeme birimi (YMT) başına düşen ekonomik üretimin (GSYH) miktarı olarak ifade edilir. Veri, 2010 baz yılı ve satın alma gücü paritesi kullanılarak Amerikan doları sabit fiyatlarıyla ölçüldüğünden dolar/kg cinsindedir.

Tablo 5: Malzeme Verimliliği

Yıllar	Almanya	İsveç	İngiltere	Macaristan	Bulgaristan	Arnavutluk	Sırbistan	Türkiye
2000	2,28	1,94	2,98	1,62	0,77	..	..	1,54
2001	2,45	2,00	3,03	1,47	0,75	..	0,71	1,73
2002	2,52	2,01	3,17	1,65	0,78	..	0,71	1,79
2003	2,54	2,03	3,27	1,70	0,81	..	0,79	1,82
2004	2,53	2,06	3,22	1,46	0,77	..	0,77	1,91
2005	2,63	1,95	3,39	1,33	0,82	..	0,80	1,76
2006	2,66	2,18	3,51	1,65	0,80	..	0,82	1,65
2007	2,75	2,06	3,62	2,11	0,83	..	0,92	1,70
2008	2,80	2,06	3,85	1,90	0,81	..	0,91	1,72
2009	2,79	2,27	4,20	2,17	0,99	..	0,97	1,68
2010	2,90	2,12	4,44	2,40	1,01	1,52	0,92	1,52
2011	2,81	2,09	4,48	2,43	0,93	1,53	0,93	1,60
2012	2,91	2,09	4,65	2,74	0,98	1,54	1,02	1,87
2013	2,92	2,06	4,62	2,44	1,00	1,41	0,97	2,02
2014	2,96	2,06	4,66	1,98	0,93	1,46	1,02	2,04
2015	3,12	2,18	4,97	2,08	0,85	1,29	0,97	2,00
2016	3,15	2,18	5,16	2,22	1,00	1,22	0,92	2,04
2017	3,17	2,12	5,18	2,08	0,99	1,67	0,98	2,08

2018	3,31	2,09	5,27	1,92	0,99	1,64	0,99	2,32
2019	3,48	2,03	5,39	1,93	1,03	1,71	0,97	2,63
2020	3,46	2,08	..	2,13	1,00	1,92	0,92	2,49
2021	3,45	1,96	..	2,30	0,94	1,99	0,98	2,70
Ortalama	2,89	2,07	4,15	1,99	0,90	1,57	0,90	1,94

Kaynak: OECD.Stat

Kaynak verimliliği ile malzeme verimliliği verilerindeki sonuçlar birbiriyle örtüşmektedir. Tablodaki diğer gelişmekte olan ülkeler arasında Türkiye, ortalama malzeme verimliliğinde Macaristan'dan sonra ikinci en yüksek ülke sıralamasındadır. Bu iki ülkeden en çok hangisinde malzeme verimliliğinin arttığına bakıldığında ise Macaristan'ın 1.8 katı büyüyerek %76 verimlilik artışıyla Türkiye'nin önde geldiği görülebilmektedir.

Kişi başı kentsel atık üretimi, belediye yetkilileri tarafından veya onlar adına toplanan, atık yönetimi aracılığıyla ortadan kaldırılan atıkları ölçmektedir. Veri, toplam atığın, nüfusa bölünmesiyle kişi başı kg cinsinden belirtilmektedir. Gösterge, çoğunlukla hanelerde üretilen atıklardan oluşmakla beraber, ticaret, ofisler ve kamu kurumlarından çıkan atıkları da hesaba katar. Kentsel atık üretimin azaltılması, atık önleme önlemlerinin etkinliğinin arttığını ve ekonomideki tüketim şekillerinin değişmekte olduğunun işareti olduğundan, AB'nin 2030 hedefi, kişi başı kilogramın düşmesi yönündedir.

Tablo 6: Kentsel Atık Üretimi

Yıllar	Almanya	İsveç	İngiltere	Macaristan	Bulgaristan	Türkiye
2000	642	425	577	446	612	465
2001	632	439	591	452	596	476
2002	640	465	598	457	602	470
2003	601	464	591	464	603	465
2004	587	461	602	454	599	440
2005	565	479	581	461	588	458
2006	564	491	583	468	577	434
2007	582	488	567	457	553	433
2008	589	485	541	454	599	400
2009	592	472	522	430	598	419
2010	602	441	509	403	554	407
2011	626	453	491	382	508	416
2012	619	454	477	402	460	410
2013	615	455	482	378	432	406
2014	631	443	482	385	442	405
2015	632	451	483	377	419	400
2016	633	447	483	379	404	426
2017	627	452	468	385	435	425
2018	606	434	463	381	407	424
2019	609	449	:	387	442	424
2020	641	431	:	403	408	415
2021	646	418	:	416	445	416
Ortalama	612,77	454,41	531,11	419,14	512,86	428,82

Kaynak: Eurostat

Kişi başına düşen en düşük kentsel atık üretimi ortalaması, 419.14 kg ile Macaristan'a, ikinci en düşük ortalama da Türkiye'ye aittir. Seviyelerin birbirinden farklılaşmasında, tüketim örüntüleri ile ekonomik zenginlikler arasındaki farklar kadar atıkların nasıl toplanıp yönetildiği de etkili olmaktadır. Dolayısıyla, Almanya ve İngiltere'nin ekonomik zenginlikleri sebebiyle bu verideki yüksek değerleri beklenirken Bulgaristan'ın ortalama seviyesinin yüksekliği atık toplama ve yönetimindeki başarısızlıklarına işaret

olarak düşünülebilir. Diğer yandan ekonomik zenginliğine rağmen İsveç'in görece düşük olan ortalama kişi başı kg değeri ise İsveç'in atık yönetimindeki başarısını göstermektedir. Bu göstergedeki asıl hedef, kişi başına düşen atık kilogramının azalması olduğu için seviyeden ziyade yıllar içindeki en etkin düşüşe bakmak daha anlamlıdır. 2000 ile 2021 yılları arasındaki %27 azalmayla, en etkili düşüşü Bulgaristan yakalarken yine aynı yıllar arasında %11'lik düşüş ile Türkiye, kişi başı atık üretimindeki etkinlikte üçüncü sırayı almıştır.

DE politikalarının uzun vadede hedefi, üretilen atık miktarını azaltmak ve atık üretimi kaçınılmaz olduğunda ise atığı bir kaynak olarak görmeyi sağlayıp daha çok geri dönüşüm ile atıkların güvenli bir şekilde ortadan kaldırmasını sağlamaktır. Kişi başı atık üretimi, maden ve hane atıkları da dâhil olmak üzere, bir ülkede meydana gelen toplam atığın, ülkenin nüfusuna bölünmesiyle hesaplanmaktadır ve AB'nin 2030 hedefi, toplam atıkta ciddi düşüş sağlanmasıdır.

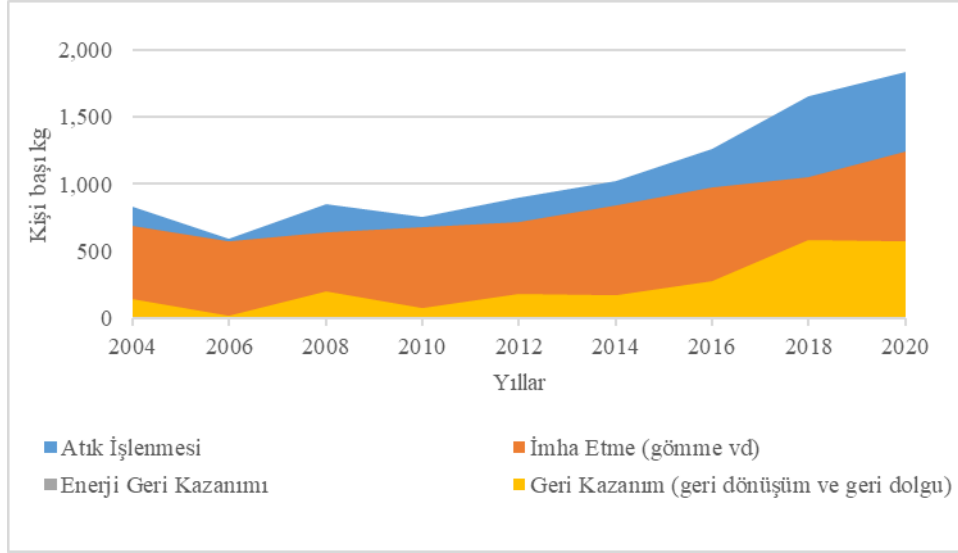
Tablo 7: Kişi Başı Atık Üretimi

Yıllar	Almanya	İsveç	İngiltere	Macaristan	Bulgaristan	Sırbistan	Türkiye
2004	4,4	10,2	5,0	2,4	26,1	:	870,0
2006	4,4	10,5	4,8	2,2	21,4	:	665,0
2008	4,5	9,3	4,6	1,7	22,4	:	912,0
2010	4,4	12,5	3,9	1,7	22,6	4,6	869,0
2012	4,6	16,4	3,8	1,6	22,1	7,6	896,0
2014	4,8	17,2	4,1	1,7	24,9	6,9	947,0
2016	4,9	14,3	4,1	1,6	16,9	6,9	953,0
2018	4,9	13,6	4,2	1,9	18,5	7,3	1,2
2020	4,8	14,7	:	1,8	16,8	8,5	1,3
Ortalama	4,6	13,2	4,3	1,8	21,3	7,0	955,0

Kaynak: Eurostat

2004 yılından itibaren sadece iki yılda bir toplanan veriye göre, ortalama en düşük kişi başına düşen toplam atık miktarı 955 kg ile Türkiye'dedir. Ancak, Almanya, İsveç, Sırbistan ve Türkiye, 2020 yılında 2004 yılıyla karşılaştırıldığında kişi başı atık kilogramını düşürememiştir. Geri kalan ülkelerden atık üretiminde en ciddi düşüşü %36 ile Bulgaristan başarmıştır.

Atıkların hangi yollarla arıtıldığı da önemli başlıklar arasındadır. Toplam atık işlenmesinin (waste treatment) gelişimi ile ana kategorileri olan geri dönüşüm ve imha etmenin zamana göre değişimi aşağıdaki grafikte gösterilmektedir.

Grafik 3: Atık İşlenme Yöntemlerinin Değişimi

Kaynak: Eurostat

Atığın enerji olarak geri kazanımı toplam atık işleme yöntemleri içerisinde en fazla %0.85'e denk geldiğinden, bu çok düşük seviye grafikte gözükmemektedir. Diğer bir deyişle, enerji geri kazanabilmek için yapılan yakma vb. atık işleme yöntemleri Türkiye'de henüz gelişmemiştir. Grafikte, en geniş alanı, imha etmenin (disposal) kaplaması bu tür atık işleme yönteminin Türkiye'de yaygın kullanıldığını; ancak 2014 yılından itibaren geri kazanım başlığındaki alanın artması ise, Türkiye'nin atığı işlemede geri dönüşüme verdiği artan önemi göstermektedir.

DE'de atığın bir kaynak olarak görüldüğü unutulmamalıdır. Bu yüzden atık yönetimi başlığındaki en önemli verilerden biri kentsel atıkların geri dönüşüm oranıdır (recycling rate of municipal waste). Bu gösterge, tüketici atıklarının DE'de bir kaynak olarak ne oranda kullanıldığını ve dolayısıyla atık yönetim sisteminin kalitesini gösterir. Hesaplanışı ise, geri dönüştürülmüş kentsel atıkların toplam kentsel atık üretimine bölünmesine dayanır. Yüzde cinsinden belirtilen değerlerde, AB'nin 2020 hedefi %50 iken, 2030 ve 2035 hedefleri sırasıyla %60 ve %65'tir.

Tablo 8: Kentsel Atığın Geri Dönüşüm Oranı

Yıllar	Almanya	İsveç	İngiltere	Macaristan	Bulgaristan	Sırbistan	Türkiye
2000	52,5	38,5	11,1	1,6	15,5	:	:
2001	52,3	39,0	12,4	1,6	16,1	:	:
2002	56,1	39,7	14,5	2,5	16,3	:	:
2003	57,8	41,3	18,1	3,5	16,5	:	:
2004	56,4	43,9	22,6	11,8	17,2	:	:
2005	60,9	44,6	26,7	9,6	18,3	:	:
2006	62,1	47,7	30,3	10,4	19,1	:	:
2007	63,2	46,7	33,6	12,1	20,6	:	:
2008	63,8	45,6	36,4	15,2	19,4	:	:
2009	63,1	49,2	38,3	15,4	19,9	:	:
2010	62,5	47,8	40,2	19,6	24,5	:	:
2011	63,0	47,0	42,0	22,0	26,2	:	:
2012	65,2	46,9	42,6	25,5	25,0	:	:
2013	63,8	48,2	43,2	26,4	28,5	1,0	:
2014	65,6	49,3	43,4	30,5	23,1	0,7	:
2015	66,7	47,6	43,3	32,2	29,4	0,8	:

2016	67,1	48,4	44,0	34,7	31,8	0,3	9,2
2017	67,2	46,8	43,8	35,0	34,6	0,3	9,2
2018	67,1	45,8	44,1	37,4	31,5	0,3	11,5
2019	66,7	46,6	:	35,9	34,6	:	11,5
2020	70,3	38,3	:	32,0	35,2	15,4	12,3
2021	71,1	39,5	:	34,9	28,2	16,8	12,3
Ortalama	62,9	44,9	33,2	20,4	24,0	4,5	11

Kaynak: Eurostat

2020 yılında AB hedefini tutturana tek ülke Almanya'dır; hatta ortalama yüzdesiyle dahi Almanya, 2030 hedefini gerçekleştirmiş durumdadır. Sırasıyla 6 ve 8 gözlem bulunan Türkiye ve Sırbistan ise 2020 hedefinden dahi oldukça uzaktadır. Oranın, verinin bulunduğu 2016 yılından itibaren artması olumlu bir gelişme olmakla birlikte Macaristan ve Bulgaristan'ın ortalama üç kat daha başarılı olmaları, Türkiye'nin atık yönetiminde kat etmesi gereken çok yol olduğuna işaret etmektedir.

Malzeme ithalat bağımlılığı, bir ekonominin, hammadde ihtiyaçlarını karşılamak için ne derece ithalata bağımlı olduğunu anlatır. Hesaba katılan malzemeler; biyokütle enerjisi, fosil enerji, metal ve metal olmayan madenlerdir. Bu gösterge, ithalatın, doğrudan malzeme girişine oranıyla hesaplanarak yüzde olarak ifade edilir. Dolayısıyla değerler, %100'den büyük veya negatif olamaz. %100 ise, referans yılı boyunca ulusal düzeyde çıkarılan hammadde (domestic extractions) olmadığına işaret eder. AB'nin hedefi, ithalat bağımlılığının 2030 yılına kadar düşürülmesi şeklindedir.

Tablo 9: Malzeme İthalat Bağımlılığı

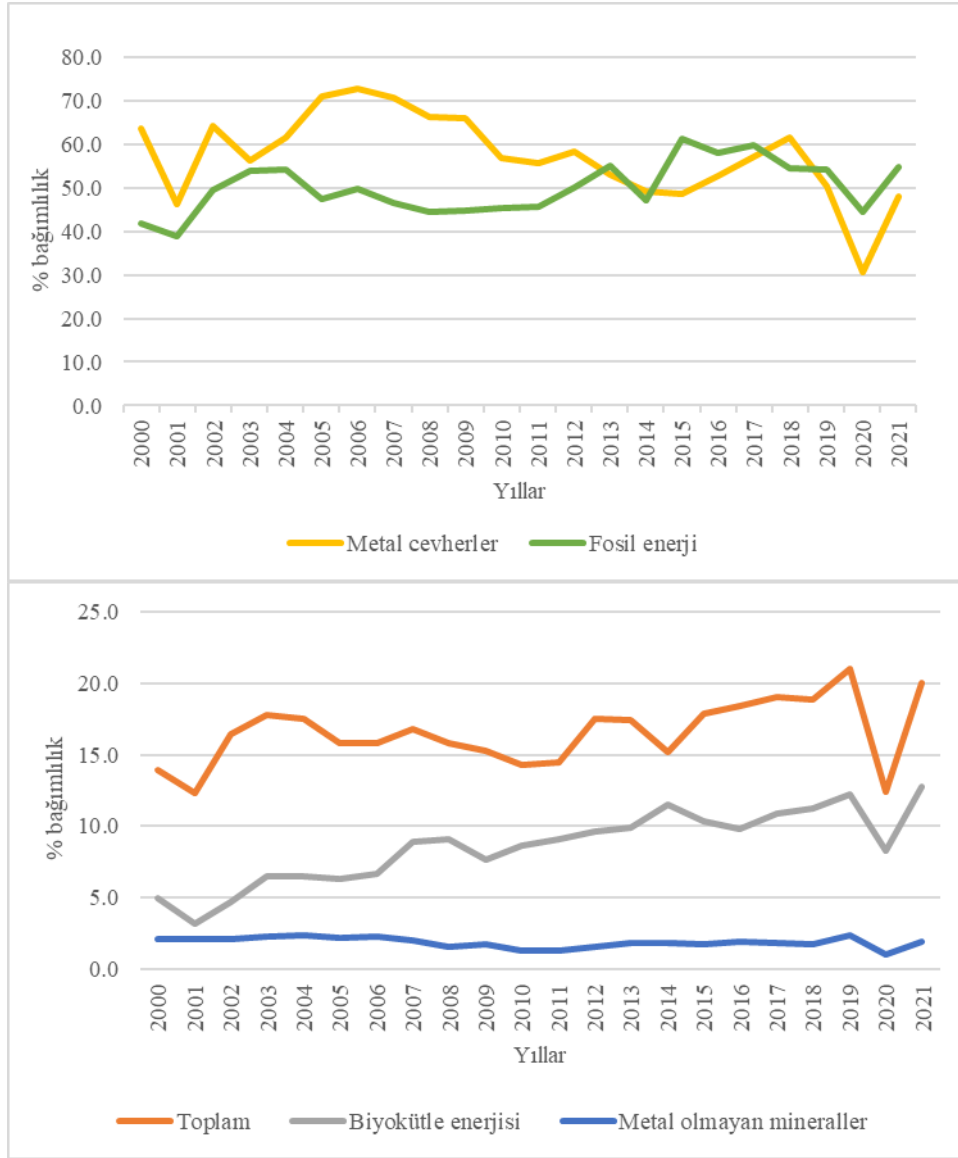
Yıllar	Almanya	İsveç	İngiltere	Macaristan	Bulgaristan	Arnavutluk	Sırbistan	Türkiye
2000	30,7	28,3	23,5	22,3	16,1	:	:	13,9
2001	31,4	27,6	25,9	20,0	15,7	:	7,7	12,3
2002	32,4	27,9	26,0	22,3	15,2	:	8,4	16,4
2003	34,1	29,1	27,6	23,8	17,5	:	10,3	17,8
2004	34,6	28,5	30,4	21,1	16,6	:	11,8	17,5
2005	35,3	26,8	32,0	19,4	17,5	:	11,3	15,8
2006	36,3	27,7	33,5	22,7	18,2	:	12,6	15,8
2007	36,6	26,8	34,1	27,9	18,8	:	12,9	16,8
2008	37,1	27,6	34,3	26,6	16,9	:	12,3	15,8
2009	35,4	26,8	34,9	24,6	16,0	:	10,7	15,3
2010	38,0	27,6	36,7	28,9	15,9	20,2	11,5	14,3
2011	37,2	26,9	39,2	29,5	15,0	18,5	11,3	14,5
2012	36,7	26,3	42,2	31,4	15,2	16,2	10,6	17,5
2013	37,8	24,9	42,3	30,2	15,7	14,3	9,8	17,4
2014	38,0	25,4	41,0	27,5	14,5	14,8	11,1	15,2
2015	40,1	25,5	40,0	26,7	14,1	13,0	12,4	17,9
2016	40,1	26,4	39,3	28,1	16,1	12,5	12,5	18,4
2017	39,1	25,4	39,5	29,6	16,8	16,6	14,2	19,0
2018	40,1	26,8	39,8	29,5	15,7	16,7	14,0	18,9
2019	41,4	25,0	39,9	27,1	16,4	17,8	14,1	21,0
2020	39,7	23,7	:	26,8	16,0	20,9	12,7	12,4
2021	39,9	22,5	:	27,9	15,3	22,2	13,5	20,0
Ortalama	36,91	26,52	35,11	26,09	16,15	16,98	11,70	16,54

Kaynak: Eurostat

En düşük ortalama ithalat bağımlılığı %11.7 ile Sırbistan'da olup onu %16.54 ile Türkiye takip etmektedir. İsveç haricinde, hiçbir ülke malzeme ithalat bağımlılığını düşürememiştir. Türkiye özelinde alt başlıklar

incelendiğinde ise 2020 yılında, her tür hammaddenin bağımlılığında ciddi düşüş ile biyokütle enerjisi ile toplam bağımlılığın, 2014 yılı harici birbiriyle paralel ilerlediği gözlemlenmektedir. Metal olmayan cevherlerdeki bağımlılık 2000-2018 yılları arasında neredeyse hiç değişmemiş, metal cevherler ve fosil enerjideki bağımlılık ise yıllar içinde çokça değişkenlik göstermiştir. Tüm hammaddelerdeki bağımlılık 2021 yılında, 2020 yılına göre artmış ve en yüksek artış metal olmayan minerallerde kaydedilmiştir.

Grafik 4: Ayrıntılı Hammadde Bağımlılık Değişimleri

Kaynak: Eurostat

Sera gazı emisyonlarının azaltılması, 1997 Kyoto Protokolü ve 2015 Paris Anlaşması ile uzun yıllardan beri pek çok ülkenin hedefleri arasındadır. DE de, tedarik zincirine çeşitli aşamalarda müdahale ederek endüstriyel süreçlerin enerji ve malzeme verimliliğini artırabilir; iyileştirilmiş ürün tasarımları ve atık yönetimi ile ürünlerin ekonomik döngüde daha uzun süre kalmasını ve hammaddelere olan ihtiyacın azalmasını sağlayabilir; geri dönüştürülmüş malzemelerin kaynak olmasını sağlayarak işleme aşamalarının sayısını ve enerji ihtiyacını azaltabilir. Böylece DE, sera gazı emisyonlarını azaltmada etkili rol oynayabilir. Bu sebeple, sera gazı emisyonları da DE'ye geçişte ölçüt olarak kullanılan göstergelerden sayılabilir.

Tablo 10: Sera Gazı Emisyonları

Yıllar	Almanya	İsveç	İngiltere	Macaristan	Bulgaristan	Türkiye
2000	1.040.191,83	68.349,11	723.919,58	75.378,31	57.387,46	298.916,75
2001	1.054.869,07	69.128,53	727.063,54	77.184,98	60.267,18	279.740,14
2002	1.033.037,86	69.735,21	705.879,64	75.478,63	57.719,88	285.623,37
2003	1.029.390,01	70.071,46	711.313,29	78.367,70	62.658,87	304.794,79
2004	1.010.291,14	69.410,33	707.930,97	77.192,05	61.760,58	314.423,57
2005	984.986,97	66.540,93	699.595,39	76.954,88	62.364,32	337.575,00
2006	991.897,36	66.183,72	692.195,48	75.660,29	63.088,40	358.002,53
2007	964.865,06	65.034,88	680.031,35	74.010,83	67.006,24	391.697,01
2008	964.974,32	62.627,99	658.727,31	71.954,60	65.624,98	388.494,56
2009	898.336,01	58.395,26	601.900,31	65.924,48	56.758,60	395.177,14
2010	932.379,13	64.375,65	615.724,59	66.533,79	59.383,17	398.793,16
2011	907.502,16	60.012,26	570.233,52	64.870,17	64.728,48	428.617,59
2012	913.347,73	57.108,55	586.328,48	61.557,12	59.675,72	448.184,46
2013	933.505,37	55.473,55	572.040,66	58.661,11	54.453,70	440.195,30
2014	893.394,42	53.729,41	531.430,16	58.993,14	57.529,02	459.489,51
2015	896.657,87	53.557,22	513.880,19	62.201,09	60.421,40	474.967,53
2016	898.559,81	53.468,25	488.309,31	62.696,22	57.773,56	501.107,91
2017	881.582,78	52.562,66	476.874,21	65.072,76	59.715,84	528.565,93
2018	846.171,19	51.784,17	467.869,95	65.033,64	55.361,84	523.108,03
2019	794.633,67	50.607,24	453.233,65	64.771,79	53.942,12	508.725,87
2020	730.922,69	46.214,03	408.965,08	62.965,32	47.984,62	523.990,82
2021	760.358,01	47.816,70	429.489,47	64.217,84	53.917,27	564.389,75
Ortalama	925.538,84	59.644,87	591.951,64	68.440,03	59.069,24	416.117,31

Kaynak: OECD.Stat

Sera gazı emisyon verisi, Arnavutluk ve Sırbistan için bulunmadığından bu ülkeler tabloya eklenmemiştir ve gözlemler, bin ton karbondioksit eşdeğeri cinsindedir. En yüksek ortalama emisyonu sahip ülke Almanya'dır ve Türkiye hariç tüm ülkeler sera gazı emisyonlarını yıllar içinde düşürmüştür. En yüksek düşüşü İngiltere başarırken Türkiye sera gazı emisyonunu %89 arttırmıştır. AB hedefleriyle ciddi şekilde ters düşen bu durum, Türkiye'nin DE'ye geçişte en kötü performans sergilediği gösterge olmuştur.

3. Sonuç

Çalışma, Türkiye'nin DE'ye geçiş performansını, nicel verilerle, seçili gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırma da yaparak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bunun için, verilerin genellikle var olduğu 2000-2021 yılları arasındaki Eurostat ve OECD veri bankalarının DE'yi ölçmek için belirlediği göstergeler kullanılmıştır. Sonuçlara göre, Türkiye, kaynak verimliliğini yıllar içinde artmış olup en etkili artış, 2017 yılından itibaren gözlemlenmiştir. Yurtiçi malzeme tüketiminin oldukça düşük olması ve malzeme ayak izinin düşük seyretmesi talep ve tüketimin genel anlamda düşük olmasına işaret etmektedir. Kişi başına kentsel atık düşerken kişi başı toplam atığın artması, Türkiye'nin hane bazında atık üretiminin düşük, ancak kişi bazında yüksek olduğunu göstermiştir. Atıkların işlenmesinde en çok başvurulan yol uzun yıllar imha iken 2016 yılından itibaren geri kazanım hız kazanmıştır. Son beş yıla dair verinin bulunduğu kentsel atığın geri dönüşüm oranının artması olumlu bir gelişmedir. İthalat bağımlılığı, gelişmiş ülkelere göre düşük seviyelerde olmasına rağmen yıllar içinde düşmeyip artmıştır. Son yıllarda, tüm hammaddelerin bağımlılığında düşüş yaşanırken metal cevherler ve fosil enerjideki bağımlılık çok yüksek seyretmiştir. Son olarak, sera gazı emisyonu yıllar içinde ciddi şekilde artarak DE'ye geçişte en kötü performans göstergesi olmuştur.

Türkiye, en yüksek kaynak verimliliğindeki Almanya'nın ve verimlilikte en yüksek gelişimi gösteren Macaristan'ın altında olmak ile beraber verimliliği arttırmayı başarmıştır. Malzeme ayak izinin, kişi başı atık üretiminin ve sera gazı emisyonunun zaman içerisinde artmış olması AB hedeflerinin tersinde bir gidişatı ifade etmektedir. Son yıllarda, atık işlenmesinde geri kazanımın ve kentsel atığın geri dönüşüm oranının artması AB hedefleriyle paralellik göstermektedir. Ancak Türkiye'nin geri dönüşüm oranının seviye olarak hem gelişmekte hem de gelişmiş ülkelere göre düşük olması ve sera gazı emisyonunu artıran tek ülke olması dikkat çekicidir. Türkiye'nin gelişmekte olan ülkeler arasında, pek çok karşılaştırmada Macaristan ve bazen de Bulgaristan'ın gerisinden gelmesi de diğer önemli bir örüntüdür. Kısaca, DE'ye geçişi ölçebilmek için ortaya konan göstergelerin altındaki pek çok başlıkta verisinin olmayışı ve olanlarında ise AB'nin 2030 hedefleriyle yer yer örtüşen, yer yer zıtlaşan bir görüntü ortaya koyması, Türkiye'nin DE'ye geçiş için kat etmesi gereken çok yol olduğuna işaret etmektedir.

Malzeme ayak izinin artışının azaltılabilmesi için politika yapımcılar öncelikle talebin nereden kaynaklandığına belirleyebilir ve bu alanlardaki talepleri dizginleyici uygulamaları hayata geçirebilirler. Bu anlamda YMT yol gösterici olarak kullanılacak ise, en yüksek tüketim ve dolayısıyla talep fosil yakıtlar ve metal olmayan mineraller olarak ortaya çıktığı için politika yapımcılar, rüzgâr ve güneş enerji santralleri gibi yenilenebilir enerji santrallerinin sayısını arttırabilir. Atık işlenmesinde geri kazanımın sadece son yıllarda artması, bu anlamda daha fazla teşvik ve kurallara ihtiyaca işaret etmektedir. Geri dönüşümün enerji yönünde olmayışı, yeşil enerji konularındaki çalışmaların da hız kazanabilmesi için politika yapımcılar, araştırma geliştirmeye sübvansiyon verme, yasalarla şirketleri teşvik etme gibi uygulamaları kullanabilirler. Geri dönüşüm oranının düşüklüğü ise Türkiye'nin atık yönetiminde değişikliğe gitmesi gerektiğini ifade etmektedir. Politika yapımcılar, atık üretimi yönetmeliği uygulamalarının tatbikini daha sıkı şekilde takip ederek, tek kullanımlık ürünlerin tercih edilmemesi için bilinçlendirici rol üstlenerek, kullanılabilir ürünlerin ihtiyaç sahipleriyle buluşturulması için daha etkili aracı görevi üstlenerek, ikinci el ürün kullanımını yaygınlaştırarak Türkiye'nin bu anlamda gelişmesini sağlayabilirler. Sera gazı emisyonunun ciddi artışı ise Türkiye'nin enerji verimliliği sağlama, yenilenebilir enerji kullanımını arttırma ve çevre dostu tarım ve hayvancılık uygulamalarına geçmeye hız vermesi gerektiğini göstermektedir. Politika yapımcılar, biyogübrenin kullanılmasını teşvik ederek ve ücretsiz sağlayarak, akroekolojik tarımı aile işletmelerinden tüm sektöre genişleterek, permakültür uygulamalarını topluma yayarak emisyonun azalmasını sağlayabilirler.

DE'ye dair yazında çoğunlukla AB ülkeleri konu alınmış, Türkiye ile alakalı çalışmalar ise daha çok teorik çerçeveyi oluşturmak veya DE'yi ölçmek üzerine olmuştur. Bu anlamda, bu çalışma, yazındaki Türkiye'ye dair nicel analiz eksikliğini gidermektedir. Ek olarak çalışma, ülke karşılaştırmaları vasıtasıyla, AB'ye aday ülke Türkiye'nin, AB'nin DE hedefleri ve DE'ye geçiş politikalarını benimsemeye ilerleme kaydedip kaydetmediğini gözler önüne serdiği gibi gelişmekte olan ülkeler arasındaki sıralamasını da anlamaya yardımcı olmaktadır. Yine de, DE'ye geçişi ölçebilmek için oluşturulan göstergelerden pek azında Türkiye'ye dair veri olması, Türkiye'nin DE geçiş performansındaki büyük resmi görmeyi zorlaştırdığı unutulmamalıdır. Verilerin yıllık frekansta ve zaman periyodunun kısa olması, grafik ve tabloların kullanıldığı betimsel bir analiz haricine henüz imkan tanımamaktadır. Veri döneminin uzaması ile birlikte DE'ye geçiş performansının etkilerini (örneğin; ekonomik büyüme üzerine) görebilecek regresyon analizi yapılabilmesi ileride mümkün olacaktır.

Kaynaklar

- Ayçin, E. & Kaya, S.K. (2021). Towards the circular economy: Analysis of barriers to implementation of Turkey's zero waste management using the fuzzy DEMATEL method. *Waste Management & Research: The Journal for a Sustainable Circular Economy*, 39(8), 1078–1089. doi: 10.1177/0734242X20988781
- Andrews, D. (2015). The circular economy, design thinking and education for sustainability. *Local Economy*, 30(3), 305-315. <https://doi.org/10.1177/0269094215578226>
- Balbay, Ş., Sarıhan, A. & Avşar, E. (2021). Dünya'da ve Türkiye'de "Döngüsel Ekonomi / Endüstriyel Sürdürülebilirlik" Yaklaşımı. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 27, 557-569. doi: 10.31590/ejosat.971172
- Busu, M. & Trica, C.L. (2019). Sustainability of Circular Economy Indicators and Their Impact on Economic Growth of the European Union. *Sustainability*, 11(19), 5481. doi: 10.3390/su11195481
- CIRAIG (2015). *Circular Economy: A Critical Literature Review of Concepts. Centre for the Life Cycle of Products Processes and Services*. Montreal. Erişim adresi <https://ciraig.org/index.php/project/circular-economy-a-critical-literature-review-of-concepts/>
- Colombo, L.A., Pansera, M. & Owen, R. (2019). The Discourse of Eco-innovation in the European Union: An Analysis of the Eco-Innovation Action Plan and Horizon 2020. *Journal of Cleaner Production*, 214, 653-665. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.12.150>
- Costa, I., Massard, G. & Agarwal, A. (2010). Waste Management Policies for Industrial Symbiosis Development: Case Studies in European Countries. *Journal of Cleaner Production*, 18(8), 815–22. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2009.12.019>
- Cullen, J.M. (2017). Circular economy: theoretical benchmark or perpetual motion machine?. *Journal of Industrial Ecology*, 21(3), 483–486. <https://doi.org/10.1111/jiec.12599>
- Döngüsel Ekonomi Rehberi, (2020). Erişim adresi https://business4goals.org/PDF/Dongusel_Ekonomi_Rehberi.pdf
- EC (European Commission) (2008). *Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on Waste and Repealing Certain Directives*. Erişim adresi <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0098&from=EN>
- EC (2012). *Innovating for Sustainable Growth: A Bioeconomy for Europe*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/research/bioeconomy/pdf/official-strategy_en.pdf
- EC (2015). *Closing the Loop—An EU Action Plan for the Circular Economy*. Communication COM/2015/614/2. Erişim adresi <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52015DC0614>
- EC (2020). *Communication from The Commission to The European Parliament. The European Economic and Social Committee and The Committee of The Regions, The European Green Deal COM/2019/640 final*. Erişim adresi <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1588580774040&uri=CELEX:52019DC0640>
- EEA (European Environment Agency) (2016). *Circular Economy in Europe - Developing the Knowledge Base: Report 2*. <https://doi.org/10.2800/51444>
- Erol, İ., Peker, İ., Ar, İ.M., Turan, İ. & Searcy, C. (2021). Towards a circular economy: Investigating the critical success factors for a blockchain-based solar photovoltaic energy ecosystem in Turkey. *Energy for Sustainable Development*, 65, 130-143. <https://doi.org/10.1016/j.esd.2021.10.004>

- Fitch-Roy, O., Benson, D. & Monciardini, D. (2020). Going around in circles? Conceptual recycling, patching and policy layering in the EU Circular Economy Package. *Environmental Politics*, 29(6), 983-1003. <https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1673996>
- Fitch-Roy, O., Benson, D. & Monciardini, D. (2021). All around the world: Assessing optimality in comparative circular economy policy packages. *Journal of Cleaner Production*, 286. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.125493>
- Fura, B., Stec, M. & Mis, T. (2020). Statistical Evaluation of the Level of Development of Circular Economy in European Union Member Countries. *Energies*, 13(23), 6401. <https://doi.org/10.3390/en13236401>
- Gedik, Y. (2020). Döngüsel Ekonomiyi Anlamak: Teorik Bir Çerçeve. *Turkish Business Journal*, 1(2), 13-40. <https://dergipark.org.tr/pub/tbj/issue/59142/812070>
- Geng, Y. & Doberstein, B. (2008). Developing the Circular Economy in China: Challenges and Opportunities for Achieving "Leapfrog Development". *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 15(3), 231-239. <https://doi.org/10.3843/SusDev.15.3:6>
- Geng, Y., Sarkis, J., Ulgiati, S. & Zhang, P. (2013). Measuring China's circular economy. *Science*, 339(6127), 1526-1527. <https://doi.org/10.1126/science.1227059>
- Hill, J. (2016). *Circular Economy and the Policy Landscape in the UK*. Clift, R. ve Druckman, A. (Ed.), *Taking Stock of Industrial Ecology* (s. 265-274) içinde. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-20571-7_13
- Homrich, A.S., Galvão, G., Abadia, L.G. & Carvalho, M.M. (2018). The circular economy umbrella: trends and gaps on integrating pathways. *Journal of Cleaner Production*, 175, 525-543. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.11.064>
- Hysing, E. (2014). A green star fading? A critical assessment of Swedish environmental policy change. *Environmental Policy and Governance*, 24(4), 262-274. <https://doi.org/10.1002/eet.1645>
- Khan, S. & Haleem, A. (2021). Investigation of circular economy practices in the context of emerging economies: a CoCoSo approach. *International Journal of Sustainable Engineering*, 14(3), 357-367. doi: 10.1080/19397038.2020.1871442
- Kirchherr, J., Reike, D. & Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: an analysis of 114 definitions. *Resources Conservation Recycling*, 127, 221-232. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.09.005>
- Lundqvist, L. J. (2004). *Sweden and ecological governance: Straddling the fence*. Manchester University Press.
- Murray, A., Skene K. & Haynes. K. (2017). The Circular Economy: An interdisciplinary exploration of the concept and its application in a global context. *Journal of Business Ethics*, 140(3), 369-380. doi: 10.1007/s10551-015-2693-2
- Nham, N.T.H. & Ha, L.T. (2022). Making the circular economy digital or the digital economy circular? Empirical evidence from the European region. *Technology in Society*, 70, 102023. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2022.102023>
- Önder, H. (2018). Sürdürülebilir Kalkınma Anlayışında Yeni Bir Kavram: Döngüsel Ekonomi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 196-204. <https://dergipark.org.tr/pub/dpusbe/issue/38899/416907>
- Özuyar, P. (2021). Circular Economy Practices in Turkey and Their Potential Interaction with Climate Change Mitigation and Adaptation. *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 4(1), 18-32. <https://dergipark.org.tr/en/pub/arhuss/issue/62888/900604>

- Perçin, S. (2022). Evaluating the circular economy-based big data analytics capabilities of circular agri-food supply chains: the context of Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 83220–83233. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-21680-2>
- Prieto-Sandoval, V., Jaca, C. & Ormazabal, M. (2018). Towards a consensus on the circular economy *Journal of Cleaner Production*, 179, 605-615. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.12.224>
- RE-CIRCLE (2018). *Business Models for the Circular Economy: Opportunities and Challenges from a Policy Perspective*. OECD. Erişim adresi <https://www.oecd.org/environment/waste/policy-highlights-business-models-for-the-circular-economy.pdf>
- Reike, D., Vermeulen, W. J. & Witjes, S. (2018). The Circular Economy: New or Refurbished as CE 3.0? Exploring Controversies in the Conceptualization of the Circular Economy through a Focus on History and Resource Value Retention Options. *Resources, Conservation and Recycling*, 135, 246–264. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.08.027>
- Sakai, S., Yoshida, H., Hirai, Y., Asari, M., Takigami, H., Takahashi, S., Tomoda, K., Peeler, M.V., Wejchert, J., Schmid-Unterseh, T., Ravazzi Douvan, A., Hathaway, R., Hylander, L.D., Fischer, C., Jong Oh, G., Jinhui, L. & Chi, N.K. (2011). International comparative study of 3R and waste management policy developments. *Journal Material Cycles and Waste Management*, 13(2), 86-102. <https://doi.org/10.1007/s10163-011-0009-x>
- Sapmaz Veral, E. (2021). Döngüsel Ekonomi: Engeller, Stratejiler ve İş Modelleri. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 8(1), 7-18. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aucevrebilim/issue/61202/829797>
- Scheel, C. (2016). Beyond sustainability. Transforming industrial zero-valued residues into increasing economic returns. *Journal of Cleaner Production*, 131, 376-386. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.05.018>
- Singh, J. & Ordonez, I. (2016). Resource Recovery From Post-Consumer Waste: Important Lessons For The Upcoming Circular Economy. *Journal of Cleaner Production*, 134, 342-353. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.12.020>
- Sjöstrand, Y. S. (2014). *Stadens sopor: Tillvaratagande, förbränning och tippning i Stockholm 1900–1975*. Nordic Academic Press
- Škrinjarić, T. (2020). Empirical assessment of the circular economy of selected European countries. *Journal of Cleaner Production*, 255, 120246. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120246>
- SOU (2017). *Från värdekedja till värdecykel - så får Sverige en mer circular ekonomi*. Elanders Sverige AB: Stockholm.
- Stahel, W.R. & Reday, G. (1977). *The Potential for Substituting Manpower for Energy: Final Report 30 July 1977 for the Commission of the European Communities*. Switzerland: Batelle, Geneva Research Centre.
- Steffen, W., Richardson, K., Rockström, J., Cornell, S. E., Fetzer, I., Bennett, E. M., Biggs, R., Carpenter, S.R., Vries, W.D., de Wit, C.A., Folke, C., Gerten, D., Heinke, J., Mace, G.M., Persson, L.M., Ramanathan, V., Reyers, B. & Sörlin, S. (2015). Planetary Boundaries: Guiding human development on a changing planet. *Science*, 347(6223), 1259855. doi: 10.1126/science.1259855
- Sürmen, M. & Ece Çokmutlu, M. (2022). Döngüsel Ekonomi Performans Ölçümü Üzerine Bir Araştırma. *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi*, 6(2), 209-234. doi: 10.7596/jebm.31122022.004
- Yan, J. & Feng, C. (2014). Sustainable Design-Oriented Product Modularity Combined with 6R Concept: A Case Study of Rotor Laboratory Bench. *Clean Technologies and Environmental Policy*, 16, 95–109. doi:10.1007/s10098-013-0597-3

- Yazdani, M., Gonzalez, E. & Chatterjee, P. (2019). A Multi-criteria Decision-making Framework for Agriculture Supply Chain Risk Management under A Circular Economy Context. *Management Decision*, 59(8). doi:10.1108/md-10-2018-1088.
- Yılmaz, V. (2022). Avrupa Birliği Ülkelerinin Döngüsel Ekonomi Performansı. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 94-114. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.992906>
- Wautelet, T. (2018). The Concept of Circular Economy: Its Origins and Its Evolution. *Positive İmpakt*. doi:10.13140/RG.2.2.17021.87523
- WCED (World Commission on Environment and Development) (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press: Oxford. ("Brundtland Report"). Erişim adresi <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
- Ziegler, R., Bauwens, T., Roy, M. J., Teasdale, S., Fourrier, A. & Raufflet, E. (2023). Embedding circularity: Theorizing the social economy, its potential, and its challenges. *Ecological Economics*, 214, 107970. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2023.107970>.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

Dijital Dönüşüm Çağında İmalat: Sürdürülebilirlik 4.0

In the Age of Digital Transformation in Manufacturing: Sustainability 4.0

Munise Tuba AKTAŞ¹ , Talha KUTAY²

Geliş Tarihi (Received): 11.10.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 19.01.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Özet: Çevresel felaketlerle daha yoğun ve sık karşılaştığımız bu günlerde rekabet ve sürdürülebilir büyümeye odaklanmanın yanında sürdürülebilirliği bütüncül bir yaklaşımla ele alma ihtiyacı açık biçimde görülmektedir. Üretimi merkeze alan Sanayi 4.0'da üretimin sürdürülebilirliği kilit unsur olarak kabul edilmektedir. Güncel gelişmeler doğrultusunda bu çalışmada Sanayi 4.0 ve sürdürülebilirlik arasındaki ilişkinin ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Bahsi geçen amacın gerçekleştirilmesi için literatür taramasına odaklanılmıştır. Özellikle Sanayi 4.0 ve sürdürülebilirlik arasındaki ilişkiyi ele alan Türkçe çalışmaların azlığından dolayı literatür taraması ağırlıklı olarak İngilizce çalışmalar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Literatür incelendiğinde yaygın olarak Sanayi 4.0 teknolojilerinin sürdürülebilirliği olumlu yönde etkileyeceğinin ifade edildiği görülmektedir. Özellikle son yılların güncel tartışma konusu olan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)'ne ulaşılma sürecinde Sürdürülebilirlik 4.0'ın önemli bir araç olabileceği literatürdeki çalışmalardan anlaşılmaktadır. Türkçe literatür incelendiğinde Sanayi 4.0 ve sürdürülebilirlik arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmaların azlığı göze çarpmaktadır. Bu nedenle çalışmanın ilgili yazındaki tartışmalara önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Sürdürülebilirlik 4.0, Sanayi 4.0, Sürdürülebilir Kalkınma, İmalat

&

Abstract: In these times when we are increasingly and frequently confronted with environmental disasters, there is an evident need to address sustainability with a holistic approach, alongside focusing on competition and sustainable growth. In Industry 4.0, which focuses on production, sustainability is considered a key factor. In line with recent developments, this study aims to establish the relationship between Industry 4.0 and sustainability. In order to achieve the mentioned objective, a literature review has been focused. Especially due to the scarcity of Turkish studies addressing the relationship between Industry 4.0 and sustainability, the literature review has predominantly focused on English works. When the literature is examined, it is predominantly expressed that Industry 4.0 technologies will have a positive impact on sustainability. Especially in recent years, it is understood from the literature that Sustainability 4.0 can be an important tool in the process of achieving Sustainable Development Goals (SDGs), which have been a prominent topic of discussion. When reviewing the Turkish literature, it is evident that there is a scarcity of studies focusing on the relationship between Industry 4.0 and sustainability. Therefore, it is believed that this study will make a significant contribution to the ongoing discussions in the relevant literature.

Keywords: Digitization, Sustainability 4.0, Industry 4.0, Sustainable Development, Manufacturing

Atıf/Cite as: Aktaş, M. T. & Kutay, T. (2024). Dijital Dönüşüm Çağında İmalat: Sürdürülebilirlik 4.0, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 37-61.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisat Bölümü, mtturker@anadolu.edu.tr

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat ABD, talhakutayfb@gmail.com

1. Giriş

Sanayi 4.0, Almanya tarafından 2011 yılında, ileri teknolojiye dayalı yeni bir sanayi politikası öncülüğünde rekabet gücünü artırmaya yönelik bir strateji olarak geliştirilmiştir. Üretim yapılarının bilişim teknolojileri kullanılarak dijital sistemlere dönüştürülmesini ifade eden Industrie 4.0 (Sanayi 4.0), Alman hükümetinin Yüksek Teknolojisi Stratejisi 2020 Eylem Planı'nın bir parçası olarak kabul edilmiştir (Romero Gázquez vd., 2021; Suswanto vd., 2019; Zaharah vd., 2018; Wang vd., 2016). Çeşitli ülkeler tarafından Sanayi 4.0'a koşut olarak, Endüstriyel İnternet veya Gelişmiş Üretim Ortaklığı (Amerika Birleşik Devletleri (ABD)), Yüksek Değerli Üretim (İngiltere), Nouvelle France Industrielle veya Industrie du Futur (Fransa), Produktion 2030 (İsveç), Fabbrica Intelligente (İtalya), Industria Conectada 4.0 (İspanya), Produktion der Zukufunt (Avusturya), Rumo a Industria 4.0 (Brezilya) ve İnternet + (Çin) gibi çeşitli kavramlar geliştirilmiş ve hükümet politikalarında yer edinmeye başlamıştır (Yıldırım, 2019; Wang vd., 2016). Akıllı, esnek, kaliteli ve düşük maliyetli üretimle öne çıkan Sanayi 4.0 özellikle ileri teknolojik dönüşümün sürdürülebilirlik konusunda sunduğu potansiyel fırsatlarla da incelenmeye değerdir. Örneğin, Güney Kore, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Çin'in Sanayi 4.0'a adapte süreçlerinde sürdürülebilir üretim, yeşil teknoloji, sürdürülebilir enerji, biyo-teknoloji ve alternatif enerji kaynaklarına yönelik politikalar önemli rol oynamıştır (Bağcı, 2018; Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019). Geleneksel sanayi uygulamalarının ve teknolojilerinin yarattığı ekolojik ve sosyal kısıtlamaların çoğuna çözüm getirme potansiyeline sahip olan Sanayi 4.0, daha sürdürülebilir bir gelecek sunma imkânını bünyesinde barındırmaktadır (Bai vd., 2020). Sanayi 4.0; yeşil ürünlerin, yeşil üretim süreçlerinin ve yeşil tedarik zinciri yönetiminin geliştirilmesine imkân tanıyarak çevresel açıdan sürdürülebilir üretimi sağlayabilecektir (De-Souso Jabbour vd., 2018). Sanayi 4.0'da üretim sistemlerinin ekolojik sürdürülebilirliğinin ana hedef olarak açıkça belirtilmemesine rağmen (Erol, 2016) temel olarak kaynak ve enerji etkinliğinde ve geri dönüşümde önemli ekolojik fırsatlar yaratacağı ifade edilmektedir (Aktaş, 2021: 115). Sürdürülebilirliğin Sanayi 4.0 teknolojileriyle bütünleştirilmesi sürdürülebilir Sanayi 4.0 sürecine geçişin başarılı şekilde gerçekleştirilmesine imkân sağlayacaktır (Kluczek vd., 2023). Sanayi 4.0, işin tüm yönlerinin stratejik dönüşümünü temsil etmekte, teknolojinin paydaşlara değer yaratıp sunabileceği yeni bir ekosistem oluşturmakta ve şirketlerin değişen koşullara daha hızlı adapte olmalarına olanak tanımaktadır (Machado vd., 2021: 168). Ancak bir çok şirket hâlen Sanayi 4.0'ı sadece teknolojinin ilerlemesi olarak anlamakta ve bu süreci hem somut (insanlar) hem de soyut kaynakları içeren tüm iş alanlarının dönüşümü olarak görmemektedir (Ali ve Johl, 2023: 839). Olah ve diğerlerine (2020) göre Sanayi 4.0'ın, fırsatları ve zorlukları hala belirsizdir ve çevresel sürdürülebilirlik açısından bu endüstriyle ilişkilendirilen teknolojiler henüz yeterince keşfedilmemiştir. Bu nedenle, Sanayi 4.0'ın uzun vadede Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)'yle nasıl bütünleştirileceği konusunda hâlâ belirsizlik bulunmaktadır (Olah vd., 2020). Dolayısıyla Sanayi 4.0'ın üretim sistemi üzerindeki ekonomik, çevresel ve toplumsal etkilerinin daha fazla araştırılması gerekmektedir.

Sanayi 4.0'ın toplumlar üzerindeki etkisine dair tartışmaların yoğunlaşması Buhr'un (2017: 3) sorduğu soruyu akla getirmektedir: Sanayi 4.0'dan nasıl daha fazla insanın yararlanmasını sağlayabiliriz? Çevresel felaketlerle daha yoğun ve sık karşılaştığımız, küresel iklim değişikliğinin etkileriyle yüzleştiğimiz bu günlerde rekabet ve sürdürülebilir büyümeye odaklanmanın yanında sürdürülebilirliği bütüncül bir yaklaşımla ele alma ihtiyacı açık bir biçimde görülmektedir. Bu farkındalığın son zamanlarda literatüre de yansıdığı ve Sanayi 4.0 ile sürdürülebilirlik arasındaki ilişkinin tartışılmaya, nicel ve nitel araştırmalarla değerlendirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ekonomi 4.0, Çalışma 4.0 ve Öğrenme 4.0 terimlerinin yoğun endüstriyel siyasi tartışmaların konusu haline geldiği günümüzde Sürdürülebilirlik 4.0'da yoğun bir şekilde tartışılmaktadır (Spöttl ve Windelband, 2020). Bu çalışmanın temel amacı, Sanayi 4.0 ile sürdürülebilirlik arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Sürdürülebilirlik ile Sanayi 4.0 arasındaki bağlantıyı kurmaya odaklanan çalışmaların azlığı bu konuya yoğunlaşmamızı sağlamıştır. Bu açıdan çalışmanın özellikle Türkçe literatüre önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışma kapsamında sürdürülebilirlik ihtiyacı ve sürdürülebilir imalat (Sürdürülebilirlik 4.0) kavramları incelendikten sonra Sürdürülebilirlik 4.0'ın Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)'ne ulaşma sürecine ne tür bir katkı sağlayabileceği literatürdeki çalışmalara dayalı olarak ele alınacaktır.

2. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma

Sürdürülebilirliğe ilişkin kaygılar Malthus ve Jevons gibi kimi 18. ve 19. yüzyıl iktisatçılarına kadar götürülebilse de sürdürülebilir kalkınma kavramının doğuşu 20. yüzyılda çevreye ilişkin kaygıların ortaya çıkışına rastlamaktadır (Yeni, 2014: 183). 1972 yılında yayımlanan Büyümenin Sınırları (Limits to Growth) başlıklı rapor, çevresel kısıtlarla uyumlu sürdürülebilir bir ilerleme süreci için toplumun önündeki seçeneklere dikkat çekerek, sınırsız ve kontrol edilmeyen bir büyümeyle dünyanın kısıtlı kaynakları arasındaki çelişkiyi ilk defa ortaya koymuştur. Aynı yıl gerçekleştirilen Stockholm Konferansı'nda ise gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki farklılıklar giderilmedikçe, çevresel koşullarda iyileşmenin sağlanamayacağı, kalkınmanın çevreyi korumakla çelişen bir niteliğinin olmadığı tartışılmıştır (Lazol vd., 2008: 58). Bahsi geçen dönemde sürdürülebilir kalkınmaya doğru bir yönelimin olduğu görülse de özellikle Büyümenin Sınırları raporunu eleştirenler gelişen teknolojinin ve ortaya çıkan yeniliklerin çevresel sorunlara çözüm olacağını öne sürmüşlerdir. Söz konusu dönemde sürdürülebilir kalkınma yaklaşımına keskin bir geçişin olmadığı görülmektedir. Kökleri, 1980 yılında Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği tarafından hazırlanan Dünya Koruma Stratejisi (World Conservation Strategy) adlı rapora dayanan sürdürülebilir kalkınma kavramının genel kabul görmesi ise Dünya Çevre Kalkınma Komisyonu'nun 1987 yılında yayımladığı Ortak Geleceğimiz başlıklı raporuyla gerçekleşmiştir (Yeni, 2014). Bu raporda sürdürülebilir kalkınmanın tanımı yapılmıştır. Sürdürülebilir kalkınma gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetini tehlikeye atmadan mevcut nesillerin ihtiyaçlarının karşılanması olarak ifade edilmiştir. Söz konusu tanımda, iki temel kavram ön plana çıkmaktadır. Bu kavramlar, dünyadaki yoksulların temel ihtiyaçlarına öncelik verilmesine vurgu yapan "ihtiyaçlar" kavramı ile teknoloji ve sosyal organizasyonla ilişkili "sınırlamalar" kavramıdır. Sınırlama, mevcut ve gelecekteki nesillerin ihtiyaçlarını karşılamada çevresel kabiliyetin sınırlarını belirleyen teknoloji ve sosyal organizasyonu ifade etmektedir (WCED, 1987). Kısacası bugünkü iktisadi kalkınmanın, gelecek nesilleri bugünkü nesillerin gerisinde bırakmamayı güvence altına alması gerekmektedir (Barbier, 2011). Bu tanım, kalkınmanın uzun dönemli olası sonuçlarına dikkat çekmek açısından yararlı olsa bile, "gereksinimler nelerdir ve zaman içinde nasıl değişecektir? Gelecek kuşakların elinde bulunacak seçeneklerden hangilerindeki azalma kabul edilebilir hangilerindeki azalma kabul edilemez?" gibi sorulara değinmemektedir. Fakat rapor, uygulanan ekonomi politikaları sonucunda ortaya çıkan çevresel bozulmanın sürdürülebilirlik bakış açısının temel kaygılarından biri olduğunun ipuçlarını vermektedir (Yeni, 2014: 184). Ayrıca raporda, sürdürülebilir kalkınmanın, tüm bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamayı ve herkese daha iyi bir yaşam için arzularını gerçekleştirme fırsatını sunmayı amaçladığı aktarılmaktadır (WCED, 1987).

1992 yılında toplanan Rio Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın sonunda Rio Deklarasyonu ve Gündem 21 olmak üzere iki belge ortaya konulmuştur. Rio Deklarasyonu'nun birinci ilkesinde sürdürülebilir kalkınmanın öneminden bahsedilirken, üçüncü ilkesinde kalkınma hakkının şimdiki ve gelecek nesillerin kalkınmacı ve çevresel ihtiyaçlarını eşitlikçi bir şekilde karşılanmasına yönelik olarak kullanılması gerektiği ifade edilmekte ve dördüncü ilkesinde ise sürdürülebilir kalkınmayı başarmak amacıyla çevresel korumanın kalkınma sürecinin gerekli bir kısmını oluşturması gerektiği belirtilmektedir (BM, 1992). Sürdürülebilir kalkınmaya dair çabalar, sonrasında ilk yaptırım destekli Çevre Antlaşması olan Kyoto Protokolü'nde (1997) vücut bulmuştur. Ardından, 2009 Kopenhag İklim Değişiklikler Zirvesi, 2012'de Katar'ın Doha kentinde yapılan toplantı ve 2015 yılında yürürlüğe giren Paris Antlaşması gibi küresel işbirlikleri gerçekleştirilmiştir (Özcan, 2020). Bu protokoller ve toplantılar dikkate alınarak Birleşmiş Milletler tarafından 17 tane Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi (SKH) belirlenmiştir. 2030 yılına kadar ulaşılması beklenen hedefler Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

SKH-1	Yoksulluğun tüm türlerinin her yerde ortadan kaldırılması
SKH-2	Açlığın sona erdirilmesi, herkesin yeterli ve dengeli beslenmesinin sağlanması; gıda güvenliği ve sürdürülebilir tarımın desteklenmesi
SKH-3	Herkesin sağlıklı yaşam sürmesinin sağlanması ve her yaşta esenliğin desteklenmesi
SKH-4	Kapsayıcı ve eşitlikçi, nitelikli eğitimin güvence altına alınması ve herkes için yaşam boyu öğrenimin desteklenmesi
SKH-5	Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, tüm kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesi
SKH-6	Herkes için temiz suya erişilebilirliğin, sanitasyonunun sağlanması ve sürdürülebilir yönetiminin güvence altına alınması
SKH-7	Herkes için uygun fiyatlı, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjinin güvence altına alınması
SKH-8	Kesintisiz kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin, tam ve üretken istihdamın ve herkes için insana yakışır işlerin desteklenmesi
SKH-9	Dayanıklı altyapıların inşası, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmenin desteklenmesi ve inovasyonun güçlendirilmesi
SKH-10	Ülkeler içinde ve arasında eşitsizliklerin azaltılması
SKH-11	Şehirlerin ve insan yerleşimlerinin kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir kılınması
SKH-12	Sürdürülebilir tüketim ve üretim kalıplarının güvence altına alınması
SKH-13	İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele konusunda acilen eyleme geçilmesi
SKH-14	Sürdürülebilir kalkınma için okyanuslar, denizler ve deniz kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanımı
SKH-15	Karasal ekosistemlerin sürdürülebilirliğinin sağlanması, ormanların sürdürülebilir yönetimi, çölleşme ile mücadele, karasal bozulmanın durdurulması ve iyileştirilmesi, biyo-çeşitlilik kaybının engellenmesi
SKH-16	Sürdürülebilir kalkınma için barışçı ve kapsayıcı toplumların desteklenmesi, herkes için adalet erişiminin sağlanması ve her düzeyde etkili, hesap verebilir, kapsayıcı kurumların inşası
SKH-17	Uygulama araçlarının güçlendirilmesi ve kalkınma için küresel işbirliğinin teşvik edilmesi

Kaynak: Tablo, Eşkinat'a (2016) dayalı olarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Sürdürülebilir kalkınma, OECD (2011) tarafından kalkınma süreçlerinin ekonomik, çevresel ve sosyal boyutları arasındaki dengeyi uzun vadeli ve küresel bir perspektifle optimal hale getirmeyi amaçlayan strateji ve politikalar şeklinde tanımlanmaktadır (Pirdal, 2023). Birleşmiş Milletler (BM) ise sürdürülebilirliği; adaletsizlik, eşitsizlik, savaş, iklim değişikliği, kirlilik ve çevresel bozulma gibi küresel sorunları ele alan ve

gelecek nesiller de dahil olmak üzere herkes için daha iyi ve daha sürdürülebilir refah sağlamayı amaçlayan bir hareket olarak ifade etmektedir (Ghobakhloo, 2020). Holden ve diğerlerine göre (2017: 216) insan ihtiyaçlarını karşılamak, çevresel sınırlara saygı göstermek, sosyal eşitliği sağlamak sürdürülebilir kalkınmanın ahlaki gereklilikleridir.

Ekonomik kalkınmanın çevresel kısıtları sonucunda ekolojik sistem ile sürekli kalkınma arasında dengenin sağlanması gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma anlayışındaki kalkınma kavramının niceliksel gelişme yanında niteliksel gelişmeyi de kapsadığı unutulmamalıdır. Bu kapsamda mal ve hizmet miktarındaki artışın yanı sıra mal ve hizmetlerin yüksek standardını, temiz ve sağlıklı bir çevreyi, para ile ölçülemeyen her türlü yaşam kalitesini artırıcı unsur göz önünde bulundurulmalıdır (İnançlı, 2018: 66).

Ekonomik büyümenin, sürdürülebilir kalkınmanın temel boyutlarından biri olduğu çoğunlukla dile getirilmektedir. Bu çerçevede ekonomik büyüme; sosyal refahı artırarak, insan ihtiyaçlarının karşılanmasına imkân sunarak ve yoksulluğu azaltarak sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmaktadır. Diğer taraftan ekonomik büyümenin yarattığı gelir ve servet eşitsizliği, sosyal refah üzerinde olumsuz etkiye neden olmaktadır. Ekonomik büyüme, sera gazlarını azaltmada ve iklim değişikliğine uyum sağlamada sunduğu temiz teknolojiler aracılığıyla sürdürülebilir kalkınmaya katkı sunmaktadır. Öte yandan ekonomik büyüme, sera gazı emisyonlarını artırarak ve doğal kaynakların aşırı kullanılmasına yol açarak sürdürülebilir kalkınma üzerinde olumsuz etkiye neden olmaktadır. Bu kapsamda ekonomik büyüme, ne doğası gereği sürdürülebilir ne de doğası gereği sürdürülemezdir. Çözümün bir parçası olabilir ya da soruna katkıda bulunabilir ya da her iki açıdan etkide bulunabilir. Ekonomik büyümenin sürdürülebilirlikle ilişkisi politikalara, yasalara, yönetmeliklere ve mevcut kurumlara bağlı (Holden vd., 2017: 216) olarak değişiklik göstermektedir.

2.1. Sürdürülebilirlik İhtiyacı

Sürdürülebilirliğin öneminin daha iyi anlaşılmasıyla birlikte sosyal, çevresel ve ekonomik refah arasındaki güçlü ve karşılıklı etkileşime yapılan vurgu giderek artmaktadır. Literatürdeki araştırmalarda her üç refah göstergesi arasındaki denge ve uyumun gözetilmesinin gerekliliği dile getirilmektedir (Bakshi ve Paulson 2022; Gupta vd., 2021; Lupi vd., 2022). Bu çerçevede iktisadi refahın belirleyicisi olan endüstriyel uygulamaların sürdürülebilir kılınmasına yönelik çaba ve girişimler ön plana çıkmaktadır.

Üretim gibi ekonomik faaliyetler, doğal kaynaklar ve çevreden gelen hizmetler olmadan yürütülemezdir. Ayrıca ekonomik faaliyetler hükümet, eğitim kurumları vb. gibi toplumsal sistemlere de ihtiyaç duymaktadır. Toplum doğadan gelen mal ve hizmetlere sahiptir. Çevre ise kendi kendini idame ettirebilmekte ve topluma ya da ekonomiye ihtiyaç duymamaktadır. Dolayısıyla, ekolojik elverişlilik (ecologic viability) sürdürülebilirlik için temel ve en önemli gerekliliktir. Bunu sosyal arzu edilebilirlik ve son olarak da ekonomik uygulanabilirlik takip etmektedir. Bakshi ve Paulson (2022: 2450-2451) çalışmalarında, sürdürülebilirliğin koşullarını dört madde olarak sıralamıştır. Bu kapsamda ilk koşul, sürdürülebilir ürünlerin ve süreçlerin mevcut ve gelecek nesiller için ekonomik olarak uygulanabilir, sosyal olarak arzu edilir ve ekolojik olarak elverişli olmasıdır. Bu koşula genellikle "nesilleri tatmin etme ihtiyacı" adı verilmektedir. Bu kapsamda iktisadi, sosyal ve çevresel ihtiyaçlar karşılanmalıdır. Sürdürülebilirlikle ilişkili bir diğer koşul, insan faaliyetlerinin doğanın taşıma kapasitesini aşmadan gerçekleştirilmesidir. Üçüncüsü, sürdürülebilir sistemlerin tasarlanmasında ve değerlendirilmesinde kullanılan yöntemlerin mekân, zaman ve disiplinlerarası etkilerindeki kaymaların dikkate alınması ihtiyacıdır. Dolayısıyla çevresel sorunların bugünden geleceğe, mekâna ve disipline göre değişen doğası, sürdürülebilirliği sağlayacak söz konusu yöntemlerin gerekliliğine işaret etmektedir. Örneğin, elektrikli arabaların yaygınlaşmasıyla arabalardan çıkan egzoz emisyonları doğrudan ortadan kalksa da bahsi geçen emisyonlar elektrikli arabaların çalışması için gerekli olan elektriğin üretiminde ve ömrü dolan bataryaların geri dönüştürülmesinde tekrardan ortaya çıkmaktadır. Aynı durum fotovoltaiik paneller için de geçerlidir. Bahsi geçen panellerin sera gazı emisyonlarını azaltmasına karşın ömrü dolan panellerin birikmesi çevresel sorunlara neden olabilmektedir (Bakshi ve Paulson, 2022).

İklim krizi nedeniyle sürdürülebilirlik birçok organizasyon için birincil odak haline gelmiştir. Sürdürülebilirlik, iş başarısının sadece kârlar ve yatırım getirisi gibi finansal terimlerle sağlanamayacağını aynı zamanda çevresel ve sosyal boyutlarında dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Yong vd., 2020: 216).

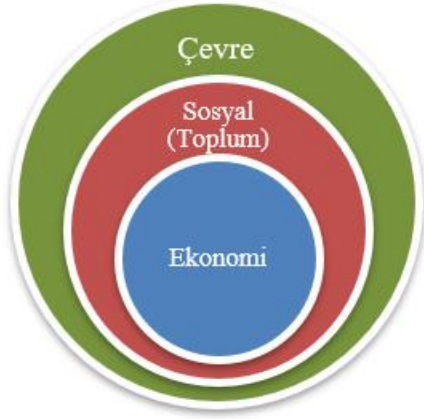
Kumar ve diğerlerine göre (2021), günümüzün iş ortamı değişken, karmaşık ve muğlaktır. Bu koşullar altında üreticilerin ayakta kalabilmeleri için ürünlerini üretirken ve müşterilerine ulaştırırken sürdürülebilirliği sağlamaları gerekmektedir (Kumar vd., 2022: 453). Geçmiş sanayi devrimleri sırasında firmalar, çevresel sürdürülebilirliği tamamen göz ardı ederek yalnızca ekonomik kazanç ya da fayda elde etmekle ilgilenmiştir (Ramirez-Penãa vd., 2020). Ayrıca, Bag ve diğerlerine göre (2021) önceki sanayi devrimleri, ürünlerin üretilmesinde ve müşterilere ulaştırılmasında sürdürülebilirliğin sosyal ve çevresel boyutlarını dikkate almamışlardır. Günümüzde ise üreticiler, sıkı çevre düzenlemelerine uyma konusunda daha fazla sorumluluk üstlenmek zorunda kalmaktadır. Şirketler hem ekonomik kazanç sağlamak hem de sürdürülebilirliğin çevresel ve sosyal boyutlarına katkı sağlamak amacıyla ekolojik inovasyonlara yönelmektedir. Görüldüğü üzere şirketler yalnızca müşterilerin özelleştirilmiş ürünlere yönelik artan ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamakta, aynı zamanda çevresel olarak sürdürülebilir ve ekonomik olarak verimli ürünlere yönelik sürekli artan talepleri de karşılamak zorundadır (Kumar vd., 2022: 454). Çünkü tüketiciler üretimin olumsuz çevresel ve sosyal etkileri konusunda daha bilinçli hale gelmektedir. Bu farkındalık, bireyleri çevre dostu malzemeler ve üretim süreçleri kullanılarak üretilen ürünleri araştırmaya teşvik etmektedir. Üreticilerin, Sürdürülebilirlik 4.0 teknolojilerini benimsemesiyle üretim sistemleri daha yeşil hale gelmektedir. Aynı zamanda üreticiler rekabet avantajlarını korurken, tüketicilerin çeşitli ihtiyaçlarını da karşılamaktadırlar (Javaid, 2022: 83). Diğer taraftan çevreyi gözetererek ürün talebinde bulunan tüketicilerin nispi büyüklüğü çevre dostu ürünlerin piyasa payı üzerinde etkili olmaktadır.

3. Sanayi 4.0 ve Sürdürülebilirliğin Üç Boyutu: Triple-Bottom-Line Yaklaşımı

Sanayi 4.0'ın sürdürülebilirliğin sağlanması sürecine potansiyel katkıları bulunmaktadır. Sanayi 4.0'ın sürdürülebilirlik üzerindeki faydalarının aşağıdaki belirtilen alanlarda gerçekleşmesi beklenmektedir (Machado vd., 2020):

- Üretkenliği ve esnekliği artırma;
- Kaynak verimliliğini geliştirme; atıkların, enerji tüketiminin ve aşırı üretimin azaltılması (örneğin, yenilenebilir enerji fazlasının diğer tesislerle paylaşılması);
- Paydaşların katılımı/işbirliği (örneğin; makine, bilgi sistemleri, ürünler ve insanları bir ağda birleştiren kapalı döngü üretim sistemleri);
- Bilgi İletişim Teknolojileri (BİT) yetenekleri ile ilgili iş fırsatları; rutin işleri azaltarak çalışma ortamının kalitesinin artırılması (örneğin, engelli ve yaşlı çalışanlar için istihdam fırsatları oluşturma).

Sanayi 4.0 ve sürdürülebilirlik arasındaki ilişki vurgulanırken birçok çalışmada sürdürülebilirliğin üç ana boyutunu dikkate alan Triple-bottom-line (3BL, TBL) yaklaşımı kullanılmaktadır. Bu yaklaşıma göre sürdürülebilirliğin sosyal (toplum), çevresel ve ekonomik olmak üzere üç farklı boyutu bulunmaktadır. Bu boyutların iç içeliği Şekil 1'de gösterilmektedir. Küresel ölçekte imalat sektörünün sürdürülebilirliğinin sağlanması için bu üç boyutun dikkate alınması gerekmektedir (De Alwis vd., 2023). Çünkü kurumsal açıdan bakıldığında, bir şirketin uzun vadeli başarısı sürdürülebilirliğin üç boyutuna da bağlıdır (Beltrami vd., 2021).

Şekil 1. Sürdürülebilirliğin Üç Boyutu.

Şekil, yazarlar tarafından Bakshi ve Paulson (2022: 2450) çalışmasına dayalı olarak oluşturulmuştur.

Bu yaklaşım, organizasyonların ve işletmelerin performansının sadece finansal kârlılık açısından değil, aynı zamanda sosyal ve çevresel etkiler açısından da değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Machado ve diğerleri (2020), TBL'nin üç boyutunu şöyle ifade etmektedir: İlki, iktisadi faydayı arttırmak için daha yüksek yatırım getirisi olan bir ürün üretmektir. İkincisi, çevresel bozulmanın etkilerini azaltmak amacıyla çevre dostu ürünler üretmektir. Üçüncüsü ise inovasyon, öğrenme ve işbirliği kültürünü teşvik etmek için çalışanlar arasında yaratıcı bir çalışma ortamı geliştirmektir (Kumar vd., 2022: 453-454).

Varela ve diğerlerinin (2019), çalışmasının bulguları, "sanayi şirketlerinin ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik algıları Sanayi 4.0 kavramıyla pozitif ilişkilidir." hipotezini doğrulamaktadır. Sanayi 4.0'ın sürdürülebilirliğin üç boyutu açısından sağladığı avantaj ve dezavantajlar, Tablo 2'de gösterilmektedir. Tablo 2'de görüldüğü gibi çevresel, sosyal ve ekonomik boyutların her biri sürdürülebilirlik açısından sağladığı avantaj ve dezavantajlarla ayrı ayrı incelenmeye değerdir. Bu doğrultuda çalışmanın devamında boyutların her biri ayrı ayrı ele alınmaktadır.

Tablo 2. Sanayi 4.0'ın Sürdürülebilirlik Açısından Sağladığı Avantaj ve Dezavantajlar

Çevresel	Sosyal (Toplum)	Ekonomik
3D baskı	Nitelikli işgücü ihtiyacı	Küresel ekonomide artan akıllı sistemler
Biyo-enerji kullanımı	İşsizlikte artış	Dijital dönüşüm
Verimlilik artışı	Dezavantajlı kesimlerin istihdamında artış	Artan yatırımlar
Azalan hammadde kullanımı	Azalan çalışma süreleri	Stratejik uyum sağlama yeteneği
Atık ve CO2 Emisyonlarında azalma	Küresel ölçekte endüstri göçleri	Rekabet gücünde artış
Azalan enerji ve kaynak tüketimi	Yeni meslekler	Hızlı ekonomik büyüme
Yenilenebilir enerji kullanımında artış	GIG ekonomisi, sendikaların zayıflaması	Yüksek üretkenlik
Karbon ayak izinde azalma	İş kazalarında azalış	Azalan işgücü ve malzeme maliyetleri
Sürdürülebilir inşaat	Artan psikolojik stres	Azaltılmış malzeme kurulum süreleri
	Çalışma koşullarında iyileşme	Malzeme akışının optimize edilmesi
	Karar alma süreçlerine çalışanların katılımını artırmak	Verimlilikte artış
	Adil çalışma koşulları	Yeni iş modelleri
	Gelir dağılımının bozulması	Ürün kalitesinde artış
		Üretim kapasitesindeki artış

Kaynak: Bai vd. (2020), Ching vd. (2022), Cochran ve Rauch (2020), Gabriel ve Pessl (2016), Ghobakhloo (2020), Javaid vd. (2022), Maqbool vd. (2023), Rahardjo vd. (2023), Sartal vd. (2020), Siltori vd. (2021), Toker (2018), Varela vd. (2019). Tablo yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

3.1. Sosyal Sürdürülebilirlik

Sosyal sürdürülebilirlik, sürdürülebilirlikte insanı odağına almaktadır. Bu boyutta bireylerin kendi yaşamlarına yön verebilecek fırsat ve seçeneklere sahip olabilmesine neden olan eğitim, sağlık, gelir dağılımı dikkate alınmaktadır.

Sosyal sürdürülebilirlik; işletmelerin, çevrenin, ekonominin ve teknolojinin insanlar üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini tanıma ve yönetme sürecidir (Ghobakhloo, 2020). Yaşanan dijital dönüşüm sonucunda el becerilerine dayanan bazı mesleklerin ortadan kalkması ve bu mesleklerde istihdam edilen nitelsiz çalışanların işsiz kalması beklenmektedir. Diğer taraftan nitelik düzeyi yüksek mesleklerde nitelikli işgücü açığı ortaya çıkabilecektir. Akıllı ve otonom üretim sistemlerinin, monoton, tekrarlayan ve riskli görevleri devralarak iş sağlığı ve güvenliğinin artmasına neden olması, iş kazalarının azalmasına imkân sağlayacak ve yüksek çalışan memnuniyeti ve motivasyonuna yol açabilecektir (Bai vd., 2020; Cochran ve Rauch, 2020; Rahardjo vd., 2023; Siltori vd., 2021). Ürünlerde ve üretim ekipmanlarında bulunan büyük sayıdaki sensörler, insanlar için zararlı durumların tespitine imkân sağlayarak, fiziksel ve bilişsel ergonomiye katkı sağlayabilecektir (Siltori vd., 2021). Ayrıca fiziksel ve zihinsel iş yükünün ve stresin azaltılması konusunda yardımcı olabilecektir (Cochran ve Rauch, 2020). Dijital dönüşümle birlikte popüler olan esnek çalışma biçimlerinin egemen olmasıyla çalışanların fiziki varlığına ihtiyaç duyulmaması, iş ile özel hayatı birleştirerek, çalışanların aileleriyle daha fazla vakit geçirebilmelerine imkân sağlayabilecektir (Cochran ve Rauch, 2020; Gabriel ve Pessl, 2016). Öte yandan esnek çalışma biçimleri, daha fazla mesai saatlerine yol açarak hem çalışan üzerindeki psikolojik stresi arttırabilecek hem de iş-özel hayat dengesini bozabilecektir. İnsanlar ve makineler arasındaki etkileşimin artmasıyla beraber olarak çalışanlar arasındaki iletişim ve işbirliğinin azalması veya iş dağılımının artık amirden değil, teknik bir sistemden kaynaklanması duygusal strese yol açabilecektir (Gabriel ve Pessl, 2016). Ayrıca dijital teknolojiler, iş hayatında adil çalışma koşullarının (çocuk işçi çalıştırılmaması vs.) sağlanmasına yardımcı olabilecektir (Cochran ve Rauch, 2020). Sanayi 4.0 teknolojilerinin benimsenmesiyle ses tanıma ve sanal gerçekliğin yaygınlaşması dezavantajlı bireylere (görme engelliler vs.) işgücü piyasasında daha büyük fırsatlar sunabilecektir (Siltori vd., 2021). Günümüzde mühendisler, çalışma sürelerinin %31'ini değer üretici faaliyetler yerine bilgi aramak için harcamaktadır (Stăncioiu, 2017). Dijital dönüşüm sürecinde büyük veriyi analiz edebilen Yapay Zeka (AI)'lar sayesinde iş yerlerinde daha az fakat daha etkin çalışma biçimleri meydana gelecek ve bundan kaynaklı olarak çalışma sürelerinde azalma ortaya çıkabilecektir. Yeni ekonomik yapı içerisinde, işverenler, işçilere verdikleri maaş, sosyal güvenlik primleri ve kıdem tazminatı gibi giderleri robotlara ödemeyeceklerinden ve gelirin büyük kısmının işverenlerde kalmasından dolayı toplumda gelir eşitsizliğinin artacağı öngörülmektedir (Toker, 2018). Aynı zamanda esnek çalışmanın temel alındığı ve işverenle çalışan arasındaki ilişkinin muğlak olduğu bir ekonomi modeli olarak bilinen GIG ekonomisi, sendikaların zayıflamasına ve iş güvencesinin ortadan kalkmasına neden olabilecektir (Alemdar, 2021; Toker, 2018). Çünkü bahsi geçen modelde her bir çalışan şirketin çalışanı olmaktan öte, şirket adını ve platformunu kullanan bağımsız bir taşeron olmaktadır (Alemdar, 2021).

3.2. Çevresel Sürdürülebilirlik

Çevresel sürdürülebilirlik, temel olarak çevresel sistemlerinin dengesi, doğal kaynakların tüketimi ve yenilenmesi, ekolojik bütünlük ile ilgilidir (Ghobakhloo, 2020). Zira çevrenin korunması, sürdürülebilir üretimin sağlanmasında kritik role sahiptir.

Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması için kullanılan temel Sanayi 4.0 araçları, nesnelerin interneti (IoT), veri tabanlı bulut hesaplama, Sanayi 4.0'in farklı prensipleri, ürün ve süreçle ilgili yönler vb. olarak ifade edilmektedir. Çevresel sürdürülebilirliği sağlamak için kullanılan Sanayi 4.0 araçları Şekil 2'de gösterilmektedir. Bahsedilen Sanayi 4.0 araçlarıyla ve stratejik düzenlemelerle, çevresel sürdürülebilirliğin geliştirilmesi başarılabilecektir (Javaid vd., 2022).

Şekil 2. Sürdürülebilirliği Sağlayabilmek için Kullanılan Sanayi 4.0 Araçları (Kaynak: Javaid vd. (2022). Şekil yazarlar tarafından Türkçeleştirilmiştir.

Çevresel açıdan bakıldığında, Sanayi 4.0 teknolojilerinin veri analizi aracılığıyla enerji ve kaynak tüketiminin azaltılmasına katkı sağlayabileceği görülmektedir (Bai vd., 2020). Veri odaklı ve izlenebilir karbon ayak izi analizleri aracılığıyla atık veya CO2 emisyonlarında azalma meydana gelebilecektir (Bai vd., 2020; Gabriel ve Pessl, 2016). Ayrıca 3D baskı, Endüstriyel Nesnelerin İnterneti (IIoT) ve AI tabanlı üretimin yaygınlaşmasıyla atıkların azalması ve her ürün başına karbon emisyon indeksinin düşmesi beklenmektedir (Cochran ve Rauch, 2020; Ghobakhloo, 2020). IIoT, AI, robotik ve kobotik tabanlı üretim, üretimin verimliliğinin ve esnekliğinin artmasına imkân sağlayabilecektir (Bai vd., 2020; Ghobakhloo, 2020). Akıllı fabrikalar ve robotik sistemler vasıtasıyla seri üretimden kişiselleştirilmiş üretime geçiş, gereksiz üretimi azaltarak, düşük karbonlu üretime katkıda bulunabilecektir (Ghobakhloo, 2020; Siltori vd., 2021). Daha fazla şirket üretim süreçlerini daha çevre dostu ve sürdürülebilir olacak şekilde dönüştürdükçe, Sanayi 4.0 yarının akıllı fabrikalarında yaygınlaşacaktır (Javaid vd., 2022). Bu bağlamda sürdürülebilir akıllı fabrikalar, sürdürülebilirlik üzerinde önemli rol oynayabilecektir.

Sanayi 4.0'la birlikte başlayan dijital dönüşüm, sürdürülebilir enerji ve kaynakların kullanımı vasıtasıyla çevresel sürdürülebilirliği destekleyebilecektir. Enerji sistemlerinin sayısallaştırılması ve kablosuz ağlar ve blockchain gibi teknolojileri içine alan dijital ve işletme teknolojilerinin yaygın olarak uygulanması, enerji sektörünün ilerlemesi için değerli fırsatlar sunmuştur. Güç şebekelerinin ve yenilenebilir enerji kaynaklarının entegrasyonunu kolaylaştıran akıllı şebekeler, literatürde yaygın olarak kabul edilen sayısallaştırma uygulamalarının bir örneğidir (Ghobakhloo, 2020).

Çevre dostu üretim modeli olarak bilinen 3D baskı, Artırılmış ve Sanal Gerçeklik ve Yüksek Performanslı Hesaplama Destekli Tasarım ve Üretim gibi yeni çevre dostu hizmetlerin geliştirilmesini kolaylaştırmaktadır (Gabriel ve Pessl, 2016; Ghobakhloo, 2020). Ayrıca 3D baskı, benzersiz ve küçük parçaların (örneğin prototipler, yedek parçalar veya son derece özel ürünler) üretimi için özellikle uygundur (Gabriel ve Pessl, 2016). Bunun yanı sıra 3D baskının gelişmesiyle birlikte fabrikaların ham maddelerin veya piyasanın bulunduğu merkezlere yakın yerlerde daha kolay kurulabilmesi lojistik maliyetlerin azalmasına neden olabilecek ve çevresel sürdürülebilirliği katkı sağlayabilecektir (Cochran ve Rauch, 2020).

IoT, gerçek zamanlı bağlantı, akıllı sensörler ve simülasyon gibi teknolojiler, gelecekte enerji tüketiminin izlenmesine ve tahmin edilmesine ve dolayısıyla bununla ilişkin olarak daha verimli enerji üretimine katkı sağlayabilecektir. Ayrıca, Büyük Veri Analitiği, IoT ve dijitalleştirilmiş sürdürülebilirlik performans göstergeleri çevresel sürdürülebilirliğin ölçülmesine ve sürdürülebilirlik kıyaslaması yapılmasına olanak

tanyabilecektir. Dijital cihazlar ve görselleştirme teknolojileri ise işletmelerdeki kağıt kullanımının en aza indirilmesini sağlayabilecektir (Cochran ve Rauch, 2020).

Sanayi 4.0 teknolojileri çevre dostu bir inşaat sektörünün gelişiminde de önemli rol oynamaktadır. Özellikle çevre dostu inşaat, küresel toplumun uzun vadeli büyümesi için kritik bir öneme sahiptir. Yeşil binalar, sadece kullanım sırasında daha az enerji tüketen değil, aynı zamanda mümkün olan en az enerji ile inşa edilen binalardır. IoT, sürdürülebilir inşaatta gerçek zamanlı enerji kullanımına yönelik veri toplama sürecinde önemli rol oynayabilecektir (Maqbool vd., 2023). Sensörler ve IoT cihazları, insanlar binadan çıktıklarında ışık ve klimalarını kapatmalarını söyleyebilmelerine imkân sağlayabilecektir (Javaid vd., 2022). Beton karıştırma, yapı blokları ve işgücü gibi bazı geleneksel mekanizmaların görevleri, 3D baskı teknolojisi ile yerine getirilebilecektir (Maqbool vd., 2023).

3.3. Ekonomik Sürdürülebilirlik

Ekonomik sürdürülebilirlik, çevresel ve sosyal kaynaklar korunurken uzun vadeli ekonomik büyümenin sağlanması olarak ifade edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, ekonomik sermayenin büyümesi, doğal veya sosyal sermayenin azalması pahasına olmamalıdır. Bu nedenle ekonomik büyüme, doğal kaynaklar, ekosistemler, sosyal refah ve servet dağılımındaki dengeyi göz ardı etmemelidir (Ghobakhloo, 2020). Ekonomik perspektiften bakıldığında; IoT, hassas tarım alanındaki GPS, toprak sensörleri ve hava durumu gibi diğer teknolojilerle birlikte kullanıldığında veri ve analitiği, mahsul bilimiyle entegre ederek bilimsel tarım kararlarının alınmasını mümkün kılabilir. Bu, gübreleme, sulama, hasat zamanı ve tohum aralığı gibi alanlarda kaynak kullanımının optimizasyonunu destekleyebilecektir (Bai vd., 2020). Daha verimli üretim sistemleri ve ileri dijital üretim teknolojilerinin ortaya çıkışı akıllı malzeme planlama ve tahsis sistemleri veya akıllı malzemeler, malzeme verimliliğine ve tasarrufuna önemli ölçüde katkıda bulunmuştur (Ghobakhloo, 2020).

Sürdürülebilirliğin üç boyutunu da etkileyen enerji, sürdürülebilirliğe ulaşmak için kritik öneme sahiptir. Sanayi 4.0 teknolojilerine geçiş üretim sürecindeki enerji talebinin ve sera gazı emisyonlarının azalmasına neden olabilecektir. Sanayi 4.0 teknolojilerinin (otomasyon, mobilite, IoT, Siber Fiziksel Sistemler ve Büyük Veri Analitiği) tek başına ve bir arada uygulanmasının etkilerini karşılaştırmalı olarak analiz eden Süreç Odaklı Enerji (Process Centric Energy) modelinin sonuçları, Sanayi 4.0'ın sürdürülebilirliğe katkı sunabileceğini doğrulamaktadır (Munsamy ve Telukdarie, 2018). IoT teknolojisi kullanan, akıllı şehirler yaşam kalitesini artırmayı hedeflerken aynı zamanda enerji tüketimini azaltmayı da amaçlamaktadır (Javaid vd., 2022). Ayrıca, Sanayi 4.0 teknolojilerinin benimsenmesiyle birlikte ekipmanlara entegre edilen yeni teknolojilerle enerji kaynaklarını daha etkin bir şekilde kullanmak mümkün olabilecektir (Siltori vd., 2021).

4. Sanayi 4.0'da Sürdürülebilir İmalat (Manufacturing): Sürdürülebilirlik 4.0

Sanayi 4.0 teknolojilerinin üretim süreçlerine uygulanmasıyla Lojistik 4.0³, Sürdürülebilirlik 4.0 gibi kavramlar literatürde kullanılmaya başlanmıştır. Üretimi merkeze alan Sanayi 4.0'da üretimin sürdürülebilirliği kilit unsur olarak kabul edilmektedir. Her bir Sanayi 4.0 teknolojisinin, bütünsel entegrasyonlarının (yatay, dikey ve uçtan uca dijital) üretim sistemlerinin rekabet edebilirlik ve sürdürülebilirlik sağlama adına tanyacak şekilde çalışması beklenmektedir. Bu nedenle, birçok araştırmacı, üretim ve tedarik zincirinde sürdürülebilirliğin faydalarından yararlanmak için Sanayi 4.0'ın sunduğu olanakları araştırmaya başlamıştır. Diğer taraftan az sayıda araştırmacı ise Sanayi 4.0'ın ürün ve hizmetleri üretirken kuruluşun sürdürülebilirliğini tahrip edeceğini ifade etmektedir Tseng ve diğerlerine (2018) göre Sanayi 4.0 teknolojilerini kullanmanın büyük miktarda kaynak ve enerji gerektirmesi küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi çeşitli olumsuz çevresel etkilere yol açabilecektir (Kumar vd., 2022: 456). Luthra ve Mangla'ya (2018: 168) göre hızlı sanayileşme çalışanların sağlığı ve güvenliğini olumsuz yönde etkileyebilecektir. Bu nedenle, endüstriyel üretim sistemlerinin modern teknolojileri kullanırken çevresel, sosyal ve ekonomik açıdan dengeli olması gerekmektedir.

³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Rojko (2017); Özdemir & Özgüner (2018)

Öte yandan araştırmacıların çoğunluğu Sanayi 4.0 teknolojilerinin sürdürülebilirliği olumlu yönde etkileyeceğini sıklıkla vurgulamaktadır. Ching ve diğerleri (2022: 13) çalışmalarında, Sanayi 4.0'ın birbiriyle son derece ilişkili 15 işlev aracılığıyla sürdürülebilir imalata katkıda bulunduğunu göstermiştir. Bu işlevler; iş modeli inovasyonu, müşteri odaklı üretim, çalışan verimliliği, zararlı emisyon azaltımı, iyileştirilmiş üretim kar marjı (improved manufacturing profit margin), akıllı üretim planlama ve kontrol, üretim çevikliği, üretim verimliliği ve etkinliği, yeni istihdam olanakları, kaynak ve enerji verimliliği, düşük üretim maliyetleri, güvenli ve akıllı çalışma ortamı, tedarik zinciri süreç entegrasyonu, sürdürülebilir ürün geliştirme ve sürdürülebilir değer yaratma ağıdır. Söz konusu çalışmada sürdürülebilir üretimin yol haritası geliştirilmiş ve her bir sürdürülebilirlik fonksiyonunun rolü açıklanmıştır. Luthra ve Mangla'ya (2018) göre Sanayi 4.0 araçları, yeşil ürünler geliştirmek, yeşil üretim operasyonları ve süreçler gibi yollarla gelişmekte olan ekonomilerde tedarik zincirinin sürdürülebilirliğini sağlama potansiyeline sahiptir. Bu potansiyel gelişmekte olan ülkelerin politika yapımcılarının Sanayi 4.0 girişimlerini derinlemesine anlamasını, çevresel sürdürülebilirliği sağlamasını, insan ve toplum refahını, ekonomik kazançları artırmasını sağlayabilecektir (Luthra ve Mangla, 2018).

Birçok çalışmada, Sanayi 4.0 teknolojilerinin ilkelerinin ve amaçlarının sadece geleneksel kurumsal iş ve ekonomik performansın artırılması ile sınırlı olmadığı, aynı zamanda daha sürdürülebilir bir topluma katkı sağlayacağı vurgulanmaktadır. Yeşil, verimli ve dağıtılmış üretim (distributed manufacturing)⁴ gibi süreç yenilikleri, modern bilgi teknolojileri temelli Sanayi 4.0 girişimleri ile birleştirildiğinde, endüstriyel tedarik zincirlerinde sürdürülebilir bir kültüre yol açmaktadır (Luthra ve Mangla, 2018: 169). Sürdürülebilirlik ve Sanayi 4.0 arasındaki ilişkiden girişimciler sermaye yatırım kararlarını verirken, politika yapımcılar ise politikalarını oluştururken faydalanabileceklerdir (Bai vd., 2020: 2). Bu gelişmelerle ilişkili olarak sürdürülebilir imalat (üretim) diğer bir tanımlamayla Sürdürülebilirlik 4.0 kavramı tartışmaların öznesi haline gelmiştir. Javaid ve diğerlerine göre (2022) Sürdürülebilirlik 4.0, sanayinin dördüncü dalgası olan Sanayi 4.0'a dayanmaktadır. Bu devrim nesnelere interneti, gelişmiş üretim ve akıllı dijital ortam gibi fiziksel ve dijital dünyaları birleştiren yeni teknolojilerle karakterize edilmektedir. Sürdürülebilirlik 4.0, sürdürülebilirliğin toplumsal bir felsefe olarak ilerlemesi, sosyal, ekolojik ve etik konuların çerçevelenmesinde daha baskın bir tutum haline gelmesinin bir ifadesidir. Sürdürülebilirlik 4.0, dijital teknolojinin bir organizasyonun tüm yönlerine dahil edilmesini gerektirmektedir (Javaid vd., 2020). Machado ve diğerlerine göre (2020: 1464) Sürdürülebilirlik 4.0, yüksek kaliteli ürünleri ve hizmetleri daha az ve daha sürdürülebilir kaynaklar (enerji ve malzemeler) kullanarak üretebilen, çalışanlar, müşteriler ve çevresindeki topluluklar için daha güvenli olan ve tüm yaşam döngüsü boyunca çevresel ve sosyal etkileri hafifletebilen süreçlerin ve sistemlerin entegrasyonu olarak tanımlanmaktadır. Shah ve diğerleri (2020) ise Sürdürülebilirlik 4.0'ı, hammaddelerin çevresel yöntem ve süreçlerle son ürünlere dönüştürülmesi olarak tanımlamaktadır. Sürdürülebilir üretim, sürdürülebilir değer yaratmak ve ekonomik büyümeyi mümkün kılmak için üretimin üç ayrılmaz unsurunu (ürünler, süreçler ve sistemler) kapsamaktadır (Enyoghasi ve Badurdeen, 2021: 1). Garretson ve diğerlerine göre (2016: 991) ise Sürdürülebilirlik 4.0, mal veya hizmetlerin oluşturulması, üretimin olumlu etkilerini artırmak veya olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla sorumlu ve bilinçli eylemlerle gerçekleştirilen bir süreç sistemini kullanarak ekonomik, çevresel ve sosyal yönleri eş zamanlı olarak ele almaya çalışan bir işlemdir. Sürdürülebilir üretim, ekonomik açıdan sağlam değer yaratma süreçleri aracılığıyla imal edilen ürünleri üretmek için kullanılan teknikler, stratejiler ve faaliyetlerin bir sistemi olarak tanımlanmakta ve olumsuz çevresel etkiyi en aza indirmeyi, enerji ve doğal kaynakları korumayı ve çalışanlar, tüketiciler ve toplulukların refahını ve güvenliğini artırmayı amaçlamaktadır (Ching vd., 2022: 2).

Sürdürülebilirlik binlerce şirketin gündemine girdikçe, İnsan Kaynaklarının (İK) işletmelerin sürdürülebilirliğe uyum süreçlerini desteklemek için gereken yetkinlikleri, işbirliği stratejilerini ve organizasyonel yetenekleri geliştirmeleri önemli bir hedef olarak ön plana çıkmıştır (Wirtenberg vd., 2007). Sürdürülebilirlik 4.0'ın yaygınlaşması şirketlerin İK'larının yeşillenmesine yol açmış ve literatürde Yeşil

⁴ Dağıtılmış üretim veya merkezi olmayan üretim olarak bilinen distributed manufacturing, ürünlerin üretim ve montajının tek bir fabrikada veya yerde değil, çeşitli yerlerde veya tesislerde gerçekleştirildiği bir üretim modelini ifade etmektedir.

İnsan Kaynakları Yönetimi (YİKY) yoğun şekilde tartışılmaya başlanmıştır. YİKY, geleneksel insan kaynakları yönetimi uygulamalarının şirketlerin çevresel hedefleriyle sistematik ve planlı bir şekilde uyumlu hale getirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Jabbour, 2013: 147-148). Çalışanları şirketin çevresel stratejisiyle uyumlu hale getiren bütüncül bir bakış açısına sahip olarak kabul edilen YİKY, yeşil yönetim, yeşil pazarlama ve yeşil tedarik zinciri gibi departmanlara katkıda bulunmasından dolayı şirketler açısından oldukça önemlidir (Yong vd., 2020). Ayrıca bireyler alışveriş yaparken nasıl yeşil ürünlere yöneliyorlarsa aynı şekilde, iş tercihinde şirketlerin çevresel (yeşil) imajına dikkat etmeye başlamışlardır. Guerci ve diğerlerinin (2016) aktardığı gibi, İtalya ekonomisinin uzun yıllardır büyük bir durgunluk içinde olmasına rağmen, potansiyel iş başvuru sahipleri kariyer seçimlerinde hala yeşille ilgili konulara değer vermektedirler. Bundan kaynaklı olarak firmalar, yeşil bir işveren olarak ün kazanmanın potansiyel yetenekleri çekmek için etkili bir yol olduğunu fark etmeye başlamışlardır (Ahmad, 2015; Yong vd., 2020). Siemens, BASF, Bayer ve Mannesmann gibi Alman firmaları, yüksek kalitede personel çekmek için çevresel faaliyetleri ve yeşil imajı kullanmaktadır (Ahmad, 2015: 5). YİKY politikaları eğitim programları vasıtasıyla çalışanların kişisel ve çevresel yeterliliklerini arttırmaya çalışmaktadır. Bu açıdan yeşil eğitim olarak da bilinen çevresel eğitim YİKY politikalarında önemli rol oynamaktadır. Wehrmeyer'in (1996) de ifade ettiği üzere, bir şirketin çevreci bir yaklaşım benimsemesinde karşılaşılabilecek başarı ve başarısızlığın temel anahtarının çalışanlar olması bunun en önemli nedenidir (Muster ve Schrader, 2011: 142). Sammalisto ve Brorson'a (2008: 300) göre eğitimin iki amacı bulunmaktadır: (a) insanlara şirket politikaları ve günlük prosedürler hakkında bilgi vermek; (b) bireylerin tutumunu değiştirmek ve çevresel konularla ilgili artan farkındalık yaratmak. Yeşil eğitim, bazı ülkelerde yaygınlaşmış durumdadır. Örneğin, Birleşik Krallık'ta bir CIPD/KPMG anketi, organizasyonların %42'sinin çalışanları çevre dostu iş uygulamalarında eğittiğini bildirmektedir (Phillips'den Aktaran Yong vd., 2020: 215). YİKY uygulamalarının benimsenmesinin getirdiği faydalar literatürdeki çeşitli çalışmalarda incelenmiş ve maliyet azaltma, yetenek çekme ve elde tutma gibi faydalarının olduğu saptanmıştır. Yong ve diğerlerinin (2020: 224) bulguları, YİKY (yeşil işe alım ve yeşil eğitim)'nin Malezya'nın imalat endüstrisinde sürdürülebilirliğe yol açacağını ortaya koymaktadır. Masri ve Jaaron (2017) Filistin'deki imalat firmalarında İK yöneticilerinden elde edilen saha verilerini kullanarak, yeşil işe alma ve seçme, yeşil eğitim ve geliştirme, yeşil performans yönetimi ve değerlendirme, yeşil ödül ve tazminat, yeşil çalışan yetkilendirme ve katılım ve yeşil organizasyonel kültürün yönetimi olmak üzere altı temel YİKY uygulaması saptamışlardır. Sonuçlar YİKY uygulamalarının toplam olarak orta düzeyde olduğunu göstermesine karşın analiz, altı YİKY uygulamasıyla çevresel performans arasında istatistiksel olarak olumlu ve anlamlı bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. En etkili uygulama ise, yeşil işe alma ve seçmedir (Masri ve Jaaron, 2017: 23).

Sürdürülebilirlik 4.0'la birlikte imalat kavramına sürekli olarak yeni "R"lar eklenmeye devam etmektedir. Atık azaltmadan (R) sonra, eklenen 3R [Azalt (Reduce), Yeniden Kullan (Reuse) ve Geri Dönüştür (Recycle)] ile imalat yeşil imalata doğru ilerlemektedir. Ardından ise, Kurtarma (Recover), Yeniden Tasarım (Redesign) ve Yeniden Üretim (Remanufacture)'i içeren yeni R'ler eklenerek, imalat ve genel üretim daha sürdürülebilir hale gelmektedir (Javaid vd., 2022; Sartal vd. 2020; Shah vd., 2020).

Luthra ve Mangla (2018) geniş bir literatür taramasıyla Sanayi 4.0 tabanlı sürdürülebilirlik odaklı tedarik zincirlerine yönelik 18 temel zorluk belirlemişlerdir. Bu zorluklar anket vasıtasıyla Hindistan'ın imalat sektöründen alınan yanıtlar üzerinden analiz edilmiş ve dört tane zorluk saptanmıştır. Bu zorluklar sırasıyla şu şekildedir: Organizasyonel zorluklar, hukuki ve etik zorluklar stratejik zorluklar ve teknolojik zorluklar.

Sürdürülebilirlik 4.0; çevresel endişeler, daha sıkı yasal düzenlemeler, yüksek enerji maliyetleri ve çevre dostu ürünlere olan artan tüketici talepleri gibi çeşitli dışsal etkenler nedeniyle şirketler için bir gerekliliktir. Sonuç olarak, farklı üretim aşamalarının çevresel etkisini azaltmak için birçok çaba harcanmış ve enerji tüketimi, karbon emisyonları ve sera gazı emisyonları gibi değişkenleri izlemek ve kontrol etmek için bir dizi strateji uygulanmıştır (Heno-Hernández vd., 2019: 195).

Al-Zyadat ve diğerleri (2022), Ürdün'deki endüstriyel organizasyonlarda Sanayi 4.0'ın sürdürülebilirliğe olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu sonuç sürdürülebilirlik ve dijitalleşme arasında güçlü bir ilişkinin olduğunu ifade eden Esses ve diğerlerinin (2021) sonuçlarıyla da uyumludur. Ching ve diğerlerinin

(2022) çalışmasının sonuçları da Sanayi 4.0'ın sürdürülebilir üretimde kolaylaştırıcı rol oynayabileceğini göstermektedir. De Alwis ve diğerlerinin (2023) çalışmasının bulgularından da görüldüğü üzere Sri Lanka'daki sanayi çalışanlarının Sanayi 4.0'ın sürdürülebilir üretim açısından sunabileceği fırsatlar konusundaki beklentileri oldukça yüksektir. Fakat Sanayi 4.0 teknolojilerinin uygulanmasının maliyetlerinin yüksek olması, işçilerde teknik beceri eksikliği ve BİT'e yönelik bilgi eksikliği, değişime direnç, tesislerdeki teknolojik makinelerin yetersizliği, iş kaybı korkusu, pratik zorluklar ve net yatırım getirisinin belirsizliği gibi nedenler dijital uygulamaların üretim sürecine uygulanması sürecinde zorluklar yaratmaktadır.

5. Sürdürülebilirlik 4.0'ın Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)'ne Katkısı

Toplumlar; hızlı nüfus artışı, kaynak tükenmesi, çevresel kirlilik, arazi kıtlığı, artan gıda talebi ve atık yönetimi gibi nedenlerden dolayı sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirme konusunda büyük endişe taşımaktadır. Çoğu çalışmada, Sanayi 4.0 ve dijital dönüşümün sürdürülebilir kalkınmayı sağlamada ve BM tarafından ortaya koyulan SKH'lere ulaşmada önemli rol oynayabileceği ifade edilmektedir (Al-Zyadat vd., 2022; Beltrami vd., 2021; Dantas vd., 2021; ElMassah ve Mohieldin, 2020). Bunun aksine bazı çalışmalar, Sanayi 4.0'ın sürdürülebilir kalkınma üzerindeki olumsuz etkilerine odaklanmaktadır (Beltrami vd., 2021).

Sanayi 4.0'ın SKH'lere ulaşılması sürecine önemli faydalar sağlayacağına dair beklentiler özellikle politika yapıcılar ve sanayi sektörü temsilcileri arasında oldukça yoğundur. Global e-Sustainability Initiative (GeSI), BİT şirketlerinin bir girişimi olarak, BİT'in 2030'a kadar CO2 emisyonlarını %20 oranında azaltma, 11 trilyon doların üzerinde ek gelir yaratma ve 2.5 milyondan fazla insana toplumsal fayda sağlama dahil olmak üzere "güçlü çevresel, ekonomik ve sosyal faydalar üretme potansiyeline sahip olduğunu" vurgulamaktadır (Beier vd., 2021). Richnak ve Fidlerova'nın (2022: 9) çalışmasının bulgularına göre SKH'ler en fazla sırasıyla makine mühendisliği (%38.9), otomotiv (%26.40), elektrik mühendisliği (%22.2), madencilik (%16.70) ve metalurji (%13.80) sektörlerinde uygulanmaktadır. Jayashree ve diğerleri (2021) Malezya'nın Sanayi 4.0 uygulamalarını benimsemesinin KOBİ'lere rekabetçi kalma konusunda yardımcı olacağını aynı zamanda SKH'lere ulaşılması sürecine katkı sağlayacağını ifade etmektedir. Olah ve diğerlerinin de (2020) ifade ettiği üzere Sanayi 4.0 araçlarının etkili kullanımı, Sanayi 4.0 araçlarıyla SKH'lerin bütünleştirilmesine neden olmaktadır. Bu da verimlilikte artışa, yenilenebilir ve yenilenebilir olmayan enerji kaynaklarının etkili kullanımına yol açmaktadır. Pansare ve diğerlerinin (2023) çalışmasının bulguları akıllı fabrikaların benimsenmesinin SKH'ye ulaşılması açısından kritik önemde olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde SKH'ler ile tarım ve gıda sanayisindeki üretim uygulamaları arasında güçlü bağlantılar bulunduğunu vurgulayan Hassoun ve diğerleri (2022), akıllı fabrikaların yeşil gıda işleme sürecinde etkili olduğunu ifade etmektedir.

ElMassah ve Mohieldin'in (2020) çalışmalarında bahsettiği üzere hükümetlerin SKH'leri yerelleştirmeleri, yerel düzeyde sürdürülebilir kalkınma stratejilerinin etkili bir şekilde tasarlanmasına olanak sağlamaktadır. SKH'leri yerelleştirmek, sürdürülebilir kalkınma stratejilerini izleme ve değerlendirmeyi ulusal bağlamlara uyarlamak ve SKH'lere aşağıdan yukarıya olacak bir biçimde başarılı şekilde ulaşılması sürecine yerel ve bölgesel yönetimlerin katkı sağlayabilmesine olanak tanıyan bir süreçtir (ElMassah ve Mohieldin, 2020: 2). Sürdürülebilir kalkınmanın yerelleştirilmesi hem merkezi hem de merkezi olmayan yönetim biçimlerinin avantajlarının kullanılmasına imkân vermektedir. Yerelleştirme çerçevesi, ulusal güvenlik unsurlarını içermekte ve daha küçük birimleri ulusal politika ve kalkınma gündemleriyle tam bir uyum içinde tutmaktadır. Aynı zamanda bu çerçeve yerel toplumlara daha iyi hizmet sunmakta, etkin politika yönetimi sağlamakta ve yerel düzeyde yerel toplumların önceliklerini daha iyi anlamalarına olanak tanımaktadır. Özellikle Sanayi 4.0 araçları sürdürülebilir kalkınmanın yerelleştirilmesini sağlamak için SKH'lerin sahipliğini bireyler arasında yayarak daha iyi hizmet sunumunu teşvik etmek amacıyla hükümete etkili araçlar sunan sanal bir merkezleşmenin kurulmasına imkân tanımaktadır (ElMassah ve Mohieldin, 2020).

Literatürdeki bazı çalışmalar, doğrudan Sanayi 4.0'ın katkı sunabileceği SKH'ler üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmaların odaklandığı SKH'ler farklılık göstermektedir. Bunun en önemli nedeni çalışmaların odaklandığı sektör, ele alınan Sanayi 4.0 araçları ve çalışma amacının farklılaşmasıdır. Örneğin, Kluczek ve diğerlerinin (2023) çalışma bulguları, baskı ve ambalaj şirketlerinin bazı SKH'lere (SKH-8, SKH-9 ve SKH-

12) çoğunlukla Sanayi 4.0 araçlarıyla (siber güvenlik, sistem entegrasyonu, bulut bilişim, büyük veri ve IoT) ulaşıldığını ortaya çıkarmıştır. Aranvidaraj ve Chinna'nın (2022) literatürden elde ettiği bulgular, depo yönetiminde Sanayi 4.0 uygulanmasının SKH-2, SKH-4, SKH-7, SKH-9, SKH-12 ve SKH-13'e katkı sağlayacağını göstermektedir. Bonilla ve diğerleri (2018) ve Olah ve diğerleri (2020) ise çevresel sürdürülebilirlikle ilişkili gördükleri SKH'lere odaklanırken, Beier ve diğerleri (2021) analizlerini endüstriyel üretimle doğrudan ilişkili olduğunu düşündüklerini SKH-8, SKH-9 ve SKH-12 üzerine yoğunlaştırmışlar ve dolaylı yoldan ilişkilendirilebilecek hedefleri (SKH-1, SKH-7 ve SKH-13) göz ardı etmişlerdir. Benzer şekilde Richnak ve Fidlerova'da (2022), endüstriyel üretimle en fazla ilişkiye sahip olduğunu düşündükleri SKH-7, SKH-8, SKH-9, SKH-12, SKH-13, SKH-14 ve SKH-15 üzerine yoğunlaşmışlardır. Vardanega ve diğerleri (2022) ise üstkritik akışkan ekstraksiyonu (SFE)⁵ teknolojisinin SKH-9 üzerindeki etkisine odaklanmışlardır. Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerinin Sanayi 4.0'ı benimsemesinin sürdürülebilir kalkınma açısından önemine değinen Chen ve diğerleri (2021), dijital dönüşümün SKH-4, SKH-7 ve SKH-9'a sağladığı katkılar üzerine yoğunlaşmıştır. Vinuesa ve diğerlerinin (2020) çalışmasında aktardığı üzere AI'nin gelişimi SKH'lerin %79'u üzerinde olumlu etki yaratabilecekken, %35'i üzerinde olumsuz etkiye neden olabilecektir. Bu nedenle yazarlar çalışmalarında, AI'nin katkı sunabileceği SKH'ler üzerine odaklanmışlardır (Vinuesa vd., 2020). Bahsi geçen çalışmalar ve Sanayi 4.0'ın katkı sunabileceği SKH'ler Tablo 3'de aktarılmaktadır.

⁵ Üstkritik akışkan ekstraksiyonu (SFE), yüksek basınç ve yüksek sıcaklık koşullarında kullanılan bir ekstraksiyon yöntemidir. Bu yöntem, özellikle bitkilerden veya doğal kaynaklardan biyoaktif bileşenlerin çıkarılması için yaygın olarak kullanılmaktadır.

Tablo 3. Sanayi 4.0'ın Katkıda Bulunabileceği Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Bonilla vd. (2018)																	
Fatimah vd. (2020)																	
Olah vd. (2020)																	
Nhamo vd. (2020)																	
Vinuesa vd. (2020)																	
Beier vd. (2021)																	
Chen vd. (2021)																	
Dantas vd. (2021)																	
Mhalanga (2021)																	
Aravindaraj ve Chinna (2022)																	
Richnak ve Fidlerova (2022)																	
Vardanega vd. (2022)																	
Kluczek vd. (2023)																	

Kaynak: Tablo yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışmanın devamında, Beier ve diğerlerinin (2021) yaklaşımına benzer şekilde endüstriyel üretimle doğrudan ilişkili olan SKH-8, SKH-9 ve SKH-12'ye ulaşılmasında Sanayi 4.0 araçlarının etkisi Tablo 3'de bahsedilen çalışmalar üzerinden karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilecektir.

SKH-8, ekonomik büyümeyi teşvik etmenin yanında aynı zamanda tüm insanlar için istihdam ve adil çalışma şartları sağlamayı amaçlamaktadır. Dantas ve diğerlerine (2021) göre bu hedef ele alınacak diğer hedefler arasında en tartışmalı olanıdır. Aynı şekilde Beier ve diğerleri de (2021) Sanayi 4.0'ın SKH-8'de ifade edilen insana yakışır istihdamın yaratılmasına ne ölçüde katkı sağlayabileceğinin net olmadığını ifade etmektedir. Bunun en önemli nedeni, Sanayi 4.0'ın nitelikli çalışan talebinde artışa neden olurken aynı zamanda nitelsiz çalışan sayısında azalma meydana getirmesidir. Beier ve diğerlerinin (2020) ele aldığı çalışmalarda, SKH-8'de vurgulanan küresel kaynak verimliliğini artırma ve ekonomik büyümenin çevresel bozulmalardan arındırılması hedefine odaklanırken, söz konusu çalışmalarda Sanayi 4.0 tarafından potansiyel olarak tetiklenen tüketim alışkanlıklarındaki değişikliklere özel olarak değinilmemiştir (Beier vd., 2020). Fatimah ve diğerlerinin (2020) ifade ettiği üzere, Sanayi 4.0 teknolojilerinin uygulanması çöp ve atık toplayıcıları gibi birçok atık yönetimi çalışanına daha iyi ücret, daha fazla saygı ve daha iyi bir sosyal yaşam sunarak, onları resmi atık yönetim sisteminin önemli bir katılımcısı olarak görülmesine olanak sağlamaktadır. Bu açıdan SKH-8'e önemli bir katkı sağlayabilecektir. Ayrıca Dantas ve diğerlerinin (2021) aktardığı üzere, üretim süreçlerinde Sanayi 4.0 araçlarının kullanımının yüksek üretkenlik düzeylerine neden olması SKH-8 açısından oldukça önemlidir.

SKH-9; dayanıklı altyapıların inşasını, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmenin desteklenmesini ve inovasyonun güçlendirilmesini amaçlamaktadır. AI'nin SKH'lere ulaşılmasında önemli rol oynayabileceğini ifade eden Mhalanga (2021)'ya göre AI, SKH-9'da vurgulanan dayanıklı altyapıların inşası sürecine önemli katkı sağlayabilecektir. Altyapıyı iyileştirmek için ulaştırma ve tarım gibi çeşitli sektörlerde AI müdahaleleri uygulanabilmektedir (Mhalanga, 2021: 8). SKH-9'un hedefleri ekonomik, ekolojik, sosyal ve sosyo-ekonomik konularla ilgilidir. SKH-8'de açıklanan içeriklerle uyumlu olarak Beier ve diğerleri (2021), Sanayi 4.0'ın sanayi gelişimi üzerinde verimlilikte artış ve maliyetlerde azalma gibi olumlu etkilere neden olacağını öne sürmektedirler. Literatür çalışması kapsamında incelenen makalelerde "çalışanların giderek daha fazla yaratıcı, yenilikçi ve iletişimsel faaliyetlere odaklanacağı" ve "teknolojik yeniliklerin ürünleri ve hizmetleri sürekli olarak değiştireceği ve bu nedenle işgücünün sürekli olarak yeni bilgi ve yeteneklerle donatılması gerekeceği vurgulanmaktadır. Bu durum, Sanayi 4.0'ın yeni meslek oluşturmakla SKH-9'a katkıda bulunup bulunmayacağı konusunda tartışmalar yaratmaktadır (Beier vd., 2021). Nhamo ve diğerlerinin (2020) çalışmasında aktarıldığı üzere, SKH 9, "dayanıklı altyapı inşa etmeyi, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmeyi ve yeniliği teşvik etmeyi" hedeflediği için Sanayi 4.0 ile doğrudan bağlantılıdır. Dantas ve diğerlerine (2021) göre SKH-9, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmenin teşvik edilmesi için gerekli olan altyapının oluşturulması ve sürdürülebilir sanayileşmenin desteklenmesi açısından Sanayi 4.0'la en fazla ilişkili olan hedefdir. Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde (KOBİ'ler) artan ve sürekli üretimin, malzemelerin birikmesine, alan sıkışıklığına ve zaman kaybına neden olması sonraki üretim operasyonları için gereken paletlerin ve bileşenlerin ortadan kaybolmasına yol açmaktadır. Bu sorunları aşmak için, QR kodunun depolarda kullanımı, KOBİ'lerde malzeme akışının artırılmasına yardımcı olmaktadır (Aravindaraj ve Chinna, 2022). Aravindaraj ve Chinna'ya (2022) göre SKH-9 kapsamında gelişmekte olan ülkelerdeki hükümetler sürdürülebilirliği sağlamak amacıyla KOBİ'lerin QR kodlarını güncellemeye teşvik etmelidir. Çalışma kapsamında incelenen bazı araştırmalar otomatik depo yönetim sisteminin üretkenlik, personel güvenliği gibi sürdürülebilirlik alanlarında gelişme sağladığını ifade etmektedir (Aravindaraj ve Chinna, 2022). Maddeleri kritik noktalarının üzerindeki sıcaklık ve basınçlarda kullanmayı sağlayan bir teknik olan üstkritik akışkan ekstraksiyonu (SFE), SKH-9'a önemli katkı verebilecektir. SFE, CO₂ gibi toksik olmayan çözücüler kullanan ve hammaddeleri yoğun bir şekilde kullanan süreçlerde değerli doğal ürünleri sürdürülebilir şekilde elde etmenin bir yolunu sağlayabilecektir (Vardanega vd., 2022).

SKH-12, sürdürülebilir üretim ve tüketim kalıplarının güvence altına alınmasını amaçlamaktadır. Hedeflerinden biri kirliliği, emisyonları ve atığı atık önleme, azaltma, geri dönüşüm ve yeniden kullanım yoluyla azaltmaktır. Bu yeni sistem; uygun, otomatik ve entegre atık toplama, ayrıştırma ve işleme yoluyla

çevresel sorunları önemli ölçüde azaltılabilecek bir çözüm sunmayı amaçlamaktadır (Fatimah vd., 2020). SKH-12'nin hedefleri ekolojik, sosyo-ekolojik ve sosyal, ekonomik ve ekolojik boyutları birleştiren konularla ilgilidir. Beier ve diğerlerinin (2021) literatür taraması sonuçlarına göre en çok kaynakların yönetimi ve verimli kullanımına vurgu yapılmaktadır. Ayrıca atıkların sürdürülebilir yönetimine de değinilmektedir. İncelenen çalışmaların çoğu Sanayi 4.0'ın üretim süreçleri tarafından oluşturulan atık, kirletici ve emisyonların azaltılmasına yardımcı olacağını öne sürmektedir (Beier vd., 2021). Dantas ve diğerlerine göre (2021) Sanayi 4.0, bu hedefe ulaşmak için önemli araçları bünyesinde barındırmaktadır. Aravindaraj ve Chinna (2022)'nin ifade ettiği üzere AI'nin depo yönetiminde uygulanmasıyla mevcut ürün sayısını eksiksiz olarak belirlenmesi, malzemelerin zarar görmesini engelleyerek ve ham maddelerin aşırı kullanımını azaltarak SKH-12'ye ulaşılması sürecine katkıda bulunabilecektir. Aynı zamanda depo yönetiminde blok zincir teknolojisinin uygulanması, gıda tahılı hırsızlığı ve sızıntısını engelleyerek şeffaflık sağlamaktadır. Ayrıca kaynakların verimli kullanımını sağlayarak SKH-12'ye ulaşılmasını desteklemektedir.

Sanayi 4.0 araçlarının SKH'ler üzerindeki olumlu etkilerine rağmen, Schwab ve Davis (2019)'ın Sanayi 4.0 teknolojilerinin üretebileceği riskler konusundaki uyarılarını dikkate almak gerekmektedir. Yazarlara göre Sanayi 4.0 teknolojilerinin gücü ve bunların karmaşık sosyal ve çevresel sistemlerde yaratabileceği uzun vadeli etkileriyle ilgili belirsizlik söz konusudur. Bu çerçevede biyosferde ani ve geri döndürülemez tahribata yol açabilecek jeomühendislik girişimlerinin yaratacağı riskler dile getirilmektedir. Ayrıca yazarlar Sanayi 4.0'ın eşitsizlikleri arttırma ve insanı güçsüzleştirme potansiyeline dikkat çekmektedir (Aktaş, 2021: 113). Vinuesa ve diğerlerinin (2020) aktardığı üzere, AI'nin SKH'lere ulaşılması sürecinde önemli katkılar sağlayabilmesine karşın, aynı zamanda SKH-1, SKH-2, SKH-4 ve SKH-5 açısından çeşitli eşitsizlikleri de tetikleyebilecektir. Örneğin, AI destekli tarım ekipmanlarının küçük çiftçiler için erişilmez olması SKH-2 hedefinin gerçekleşmesi açısından engelleyici olabilecektir. Kısacası Sanayi 4.0'ın SKH'ler kapsamında önemli avantaj ve dezavantajları beraberinde getirdiği anlaşılmakta ve Sanayi 4.0'a dönüşüm sürecinde sürdürülebilirliğe daha fazla dikkat çekilmektedir. Bu doğrultuda insan ihtiyaçlarının çok boyutlu doğası göz önünde bulundurularak insan refahının sosyal, iktisadi ve çevresel bileşenlerinin gözetilme ihtiyacı daha fazla dile getirilmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Günümüzde ülkelerin Sanayi 4.0 teknolojilerini benimsemesi bir zorunluluk olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle Sanayi 4.0 teknolojilerinin çevresel sorunları çözme konusunda olumlu katkılarının bulunması, sürdürülebilirlik tartışmalarının Sanayi 4.0'ı da içerecek şekilde ele alınmaya başlanmasına neden olmuş ve Sürdürülebilirlik 4.0 kavramı tartışmaların öznesi konumuna gelmiştir. Her ne kadar Sanayi 4.0'ın ortaya çıkış amacı, motivasyonu ve odak noktası sürdürülebilirlik olmasa da Sanayi 4.0 teknolojilerinin sürdürülebilirlik konusunda önemli katkı sağlayacağı yönünde olumlu beklentileri destekleyecek gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde sürdürülebilirliğin bütüncül bir yaklaşımla ele alındığı ve çevresel sürdürülebilirlik kadar, iktisadi ve sosyal sürdürülebilirlik arasındaki denge ve uyumun gerekliliği vurgulanmaktadır. Üreticilerin sadece kârı odağına alarak mal ve hizmet üretiminde bulunmaları sürdürülebilir üretimi desteklememektedir. Bunun en temel nedeni mevcut dünyanın sınırlarına ulaşıldığının farkına varılmış olmasıdır. Artık sürdürülebilir olmayan üretim yöntemlerini kullanmanın ekonomik, sosyal ve çevresel maliyetleri giderek ağırlaşmaktadır. Her ne kadar Sanayi 4.0'ın sürdürülebilirlik üzerindeki etkileri çevresel, sosyal ve ekonomik olarak sınıflandırılrsa da bu etkiler arasındaki etkileşim dikkate alınmalıdır. Literatürde yoğun şekilde Sanayi 4.0'ın sürdürülebilirlik boyutları açısından olumlu etkileri ön plana çıkarılsa da bazı olumsuz etkilerinin de olduğu görülmektedir. Her ne kadar esnek çalışmanın olumlu yönleri sıklıkla vurgulansa da özellikle iş – özel hayat dengesini bozması bireylerin kendi hayatlarına dair karar verici konumdan çıkmalarına yol açmaktadır. Bu durum özellikle bireylerin sosyal yaşamını olumsuz etkilemektedir. Sonuç olarak Sanayi 4.0'ın avantaj ve dezavantajları sağduyulu bir şekilde ele alınmalı, insan yaşamı ve doğal kaynakların sürdürülmesinde önemli etkilerinin olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda Sürdürülebilirlik 4.0'ın bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gereği ortaya çıkmaktadır.

Sanayi 4.0'ın uygulamalarıyla sürdürülebilirliğin -TBL yaklaşımında belirtildiği gibi- üç boyutunun bütünleştirilmesi sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi açısından önemli bir adımdır. Bu doğrultuda Sanayi 4.0'ı sürdürülebilir kalkınma hedefleri çerçevesinde mercek altına alan çalışmalar, dönüşümün avantaj ve dezavantajlarını göstermesi yanında literatürdeki boşlukların anlaşılmasında da büyük rol oynamaktadır.

Son yılların güncel tartışma konusu olan SKH'lere ulaşılması sürecinde Sürdürülebilirlik 4.0'ın önemli bir araç olduğu anlaşılmaktadır. Literatür incelendiğinde Sanayi 4.0'ın çeşitli SKH'lere katkı sunduğu görülmektedir. Bu çalışmada sürdürülebilir üretimle ilişkili olan SKH-8, SKH-9 ve SKH-12 hedeflerine ulaşılması sürecinde Sanayi 4.0 uygulamalarının etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Sürdürülebilirlik açısından dijital dönüşüm sürecinin olumlu katkılar sunabileceğine yönelik iyimser beklentiler oluşmasına rağmen, gelişen ve dönüşen Sanayi 4.0 sürecinin sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşmadaki rolü yeterince açık ve net değildir. Dolayısıyla Sanayi 4.0'la sürdürülebilirlik arasındaki ilişkinin tam olarak ortaya konulabilmesi için literatürde eksikliği görülen nicel ve nitel saha çalışmalarının sayıca artırılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde Sanayi 4.0 ve sürdürülebilirlik arasındaki ilişki teorik tartışmaların dışına çıkarılarak, reel sektörle ilişkilendirilebilecek ve politika yapıcılara yönelik önerilerde bulunma imkânı doğabilecektir. Diğer taraftan konunun güncelliği ve önemi düşünüldüğünde dijital dönüşüm sürecinde sürdürülebilirliği göz önünde bulunduran çalışmaların sayıca artması beklenebilir.

Kaynaklar

- Ahmad, S. (2015), Green human resource management: policies and practices, *Cogent Business & Management*, 2(1), 1-13.
- Aktaş, M. T. (2021), Sürdürülebilir insani kalkınma, toplum 5.0 ve yapay zekâ, S. Alçın, B. Erdil Şahin, D. D. Dereli, M. Hamzaoğlu & İ. Ertek (Ed.), *Gelecekte Ekonomi* içinde (ss. 107-132). İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- Alemdar, A. A. (2021, 22 Şubat), *Gig ekonomisi: emeğin yeni ucuz formu*, Gergedan Dergi, <https://gergedan.press/gig-ekonomisi-emeğin-yeni-ucuz-formu-9071/>
- Ali, K., ve Johl, S. K. (2023), Driving forces for industry 4.0 readiness, sustainable manufacturing practices and circular economy capabilities: does firm size matter?, *Journal of Manufacturing Technology Management*, 34(5), 838-871.
- Al-Zyadat, A. T., Alsarairoh, J. M., Al-Husban, D. A. O., Al-Shorman, H. M., Mohammad, A. A. S., Alathamneh, F. F., ve Al-Hawary, S. I. S. (2022), The effect of industry 4.0 on sustainability of industrial organizations in Jordan. *International Journal of Data and Network Science*, 6(4), 1437-1446.
- Aravindaraj, K., ve Chinna, P. R. (2022), A systematic literature review of integration of industry 4.0 and warehouse management to achieve Sustainable Development Goals (SDGs), *Cleaner Logistics and Supply Chain*, 5, 1-12.
- Bag, S., Telukdarie, A., Pretorius, J. H.C., ve Gupta, S. (2021), Industry 4.0 and supply chain sustainability: framework and future research directions, *Benchmarking: an International Journal*, 28(5), 1410-1450.
- Bağcı, E. (2018), Endüstri 4.0: yeni üretim tarzını anlamak, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(24), 122-146.
- Bai, C., Dallasesa, P., Orzes, G., ve Sarkis, J. (2020), Industry 4.0 technologies assesment: a sustainability perspective, *International Journal of Production Economics*, 229, 1-15.

- Bakshi, B. R., ve Paulson, J. A. (2022), *Sustainability and Industry 4.0: obstacles and opportunities*, 2022 American Control Conference (ACC), USA.
- Barbier, E. (2011), The policy challenges for green economy and sustainable economic development, *Natural Resources Forum*, 35(3), 233-245.
- Beier, G., Niehoff, S., ve Hoffmann, M. (2021), Industry 4.0: a step towards achieving the SDGs? a critical literature review, *Discover Sustainability*, 2(22).
- Beltrami, M., Orzes, G., Sarkis, J., ve Sartor, M. (2021), Industry 4.0 and sustainability: Towards conceptualization and theory, *Journal of Cleaner Production*, 312, 1-21.
- BM (1992), Çevre ve Gelişim Hakkında Rio Deklarasyonu, <https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/cevreilave02.pdf>
- Bonilla, S. H., Silva, H. R. O., da Silva, T., Gonçalves, R. F., ve Sacomano, J. B. (2018), Industry 4.0 and sustainability implications: a scenario-based analysis of the impacts and challenges, *Sustainability*, 10(10), 1-24.
- Buhr, D. (2017), *Social innovation policy for Industry 4.0*, Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Chen, M., Sinha, A., Hu, K., ve Shah, M. I. (2021), Impact of technological innovation on energy efficiency in industry 4.0 era: moderation of shadow economy in sustainable development, *Technological Forecasting and Social Change*, 164, 1-10.
- Ching, N. T., Ghobakhloo, M., Iranmanesh, M., Maroufkhani, P., ve Asadi, S. (2022), Industry 4.0 applications for sustainable manufacturing: a systematic literature review a road map to sustainable development, *Journal of Cleaner Production*, 334, 1-18.
- Cochran, D. S., ve Rauch, E. (2020), Sustainable enterprise desing 4.0: addressing industry 4.0 technologies from the perspective of sustainability, *Procedia Manufacturing*, 51, 1237-1244.
- Dantas, T. E. T., de-Souzaü E. D., Destro, I. R., Hammers, G., Rodriguez, C. M. T., ve Socres, S. R. (2021), How the combination of circular economy and industry 4.0 can contribute towards achieving the sustainable development goals, *Sustainable Production and Consumption*, 26, 213-227.
- De Alwis, A. M. L., De Silva, N., ve Samaranyake, P. (2023), Industry 4.0-enabled sustainable manufacturing: current practices, barriers and strategies, *Benchmarking: An International Journal*, Erken Görünüm.
- De-Souso Jabbour, A. B. L., Jabbour, C. J. C., Foropan, C., ve Filho, M. G. (2018), When titans meet – can industry 4.0 revolutionise the environmentally- sustainable manufacturing wave? The role of critical success factors, *Technological Forecasting & Social Change*, 132, 18-25.
- ElMassah, S., ve Mohieldin, M. (2020), Digital transformation and localizing the Sustainable Development Goals (SDGs), *Ecological Economics*, 169, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.106490>
- Enyoghasi, C., ve Badurdeen, F. (2021), Industry 4.0 for sustainable manufacturing: Opportunities at the product, process, and system levels, *Resources, Conservation and Recycling*, 166, 1-14.

- Erol, S. (2016), *Where is the green in industry 4.0? or how information systems can play a role in creating intelligent and sustainable production systems of the future*, First Workshop on Green (Responsible, Ethical, Social/Sustainable) IT and IS – the Corporate Perspective (GRES-IT/IS), Austria.
- Esses, D., Csete, M. S., ve Nemeth, B. (2021), Sustainability and Digital Transformation in the Visegrad Group of Central European Countries. *Sustainability*, 13(11), 1-14.
- Eşkinat, R. (2016), Bin yıllık kalkınma hedeflerinden sürdürülebilir kalkınma hedeflerine. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(3), 267-282.
- Fatimah, Y. A., Govindan, K., Murniningsih, R., ve Setiawan, A. (2020), Industry 4.0 based sustainable circular economy approach for smart waste management system to achieve sustainable development goals: a case study of Indonesia, *Journal of Cleaner Production*, 269.
- Gabriel, M., ve Pessl, E. (2016), Industry 4.0 and sustainability impacts: critical discussion of sustainability aspects with a special focus on future of work and ecological consequences, *Annals of the Faculty of Engineering Hunedoara*, 14(2), 131-136.
- Garretson, I. C., Mani, M., Leong, S., Lyons, K. W., ve Haapala, K. R. (2016), Terminology to support manufacturing process characterization and assessment for sustainable production. *Journal of Cleaner Production*, 139, 986-1000.
- Ghobakhloo, M. (2020), Industry 4.0, digization, and opportunities for sustainability, *Journal of Cleaner Production*, 252, 1-21.
- Guerci, M., Montanari, F., Scapolan, A., ve Epifanio, A. (2016), Green and nongreen recruitment practices for attracting job applicants: exploring independent and interactive effects. *The International Journal of Human Resource Management*, 27(2), 129-150.
- Gupta, H., Kumar, A., ve Wasan, P. (2021), Industry 4.0, cleaner production and circular economy: an integrative framework for evaluating ethical and sustainable business performance of manufacturing organizations, *Journal of Cleaner Production*, 295, 1-18.
- Hassoun, A., Prieto, M. A., Carpena, M., Bouzembrak, Y., Marvin, H. J. P., Pallares, N., Barba, F. J., Bangar, S. P., Chaudhary, V., Ibrahim, S., ve Bono, G. (2022), Exploring the role of green and industry 4.0 technologies in achieving sustainable development goals in food sectors, *Food Research International*, 162(B), 1-16.
- Henao-Hernández, I., Solano-Charris, E. L., Munoz-Villamizar, A., Santos, J., ve Henriquez-Machado, R. (2019), Control and monitoring for sustainable manufacturing in the Industry 4.0: A literature review, *IFAC-PapersOnLine*, 52(10), 195-200.
- Holden, E., Linnerud, K., ve Banister, D. (2017), The imperatives of sustainable development, *Sustainable Development*, 25(3), 213-226.
- İnançlı, S. (2018), *Ulusal ve uluslararası boyutta çevre ekonomisi*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Jabbour, C. J. C. (2013), Environmental training in organisations: From a literature review to a framework for future research, *Resources, Conservation and Recycling*, 74, 144-155.

- Javaid, M., Haleem, A., Singh, R. P., Suman, R., ve Gonzalez, E. S. (2022), Understanding the adoption of industry 4.0 technologies in improving environmental sustainability, *Sustainable Operations and Computers*, 3, 203-217.
- Jayashree, S., Reza, M. N. H., Malarvizhi, C. A. N. M., ve Mohiuddin, M. (2021), Industry 4.0 implementation and triple bottom line sustainability: an empirical study on small and medium manufacturing firms, *Heliyon*, 7(8), 1-14.
- Kluczek, A., Gladysz, B., Buczacki, A., Krystosiak, K., Ejsmont, K., ve Palmer, E. (2023). Aligning sustainable development goals with Industry 4.0 for the desing of business model for printing and packaging companies, *Packaging Technology and Science – An International Journal*, 36(4), 307-325.
- Kumar, V., Vrat, P., ve Shankar, R. (2021), A graph-theoretic approach to evaluate the intensity of barriers in the implementation of industry 4.0, *International Journal of Innovation and Technology Management (IJITM)*, 18(08), 1-41.
- Kumar, V., Vrat, P., ve Shankar, R. (2022), Factors influencing the implementation of industry 4.0 for sustainability in manufacturing, *Global Journal of Flexible Systems Management*, 23(4), 453-478.
- Lazol, İ., Muğal, E., ve Yücel Y. (2008), Sürdürülebilir bir çevre için çevre muhasebesi ve KOBİ'lere yönelik bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 38, 56-69.
- Lupi, F., Mabkhot, M. M., Finzgar, M., Minetola, P., Stadnicka, D., Maffei, A., ve Lanzetta, M. (2022), Toward a sustainable educational engineer archetype through Industry 4.0, *Computers in Industry*, 134, 1-16.
- Luthra, S., ve Mangla, S. K. (2018), Evaluating challenges to industry 4.0 initiatives for supply chain sustainability in emerging economies, *Process Safety and Environmental Protection*, 117, 168-179.
- Machado, C. G., Winroth, M. P., ve Ribeiro da Silva, E. H. D. (2020), Sustainable manufacturing in industry 4.0: an emerging research agenda, *International Journal of Production Research*, 58(5), 1462-1484.
- Machado, C. G., Winroth, M., Almström, P., Ericson Öberg, A., Kurdve, M., ve AlMashalah, S. (2021), Digital organisational readiness: experiences from manufacturing companies, *Journal of Manufacturing Technology Management*, 32(9), 167-182.
- Maqbool, R., Salba, M. R., ve Ashfaq, S. (2023), Emerging industry 4.0 and internet of things (IoT) technologies implementation, challenges and benefits, *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 37076-37091.
- Masri, H. A., ve Jaaron, A. A. M. (2017), Assessing green human resources management practices in Palestinian manufacturing context: an empirical study, *Journal of Cleaner Production*, 143, 474-489. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.12.087>
- Mhalanga, D. (2021), Artificial intelligence in the Industry 4.0, and its impact on poverty innovation, infrastructure development, and the sustainable development goals: lessons from emerging economies?, *Sustainability*, 13(11), 1-16.

- Munsamy, M., ve Telukdarie, A. (2018), *Application of industry 4.0 towards achieving business sustainability*, IEEE International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management, Thailand, Bangkok.
- Muster, V., ve Schrader, U. (2011), Green work-life balance: a new perspective for green HRM, *Zeitschrift Für Personalforschung / German Journal of Research in Human Resource Management*, 25(2), 140-156.
- Nhamo, G., Nhemachena, C., ve Nhamo, S. (2020), Using ICT indicators to measure readiness of countries to implement Industry 4.0 and the SDGs, *Environmental Economics and Policy Studies*, 22, 315-337.
- Olah, J., Aburumman, N., Popp, J., Khan, M. A., Haddad, H., ve Kitukutha, N. (2020), Impact of industry 4.0 on environmental sustainability, *Sustainability*, 12(11), 1-21.
- Özcan, B. A. (2020), Ortak mülkiyet çerçevesinde iklim değişikliği sorununun çözümünde Kyoto Protokolü'nün etkisi, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 20(2), 169-184.
- Özdemir, A., ve Özgüner, M. (2018), Endüstri 4.0 ve lojistik sektörüne etkileri: lojistik 4.0, *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 6(4), 39-47.
- Pansare, R., Yadav, G., Garzo-Reyes, J. A., ve Nagare, M. R. (2023), Assessment of sustainable development goals through industry 4.0 and reconfigurable manufacturing system practices, *Journal of Manufacturing Technology Management*, 34(3), 383-413.
- Pirdal, B. (2023), *Enerji ve iklim krizleri gölgesinde yeşil ekonomi: bütçe politikalarının rolü ve önemi*, M. T. Aktaş (Ed.), *İklim ve enerji krizi kısılcacında iktisadi kalkınma içinde* (ss. 55-74). İstanbul: Efeakademi Yayınları.
- Rahardjo, B., Wang, F., Yeh, R., ve Chen, Y. (2023), Lean Manufacturing in Industry 4.0: A Smart and sustainable manufacturing system, *Machines*, 11(1), 1-17.
- Ramirez-Penã, M., Sotano, A. J. S., Pe´rez-Fernandez, V., Abad, F. J., ve Batista, M. (2020), Achieving a sustainable shipbuilding supply chain under I4. 0 perspective, *Journal of Cleaner Production*, 244, 1-20.
- Richnak, P., ve Fidlerova, H. (2022), Impact and potential of sustainable development goals in dimnesion of the technological revolution industry 4.0 within the analysis of industrial enterprises. *Energies*, 15(10), 1-20.
- Rojko, A. (2017), Industry 4.0 concept: background and overview, *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 11(5), 77-90.
- Romero Gázquez, J. L., Bueno Delgado, M. V., Ortega Gras, J. J., Garrido Lova, J., Gómez Gómez, M. V., ve y Zbiec, M. (2021), Lack of skills, knowledge and competences in higher education about industry 4.0 in the manufacturing sector, *Revista Iberoamericana de Educación a Distancia*, 24(1), 285-313.
- Sammalisto, K., ve Brorson, T. (2008), Training and communication in the implementation of environmental management systems (ISO 14001): a case study at the University of Gävle, Sweden, *Journal of Cleaner Production*, 16(3), 299-309.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2019), *2023 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi*. Ankara: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/SanayiStratejiBelgesi2023.pdf>

- Sartal, A., Bellas, R., Mejias, A. M., ve Garcia-Collada, A. (2020), The sustainable manufacturing concept, evolution and opportunities within Industry 4.0: A literature review, *Advances in Mechanical Engineering*, 12(5), 1-17.
- Schwab, K., ve Davis, N. (2019), *Dördüncü sanayi devrimini şekillendirmek* (Özata, N., Çev.), İstanbul: Optimist Yayın Grubu.
- Shah, S., Menon, S., Ojo, O. O., ve Nayhi Ganji, E. (2020), *Digitalisation in Sustainable Manufacturing – A Literature Review*, IEEE International Conference Technology Management, Morocco, Marrakech.
- Siltori, P. F. S., Anholan, R., Rampasso, I. S., Quelhas, O. L. G., Sante-Eulalia, L. A., ve Filho, W. L. (2021), Industry 4.0 and corporate sustainability: an exploratory analysis of possible impacts in the brazilian context, *Technological Forecasting & Social Change*, 167, 1-9.
- Spöttl, G., ve Windelband, L. (2020), The 4th industrial revolution – its impact on vocational skills. *Journal of Education and Work*, 34(1), 29-52.
- Stăncioiu, A. (2017), The fourth industrial revolution “industry 4.0”, *Fiability & Durabilty*, 1(19), 74-78.
- Suswanto, H., Fauzi, J. A., ve Wibawa, A. P. (2019). *Has the VS ready for industry 4.0?*, International Conference on Electrical, Electronics and Information Engineering (ICEEIE), Indonesia, 350-353.
- Toker, K. (2018), Endüstri 4.0 ve Sürdürülebilirliğe Etkileri, *İstanbul Management Journal*, 29(84), 51-64.
- Tseng, M. L., Zhu, Q., Sarkis, J., ve Chiu, A. S. (2018), Responsible consumption and production (RCP) in corporate decisionmaking models using soft computation. *Industrial Management & Data Systems*, 118(2), 322-329.
- Vardanega, R., Osorio-Tobon, J. F., ve Duban, K. (2022), Contributions of supercritical fluid extraction to sustainable development goal 9 in South America: industry, innovation, and infrastructure, *The Journal of Supercritical Fluids*, 188, 1-16.
- Varela, L., Araujo, A., Avila, P., Castro, H., ve Putnik, G. (2019), Evaluation of the Relation between Lean Manufacturing Industry 4.0, and Sustainability, *Sustainability*, 11(5), 1-19.
- Vinuesa, R., Azizpour, H., Leite, I., Balaam, M., Dignum, V., Domisch, S., Fellander, A., Langhans, S. D., Tegmark M., ve Nerini, F. F. (2020), The role of artificial intelligence in achieving the Sustainable Development Goals, *Nature Communications*, 11, 1-9.
- Wang, S., Wan, J., Li, D., ve Zhang, C. (2016), Implementing smart factory of industrie 4.0: an Outlook, *International Journal of Distributed Sensor Networks*, 12(1), 1-10.
- WCED (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, Erişim Tarihi, 06.01.2024.
- Wirtenberg, J., Harmon, J., Russell, W., ve Fairfield, K. D. (2007), HR's role in building sustainable enterprise: insights from some of the world's best companies, *Human Resources Planning*, 30(1), 10-20.

- Yeni, O. (2014), Sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma: bir yazın taraması, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 181-208.
- Yıldırım, Y. (2019), Endüstri 4.0'a Kapsamlı Bir Bakış: 2011'den Bugüne, *Bilgi Dünyası*, 20(2), 217-249.
- Yong, J. Y., Yusliza, M., Jabbour, T. R. C. J. C., Sehnem, S., ve Mani, V. (2020). Pathways towards sustainability in manufacturing organizations: Empirical evidence on the role of green human resource management. *Business Strategy and the Environment*, 29(1), 212-228.
- Zaharah, S., Selamat, M. N., Alavi, K., ve Arifin, K. (2018), Industry 4.0: a systematic review in technical and vocational education and training, *Jurnal Psikologi Malaysia*, 32(4), 66-74.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

G20 Ülkelerinin Sürdürülebilirlik Performansının Ölçülmesi

Measuring the Sustainability Performance of G20 Countries

Gül SENİR¹

Geliş Tarihi (Received): 05.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 16.03.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Özet: Toplumlar, Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987'de yayımlanmış olduğu Brundtland Raporu (Ortak Geleceğimiz) ile sürdürülebilir kalkınma kavramıyla tanışmış olmasına rağmen, sürdürülebilirlik kavramı 2000'li yıllar itibarıyla iklim değişikliğinin yaşanması ve çevresel kirliliğin olumsuz etkilerinin artması ile dünya kamuoyunun birincil gündemleri arasında yer almıştır. Rapora göre sürdürülebilir kalkınma, "insanlığın bugünkü ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerini tehlikeye atmaksızın karşılama yetenekleridir". Brundtland Raporu ile "sürdürülebilir kalkınma" adıyla günümüz kurumsal sürdürülebilirlik kavramının temeli atılmıştır. Sürdürülebilirliğin sosyal, ekonomik ve çevresel olmak üzere üç boyutu bulunmaktadır. Buna göre ayrı ayrı görülen ancak birbirleriyle ilişkili olan çevresel, ekonomik ve sosyal boyutlar toplumlar için ortak bir değer üretmekte olup, bu değer kesişim noktası olan sürdürülebilir kalkınma ile ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı seçilen G20 ülkelerinin sürdürülebilirlik performanslarını değerlendirerek karşılaştırmalar yapmaktır. Çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinin objektif olanlarından ENTROPİ ile kriterlerin önem dereceleri hesaplanmış ve daha sonra WASPAS yöntemiyle de ülkelerin sürdürülebilirlik sıralaması elde edilmiştir. G20 ülkelerinin sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesi için kullanılan veri Sustainable Society Index (SSI) kapsamında verilmiş olan bu web adresinden elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre önem dereceleri açısından kriterlerin sıralaması kamu borcu, sera gazları ve organik tarım şeklindedir. G20 ülkelerinin sürdürülebilirlik performansına göre sıralamasında yüksek puan alan ilk üç ülke Kanada, ABD ve Avustralya olurken, Türkiye 17. sırada yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, G20 Ülkeleri, ÇKKV, ENTROPİ, WASPAS.

&

Abstract: Although societies were introduced to the concept of sustainability with the Brundtland Report (Our Common Future) published by the Environment and Development Commission in 1987, the concept of sustainability has become one of the primary agendas of the world public opinion as of the 2000s, with the occurrence of climate change and the increase in the negative effects of environmental pollution. According to the report, sustainable development is "the ability of humanity to meet its present needs without compromising the ability of future generations to meet their needs." With the Brundtland Report, the foundation of today's corporate sustainability concept called "sustainable development" was laid. Sustainability has three dimensions: social, economic and environmental. Accordingly, environmental, economic and social dimensions, which are seen separately but related to each other, produce a common value for societies, and this value emerges with sustainable development, which is the intersection point. The aim of this study is to evaluate the sustainability performances of selected G20 countries and make comparisons. The importance levels of the criteria were calculated with ENTROPY, one of the objective multi-criteria decision-making (MCDM) methods, and then the sustainability ranking of the countries was obtained with the WASPAS method. The data used to assess the sustainability performance of G20 countries was obtained from this web address provided by the Sustainable Society Index (SSI). According to the results obtained, the ranking of the criteria in terms of their importance is public debt, greenhouse gases and organic agriculture. The first three countries with high scores in the G20 countries' ranking according to their sustainability performance were Canada, the USA and Australia, while Turkey ranked 17th.

Keywords: Sustainability, G20 Countries, MCDM, ENTROPY, WASPAS.

Atıf/Cite as: Senir, G. (2024). G20 Ülkelerinin Sürdürülebilirlik Performansının Ölçülmesi, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20(1), 62-78.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

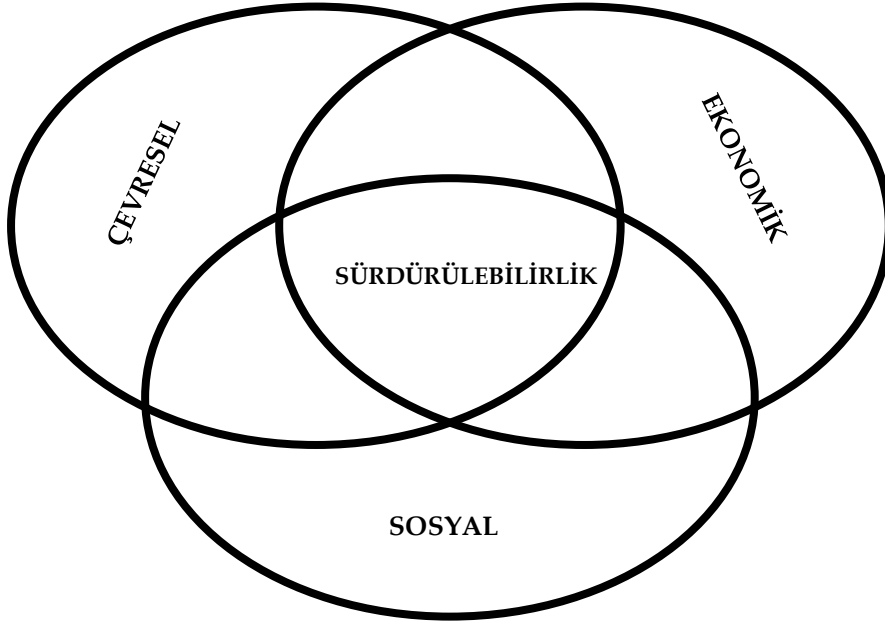
¹ Dr. Öğretim Üyesi Gül Senir, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, gul.senir@ohu.edu.tr.

1. Giriş

Sanayi devriminin gerçekleşmesinden sonra toplumlar, hem ekonomik hem de teknolojik olarak gelişim sürecine girmiştir (Borghesi ve Vercelli, 2003: 77). Ancak bu dönem, sanayileşmenin çevreye verdiği zararların da ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Özellikle 1970 yıllarda ortaya çıkan petrol sorunu ve 1980'lerde gündeme gelen küresel ısınma bu zararlara örnek olarak verilebilir (Cantimur, 2011: 8). Bu sorunların meydana gelmesiyle sürdürülebilirlik konusunda dünya çapında önlem alınmasının gerekli olduğu ortaya çıkmış ve hayatın her noktasında sürdürülebilir bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği kabul edilmiştir (Kılıçoğlu, 2005: 45).

Birleşmiş Milletler (BM), 1983'te Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED)'nu kurmuş, komisyon 1987'de Brundtland Raporu'nu yayınlamıştır. Rapora göre sürdürülebilir kalkınma, "insanlığın bugünkü ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerini tehlikeye atmaksızın karşılama yetenekleridir". Brundtland Raporu ile sürdürülebilir kalkınma adıyla günümüz kurumsal sürdürülebilirlik kavramının temeli atılmıştır (Aracı ve Yüksel, 2016: 788).

Şekilde 1'de sürdürülebilirliğin sosyal, ekonomik ve çevresel olmak üzere üç boyutu görülmektedir. Buna göre ayrı ayrı görülen ancak birbirleriyle ilişkili olan çevresel, ekonomik ve sosyal boyutlar toplumlar için ortak bir değer üretmekte olup, bu değer kesişim noktası olan sürdürülebilir kalkınma ile ortaya çıkmaktadır (Giddings vd., 2002: 190).

Şekil 1. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilirlik Boyutları

Kaynakça: (Giddings vd., 2002: 190).

Ekonomik olarak sürdürülebilirlik, mal ve hizmetleri üretirken; hükümet ve dış borçların yönetilebilirliklerinin sürdürülebilir olmasına, tarımsal ve endüstriyel üretimi olumsuz etkileyen sektörel problemlerden uzak durulmasına özen gösterilmesi olarak açıklanabilir. Sosyal olarak sürdürülebilirlik sağlık ve eğitim, cinsiyet eşitliği, politik sorumluluk ve katılımı gerektiren sosyal hizmetlerin yeterli düzeyde meydana gelmesini sağlamak olarak açıklanabilir. Çevresel olarak sürdürülebilirlik, yenilenebilir kaynakların ya da çevresel yatırım fonksiyonlarının aşırı kullanımından kaçınma ve yenilenemeyen kaynakların da yatırım yapılarak yerine yeterince konulabileceklerini tüketme olarak açıklanabilir (Harris ve Özmete, 2000: 7).

Buradan hareketle bu çalışmanın amacı seçilen G20 ülkelerinin sürdürülebilirlik performanslarını değerlendirerek karşılaştırma yapmaktır. Türkiye ile karşılaştırılacak ülkelerin seçiminde; dünyanın en büyük ekonomileri arasında yer almaları nedeniyle G20 ülkeleri seçilmiştir. Ayrıca ekonomik büyüklük ile sürdürülebilirlik arasında pozitif yönlü ilişki bulunduğuna yönelik olarak literatürdeki çalışmalar (Yıldız, G. A. ve Yıldız B., 2022; Dike ve Sam Dike, 2016; Hayaloğlu vd., 2019; Hsu vd., 2013; Ünal ve Polat, 2019) ülke seçiminde etkili olmuştur. Bununla birlikte sürdürülebilirlik konusunun çok boyutlu olması ve ÇKKV yöntemlerinin de çok sayıda kriteri bir arada değerlendirebilen yöntemler olması nedeniyle sürdürülebilirlik performans değerlendirmesinde (Bojković vd., 2011: 320) ÇKKV yöntemlerinden faydalanılmıştır. Ülkelerin sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesi ile ilgili özellikle yabancı dilde yazılmış az sayıda makaleye rastlanmıştır. Türkçe literatürde de farklı ÇKKV yöntemlerinin kullanıldığı çalışmaların sayısının az olması dikkat çekmekte olup; bu çalışmanın ENTROPİ ve WASPAS yöntemlerini birleştiren konuyla ilgili ilk makale olması da önemini artırmaktadır. Bununla birlikte G20 ülkelerinin sürdürülebilirlik performansını SSI veri setini kullanarak değerlendiren literatürdeki ilk çalışma olmasıyla da literatüre katkı sağlayacağı beklenmektedir.

Çalışma altı bölümden oluşmakta olup, giriş bölümünden sonraki ikinci bölümde literatür taraması, üçüncü bölümde materyal ve metot hakkında bilgiler verilmiş, dördüncü bölümde bulgulardan bahsedilmiştir. Beşinci bölümde tartışma, son bölüm olan altıncı bölümde ise sonuç ve öneriler yer almıştır.

2. Literatür Araştırması

Literatürde, bu çalışmayla benzer olarak yapılmış “sürdürülebilirlik ve çevre” ile “ÇKKV” yöntemlerinin birlikte ele alındığı çalışmalar Tablo 1’de özet olarak verilmiştir. Özellikle Türkçe literatürde ülkelerin sürdürülebilirlik performanslarının belirlendiği çalışmaların sayısının az olması dikkat çekmektedir. Buna karşılık Türkçe literatürde işletmelerin kurumsal sürdürülebilirliğinin ölçülmesi ile ilgili farklı sektörlerde yapılmış çalışmaların yoğunluğu göze çarpmaktadır. Bu çalışmaların incelenme sebebi kurumsal sürdürülebilirlik başlığı altında firmaların ekonomik, çevre ve sosyal boyutlarının ele alınması ve ülkelerin sürdürülebilirlik konusunun da aynı başlıklar altında incelenmekte olmasıdır.

Bahsedilen çalışmalardan Ersoy (2018) beyaz eşya sektöründe faaliyette bulunan firmanın kurumsal sürdürülebilirlik performansını, (Alp vd., 2015; Öztel vd., 2012) kimya sektöründe faaliyette bulunan bir uluslararası firmanın sürdürülebilirlik performansını, (Bektaş, 2022; Ecer, 2019; Eş ve Kamacı, 2020; Ömürbek vd., 2017; Terzioğlu vd., 2023; Yıldırım ve Yaman, 2023) bankaların sürdürülebilirlik performansını, (Noyan, 2023; Öztel vd., 2018; Yalçın ve Karakaş, 2019) enerji sektöründe faaliyette bulunan firmanın sürdürülebilirlik performansını, (Erol ve Özmen, 2008) perakende sektöründe faaliyette bulunan firmanın sürdürülebilirlik performansını, (Aksoy ve Taşdemir, 2020; Ersoy, 2021; Özevin, 2022; Tanç ve Gümrah, 2015) BIST sürdürülebilirlik endeksinde yer alan firmaların çevresel sürdürülebilirliğini; (Kaya ve Öztel, 2018) otomotiv sektöründe faaliyette bulunan bir firmanın sürdürülebilirlik performansını; (Korga ve Dirik, 2023) imalat sektöründe faaliyette bulunan bir firmanın sürdürülebilirlik performansını, (Peker vd., 2019; Senir ve Büyükkeklik, 2017) lojistik sektöründe faaliyette bulunan firmaların sürdürülebilirlik performansını ölçmüştür.

Bu çalışmalar detaylı olarak incelendiğinde özellikle Türkçe literatürde bankaların sürdürülebilirlik performansını ölçen çalışmaların yoğunluğu göze çarpmaktadır. Bununla birlikte BIST sürdürülebilirlik endeksinde yer alan firmaların çevresel sürdürülebilirliğinin ölçüldüğü çalışma sayısının da göz ardı edilemeyecek düzeyde olduğu görülmektedir.

Bu doğrultuda yabancı dilde yazılmış literatürde özellikle ülkelerin sürdürülebilirliği ile ilgili olan çalışmalar taranmıştır. “Çevresel sürdürülebilirlik ve ÇKKV”, “sürdürülebilirlik ve ÇKKV” ve “ülkelerin sürdürülebilirliği ve ÇKKV” anahtar kelimeleriyle tarama yapılmıştır. Bu çalışmalardan Brodny ve Tutak (2003) AB ülkelerinin sürdürülebilir enerji ve iklim gelişimini değerlendirmek için geliştirilmiş bir metodoloji sunmak amacıyla ÇKKV yöntemlerini kullanmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre ekonomide sürdürülebilir kalkınmanın en yüksek ve en istikrarlı seviyelerine sahip ülkelerin İsveç ve Danimarka

olduğu belirlenmiştir. Yi vd., (2019) Çin'de yer alan 13 şehrin sürdürülebilirliğini ekonomi, sosyal ve çevre boyutları açısından ÇKKV yöntemlerini kullanarak araştırmıştır. Değerlendirme sonuçlarına göre, Pekin ve Tianjin dışındaki şehirlerin çoğunun sürdürülebilir kalkınmasının zayıf olduğu ve performans değerlerinin 0,5'in altında olduğu belirtilmiştir. Yazarın bir diğer çalışması Yi vd., (2018) Çin'in Liaoning eyaletindeki 14 şehrin sürdürülebilirliği ÇKKV problemi olarak değerlendirilmiş ve tahmin edilmiştir. Sonuçlar, Liaoning eyaletindeki şehirlerin sürdürülebilirliğinin mükemmel olmamasına rağmen, şehirlerin daha iyi bir gelişme ivmesi gösterdiğini ortaya koymuştur. 2010-2016 yılları arasında sadece iki şehrin (Shenyang ve Dalian) ortalama performans puanı 0,5'in üzerinde olup, 2016 yılında tüm şehirlerin sürdürülebilirliğinin 2010 yılına kıyasla iyileştiği tespit edilmiştir. Yapılan bir diğer çalışma Bucher (2016) yılında yapmış olduğu çalışma olup bu çalışmada Avrupa'da çevresel performans endeksinin ölçülmesi konusu çalışılmış olup, ÇKKV yöntemlerinin kullanılmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre İzlanda, İsveç ve Danimarka çevresel performansı en etkili ülkeler olarak belirlenmiştir.

Tablo 1. Literatür Araştırması

Yazar(lar)	Amaç	Yöntem	Bulgu(lar)
Doğan (2022)	OECD ve AB ülkelerinin çevresel performanslarının, İklim Değişikliği Performans Endeksi ve Çevresel Performans Endeksi (EPI) doğrultusunda CRITIC ve MABAC yöntemleriyle ölçülmesi	CRITIC, MABAC	Elde edilen sonuçlar endeks raporlarında yer alan sıralamayla karşılaştırılmış ve kullanılmış olan yöntemlerin bu endekslerde uygulanabilirliği tespit edilmiştir.
Akandere ve Zerenler (2022)	ÇKKV teknikleri ile EPI'ne göre Doğu Avrupa ülkelerinin performansının değerlendirilmesi	CRITIC, TOPSIS	CRITIC yöntemine göre en önemli kriter ekosistem hizmetleri ve en az önemli kriter ekosistem canlılığı olarak bulunmuş olup; performans düzeyinde Romanya'nın ilk sırada, Bosna ve Hersek'in ise son sırada olduğu tespit edilmiştir.
Alkan ve Merdivenci (2021)	2018'de lojistik performans endeksi sıralamasındaki ilk 5 ülkenin sürdürülebilir kalkınma kriterlerine göre sıralanması	ENTROPİ, EDAS	İsveç sürdürülebilir kalkınmaya göre ilk sırada yer alırken; Almanya, Avusturya, Belçika ve Japonya sıralamayı takip etmiştir.
Altıntaş (2021a)	G7 ülkelerinin 2018 yılında çevre performanslarını EPI değerlerine göre CODAS ve TOPSIS yöntemleri ile ölçmek; ülkelerin EPI performanslarının ÇKKV yöntemlerinden hangisi ile açıklanabileceğini tespit etmek	CODAS, TOPSIS	CODAS yöntemine göre ülkelerin çevre performansında İngiltere, Fransa, Japonya, Almanya, Kanada, İtalya ve ABD şeklinde; TOPSIS yöntemine göre İngiltere, Fransa, Almanya, Japonya, Kanada, İtalya ve ABD şeklinde bir sıralama belirlenmiştir.
Altıntaş (2021b)	2020 yılında G20 ülkelerinin EPI'ne göre kriterlerin önem derecelerini ENTROPİ yöntemi ile hesaplamak ve ülkeleri sıralamak	ENTROPİ, ROV, ARAS, COPRAS	Ülkeler açısından çevre performansında en önemli kriter su kaynakları; çevre performans sıralamasında en iyi performansa sahip ülkeler Almanya, Japonya, İngiltere, Fransa ve Japonya olarak belirlenmiştir.
Ayçin ve Çakın (2019)	ENTROPİ, Gri İlişkisel Analiz ve MOORA yöntemlerinin kullanılmasıyla ülkelerin çevresel performanslarını ölçen modelleri tanıtmak	ENTROPİ, Gri İlişkisel Analiz, MOORA, Bulanık Mantık,	Elde edilen sonuçlara göre, en önemli kriterler ormanlar, tarım ve su kaynakları şeklinde; en iyi performansa sahip ülkeler Avusturya, Danimarka ve Fransa şeklinde tespit edilmiştir.
Erdin ve Özkaya (2017)	ASEAN ve Türkiye'nin sürdürülebilir çevre, ekonomi, sosyal gelişim ve gelişmişlik kapsamında TOPSIS yöntemiyle analiz edilerek karşılaştırılması ve sıralanması	TOPSIS	Ülkeler arası sıralamada ilk sırada Singapur yer alırken, Malezya, Türkiye ve Tayland ikinci, üçüncü ve dördüncü sırada yer almıştır.

3. Materyal ve Metot

Bu kısımda çalışmada kullanılmış olan veri seti, analizlerde kullanılan kriterler ve yöntemler ile karşılaştırmalarda kullanılan ülkeler hakkında bilgiler verilmiştir.

3.1. Kullanılan Veri Seti

Çalışmada kullanılan veriler 2019 yılına ait olup; SSI kapsamında verilmiş olan bu web adresinden “2019 Natural Resources Climate &Energy Transition preliminary 2022-09-27” elde edilmiştir. SSI ülkelerin sürdürülebilirlik düzeyini sosyal refah, çevresel refah ve ekonomik refah olmak üzere üç boyutta göstermektedir. 1 (en zayıf) ile 10 (en güçlü) arasında bir sürdürülebilirlik ölçeği üzerinden tüm puanlar verilmektedir. SSI ilk olarak Hollanda Sürdürülebilir Toplum Vakfı tarafından, Geurt van de Kerk ve Arthur Manuel tarafından geliştirilmiştir. Vakıf, 2006 ve 2016 yılları arasında SSI' yı 154 ülke/bölge için iki yılda bir yayınlamıştır. TH Köln 2019 yılında SSI'nın daha da geliştirilmesi ve sürdürülmesi sorumluluğunu devralmış ve SSI' yı 2018 yılı için geliştirmiştir. 2019 yılında da daha fazla ülke/bölge eklenerek güncellenmiş olup son şeklinde 213 ülke/bölge için veri yayınlanmaktadır.

Literatürde farklı çalışmalarda SSI veri setinin kullanıldığı görülmektedir. Van de Kerk ve Manuel (2008) çalışmalarında SSI verilerini kullanarak ülkelerin sürdürülebilirliğini tespit etmiştir. Maričić vd., (2014) SSI veri setinin objektif bir şekilde değerlendirilmesine yönelik yeni bir yaklaşım sunmuştur. Gallego-Álvarez vd., (2015) geniş bir ülke örnekleminin SSI göstergelerinde elde ettiği puanlarda ülkenin bulunduğu coğrafi bölgeye göre farklılıklar olup olmadığını analiz etmiştir. Seppälä vd., (2017) seçilen ülkelerin refah boyutlarının ağırlıklarının tahmin edilmesi için SSI verisini kullanarak bir karar-analizi yaklaşımı önermiştir.

Çalışmada daha güncel yıllardaki veri kullanılmak istenmesine rağmen, veri setinde ülkelerin farklı kriterlerinde eksiklik olması nedeniyle en kullanışlı ve uygun veri seti 2019 yılı olarak belirlenmiştir. G20 ülkeleri arasında Arjantin ile ilgili veri setinde kriterler ile ilgili eksiklik olması nedeniyle, Arjantin çalışmada kapsam dışı bırakılmıştır.

3.2. Kullanılan Analiz Yöntemleri

Çalışmada ÇKKV yöntemlerinden ENTROPİ ve WASPAS kullanılmıştır. Seçilen G20 ülkelerinin sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirilerek karşılaştırılmasında öncelikle ENTROPİ yöntemiyle kriterlerin önem dereceleri bulunmuş, daha sonra WASPAS yöntemiyle ülkelerin performansları sıralanmıştır. ENTROPİ yöntemi kriterlerin önem derecelerinin belirlenmesinde objektif bir yöntem olması ve uygulama adımlarının basit olması sebebiyle tercih edilmiş, WASPAS yöntemi ise diğer ÇKKV yöntemleriyle karşılaştırıldığında uygulama adımlarının daha kısa ve basit olması nedeniyle tercih edilmiştir. Ayrıca her iki yöntemin de hesaplamalarının Microsoft Excel ile kolayca yapılabilmesinden dolayı bu yöntemler analiz kısmında kullanılmıştır. ÇKKV yöntemleri birden çok kriterle birlikte birden çok alternatifin belirlenmesine seçim, sıralama ve sınıflama yapılmasına imkan veren yöntemler olarak kullanılabilir (Vassilev vd., 2005: 4).

3.2.1. Entropi Yöntemi

ENTROPİ yöntemi literatürdeki önem ağırlıklarını hesaplayan yöntemlerden objektif olanlar içerisinde yer almaktadır (Ayçın, 2019: 122). Yöntemin uygulama adımlarında yer alan değişkenler aşağıdaki gibidir:

ENTROPİ yönteminin çözümü 5 adımda verilmektedir.

1. İlk olarak alternatif ve kriterlerden oluşan karar matrisi eşitlik 1'de verilmektedir.

$$E = [Z_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} Z_{11} & Z_{12} & \dots & Z_{1n} \\ Z_{21} & Z_{22} & \dots & Z_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ Z_{m1} & Z_{m2} & \dots & Z_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

2. Karar matrisinde yer alan değerler eşitlik 2 (fayda yönlü kriterler) ve eşitlik 3 (maliyet yönlü kriterler) yardımıyla standartlaştırılır. Eşitliklerde yer alan r_{ij} değerleri, karar matrisindeki Z_{ij} değerinin standartlaştırılmış halidir.

$$r_{ij} = \frac{z_{ij}}{\max_j(z_{ij})} \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{\min_j(z_{ij})}{z_{ij}}, \quad \min_j(z_{ij}) \neq 0 \quad (3)$$

3. Eşitlik 4 kullanılarak standart hale getirilen değerler normalize edilir. Eşitlik 4'te yer alan t_{ij} değeri r_{ij} değerinin normalize edilmiş biçimidir.

$$t_{ij} = \frac{r_{ij}}{\sum_{i=1}^m r_{ij}} \quad (4)$$

4. Kriterlerin entropi değeri (H_j) eşitlik 5 ile hesaplanır.

$$H_j = -\frac{\sum_{i=1}^m t_{ij} \ln(t_{ij})}{\ln(m)} \quad (5)$$

5. Son olarak kriterlerin ağırlığı (w_j) eşitlik 6 ile belirlenir.

$$w_j = \frac{1-H_j}{\sum_{j=1}^n (1-H_j)} \quad (6)$$

3.2.2. Waspas Yöntemi

WASPAS yöntemi ağırlıklı toplam modeli ve ağırlıklı çarpım modelinin bütünleşik olarak kullanılması ile geliştirilen bir yöntemdir (Ayçin, 2019: 254).

WASPAS yönteminin çözümü aşağıda verilmektedir:

1. X_{ij} değerlerinden meydana gelen karar matrisi Eşitlik (1)'de verilmektedir.

$$X = [X_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & \dots & X_{1n} \\ X_{21} & X_{22} & \dots & X_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ X_{i1} & X_{i2} & \dots & X_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ X_{m1} & X_{m2} & \dots & X_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

2. Normalizasyon adımı fayda temelli kriterlerde Eşitlik (2), maliyet temelli kriterlerde Eşitlik (3) kullanılarak bulunur.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\max_i x_{ij}} \quad (2)$$

$$x_{ij}^* = \frac{\min_i x_{ij}}{x_{ij}} \quad (3)$$

3. Ağırlıklı Toplam Yöntemiyle i. alternatifin toplam göreceli önemi Eşitlik (4) ile elde edilir.

$$Q_i^{(1)} = \sum_{j=1}^n x_{ij}^* w_j \quad (4)$$

4. Ağırlıklı Çarpım Yöntemiyle i . alternatifin toplam görelî önemi Eşitlik (5) ile bulunur.

$$Q_i^{(2)} = \prod_{j=1}^n (x_{ij}^*)^{w_j} \quad (5)$$

5. Eşitlik (6) ile ağırlıklandırılmış ortak genel kriter değeri Q_i bulunur.

$$Q_i = 0.5Q_i^{(1)} + 0.5Q_i^{(2)} \quad (6)$$

Alternatiflerin toplam görelî önemi Eşitlik (7) kullanılarak hesaplanır. Alternatifler Q değerlerine göre sıralanır. λ 0 iken WASPAS yöntemi ağırlıklı çarpım yöntemine, λ 1 iken ağırlıklı toplam yöntemine dönüşmektedir. Karar vericiler, λ 'yı istediği şekilde seçebilmektedir.

$$Q_i = \lambda Q_i^{(1)} + (1 - \lambda) Q_i^{(2)} \quad (7)$$

6. Alternatiflerin sıralamalarını bulmak için Q_i değerleri sıralanır.

7. Eşitlik (8) ile optimal λ hesaplanarak sıralamanın doğru olup olmadığı bulunur.

$$\lambda = \frac{\sum_{i=1}^m Q_i^{(2)}}{\sum_{i=1}^m Q_i^{(1)} + \sum_{i=1}^m Q_i^{(2)}} \quad (8)$$

3.2.3. Kullanılan Kriterler

Sürdürülebilirlik literatürde ekonomik, çevre ve sosyal refah (Brundtland Report, 1987) olmak üzere üç boyut göstergesi ile ifade edildiği için, bu çalışmada da G20 ülkelerinin sürdürülebilirlik performansının değerlendirilebilmesi için bu boyutlarla ilgili kriterler ÇKKV yöntemlerine uygun biçimde karar kriterleri şeklinde ele alınmıştır. Ele alınan kriterler SSI kapsamında web adresinde verilen kriterler olup, kriterler üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Sürdürülebilirlik kriterleri olarak sosyal, çevre ve ekonomik refah boyutu ile ilgili tüm alt kriterler çalışmaya dahil edilmiştir. Literatürde yapılan benzer çalışmalarda da Yi vd., (2018); Yi vd., (2019) şehirlerin sürdürülebilirlik değerlendirmesi için ekonomi, sosyal ve çevre boyutları ana kriterleri kapsamında belirlenen alt kriterler kullanılmıştır. Alkan ve Merdivenci, (2021) 2018 yılı lojistik performans endeksi sıralamasında önde gelen ilk beş ülkenin sürdürülebilir kalkınma kriterlerine göre sıralanması için ekonomik, sosyal ve çevresel olmak üzere üç ana boyutla ilgili kriterleri kullanmıştır. Bu kapsamda çalışmada belirlenen ana ve alt kriterler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Sürdürülebilirlik Kriterleri

	Ana Kriterler ve Kodları	Alt Kriterler ve Kodları
Sosyal Refah (C1)	(Temel İhtiyaçlar)	Yeterli Gıda (C11) Yeterli İçme Suyu (C12) Güvenli Sanitasyon (C13)
	(Kişisel Geliştirici & Sağlık)	Sağlıklı yaşam (C14) Cinsiyet eşitliği (C15)
	(Dengeli Toplum)	Nüfus artışı (C16) İyi yönetim (C17)
	Çevresel Refah (C2)	(Doğal Kaynaklar)
(İklim ve Enerji)		Enerji tasarrufu (C24) Sera gazları (C25)

Ekonomik Refah (C3)	(Geçiş) (Ekonomi)	Yenilenebilir enerji (C26)
		Organik Tarım (C31)
		GDP (C32)
		İstihdam (C33)
		Kamu Borcu (C34)

Kaynak: SSI, 2019 Natural Resources Climate &Energy Transition Preliminary, 2022-09-27.

Bu çalışmada ana kriterler olarak sosyal refah, çevresel refah ve ekonomik refah kullanılmıştır. Sosyal refah ana kriterinin alt kriterleri olarak “Temel İhtiyaçlar” kriteri kapsamında yeterli gıda, yeterli içme suyu, güvenli sanitasyon; “Kişisel Geliştirici & Sağlık” kriteri kapsamında sağlıklı yaşam, cinsiyet eşitliği; “Dengeli Toplum” kriteri kapsamında nüfus artışı ve iyi yönetim kullanılırken; çevresel refah ana kriterinin alt kriterleri olarak “Doğal Kaynaklar” kriteri kapsamında biyolojik çeşitlilik, yenilenebilir su kaynakları; “İklim ve Enerji” kriteri kapsamında enerji kullanımı, enerji tasarrufu, sera gazları ve yenilenebilir enerji; ekonomik refah ana kriterinin alt kriterleri olarak “Geçiş” kriteri kapsamında organik tarım; “Ekonomi” kriteri kapsamında GDP, istihdam ve kamu borcu kullanılmıştır.

“Kişisel Geliştirici & Sağlık” kriteri kapsamında yer alan eğitim kriteri; “Dengeli Toplum” kriteri kapsamında yer alan gelir dağılımı; “Doğal Kaynaklar” kriteri kapsamında yer alan tüketim kriteri ve “Geçiş” kriteri kapsamında yer alan gerçek tasarruf kriteri ülkelerin veri eksikliği nedeniyle kapsam dışı bırakılmış olup, analize dahil edilmemiştir.

3.2.4. Analizde Kullanılacak Alternatiflerin Belirlenmesi

Çalışmada Türkiye ile karşılaştırılacak G20 ülkelerinin belirlenmesi için, dünyanın en büyük ekonomileri arasında yer almaları nedeniyle G20 ülkeleri seçilmiştir. Ayrıca ekonomik büyüklük ile sürdürülebilirlik arasında pozitif yönlü ilişki bulunduğu yönelik olarak literatürdeki çalışmalar (Yıldız G. A. ve Yıldız B., 2022; Dike S ve Sam Dike, 2016; Hayaloğlu vd., 2019; Ünal ve Polat, 2019) ülke seçiminde çalışmada yol gösterici olmuştur. Bu kapsamda 19 tane G20 ülkesinden veri eksikliği nedeniyle Arjantin kapsam dışı bırakılmış ve kalan diğer 18 tane G20 ülkesi çalışma kapsamına alınmıştır. Bu kapsamda ülkeler ÇKKV yöntemlerine göre sıralaması yapılacak alternatifler şeklinde belirlenmiştir. Ülkelerin kodları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Karşılaştırılan G20 Ülkeleri

Ülkeler	Alternatif Kodu
Almanya	A1
ABD	A2
Avustralya	A3
Brezilya	A4
Çin	A5
Endonezya	A6
Fransa	A7
Güney Afrika	A8
Güney Kore	A9
Hindistan	A10
İngiltere	A11
İtalya	A12
Japonya	A13
Kanada	A14
Meksika	A15
Rusya	A16
Suudi Arabistan	A17
Türkiye	A18

Tablo 4. G20 Ülkeleri Sürdürülebilirlik Performansı Karar Matrisi

	C11 (max)	C12 (max)	C13 (max)	C14 (max)	C15 (max)	C16 (min)	C17 (max)	C21 (max)	C22 (max)	C23 (min)	C24 (max)	C25 (min)	C26 (max)	C31 (max)	C32 (max)	C33 (max)	C34 (min)
(A1) Almanya	10	10	9.9	10	8.1	6.8	8.1	9	8.4	2.6	6.7	2.2	2.5	9.2	9.8	7.3	4.8
(A2) ABD	10	10	10	9.8	7.5	6.6	7.5	7.1	8.6	1	5.2	1	1.9	2.2	10	6.9	1
(A3) Avustralya	10	10	10	10	7.6	4.1	8.3	8.5	9.8	1	5.3	1	1.9	9.2	9.8	6	7.3
(A4) Brezilya	10	9.9	9	9.4	7.2	6.1	5.1	8	9.9	7.3	6.9	8.1	5.3	2.1	6.4	3	1
(A5) Çin	10	9.4	9.2	9.5	7.1	6.8	4.8	2.7	7.9	5	1	2.9	2.3	1.9	6.7	6.4	5.3
(A6) Endonezya	9.6	9.2	8.5	8.8	7.3	5.1	5.2	6.1	8.9	8.7	1	7.8	2.7	1.4	5.6	7	8.9
(A7) Fransa	10	10	9.9	10	8	7.4	7.6	8.9	8.7	3.1	7.1	5.6	2.4	8.7	9.7	4.3	1
(A8) Güney Afrika	9.6	9.4	8	7.6	8	4.5	5.8	6.7	6.1	5.6	7.5	2.6	1.9	1.1	6.1	1	5.5
(A9) Güney Kore	10	10	10	10	7	7.2	7.2	6.6	5.8	1	4.3	1	1.3	4.3	9.5	6.9	7.9
(A10) Hindistan	8.8	9.1	7.2	8.4	7	5.4	5.3	4	6.6	8.9	1	8.3	4	3.5	3.8	5.9	2.1
(A11) İngiltere	10	10	9.9	10	7.9	6.4	8	8.9	9.4	4.5	8	4.9	2.1	5.3	9.7	6.9	1.1
(A12) İtalya	10	10	10	10	7.4	8.7	6.5	7.8	8.2	4.9	5.1	4.9	2.6	9.8	9.5	3.7	1
(A13) Japonya	10	9.9	10	10	6.9	8.3	7.9	7.9	8.2	3.2	6.9	1.6	1.7	1.5	9.5	7.9	1
(A14) Kanada	10	9.9	9.9	10	7.9	5.1	8.3	6.4	9.9	1	7.1	1	3	4.9	9.7	5.7	1
(A15) Meksika	9.6	10	9.3	9.3	7.8	5.2	4.8	7.6	8.1	7.2	6.5	6.7	1.9	1.7	7.4	7.1	6.1
(A16) Rusya	10	9.7	9	9	7.4	7.8	4.5	5.9	9.9	1	2.7	1	1.3	1.7	8.7	6.4	9.6
(A17) Suudi Arabistan	9.9	10	10	9.3	6.4	2.6	5	4.5	1	1	10	1	1	1	9.7	5.7	9.3
(A18) Türkiye	10	9.7	9.9	9.7	6.7	4.1	4.7	2.4	7.1	6.4	2	5.6	2.3	3.6	8.4	2.5	8.8

4. Bulgular

G20 ülkelerinin sürdürülebilirlik performansının bulunmasında kullanılan kriterler ve karşılaştırma yapılan alternatifler ile ilgili veri 2019 yılına ait olup; SSI kapsamında verilmiş olan bu web adresinden "2019 Natural Resources Climate & Energy Transition preliminary 2022-09-27" elde edilmiştir. Ülkelerle ilgili veri kullanılarak Tablo 4'te yer alan ilk karar matrisi oluşturulmuştur. Matristeki alt kriterlerin fayda yönlü olanları max, maliyet yönlü olanları min olarak verilmiştir.

Tablo 7. Farklı λ Değerleri ve Sıralamalar

Ülke	$\lambda = 0$		$\lambda = 0,25$		$\lambda = 0,75$		$\lambda = 1$	
	0	Sıralama	0,25	Sıralama	0,75	Sıralama	1	Sıralama
Almanya	0.4970	6	0.5151	7	0.5512	9	0.5693	10
ABD	0.6652	2	0.6885	2	0.7352	2	0.7585	2
Avustralya	0.5911	3	0.6250	3	0.6928	3	0.7267	3
Brezilya	0.3529	12	0.3891	12	0.4616	12	0.4978	12
Çin	0.2511	15	0.2619	16	0.2836	16	0.2945	16
Endonezya	0.1758	18	0.1933	18	0.2283	18	0.2458	18
Fransa	0.5380	4	0.5633	4	0.6138	4	0.6391	4
Güney Afrika	0.2610	13	0.2773	14	0.3099	14	0.3263	14
Güney Kore	0.4760	9	0.5075	9	0.5704	6	0.6019	6
Hindistan	0.2608	14	0.2797	13	0.3176	13	0.3366	13
İngiltere	0.4845	8	0.5076	8	0.5537	8	0.5767	8
İtalya	0.4987	5	0.5274	5	0.5850	5	0.6137	5
Japonya	0.4922	7	0.5180	6	0.5695	7	0.5953	7
Kanada	0.8023	1	0.8098	1	0.8248	1	0.8322	1
Meksika	0.2446	16	0.2633	15	0.3007	15	0.3194	15
Rusya	0.3746	10	0.4153	11	0.4967	11	0.5374	11
Suudi Arabistan	0.3655	11	0.4180	10	0.5230	10	0.5755	9
Türkiye	0.2261	17	0.2364	17	0.2572	17	0.2676	17

Kullanılan farklı λ parametrelerine göre sıralama değerleri, Eşitlik (7) yardımıyla elde edilmiştir. Yapılan duyarlılık analizi ile alternatiflerin sıralamada meydana gelen değişiklikleri belirlenmiştir. Duyarlılık analizi sonuçları Tablo 7'de verilmiştir. Bu kapsamda λ 'nın değiştirilmesi sonucunda oluşan alternatiflerin sıralamasında her farklı λ değerinde ilk beş sıralamanın değişmediği, diğer sıralamalarda da çok büyük ölçüde benzerlikler olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda çalışmada WASPAS yöntemi ile yapılan ülkelerin sürdürülebilirlik sıralamasının tutarlı sonuçlar verdiği yorumu yapılabilir.

5. Tartışma

Analiz sonuçları incelendiğinde kriterlerin önem dereceleri kamu borcu, sera gazları ve organik tarım şeklinde sıralanmıştır. Alt kriterlere bakıldığında ana sürdürülebilirlik boyutlarındaki sıralamaya göre çevresel refah boyutuyla birlikte ekonomik refah boyutunun öne çıktığı görülmektedir. Bu durumun son yıllarda özellikle çevresel sürdürülebilirlik konusunun ülkeler açısından önemli bulunması, ülkelerin öncelik verdiği noktalara ve önem verdiği göstergelere de yansımalarının bir sonucu olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda analiz kapsamında çevresel boyutun da öne çıkmasının şaşırtıcı olmadığı yorumu yapılabilir.

Diğer yandan çalışmada G20 ülkelerinin sürdürülebilirlik performans sıralamasında ilk üç ülke olarak Kanada, ABD ve Avustralya belirlenmiş, Türkiye ise çalışmada 18 tane G20 ülkesi arasında 17. sırada yer almıştır. Türkiye'de özellikle son zamanlarda izlenen politikalar doğrultusunda düşük karbonlu ekonomi politikasının benimsenmesiyle yolcu ve yük taşımacılığında çevre dostu yakıtların kullanımının önerilmesi, elektrikli araçların yaygınlaştırılması, AR-GE çalışmalarının hızlandırılması, çok modlu taşımacılığın tavsiye edilmesi gibi (Senir ve Büyükkökük, 2023) yapılan düzenlemeler çevresel sürdürülebilirlik için yapılan düzenlemelere örnek verilebilir. Ancak Türkiye'de çevresel sürdürülebilirlik ile ilgili yapılan bu düzenlemelerin G20 ülkeleri arasında yine de yetersiz kaldığı şeklinde yorumlanabilir.

Bu kapsamda Kanada, ABD ve Avustralya'nın sürdürülebilirlikle ilgili çalışmalarından örnekler bakarsak; Amerika'da Sürdürülebilir Kalkınma amacıyla hazırlanan kitapta sürdürülebilirlik çalışmalarıyla ilgili birçok karar alınmıştır. Bu kararlar kapsamında ekolojik bilgi ağları kurulmuş, ar-ge çalışmaları üniversiteler ve enstitülerde arttırılmıştır. Şehirlerde park ve rekreasyon alanlarının arttırılmasıyla birlikte nüfus yoğunluklarının kontrol edilmesi, içme suyu standartlarının yükseltilmesi ve atıkların dönüşümünün yapılması, sosyal adalet ve eşitliğin sağlanması, yoksulluk ile mücadele edilerek, herkese barınma sağlanması çalışmaları yapılmıştır.

Kanada'da otomobil kullanımını en aza indiren, yayaların bisiklet kullanımını özendiren, araçların yaya ve bisikletlilerin dolaşımını kısıtlamayacak şekilde oluşturulan, özellikle Toronto'da uygulanan Bisiklet Master Planı örnek verilebilir.

Avustralya 2000'li yılların başında, Milenyum Kuraklığı adı verilen çok büyük bir kuraklık yaşamıştır. Bu kuraklıktan sonra hükümet ve kıta-ülkedeki yerel hükümetler, önemli su politikalarını uygulamaya koymaya karar vermiştir. Bu kapsamda; halkı, kurum ve kuruluşları konuyla ilgili bilinçlendirecek eğitim programlarının oluşturulması, suyun geri dönüştürülmesi ile ilgili teknolojilerin desteklenmesi, yeni projelerin oluşturulması, su kullanımı ile ilgili kısıtlamaların getirilmesi ve suyu efektif kullanan ürünlerin desteklenmesi ile yeşil marketlerin hayata geçirilmesi gibi birçok projeden söz edilebilir.

Literatürde yapılmış olan benzer çalışmalardan (Altıntaş^a, 2021) G7 grubu ülkelerinin 2018 yılındaki çevresel performanslarını EPI değerlerine göre CODAS ve TOPSIS yöntemleri ile ölçmüştür. CODAS yöntemine göre ülkelerin çevre performansları İngiltere, Fransa, Japonya, Almanya, Kanada, İtalya ve ABD sıralaması şeklinde; TOPSIS yöntemine göre ise İngiltere, Fransa, Almanya, Japonya, Kanada, İtalya ve ABD sıralaması şeklindedir. Aynı yazarın bir başka çalışmasında (Altıntaş, 2021^b) 2020 yılı için G20 ülkelerinin EPI bileşenlerinin önem dereceleri ENTROPİ yöntemi ile hesaplanmış ve ülkelerin performansları sıralanmıştır. Ülkeler açısından çevre performansını belirleyen en önemli bileşen su kaynakları; çevre performansında en iyi olan ülkeler Almanya, Japonya, İngiltere, Fransa ve Japonya olarak tespit edilmiştir. Yapılmış olan bir diğer çalışmada (Ayçin ve Çakın, 2019) ENTROPİ, Gri İlişkisel Analiz ve MOORA yöntemlerini bütünlükte kullanarak ülkelerin çevresel performanslarını ölçebilen modelleri tanıtmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, en önemli kriterler ormanlar, tarım ve su kaynakları; en iyi performansa sahip ülkeler Avusturya, Danimarka ve Fransa olarak tespit edilmiştir. Çalışmamızda ise kriterlerin önem dereceleri kamu borcu, sera gazları ve organik tarım şeklinde sıralanmış olup; ülkelerin çevresel performans sıralaması ise Kanada, ABD ve Avustralya olarak belirlenmiştir. (Ayçin ve Çakın, 2019) çalışmasında çevresel performansta da en önemli kriterlerden biri tarım olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda ülkelerin çevresel performanslarının sıralamasında tarım ve organik tarım kriterlerinin ülkeler açısından önemli bulunduğu; özellikle son yıllarda ülkelerde oluşan organik tarım bilincinin artmasıyla bu sonucun doğrudan bağlantılı olduğu yorumu yapılabilir.

Ayrıca literatürde yapılan benzer çalışmalar ile yapılan bu çalışmada ülkelerin sürdürülebilirlik performans sıralaması açısından karşılaştırıldığında ilk sıralarda yer alan ülkelerin, ekonomik açıdan gelişmiş ülkeler olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda bahsedilen ülkelerin sürdürülebilirlik konusu ile ilgili projelere yatırımlar yapan ve sürdürülebilirlik politikalarını benimseyen ve uygulayan gelişmiş ülkeler oldukları söylenebilir. Ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyi ne kadar iyiyse çevresel performans konusuna da bu doğrultuda önem verdikleri ve çevresel performans sıralamasında ilk sıralarda oldukları yorumu yapılabilir.

6. Sonuç ve Öneriler

Çalışmada seçilen G20 ülkelerinin sürdürülebilirlik performanslarının sıralaması yapılmıştır. ÇKKV yöntemlerinden objektif olanlarından ENTROPİ ile kriterlerin önem dereceleri bulunmuş, WASPAS yöntemi kullanılarak da ülkelerin sürdürülebilirlik performans sıralaması elde edilmiştir.

Çalışma, ülke yetkilileri açısından ülkelerin sürdürülebilirliğinin iyileştirilmesinde önemli bir kaynak olarak ele alınabilir ve çevresel sürdürülebilirliğin ölçülmesinde kriterler açısından daha iyi bir noktaya ulaşmak amaçlanabilir. Özellikle ülkelerin performans değişikliklerinin takip edilebilmesi, çevresel yatırımların yönlendirilebilmesi, politikaların geliştirilmesi ve uzun vadede çevresel değerlendirmelerin yapılabilmesi açısından da çalışmanın katkı sağlayacağı beklenmektedir.

Türkiye'nin sürdürülebilirlik konusunda performansının daha üst düzeylerde olabilmesi için özellikle Avrupa Birliği ülkelerindeki "İklim Değişikliği Programı" ile yenilenebilir enerji kullanımının özendirilmesi, binalarda ve endüstride enerji verimliliğine önem verilmesi, araçların karbon dioksit emisyonlarının azaltılması, atık depolamadan kaynaklanan emisyonların azaltılması ve çevreye duyarlı yakıtların kullanımı gibi tedbirlerin teşvik edilmesi sağlanabilir. Bu uygulamaların Türkiye'de yaygınlaştırılması ile Türkiye'nin de sürdürülebilirlik konusunda daha iyi noktalara gelmesi açısından önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de iklim politikasının yeniden revize edilmesi, özellikle enerji kullanımı konusunda yenilenebilir enerjide gösterilen ilerlemelerin hızlandırılması gerektiği söylenebilir.

Bu çalışmada çeşitli açılardan sınırlılıklar bulunmaktadır. Metodolojik olarak, gelecekte yapılacak çalışmalarda daha farklı ÇKKV yöntemlerinin bütünlük formlarıyla yeni ve farklı çalışmalar yapılabilir. Literatür taramasında olmayan; PSI, OCRA ve MOOSRA gibi güncel ÇKKV yöntemleri kullanılarak ülkelerin sürdürülebilirlik performansları belirlenerek karşılaştırmalar yapılabilir. Bu çalışmada belirlenen on yedi kriterle ilgili yıllara göre en güncel veri 2019 yılına ait olup, 2019 yılı verilerinden faydalanılmıştır. Gelecekteki çalışmalarda çevre, ekonomi ve sosyal refah boyutları için farklı kriterler ele alınabilir ve bu kriterlerle ilgili düzenli ve güncel veri sağlayan farklı kaynaklar kullanılabilir.

Diğer açıdan, bu çalışmada sürdürülebilirlik ile ilgili çevresel, ekonomik ve sosyal refah göstergelerini oluşturan alt kriterler kullanılmış olup, literatürde bu boyutların özellikle alt kriterlerinin oldukça farklılaştığı tespit edilmiştir. Ülkelerin sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirileceği gelecek çalışmalarda sürdürülebilirlik boyutlarının alt kriterleriyle ilgili kapsamlı olarak yapılacak çalışmaların sonuçları karşılaştırılabilir. Bu çalışmada ÇKKV yöntemlerinden objektif olanlar kullanılmıştır, ancak özellikle sosyal refah boyutunun sosyal bir boyut olması nedeniyle bu boyutla ilgili yapılacak farklı çalışmalarda uzman görüşleri alınarak kullanılan subjektif yöntemlerle elde edilen farklı sonuçlar karşılaştırılabilir.

Etik Beyanı

Bu makalede hiçbir insan çalışması sunulmamıştır.

Yazar Katkıları

Yazarlar bu çalışmaya eşit düzeyde katkı sağlamış ve yayın için onaylamıştır.

Çıkar çatışması

Yazarlar, araştırmanın potansiyel bir çıkar çatışması olarak yorumlanabilecek ticari veya finansal ilişkilerin yokluğunda yürütüldüğünü beyan etmektedir.

Kaynaklar

- Akandere, G., & Zerenler, M. (2022). Doğu Avrupa ülkelerinin çevresel ve ekonomik performansının bütünlük CRITIC-TOPSIS yöntemiyle değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 25 (Özel Sayı), 524-535.
- Aksoylu, S., & Taşdemir, B. (2020). Kurumsal sürdürülebilirlik performans değerlendirmesi: BİST sürdürülebilirlik endeksinde bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 95-106.
- Alkan, G., & Merdivenci, F. (2021). Sürdürülebilir kalkınma açısından lojistik performans endeksine göre seçilen ülkelerin ENTROPİ temeline dayalı EDAS yöntemi ile değerlendirmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 627-641.
- Alp, İ., Öztel, A., & Köse, M. S. (2015). ENTROPİ tabanlı MAUT yöntemi ile kurumsal sürdürülebilirlik performansı ölçümü: Bir vaka çalışması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 65-81.
- Altıntaş, F. F. (2021^a). Ülkelerin çevre performanslarının CODAS ve TOPSIS yöntemleri ile ölçülmesi: G7 grubu ülkeleri örneği. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(59), 544-559.
- Altıntaş, F. F. (2021^b). Çevre performanslarının ENTROPİ tabanlı ROV, ARAS ve COPRAS yöntemleri ile ölçülmesi: G20 grubu ülkeleri örneği. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 10(1), 55-78.
- Aracı, H., & Yüksel, F. (2016). Sürdürülebilirlik performansının ölçülmesi: BİST sürdürülebilirlik endeksindeki işletmelerin sürdürülebilir katma değerinin hesaplanması. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(12), 786-801.
- Ayçin, E., & Çakın, E. (2019). Ülkelerin çevresel performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ve bulanık mantık tabanlı bir yaklaşım ile bütünlük olarak değerlendirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(3), 631-656.
- Ayçin, E. (2019). *Çok Kriterli Karar Verme Bilgisayar Uygulamalı Çözümler*. Birinci Baskı. Ankara. Türkiye. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Bektaş, S. (2022). Türkiye'deki kamu sermayeli bankaların sürdürülebilirlik performanslarının hibrit ÇKKV model ile değerlendirilmesi: 2014-2021 dönemi MEREK-ARAS modeli örneği. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(4), 426-442.
- Bojković, N., Macura, D., Pejčić-Tarle, S., & Bojović, N. (2011). A comparative assessment of transport-sustainability in central and eastern European Countries with a brief reference to the Republic of Serbia. *International Journal of Sustainable Transportation*, 5(6), 319-344.
- Borghesi, S., & Vercelli, A. (2003). Sustainable globalisation. *Ecological Economics*, 1. 44, 77-89. <http://www.paricenter.com/library/papers/vercelli01.php>.
- Brodny, J., & Tutak, M. (2003). Assessing the energy and climate sustainability of European Union Member States: An MCDM-based approach. *Smart Cities*, 6(1), 339-367.
- Bucher, S. (2016). Measuring of environmental performance index in Europe. *Rocznik Ochrona Środowiska*, 18, 46-64.
- Cantimur, B. B. (2011). *Tarihi Kentlerin Canlandırılmasına Yönelik Sürdürülebilir Yönetim Stratejileri: Balıkesir-Ayvalık Örneği*. Doktora Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Balıkesir, Türkiye.
- Dike, S., & Sam Dike, V. N. (2016). Decoupling energy development economic growth and environmental sustainability in African States: The tradeoffs, *International conference on Energy, Environment and Economics, 16-18 August 2016: 186-95*.

- Doğan, H. (2022). Seçilmiş ülkelerin çevresel performanslarının bütünlük CRITIC-MABAC yöntemleriyle ölçülmesi. *Journal of Emerging Economies & Policy*, 7(2).
- Ecer, F. (2019). Özel sermayeli bankaların kurumsal sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirilmesine yönelik çok kriterli bir yaklaşım: Entropi-ARAS bütünlük modeli. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 365-390.
- Erdin, C., & Özkaya, G. (2017). ASEAN ülkeleri ve Türkiye'nin TOPSIS yöntemiyle sürdürülebilir gelişmişlik endeksi çerçevesinde performans değerlendirmesi. *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 150-163.
- Erol, İ., & Özmen, A. (2008). Çevresel düzeyde sürdürülebilirlik performansının ölçülmesi: Perakende sektöründe bir uygulama. *İktisat İşletme ve Finans*, 23(266), 70-94.
- Ersoy, N. (2018). Entropy tabanlı bütünlük ÇKKV yaklaşımı ile kurumsal sürdürülebilirlik performans ölçümü. *Ege Academic Review*, 18(3), 367-385.
- Ersoy, N. (2021). BİST Sürdürülebilirlik endeksinde yer alan firmaların çevresel sürdürülebilirliği: Bütünlük bir ÇKKV yaklaşımı. *XXI. Uluslararası Ekonometri Yöneyim Araştırması ve İstatistik Sempozyumu*, 75-89, 2021.
- Eş, A., & Kamacı, T. B. (2020). Bankaların sürdürülebilirlik performanslarının EDAS ve ARAS yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4), 807-831.
- Gallego-Álvarez, I., Galindo-Villardón, M. P., & Rodríguez-Rosa, M. (2015). Analysis of the sustainable society index worldwide: A study from the biplot perspective. *Social Indicators Research*, 120, 29-65.
- Giddings, B., Hopwood, B., & O'brien, G. (2002). Environment, economy and society fitting them together into sustainable development. *Sustainable development*, 10(4), 187-196.
- Harris, M. J., & Özmete, E. (2000). *Sürdürülebilir kalkınmanın temel prensipleri*. Özmete (çev.), Tufts University, USA.
- Hayaloğlu, P., Artan, S., & Demirel, S. K. (2019). Sürdürülebilir gelişme bağlamında çevresel-sosyal faktörler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 52-66.
- Hsu, A., Lloyd, A., & Emerson, J. W. (2013). What progress have we made since Rio? Results from the 2012 Environmental Performance Index (EPI) and pilot trend EPI. *Environmental Science and Policy*(33), 171-185.
- Kaya, M., & Kaya, M. F. (2013). Sürdürülebilir kalkınmaya yönelik tutum ölçeği geliştirme çalışması. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (28), 175-193.
- Kaya, P. Y., & Öztel, A. (2018). Kurumsal sürdürülebilirlik performansının gri ilişkisel analiz yöntemi ile değerlendirilmesi: Otokar örneği. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2(2), 98-130.
- Kılıçoğlu, P. (2005). *Türkiye'nin Çevre Politikalarında Sürdürülebilir Gelişme*. Birinci Baskı. Ankara. Türkiye. Turhan Kitabevi Yayınları.
- Korga, S., & Dirik, C. (2023). Geliştirilmiş ENTROPİ tabanlı TOPSIS yöntemiyle imalat sektöründe sürdürülebilirlik performansı ölçümü ve bir gösterge seti önerisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 561-577.
- Maričić, M., Janković, M., & Jeremić, V. (2014). Towards a framework for evaluating Sustainable Society Index. *Revista Română de Statistică nr*, 49.
- Noyan, E. (2023). Çevresel sürdürülebilirlik performansının bütünlük analizi: Zorlu Enerji örneği. *Finansal Piyasaların Evrimi-II*, 95, 2023.

- Senir, G., & Büyükkeklik, A. (2017). Sürdürülebilirlik raporlaması ve lojistik şirketler üzerine bir uygulama. *The International New Issues in Social Sciences*, 5(5), 119-138.
- Senir, G., & Büyükkeklik, A. (2023). Karayolu taşımacılığında sürdürülebilirlik performansının ölçülmesi: Karşılaştırmalı bir analiz. *Business & Management Studies: An International Journal*, 11(1), 10-30.
- Seppälä, J., Leskinen, P., & Myllyviita, T. (2017). Expert panel weighting and aggregation of the sustainable society index (SSI) 2010—a decision analysis approach. *Sustainable Development*, 25(4), 322-335.
- Ömürbek, V., Aksoy, E., & Akçakanat, Ö. (2017). Bankaların sürdürülebilirlik performanslarının ARAS, MOOSRA ve COPRAS yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8(19), 14-32.
- Özevin, O. (2022). Kurumsal sürdürülebilirlik performansının ENTROPİ ve TOPSİS yöntemleriyle ölçülmesi: BIST şirketleri üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (95), 75-98.
- Öznel, A., Köse, M. S., & Aytakin, İ. (2012). Kurumsal sürdürülebilirlik performansının ölçümü için çok kriterli bir çerçeve: Henkel örneği. *Journal of History Culture and Art Research*, 1(4), 32-44.
- Öznel, A., Aydın, B., & Köse, M. S. (2018). ENTROPİ tabanlı TOPSİS yöntemi ile enerji sektöründe kurumsal sürdürülebilirlik performansının ölçümü: Akenerji örneği. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(24), 1-24.
- Peker, İ., Ar, İ. M., & Birdoğan, Baki. (2019). Lojistik firmalarının çevresel yenilik performanslarının bulanık ÇKKV yaklaşımı ile değerlendirilmesi. *Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 8(2), 1-20.
- Tanç, A., & Gümrah, A. (2015). Sürdürülebilirlik raporlaması ve çevresel performans: Borsa İstanbul'da bir uygulama. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 258-273.
- Terzioğlu, M. K., Temelli, S., Yaşar, A., & Özdemir, Ö. (2023). Bankacılık sektöründe finansal ve çevresel performansların çok kriterli karar verme yöntemleri ile karşılaştırılması. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(25), 21-45.
- Ünal, H., & Polat, S. (2019). Çevresel kalite ve ekonomik büyüme ilişkisi: OECD ülkeleri için statik panel veri analizi. *Maliye Dergisi*, 177, 87-103.
- Van de Kerk, G., & Manuel, A. R. (2008). A comprehensive index for a sustainable society: The SSI—the Sustainable Society Index. *Ecological Economics*, 66(2-3), 228-242.
- Vassilev, V., Genova, K., & Vassileva, M. (2015). A brief survey of multicriteria decision making methods. *Bulgarian Academy of Sciences Cybernetics and Information Technologies*, 5(1), 4.
- Yalçın, N., & Karakaş, E. (2019). Kurumsal sürdürülebilirlik performans analizinde CRITIC-EDAS yaklaşımı. *Çukurova Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 34(4), 147-162.
- Yıldırım, H., & Yaman, B. O. (2023). Türk bankacılık sektöründe 2018-2022 dönemi sürdürülebilirlik performanslarının ENTROPİ, TOPSİS ve ARAS yöntemleri ile analizi. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 39-48.
- Yıldız, G. A., & Yıldız, B. (2022). Çevresel sürdürülebilirlik çerçevesinde ekolojik ayak izi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine ampirik bir analiz. *Sayıştay Dergisi*, 33(126), 473-498.
- Yi, P., Li, W., & Li, L. (2018). Evaluation and prediction of city sustainability using MCDM and stochastic simulation methods. *Sustainability*, 10(10), 3771.
- Yi, P., Li, W., & Zhang, D. (2019). Assessment of city sustainability using MCDM with interdependent criteria weight. *Sustainability*, 11(6), 1632.

SSI, (2019), Natural Resources Climate &Energy Transition preliminary 2022-09-27, 26.07.2023 tarihinde <https://ssi.wi.th-koeln.de/documents/version2/2019-preliminary.pdf>. adresinden alındı.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

İşsizlik Sigortasında Ahlaki Tehlike Sorunu ile Mücadelede Bireysel Tasarruf Hesapları: Şili Örneği

Individual Savings Accounts to Combat The Moral Hazard Problem in Unemployment Insurance: The Case of Chile

Bilal AKYOL¹

Geliş Tarihi (Received): 11.12.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 27.03.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Özet: İşsizlik riskiyle mücadele konusunda önemli bir sosyal politika aracı olarak değerlendirilen İşsizlik Sigortasının, emek piyasaları üzerinde hem olumlu hem de olumsuz birçok etkisi bulunmaktadır. Olumsuz etkilerden biri de özellikle büyük kayıtdışı emek piyasalarına sahip olan ülkelerde yaşanan ahlaki tehlike sorunudur. Sigortanın sağlamış olduğu gelir güvencesi sayesinde kişinin iş aramak yerine ödenek almaya devam etmesi anlamına gelen ahlaki tehlike sorununa karşı geliştirilen İşsizlik Sigortası Tasarruf Hesapları bu sorunla mücadele bağlamında kullanılan en etkili yöntemlerden biridir. Program, katkı paylarının kişiye özel bir tasarruf hesabında çeşitli finansal yatırım araçları ile değerlendirilmesi ve işsizlik halinde ödeneklerin bu hesaptaki birikimlerle karşılanması şeklinde işlemektedir. Emeklilik yaşına gelindiğinde ise bireysel tasarruf hesabındaki birikimin pozitif olması durumunda hesap bakiyesi kişinin emeklilik hesabına aktarılmaktadır. Böylece bireyin işsiz kalması/işsizlik süresinin uzaması halinde kişi kendi birikimlerini tüketmektedir. İlk defa 2002 yılında Şili’de uygulama alanı bulan bu model sosyal sigortaların yeniden dağıtım rolünü göz ardı ederken ahlaki tehlike sorununu önemli ölçüde çözüme kavuşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İşsizlik Sigortası Tasarruf Hesapları, İşsizlik, Şili, Sosyal Sigortalar, Sosyal Politika

&

Abstract: Unemployment Insurance, considered as an important social policy instrument to address the risk of unemployment, has both positive and negative effects on labour markets. One of the negative effects is the moral hazard problem, especially in countries with large informal labour markets. Unemployment Insurance Savings Accounts (UISAs) are one of the most effective ways of tackling moral hazard, meaning that individuals continue to receive benefits instead of looking for work because of the income security provided by insurance. The way the programme works is that contributions are invested in a personal savings account with various financial investment instruments, and in the event of unemployment, the benefits are covered by the savings in this account. At retirement age, if the savings in the individual savings account are positive, the account balance is transferred to the individual's pension account. Thus, in the event of unemployment/extended unemployment, the individual exhausts his/her own savings. This model, first implemented in Chile in 2002, ignores the redistributive role of social security and largely solves the problem of moral hazard.

Keywords: Unemployment Insurance Savings Accounts, Unemployment, Chile, Social Insurances, Social Policy

Atf/Cite as: Akyol, B. (2024). İşsizlik Sigortasında Ahlaki Tehlike Sorunu ile Mücadelede Bireysel Tasarruf Hesapları: Şili Örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 79-94.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Dr. Bilal AKYOL, bilalakyol@msn.com ORCID:0000-0002-8851-0288

1. Giriş

İşsizlik sigortası Sanayi Devrimi sonrasında emek piyasaları için önemli bir sosyal risk olarak kabul edilen işsizlikle mücadelede kamu otoritesinin sosyal politika bağlamında geliştirdiği en önemli araçlardan biridir. Pasif istihdam politikaları kapsamında değerlendirilen işsizlik sigortası, işsiz kalan kişiye uğramış olduğu gelir kaybını belirli ölçülerde telafi etme imkânı sağlarken, emek piyasalarına dönüşte kendi vasıflarına uygun bir işi bulabilmesi için gerekli fırsatı da sağlamaktadır. Bununla birlikte sağlamış olduğu mali rahatlamanın etkisiyle “ahlaki tehlike” olarak adlandırılan, ödenek aldığı süre boyunca iş aramayı erteleme veya kayıtdışı bir şekilde çalışma gibi önemli bir olumsuzluğu da bünyesinde taşımaktadır.

Kayıtdışı istihdam, özellikle az gelişmiş ya da gelişmekte olan ekonomiler için önemli bir emek piyasası problemi olarak kabul edilmektedir (Yıldırım, 2017). Kayıtdışı istihdamın ya da esnek istihdam modellerinin yaygın olduğu ülkelerde uygulanacak bir işsizlik sigortası programı ahlaki tehlike başta olmak üzere çeşitli sorunlara sebep olabilmektedir (Sofracı, 2017). Bu sorunlarla mücadele bağlamında farklı işsizlik sigortası modelleri geliştirilmiştir. Bu modellerden en çok göze çarpanı ise hiç kuşkusuz Güney Amerika ülkeleri başta olmak üzere çeşitli ülkelerde uygulanan İşsizlik Sigortası Tasarruf Hesaplarıdır. Söz konusu sistem, kişi adına bir kamu kuruluşu ya da kamu otoritesinin yetkilendirdiği bir kuruluş tarafından açılan bireysel bir hesapta primlerin biriktirilmesi ve bu birikimlerin çeşitli yatırım araçlarında değerlendirilmesi; bu hesaptaki birikimlerin, kişinin işsiz kalması halinde kendisine ödenmesi veya emekli olması durumunda yaşlılık aylığına aktarılması ya da hayatını kaybetmesi halinde mirasçılara ödenmesi ilkelerine dayalı olarak işlemektedir. Bu yönüyle kişinin işsizlik riskini gerçekte tamamen kendi üzerine alması, böylece işsizlik süresinin uzaması halinde hesabındaki birikimlerin tükenmesi anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında ise işsizlik sigortasının bir sosyal politika aracı olma fonksiyonundan uzaklaştığı iddia edilebilir.

Çalışmada işsizlik sigortası ile ilgili tartışmaları içeren literatür incelenerek sigortanın bünyesinde barındırdığı olumlu ve olumsuz etkiler analiz edilmiştir. İşsizlik sigortasının en önemli olumsuz etkilerinden biri olarak kabul edilen ahlaki tehlike sorunu ile mücadele amacıyla bireysel tasarruf hesapları sistemi dünyada ilk defa Şili’de uygulanmıştır. Bu bağlamda ahlaki tehlike sorunu ile mücadele amacıyla oluşturulmuş olan Şili modeli hem makaleler hem de ilgili yasal düzenlemeler dikkate alınarak açıklanmıştır.

Bu makalede işsizlik sigortası ve işsizlik yardımlarının ortaya çıkardığı ahlaki tehlike sorunu ile mücadelede Güney Amerika ülkelerinde uygulanan işsizlik sigortası tasarruf hesapları modelinin incelenmesi suretiyle, sistemin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde uygulanması durumunda karşılaşılabilecek sorunlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma dört bölümden oluşmakta olup ilk bölümde işsizlik sigortası ve işsizlik yardımları hakkında bilgi verilerek olumlu ve olumsuz yönleri tartışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ahlaki tehlike sorunu ele alındıktan sonra bu problemle mücadele bağlamında geliştirilen işsizlik sigortası tasarruf hesaplarının işleyişi hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise bu programı uygulayan ilk ülke olması sebebiyle, Şili’de uygulanan işsizlik sigortası tasarruf hesapları ve işsizlik sigortası dayanışma fonunun işleyişi hakkında bilgi verilmiştir.

2. İşsizlik Sigortası ve İşsizlik Yardımı

İşsizlik sigortası çalışma yetkinliğine ve arzusuna sahip olmasına rağmen kendi iradesi dışında işini kaybeden fertlere belirli bir gelir güvencesi ile emek piyasasına bir an önce dönmeleri amacıyla kamu otoritesi tarafından sağlanan, genellikle bir kamu kuruluşu veya devlet tarafından yetkilendirilen organlar eliyle yürütülen bir sosyal sigorta programıdır. İşsizlik sigortası uygulamalarında çoğu ülkede ödenek miktarı kişinin işsiz kalmadan önceki ücretine bağlıdır (ikame oranı) ve işsizlik ödeneklerinden faydalanılabilecek azami bir süre şartı bulunmaktadır. Sigortanın finansmanı genel olarak işçinin brüt

ücreti baz alınarak hesaplanan işçi ve işveren katkılarına dayanmakla birlikte Türkiye gibi bazı ülkelerde devlet de bu sistemin finansmanına katılmaktadır.

İşsizlik sigortasına hak kazanma koşulları hemen hemen tüm gelişmiş ülkelerde kişinin kendi iradesi dışında işini kaybetmesine bağlanmıştır ve sigortanın sağlamış olduğu hizmetlerden faydalanabilmesi için işsizlik riski ile karşı karşıya kalan kişinin kamu işsizlik kuruluşuna kaydolması, buraya iş deneyimleri ve nitelikleri hakkında bilgi vermesi ve aktif olarak iş araması gibi şartlar aranmaktadır. Ayrıca sigortanın sağlamış olduğu faydalardan yararlanabilmek için iş akdi sona ermeden önce belirli bir süre çalışmış olması ya da prim yatırmış olması gibi ülkeden ülkeye değişiklik gösteren temel şartlar söz konusudur. Bunun yanında işsiz kalan kişinin ödenek için başvuru yapması durumunda bazı ülkelerde ödenek hemen bağlanırken bazı ülkelerde bekleme süreleri bulunmaktadır (Moffitt, 2014). Ödenek miktarı kişinin işsiz kalmadan önceki kazançlarına ya da ulusal bir kazanç ölçeğine göre farklılık göstermekle birlikte en yaygın kullanılan ölçüt işsizlik ödeneği talep etmeden önce kişinin son çalıştığı yerdeki kazancının belirli bir oranı olan ikame oranıdır. Ödeneklerin süresi konusunda da yine farklı uygulamalar söz konusudur; Avustralya, Belçika gibi ülkelerde herhangi bir süre sınırı yokken, Danimarka (3 yıl), Finlandiya (500 gün) veya Hollanda (38 ay) gibi ülkelerde bir yıldan uzun bir süre boyunca fertlere işsizlik ödeneği verilmektedir. Bununla birlikte ABD ve Birleşik Krallık gibi ülkelerde ise yarım yıl ya da daha az bir süre boyunca ödenekten faydalanılmasına izin verilmektedir. Birçok ülkede ikamet yeri (eyalet), prim ödeme süresi ve yaş gibi farklı kriterler göz önünde bulundurularak farklı tipteki çalışanlar için ödenekten faydalanma süreleri farklılık gösterebilmektedir (Moffitt, 2014).

İşsizlik sigortasının çeşitli faydaları bulunmaktadır. İşsizlik ödeneğine hak kazanabilmek ve daha yüksek bir ödenek miktarına ulaşabilmek için çalışma süreleri ve kazanç düzeyine bağlı olarak ödenen katkı payları gösterge olarak dikkate alınmaktadır. Birçok ülkede işsizlik ödeneğinden faydalanma şartlarından biri de iş akdinin işçinin davranışlarından kaynaklanan bir sebeple sona ermemiş olmasıdır. Bu şartlar da kişileri daha uzun süre aynı işte çalışma ve daha yüksek kazançlar elde etme yönünde teşvik etmektedir. Böylece işgücü devir hızı da düşmektedir. Ayrıca kayıtdışı istihdam edilen kişiler sistem dışında tutulduğundan kayıtdışı istihdamla mücadele aracı olarak da kullanılmaktadır. Bununla birlikte işsizlik ödeneğinin sağladığı gelir güvencesi, fertlerin niteliklerine uygun iş aramaları için zaman kazanmalarına ve ülkede emek verimliliğinin artmasına yardımcı olmaktadır. Tüm bunların yanında işsizlik ödeneğinden faydalanma şartları arasında kamu işsizlik kurumunun sunduğu mesleki eğitimlere katılma şartı da ödenekten faydalanabilmek için gerekli koşullardan biridir. Bu eğitimler kişinin emek piyasalarına daha vasıflı ve daha hızlı geri dönmelerini sağlamaya yardımcı olmaktadır. Böylece işsiz kalan kişi bir taraftan gelir güvencesi elde ederken diğer taraftan emek piyasasına daha vasıflı bir şekilde dönmenin avantajını elde etmektedir (Andersen, 2014).

İşsizlik sigortasının bir başka olumlu yönü de parasal faydalarıdır. İşsizlik ödeneği kişilerin gelirlerinde bir güvence sağlamak suretiyle harcamalarındaki düşüşleri azaltmakta (tüketim düzleştirme) ve gayrisafi yurtiçi hasıladaki düşüşün etkilerini özellikle de ekonomik kriz dönemlerinde ciddi oranda hafifletmektedir. Ekonominin gerileme evresinde daha az prim geliri elde etmek ve daha fazla kişiye işsizlik ödeneği ödemek, ekonominin yükselme evrelerinde ise daha fazla prim toplamak ve daha az ödenek sağlamak suretiyle toplam talep üzerinde otomatik bir denge mekanizması olarak işlemektedir. Bu özelliğinden dolayı da işsizlik sigortası "otomatik dengeleyici" olarak nitelendirilmektedir (Andersen, 2014). İşsizlik ödeneği için yapılan araştırmalara göre ödenek alamayan kişilerin tüketim harcamalarını %22'den daha yüksek bir miktarda azalttıkları, buna karşın işsizlik ödeneği alan kişilerde ise ödenek miktarındaki %10'luk artışın kişinin işsizlikten dolayı tüketim harcamalarındaki düşüşü %2,65 oranında azalttığı saptanmıştır. Bazı gelişmiş ülkelerde uygulanan %84 veya üzerindeki bir ikame oranının fertlerin işsiz kalmadan önceki refah düzeylerini korumak için tasarruflarını kullanmalarını sağladığı, ülkelerin önemli bir kısmında uygulanan %60 oranındaki bir ikame oranının ise bireylerin işsiz kalmadan önceki tüketim harcamalarının çoğunu sürdürmelerini sağladığı yönünde bulgular elde edilmiştir (Moffitt, 2014). Ayrıca ödenek sayesinde kişi niteliklerine uygun işi bulabilmek amacıyla iş aramak için gerekli finansmana da bu sayede ulaşmaktadır (Feldstein & Altman, 2007). Literatürde işsizlik ödeneği

veya yardımı alan kişilerin kayıtlı sektörde daha iyi iş bulduklarına dair kanıtlar bulunmamakla birlikte işsizlik ödeneğinin miktarı ve süresindeki artışın, kişinin kayıtlı sektörde iş arama çabasını artırıcı yönde teşvik sağladığı iddia edilmektedir. (Bosch, 2016).

İşsizlik sigortası için gerekli olan şartları sağlayamayan veya işsizlik ödeneği alma süresini tamamladığı halde hala iş bulamamış kişiler için Almanya, İspanya, Portekiz gibi genellikle gelişmiş ülkelerde işsizlik yardımı programları uygulanmaktadır (Akyol, 2018). İşsizlik yardımlarını, kendi isteği ve kusuru dışında işini kaybetmiş, işsiz kalmadan önce kayıtlı sektörde çalışmış ve işsiz kaldıktan sonra işsizlik sigortasının bir şekilde kapsamı dışında kalmış kişilere yönelik olarak primsiz ve tamamen devlet tarafından finanse edilen bir sosyal yardım mekanizması olarak tanımlamak mümkündür.

Literatürde işsizlik sigortasının faydaları yanında olumsuz tarafları da tartışılmaktadır. Özellikle kayıtdışı emek piyasasının büyük olduğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sigorta kapsamının dar olacağı ve muhtemelen bu faydalara en çok ihtiyacı olan kişileri kapsamayacağı ileri sürülmektedir (Bosch, 2016). Zira gelişmekte olan ülkelerde işçilerinin önemli bir kısmı temel sosyal sigorta programlarına erişimi olmayan ve enformel sektör olarak adlandırılan kayıt dışı işlerde çalışmaktadır. Ayrıca işsizlik ödeneklerinin kişilere sağladığı gelir güvencesinden dolayı iş arama çabalarını hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde potansiyel olarak azalttığı yönünde tartışmalar bulunmaktadır (Robalino, 2014). İşsizlik sigortası sistemin en olumsuz tarafının ise işsizlik sigortasından ödenek alan kişilerin ödenek aldıkları süre boyunca kayıtdışı işlerde çalışmaları, bu sayede de hem sosyal yardımlardan hem de vergilendirilmemiş ücretlerden yararlanmaları olduğu ileri sürülmektedir. Literatürde "ahlaki tehlike sorunu" olarak adlandırılan bu durumun işsizlik ödeneği almaya hak kazanan kişilerin kayıtdışı sektöre geçmeleri için güçlü bir teşvik sağladığı ileri sürülmektedir (Álvarez-Parra & Sánchez 2009). Böylece, bireyler sigortanın sağlamış olduğu gelir güvencesi sayesinde iş arama çabalarını azaltmak suretiyle formel sektöre geri dönüşlerini erteleyebilmekte ya da sigortadan yardım almaya devam etmek amacıyla kayıtlı sektörden uzaklaşabilmektedirler. Büyük kayıtdışı emek piyasalarına sahip olan ülkelerde emek piyasasında kayıtlı istihdam oranının nispeten düşük olması sebebiyle sisteme katkıda bulunan çalışan sayısı oldukça azdır ve haliyle ödenekten faydalanma hakkı elde eden kişi sayısı da oldukça kısıtlıdır. Bu da sigorta sisteminin kapsayıcılığının önünde önemli bir engel teşkil etmektedir. Bununla birlikte gelişmekte olan ülkelerde yaratılan işlerin yeteri kadar yüksek katma değerli olmaması, başka bir ifadeyle yeteri kadar kârlı olmaması sigorta primlerini ödeyen firmalar için ciddi maliyet teşkil etmektedir. Bu durum işçi-işveren katkılarıyla finanse edilen işsizlik sigortası programlarının kapsadığı sigortalı sayısını düşürmektedir (Bosch, 2016). İşsizlik yardımlarının finansmanın toplumun tümünden alınan vergiler yoluyla sağlanmasının da işsizliğin olumsuz sonuçlarının tüm topluma fatura edilmesi anlamını taşıdığı yönünde eleştiriler mevcuttur (Taş, 2016).

3. İşsizlik Sigortasında Ahlaki Tehlike Sorunu

İşsizlik sigortası sisteminin temel amacı hiç kuşkusuz işsiz kalan bireylerin ücret geliri kayıplarını sigortalamak suretiyle kendilerine parasal bir güvence sağlamaktır. Burada temel amaç her ne kadar bu gelir güvencesi sayesinde refah seviyelerini korumak ve kendi vasıflarına uygun iş arayabilecekleri yeterli zamanı sağlamak olsa da sistemin iş aramak amacıyla harcanan çaba ve kabul edebilecekleri asgari ücret beklentisi (rezervasyon ücreti) üzerinde olumsuz etkiler yarattığı ve işsizlik süresini uzattığı yönünde tartışmalar söz konusudur (Álvarez-Parra & Sánchez 2009). Bir kamu sigorta kolu olduğundan hükümetlerin işsizlerin iş arama davranışlarını takip etmeleri ve sistemi kötüye kullananları engellemesi beklense de özellikle kayıtdışılığın büyük olduğu ekonomilerde bunun başarılması oldukça zor bir durum teşkil etmektedir (Shavell & Weiss, 1979).

İşsizlik sigortası yukarıda belirtildiği gibi işsizlik durumunda bireylere tüketim harcamalarını dengelemek için gelir desteği sağlamaktadır. Fakat bu durum kişinin yeni bir iş bulmak için daha az çaba harcamasına neden olabilmektedir. Bu sebeple işsizlik ödeneğinin miktarının hangi ölçüde cömert olması gerektiği her

zaman tartışma konusu olmuştur (Piguillem vd., 2023). Ödenek miktarının yüksek olmasının özellikle rezervasyon ücretlerini artırması (Cazes & Verick, 2013, s. 214) ve işsiz kalmanın maliyetini düşürmesi (Feldstein & Altman, 2007) gibi nedenlerle hem işsizlik sürelerini uzattığı hem de işsizlik oranını artırdığı iddia edilmektedir. Azami yardım miktarının uzun süreler boyunca sağlanması durumunda işsizlik sürelerinin aşırı derecede uzayabileceğini söylemek mümkündür.

İşsizlik sigortası programları yardım alan kişilerin iki nedenle normalde göstereceklerinden daha az iş arama çabası göstermelerine sebep olmaktadır. Bunlardan birincisi en azından azami ödenek süresince ödenek alan kişi için işe girmenin toplam getirisinin oldukça düşük olmasıdır. Şöyle ki, işsizlik ödeneğinin olmadığı durumda kişinin kazancı yeni işindeki ücretiyken, ödeneğin olması durumunda bu kazanç miktarı kişi işe girdiğinde işsizlik ödeneğinin kesilmesi nedeniyle işsizlik ödeneği ile yeni işte elde edilen ücret arasındaki fark kadardır. Bu durum kişilerin sigorta ödeneklerine hak kazandıktan sonra davranışlarını değiştirmelerinden dolayı sigorta literatüründe “ahlaki tehlike sorunu” olarak adlandırılmaktadır (Chetty, 2008).

İşsizlerin iş aramalarını kısıtlayan ikinci sebep ise işsiz kalan kişilerin işsizlik döneminde tüketim harcamalarını finanse etmek amacıyla gelecekte elde edebilecekleri kazançlarını ipotek ederek borçlanamayacaklarından, niteliklerine daha uygun bir iş bulmayı beklemek yerine önceki kazançlarına göre daha düşük ücretli ya da niteliklerine uygun olmayan bir işi kabul etmek zorunda kalabilmeleridir. Bu duruma “likidite kısıtı” sorunu denilmektedir. İşsizlik sigortası kişilerin üzerindeki bu baskıyı hafifleterek işsizlerin niteliklerine uygun olmayan bir işi kabul etmek zorunda kalmadan tüketim harcamalarının finanse edilmesini sağlamaktadır (Moffitt, 2014). Bu konuda ABD’de 2013 yılında yapılan ve 2009-2012 yılları arasındaki dönemi kapsayan bir çalışmada ödenek süresinin uzatılmasının işsizlikten çıkış oranını düşürdüğü ve işsizlik sürelerini artırdığı tespit edilmiştir (Farber & Valletta, 2015). Tüm bunların yanında işsizlik sigortasının kapsamının geniş olması kişiyi kayıtdışı çalışmaya da teşvik edebilmektedir. Kayıtdışılığın yüksek olduğu ekonomilerde kişilerin çalışıp çalışmadığının tespit edilmesi oldukça zordur. Bir yandan işsizlik ödeneği alan kişi öte taraftan ödeneğini almaya devam etmek amacıyla kayıtdışı bir işte çalışmaya razı olabilmektedir (Leschke, 2008, s.39). İşsiz kişiler emek piyasasına bu şekilde gizlice katılabilirler. Bu durum kişinin kayıtdışı sektörde çalışarak elde edebileceği gelir ile işsizlik ödenekleri ile sağlanmaya çalışılan tüketim harcamalarının dengelenmesi hedefinden sapmaya yol açmaktadır. Ayrıca bu şekilde kayıtdışı bir işte çalışmak kişinin iş arama çabasını da engellemektedir (Álvarez-Parra & Sánchez 2009).

Kamu işsizlik sigortasının genel olarak ahlaki tehlike sorunlarıyla özel sigortadan daha etkin bir şekilde mücadele edebildiğini iddia etmek zordur. Fakat devletin sahip olduğu yasal yetkiler sayesinde kontrol önlemlerini ayarlamak ya da güçlendirmek özel sigortaya nispeten daha kolay olabilmektedir. Ahlaki tehlike sebebiyle ortaya çıkabilecek olumsuzlukları hafifletmek ve bu sayede sigortanın mali kaynaklarına yönelik tehdit arz edebilecek uzun süreli yardımları önlemek amacıyla çeşitli önlemler alınması mümkündür. Yaptırımlar yoluyla istihdama geri dönüşün sağlanması, zorunlu aktivasyon önlemleri, zamanla azalan yardım seviyeleri ve sık sık işsiz kalma ya da uzun işsizlik dönemlerinde daha yüksek primler alınması sayesinde risk paylaşımı gibi stratejilerin uygulanması bu konuda örnek olarak verilebilecek önlemlerden bazılarıdır (Hopenhayn & Nicolini, 1997; Leschke, 2008, s. 41).

Yukarıdaki paragrafta vurgulanan strateji bağlamında işsizlik sigortasındaki ahlaki tehlike sorunu ile mücadele konusunda Amerika Birleşik Devletleri’nde “Deneyim Derecelendirmesi” olarak adlandırılan bir sistem kullanılmaktadır. Sistem %100’ün altında bir ikame oranı, ödenek süresinde bir sınır ve firmanın işsizlik ödeneği alacak şekilde işten çıkardığı kişilerin yoğunluğuna bağlı olarak hesaplanan prim ödemelerine dayanmaktadır. İşsizlerin iş arama çabalarını izlemeyebilmenin maliyetli veya imkânsız olması sebebiyle işsizlik ödeneğinin yüksek kapsamlı olmasının işsizlik oranını artıracığı düşünülmektedir. Ödenek miktarını azaltmak ya da belirli bir süre sonra yardımları kesmek sigorta kapsamını daraltmanın basit yollarıdır. Deneyim derecelendirmesinin olmaması durumunda firma işçilerin iş sözleşmelerini daha kolay bir şekilde sonlandırabilecek ve bu kişiler işsizlik ödeneği alabilecektir. Fakat deneyim derecelendirmesi sistemi ile firmaya işsizlik ödeneklerinin kamuya maliyetleri

yüklenmekte ve firmanın işçileri işten çıkarması zorlaştırılmaktadır. Bununla birlikte ABD’de vergi oranlarında alt ve üst sınır bulunduğundan tam bir deneyim derecelendirmesinin uygulanması mümkün değildir ve sistem mükemmel bir şekilde çalışmamaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalarda deneyim derecelendirmesinin firma düzeyinde değil birey düzeyinde yapılması gerektiği ileri sürülmektedir. İşsizlik ödeneği miktarının kişinin tüm istihdam geçmişine bağlı olması, bu doğrultuda da işsizlik sigortasını finanse eden primlerin kişiye özgü olması gerektiği düşünülmektedir. Basit bir şekilde ifade edilirse işçinin iştiham edildiğinde alacaklandırıldığı, işsiz olduğunda ve ödenek almaya başladığında borçlandırıldığı bir işsizlik sigortası hesabının olması gerektiği savunulmaktadır (Wang & Williamson, 2002).

Bu zorluklarla mücadele etmek amacıyla geliştirilen farklı modellerden biri de işçiler ve/veya işverenler tarafından finanse edilen ve yeniden dağıtıcı olmayan zorunlu bir bireysel tasarruf hesabı ile bu tasarruf hesaplarındaki birikimlerin tükenmesi durumunda devreye giren, vergilerle finanse edilen ve yeniden dağıtıcı bir rol üstlenen risk paylaşımı finansman mekanizması şeklinde iki kademeli bir işsizlik sigortası sistemidir. Buradan elde edilmesi muhtemel refah kazanımlarının gelişmekte olan ekonomilerde gelişmiş ekonomilere göre daha fazla olduğu da ileri sürülmektedir (Sehnbruch vd., 2020). Bu doğrultuda ahlaki tehlike sorunu ile mücadele konusunda primlerin bireysel bir tasarruf hesabında biriktirilmesi ve ödeneklerin bu hesaptan verilmesi suretiyle işsizlik sigortasının maliyetini içselleştirmeye dayalı olarak ilk defa Şili’de “İşsizlik Sigortası Tasarruf Hesapları (İSTH)” modeli 2002 yılında hayata geçirilmiş ve başta Güney Amerika ülkeleri olmak üzere çeşitli ülkelerde yaygın bir şekilde kullanım alanı bulmuştur.

4. İşsizlik Sigortası Tasarruf Hesapları (İSTH)

İşsizlik sigortası tasarruf hesapları, geleneksel işsizlik sigortası programlarının bir önceki başlıkta sıralanan olumsuz etkilerini hafifletmek amacıyla geliştirilmiş; işçilerin çalıştıkları süre boyunca primlerinin kendi namlarına açılan bir bireysel tasarruf hesabında biriktirildiği ve bu birikimin çeşitli finansal enstrümanlara yatırım yapılması suretiyle nemalandırıldığı, kişinin işsiz kalması halinde de bu hesaptaki birikimlerini kullanabildiği, kamu güvencesinde faaliyet gösteren bir sigorta programıdır. Yaygın olarak Brezilya, Şili, Kolombiya ve Ekvator gibi Güney Amerika ülkelerinde uygulanmaktadır (Bosch, 2016).

Bu sigorta programı geleneksel işsizlik sigortalarında olduğu gibi işçi ve işveren primleri ile devlet katkısı sayesinde finanse edilmektedir. Geleneksel programlardan farklı olarak ise sigortalının çalıştığı süre boyunca primleri bireysel tasarruf hesabında birikmekte, bu birikimler de işsizlik sigortasında belirlenmiş olan finansal araçlara yatırımlar yapılması suretiyle nemalandırılmaktadır. Bu şekilde birikimlerin değerlendirilmesi suretiyle de işsizlik riskiyle karşılaşılması durumunda sigortalıya daha fazla kapsayıcı bir koruma sağlamaktadır. Hesapta biriken para sigortalının işsiz kalması halinde işsizlik ödeneği olarak, emeklilik yaşına gelmesi ve hesabındaki bakiyenin pozitif olması halinde emekli hesabına aktarılması yoluyla daha yüksek bir yaşlılık aylığı şeklinde sigortalıya avantaj sağlarken, hayatını kaybetmesi halinde ise mirasçılara ödenmektedir. Bu yönüyle, sigortalının işsizlik döneminde alacağı işsizlik ödeneğinin kişisel hesap bakiyesini azaltması nedeniyle iş arama çabasını artırmakta, emek piyasasına dönüşünü hızlandırmakta ve işsizlik süresini azaltmaktadır. Özetle ahlaki tehlike sorunu ile önemli bir mücadele aracına dönüşmektedir. Öte taraftan işsizlik sigortasının bir sosyal politika aracı olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda ise sistemin ahlaki tehlike ile mücadele etmeye çalışırken aslında işsizliğin bütün risklerini bireye yüklediği de iddia edilebilir.

İSTH’nda genel olarak bireylerin kazançlarının %4’ünü kendi kişisel tasarruf hesaplarında biriktirmeleri ve işsizlik durumunda devletten işsizlik ödeneği almak yerine hesaplarında biriken parayı çekmeleri esastır. Hesaplardaki bakiyenin tükenmesi durumunda bazı ülkelerde devlet hesaba piyasa faiz oranları üzerinden borç olarak yazılacak şekilde ödenek sağlamaktadır. Hesaptaki paranın pozitif olması durumunda ticari yatırım araçlarının getirisinden yararlanma, negatif olması durumunda da getirinin borçlara yönelik olarak tahsil edilmesi söz konusudur. Emeklilik veya ölüm durumunda hesap bakiyesinin negatif olması halinde

borç affedilmektedir. Sistem işsizlere geleneksel işsizlik sigortaları ile aynı korumayı sağlarken daha az olumsuz teşvikler sunmaktadır. Sigorta sistemleri prim ödeyenlerin yaptıkları katkılarla sigortanın kapsamış olduğu riskle karşı karşıya kalan kişilere yapılan ödemelerin finansmanı için bir havuz oluşturulması esasına dayanmaktadır. Söz konusu riske maruz kalan kişiye yapılan ödemeler sistem için bir maliyet teşkil etmektedir. İSTH'ları sayesinde hem bu maliyet içselleştirilmekte hem de negatif bakiyelerin affedilmesi durumunda bile sisteme geleneksel işsizlik sigortası programlarına göre %50'den daha az bir maliyet yüklemektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta ise önemli ölçüde işsizlik riski taşıyan bireylerin işsiz kalma olasılığı daha düşük olanlara kıyasla daha büyük hesap bakiyelerine sahip olma zorunluluklarıdır (Feldstein & Altman, 2007).

Optimal bir İSTH sistemi ile ilgili Cirelli vd. (2021) tarafından Şili'deki işsizlik sigortası verilerine dayanılarak gerçekleştirilen bir çalışmada İSTH programlarının işsizlere mali destek sağlayarak ve kayıtlı sektörde çalışma teşvikleri yaratarak önemli refah kazanımları sağladığı tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmada optimal bir İSTH programının işsizlikte bir puanlık bir azalma (%4'ten %3'e) ve kayıtlı çalışmada 4 puanlık bir artış (%68'den %72'ye) sağlamak suretiyle toplam çıktıda %4 oranında bir artış sağladığı ve bireylerin tüketim harcamalarında %2,4'lük bir artışa yakın refah kazanımları elde ettikleri görülmüştür. İSTH'larının kayıtlı olarak çalışmaya başlamanın veya çalışmamaya devam etmenin maliyetini kişisel olarak içselleştirdiği, işsizlik ödeneği şeklinde sistemden para çekmenin birikimlerde azalmaya yol açması nedeniyle uzun süreli işsizliği önlediği tespit edilmiştir. Özellikle sisteme yapılan devlet katkılarının kayıtlı sektörde çalışmayı teşvik ettiği, işsizlik ödeneğinden faydalanma süresinin sınırlı olmasının da iş arama çabalarını artırdığı çalışmadan elde edilen bulgular arasındadır.

Tüm bunların yanında sistemin kapsayıcılığı tartışma konusudur. Zira kayıtdışı ekonomide çalışanlar ile yeteri kadar istihdamda kalamadığı için minimum katkı primi yatırma süresine erişemediğinden ödenek alabilmek için hak kazanamayan kişiler sistemden faydalanamamaktadırlar. Ayrıca esnek istihdam modellerinde çalışanların da sistemden yeteri kadar faydalanmadığı iddia edilmektedir. Özetle işsizlik sigortasında bireysel tasarruf hesapları modellerinde geriletici etkiler, sistemin kapsayıcılığının düşük olması ve yüksek idari maliyetler nedeniyle arzu edilen derecede başarılı olduğunu söylemek oldukça zordur (Cazes & Verick, 2013, s.211).

5. Şili İşsizlik Sigortası Modeli

Şili, bireysel tasarruf hesaplarına dayalı sosyal sigortacılık uygulamalarında dünyaya öncülük etmiş bir ülkedir. Dünyada ilk defa bireysel tasarruflara dayalı emeklilik sistemini 1981 yılında, sağlık sigortasını da 1983 yılında hayata geçirmiştir. İşsizlik sigortası bağlamında da dünyada yine bu konuda öncü olan ülkede, sistemin kurulmasına dayalı ilk öneriler de tamamen bireysel tasarruf hesaplarına dayalı olarak sunulmuştur. Ülkede 1999 yılında yaşanan ekonomik krize kadar bu konuda verilen yasa teklifleri karşılık bulamasa da ekonomik krizle birlikte işsizlik oranı bir yıl içinde iki katına çıkarak %10 seviyesini aştığında işsizlik sigortası programının kurulması siyasi bir öncelik haline gelmiştir. Fakat o dönemlerde Şili emek piyasalarındaki esnek istihdam modellerinin yoğunluğu ile ilgili yeteri kadar veri bulunmadığından bu tarz istihdam modelleri işsizlik sigortası programı tasarlanırken dikkate alınmamıştır. Haliyle sistemin kapsayıcılığı 2002 yılında hayata geçirilen ilk modelde oldukça dar tutulmuştur. O dönemde ahlaki tehlike ile mücadele işsizlik riski ile karşı karşıya kalan bireyleri koruma hedefinden daha fazla ön plana çıkmış ve ödenek talep eden işçiler için sıkı uygunluk koşulları getiren bir işsizlik sigortası programı oluşturulmuştur. Bu durum başlangıçta sistemin kapsayıcılığının düşük olmasına sebep olmuştur. Bu sebeple 2002 yılında kurulan sistem, kapsayıcılığının dar olması sebebiyle 2009 yılında revize edilmiş; programın işsizler için daha erişilebilir hale getirilmesi amacıyla 2015 yılında tekrar bir revizyon yapılarak "İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonu" kurulmuştur (Sehnbruch, Carranza & Prieto, 2019, s. 954-956). Programdan 18 yaşından küçük işçiler, silahlı kuvvetler bünyesinde çalışanlar, kamu sektöründe çalışanlar, bağımsız çalışanlar ve serbest meslek mensupları, stajyerler ile emekliler ve malulen emekliye ayrılanlar faydalanamamaktadır. Kanunun yürürlüğe girdiği 2002 yılının Ekim ayından önce işe girenlerin

ise sisteme katılımı zorunlu değildir (Huneus vd., 2012). Bu şekilde kademeli bir geçiş yaklaşımı hem işverenlerin işsizlik sigortasının sebep olduğu yeni maliyetlerle ilgili itirazları azaltılmış hem de ekonominin bu yeni işgücü maliyetini karşılayabilmesi için zaman kazandırmıştır (Acevedo vd., 2006). Ödenek almaya hak kazanan işsizlere ayrıca Ulusal Sağlık Fonu (FONASA) aracılığıyla sağlık yardımları, iş arama ve eğitim desteği ile İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonundan yararlanan kişilere aile yardımı verilmektedir (spensiones.cl, 2023).

Tüm bunlarla birlikte, bireysel tasarruflara dayalı bir işsizlik sigortası programı ile dünyada öncü olan Şili, hesaplarında yeteri kadar birikimi bulunmayan kişilere asgari düzeyde bir güvence sağlamak amacıyla programa dayanışma fonu entegre eden ilk ülke olarak hem gelişmekte olan ülkeler için hem de Latin Amerika için önemli bir örnek model geliştirmiştir.

5.1. İşsizlik Sigortası Programı

Şili’de işsizlik sigortası programı 30 Nisan 2001 tarihinde yürürlüğe giren 19728 sayılı İşsizlik Sigortasının Kurulması Kanunu’na (Establece un Seguro de Desempleo-ESD) göre yürütülmektedir ve 18 yaşından büyük işçileri kapsamaktadır. Sistemin finansmanı işçi, işveren ve devlet katkıları ile sağlanmaktadır. Çalışan kişi için bireysel tasarruf hesabına ve dayanışma fonuna ayrı ayrı katkı yapılmaktadır. Katkı oranları ise iş sözleşmesinin türüne dayalı olarak değişiklik göstermektedir. Yasaya göre özel ev hizmetlerinde çalışanlar hariç tutulmak şartıyla belirsiz süreli bir iş sözleşmesine sahip işçiler için %0,6 oranında işçi payı, %2,4 oranında ise işveren payı tutarında; belirli süreli sözleşme ile çalışan işçiler için ise %3 oranında sadece işveren payı tutarında işçinin brüt ücretine göre prim ödemesi yapılmaktadır. Ev işçileri için ise sözleşme türünden bağımsız olarak brüt ücretin %3’ü oranında katkı payı ödenmesi söz konusudur. Devlet katkısı ise vergi birimlerine dayalı olarak hesaplanmakta ve 18.816 aylık vergi biriminden oluşan 12 aylık taksitler halinde ödenmek üzere yıllık toplam 225.792 aylık vergi biriminden oluşmaktadır (ESD 2001, m.5). Bu katkının parasal değeri ise reel olarak sabitlenmiş şekilde yıllık yaklaşık 14 milyon ABD dolarına denk gelmektedir (Huneus vd., 2012). Yasanın 7. Maddesine göre prim katkılarına esas ücret için bir tavan uygulanması bulunmakla birlikte kişinin iki farklı işte çalışması durumunda toplam prim tutarının bu tavan miktarını aşmasına izin verilmemektedir. Tablo 1’de katkı payı oranları gösterilmektedir.

Tablo 1. İşsizlik Sigortası Katkı Payları

Sözleşme Türü	Bireysel Hesap (Brüt Ücretin %'si)	
	Çalışan	İşveren
Belirsiz Süreli Sözleşme	Çalışan	0,6
	İşveren	2,4
	Toplam	3,0
Belirli Süreli Sözleşme	Çalışan	0
	İşveren	3,0
	Toplam	3,0

Kaynak: 19728 numaralı Kanundan derlenmiştir.

İşveren katkıları olan %2,4 ve %3'lük kısımlar İdare Şirketi nezdinde açılan ve “Bireysel İşsizlik Hesabı” olarak adlandırılan kişiye özel hesaba aktarılmaktadır. Bu katkı tutarları her bir iş ilişkisi için en fazla 11

yıl süreyle ödenmektedir, fakat İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonuna işveren katkısı için süre kısıtı bulunmamaktadır ve iş ilişkisi devam ettiği sürece ödenmek zorundadır (ESD 2001, m.9).

İşsizlik sigortasına hak kazanma şartlarına yasanın 12. maddesinde yer verilmiştir. Buna göre; iş sözleşmesinin İş Kanununun (Código del Trabajo) 159, 160, 161 ve 163. maddelerinde sayılan nedenlerden herhangi biri nedeniyle ya da 171. maddesinin birinci fıkrasının uygulanması suretiyle feshedilmiş olması (karşılıklı anlaşma yoluyla fesih, istifa, işçinin ölümü, belirli süreli iş sözleşmesinin sona ermesi, sözleşme konusu iş ya da hizmetin sona ermesi, mücbir sebepler, işveren tarafından haklı fesih ve işyerinin iflası, küçülmesi vb durumlar), belirsiz süreli iş sözleşmesi ile çalışan işçinin veya özel bir evde çalışan işçinin sözleşme süresinden bağımsız olarak bireysel işsizlik hesabına en az 12 aylık katkıda bulunmuş olması, belirli süreli bir sözleşmeye sahipse de bireysel işsizlik hesabına en az 6 aylık prim katkısında bulunmuş olması ve ödeneğin talep edildiği tarihte işsiz olması şartları aranmaktadır (ESD 2001, m.12).

Verilecek ödenek kişinin sözleşme türünün belirli veya belirsiz süreli olmasına göre son 6 ya da 12 aylık katkı payları için ortalama ücretiyle orantılı olarak azalan bir yapıdadır. Ödenek miktarı hesaplanırken kişinin ortalama kazancı dikkate alınmaktadır. Belirsiz süreli sözleşme ile çalışanlar ve özel ev işlerinde çalışan kişiler için son 12 aylık; belirli süreli sözleşme ile çalışanlar için ise işsiz kalmadan önceki son 6 aylık prime esas kazancının yüzdesi kadarlık ödeme yapılmaktadır (ESD 2001, m.15). Ödemelerde her yıl TÜFE ve Reel Ücret Endeksine göre güncellenen alt ve üst sınırlar bulunmaktadır. İşsiz kişiye verilecek ödenek miktarları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2 İşsizlik Sigortası Ödenek Miktarları

Aylar	Son 6 veya 12 aylık katkı payları için prime esas kazancın ortalaması
Birinci	% 70
İkinci	% 55
Üçüncü	% 45
Dördüncü	% 40
Beşinci	% 35
Altıncı	% 30
Yedinci ve daha sonraki aylarda	% 30

Kaynak: 19728 numaralı Kanundan derlenmiştir.

İşsiz kalan kişiye bireysel tasarruf hesabındaki para tükeninceye kadar ödenek verilmektedir. Bu sebeple ödenekten yararlanma süresi ile ilgili bir kısıtlama bulunmamaktadır. Haliyle işçinin son alacağı ödenek miktarı %30’un altında olabilmektedir. Eğer ki hak kazandığı son ödeme tutarı bir önceki aldığı ödeme tutarının %20’sine eşit veya daha azsa iki ödeme birlikte yapılmaktadır. Örnekle açıklamak gerekirse vergiye tabi geliri Şili’de 2023 yılı asgari ücret miktarı olan 410.000 Şili pesosu (CPL) olan bir kişinin bireysel işsizlik hesabında 800.000 CPL para birliğini varsayalım. Bu kişi işsizliğinin ilk ayında vergiye

tabi gelirinin %70'ine denk gelen 287.000 CPL'yi ödenek olarak alır. İkinci ayda kendisine 225.500 CPL (%55), üçüncü ayında 184.500 CPL (%45) ödeme yapılır. Dördüncü ayda ise %40 ikame oranına denk gelen 164.000 CPL'yi değil, toplam birikiminin kalan bakiyesi olan 103.000 CPL'yi alır ve ödenek alma hakkı tükenmiş olur.

Ödenekler sözleşmenin feshedildiği tarihi takip eden günden itibaren aylık taksitler halinde verilmektedir. Hak sahibinin hayatını kaybetmesi halinde ise bireysel tasarruf hesabında biriken fonun tamamı işçi tarafından daha önce İdare Şirketinde bildirilen kişi ya da kişilere ödenmektedir (ESD 2001, m18). Çalışanın emekli olmaya hak kazanması halinde ise biriken fonları tek seferde çekme ya da bir kısmını veya tamamını emeklilik fonu hesabına aktararak daha yüksek bir emekli maaşı alma seçenekleri tanınmıştır (ESD 2001, m19).

Şili işsizlik sigortası programının en çok göze çarpan özelliklerinden biri de bir işçinin sözleşmesinin feshedilmesi durumunda işverenin söz konusu işçinin bireysel tasarruf hesaplarına yapılan katkıları işçiye ödeyeceği kıdem tazminatı ödemesinden düşebilmesidir. Ülkede yasal olarak kıdem tazminatı işçinin çalıştığı her bir yıl için 30 gündür, fakat işveren işçinin bireysel hesabına yapılan tüm katkıları ve kazanılan faizi ödeyeceği kıdem tazminatından düşebilmektedir. Örneğin bir firmada dört yıl çalıştıktan sonra iş akdi kendi kusuru olmaksızın feshedilen bir işçi için aylık katkı payı %2,4 olduğundan toplam kıdem tazminatından yılda yaklaşık %30 ya da 9 günlük bir kesinti yapmaktadır. Bu nedenle de işveren, işçiye çalıştığı her bir yıl için 30 gün yerine 21 günlük kıdem tazminatı ödemesi yapmaktadır. Kıdem tazminatı ile işsizlik sigortasındaki bu kısmi ikame, işsizlik sigortası programının işgücü maliyetlerini artırıcı etkisi zayıflatmaktadır (Acevedo vd., 2006).

5.2. İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonu

Şili işsizlik sigortası programını diğer bireysel tasarruf hesaplarına dayalı işsizlik sigortası sistemlerinden ayıran temel unsur, işsizlik ödeneği alma hakkı bittiğinde ya da hak kazanılmadığı durumlarda devreye giren İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonu'dur. Fon işçinin brüt ücreti üzerinden hesaplanmakta ve sadece işveren katkılarına dayanmaktadır. Yapılan yardımlardan herhangi bir sosyal güvenlik veya vergi kesintisi yapılmamakta olup, yardımlar karşılığında kişinin herhangi bir işte çalışması da istenmemektedir.

Tıpkı işsizlik sigortası fonunda olduğu gibi burada da işçinin sözleşme türüne bağlı olarak prim tutarları farklı hesaplanmaktadır. Bu oran, belirsiz süreli sözleşme ile çalışan işçilerde brüt ücretin %0,8'i iken belirli süreli iş sözleşmesi ile çalışanlarda brüt ücretin %0,2'si şeklinde hesaplanmaktadır. Ev işçileri için ise sözleşmenin türünden bağımsız olarak brüt ücretin %0,8'si tutarında işveren katkısı olacak şekilde prim tahsil edilmektedir (ESD 2001, m23). Bu katkıların yanında devlet de dayanışma fonuna yılda yaklaşık 1,5 milyon ABD doları tutarında toplu bir katkıda bulunmaktadır (Sehnbruch vd., 2020). Ödenecek katkı payları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonu Katkı Payları

Sözleşme Türü		(Brüt Ücretin %'si)
Belirsiz Süreli Sözleşme	Çalışan	0
	İşveren	0,8
	Toplam	0,8
Belirli Süreli Sözleşme	Çalışan	0
	İşveren	0,2
	Toplam	0,2

Kaynak: 19728 numaralı Kanundan derlenmiştir.

İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonu'ndan yararlanabilmek için aşağıdaki şartların yerine getirilmesi gerekmektedir (ESD 2001, m24):

- Sözleşmenin feshedildiği aydan önceki son 24 ay içinde İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonu'na son üç katkının kesintisiz ve aynı işveren tarafından yapılmış olması şartıyla en az 12 aylık prim ödemesi
- İş sözleşmesinin Şili İş Kanunu'nun 159, 161 ve 163. Maddelerinde öngörülen herhangi bir nedenle feshedilmiş olması,
- Bireysel işsizlik sigortası fonundaki kaynakların işsizlik sigortasından ödenek almak için yetersiz olması
- Başvuru tarihinde işsiz olmak

Yukarıdaki şartları sağlayan işsizlere ahlaki tehlikeyi önlemek amacıyla her beş yıllık dönemde en fazla on defa yardım alma hakkı tanınmıştır ve kişi yeni bir iş bulduğunda yardım ödemesi kesilmektedir.

Yardımlardan faydalanma süreleri ve yardım miktarları tıpkı işsizlik sigortasında olduğu gibi kişinin iş sözleşmesinin belirli veya belirsiz süreli olmasına göre farklılık göstermektedir. Verilecek ödenek miktarları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonu İkame Oranları

(Son 12 Aydaki Ortalama Ücretin Yüzdesi)

AYLAR	Belirsiz Süreli Sözleşme	Belirli Süreli Sözleşme
Birinci	70	50
İkinci	55	40
Üçüncü	45	35
Dördüncü	40	
Beşinci	35	

Kaynak: 19728 numaralı Kanundan derlenmiştir.

Yapılacak yardımların miktarı kişinin son 12 aylık dönemdeki ücret ortalamasına bağlı olarak değişmekte olup belirsiz süreli iş sözleşmesi ile çalışırken işsiz kalmış kişilerin en fazla beş ay boyunca, belirli süreli iş sözleşmesi ile çalışırken işini kaybedenlerin ise en fazla üç ay boyunca bu yardımlardan faydalanılmasına izin verilmektedir. Fakat Ulusal İstatistik Enstitüsünün yayınlayacağı ulusal işsizlik oranının daha önceki dört yıla ait ortalama işsizlik oranını en az %1 aşması durumunda kişiye yine son on iki aydaki ortalama kazancının %30'u oranında iki ek ödeme yapılmaktadır. Verilecek yardımların tutarları ile ilgili yasada alt ve üst sınır bulunmakta olup her yılın mart ayında Ulusal İstatistik Enstitüsünün yayınlamış olduğu tüketici fiyatları endeksine ve yine aynı kurumun yayınlamış olduğu gerçek ücretler endeksine göre bu sınırlar yeniden ayarlanmaktadır.

Fonda biriken paraların yardım ödemeleri yanında istihdam oranlarını artırmak amacıyla işsiz kişilerin emek piyasasına yeniden entegrasyonunu kolaylaştırmak amacıyla düzenlenecek eğitim programlarını fonun bir önceki yıl elde edilen toplam bakiyesinin %2'sini geçmeyecek şekilde finanse edebilmesine izin verilmiştir. Tüm bunlarla birlikte fondan ödenecek yardımların toplam değerinin bir önceki ayın son gününde fonda biriken bakiyenin %20'sini aşmasına izin verilmemektedir (ESD 2001, m26).

İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonundan kişinin hak etmediği bir şekilde yardım aldığı tespit edilmesi durumunda ise haksız yere alınan yardımların iadesinin yanında kişiye en az orta derecede hapis cezası verilmektedir. Hak sahibi kişilerin Ulusal İş ve İşçi Bulma Kurumu'na kayıt yaptırmamaları, kendilerine teklif edilen iş fırsatları için kabul edilebilir herhangi bir neden olmaksızın başvuru yapmamaları ve bu iş görüşmelerine katılmamaları, sunulan bir istihdam fırsatını ya da eğitimi haklı bir neden olmaksızın reddetmeleri gibi durumlar etkin bir şekilde iş aramama olarak değerlendirilmekte olup yardım ödemelerinin kesilmesini gerektirmektedir. Fakat teklif edilen iş fırsatı için sağlığın elverişsiz olması, iş veya eğitimin sunulduğu yerden uzak bir noktada ikamet edilmesi, teklif edilen işin kişinin vasıflarından ve son çalıştığı işteki kazancının %50'sinden daha düşük olması gibi durumlar haklı gerekçeler olarak kabul edilmektedir ve yardım ödemeleri kesilmemektedir (ESD 2001, m28).

5.3. Sistemin Yürütümü

Şili işsizlik sigortası, yapılan ihale sonucunda bu işi üstlenen Şilili veya yabancı bir şirketin Şili'de kurulmuş acentesi tarafından idaresi sağlanan İşsizlik Fonu Yönetim Şirketi tarafından yönetilmektedir ve İşsizlik Fonu ile İşsizlik Dayanışma Fonu olarak adlandırılan iki fonun idare edilmesi, ödenek ve yardımların yönetimini ve idaresini bu şirket sağlamaktadır. Şirketin gelir kaynağı, sigorta fonuna katkı

payı ödeyen bireylerden İşsizlik Sigortasının Kurulması Kanunu'nun 42. maddesinde belirtilen şekilde sadece işçi paylarından kesilen komisyonlardan oluşmaktadır. İşsizlik fonlarının her birinin varlıkları ayrı bir hesapta tutulmakta olup bu fonları oluşturan varlıkların iş ilişkisi devam ettiği sürece (ESD 2001, m50) haczedilmesine izin verilmemektedir. Fonlardaki birikimler Yönetim Şirketi tarafından kanun hükümlerine göre fayda sağlamak amacıyla kullanılabilir.

İşsizlik Sigortasının Kurulması Kanunu'nun 8. paragrafında işsizlik fonlarını yönetmek amacıyla kurulacak yönetim şirketinin uyması gereken prosedürleri belirlemek amacıyla bir "Katılımcılar Komitesi" kurulması öngörülmüştür. Komite, bir üniversite öğretim üyesi başkanlığında, üç işveren temsilcisi, üç işsizlik sigortasına katkıda bulunan işçi temsilcisinden oluşmaktadır ve görev süreleri üç yıldır. Bu üç yıllık sürenin dolmasının ardından en fazla bir dönem daha komisyonda görev yapmalarına izin verilmektedir. Bu temsilciler en fazla temsil kabiliyetine sahip işçi ve işveren örgütleri tarafından seçilmektedirler. Komiteye, yönetim şirketine ve işsizlik sigortası fonlarının yönetimine müdahale etme yetkisi verilmemekle birlikte yönetim şirketinin hissedarlar toplantısına oy hakkı olmaksızın katılma ve söz alma hakkı tanınmıştır (ESD 2001, m8).

Gerek işsizlik sigortası fonu gerekse işsizlik sigortası dayanışma fonunda biriken paraların hangi yatırım araçlarında değerlendirileceği 3500 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile belirlenmiştir. İşsizlik sigortası fonundaki birikimlerin %45'i yurtiçi finansal aracılık ürünleri, %45'i yurtiçi sabit getirili enstrümanlar ve %10'u da yabancı borçlanma araçlarında değerlendirilmektedir. İşsizlik Sigortası Dayanışma Fonu'ndaki birikimler için ise %10 yurtiçi finansal aracılık hizmetlerine, %75 yurtiçi sabit getirili enstrümanlara, %5 yurtiçi değişken getirili enstrümanlara, %5 yabancı borçlanma enstrümanlarına ve %5 yabancı değişken getirili enstrümanlara yatırım yapılmaktadır. Yatırım yapılan fonların getiri oranına göre aracılık yapacak Yönetim Şirketi'nin sistemin işletiminden dolayı alacağı kâr payı değişmektedir. Bu nedenle yatırım fonlarındaki riski temel olarak aracı şirket üstlenmektedir (Superintendence of Pensions,2010)

Kanununun 61-65. maddelerinde ülkedeki 18 yaş üzerindeki işsiz bireylerin emek piyasalarına yeniden katılmalarını sağlamak amacıyla emek piyasası hakkında bir veri tabanı oluşturmak amacıyla İşgücü Bilgi Sistemi ile işsizlerin açık işlerle eşleştirilmesini ve emek piyasasına daha hızlı dönmelerini sağlamak amacıyla Ulusal İş ve İşçi Bulma Kurumu kurulması öngörülmüştür. Kurumun yönetimi işsizlik fonlarının yönetimi gibi ihale usulüyle belirlenen bir firma tarafından yürütülmektedir (ESD 2001, m61-65).

6. Sonuç

İşsizlik sigortası sistemleri, işsiz kalan kişilerin iş ararken yeteri kadar gelir elde etmeleri ve işsiz kalmadan önceki tüketim seviyelerini belirli bir ölçüde korumak suretiyle vasıflarına en uygun işi bulabilmeleri için zaman kazanmalarını sağlayan bir sosyal sigorta programıdır. Kişiye belirli bir gelir güvencesi sağlaması, ekonomide otomatik dengeleyici bir rol üstlenmesi, istihdamda istikrarı sağlaması ve kişileri kayıtlı sektörde çalışmaya teşvik etmesi gibi birçok olumlu tarafı olan bu sosyal sigorta programının, beraberinde getirdiği bazı olumsuzluklar da söz konusudur. Kayıtdışı ekonomide çalışanları ve esnek istihdam modeli ile emek piyasasında yer alanları genellikle kapsamaması, sağlamış olduğu gelir güvencesi sayesinde iş arama teşvikleri üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olması ya da literatürde teknik (aktüeryal) boşluk olarak adlandırılan sisteme dahil olduğu halde yeteri kadar prim yatıramayan kişileri sigortanın faydalarından yararlandıramaması gibi olumsuzlukları da beraberinde getirmektedir.

Bu olumsuzluklarla mücadele amacıyla çeşitli ülkelerde faydalanma süreleri, her ay azalan ikame oranları, cezaya dayalı prim sistemleri gibi çeşitli mekanizmalar geliştirilmiştir. Bunlarla birlikte 2002 yılında ilk defa Şili'de kişisel tasarruf hesabına dayalı bir işsizlik sigortası modeli geliştirilmiştir. İşsizlik sigortası tasarruf hesapları kişinin çalışırken işçi ve işveren katkılarının yanı sıra devletin de sübvans

ettiği kişisel tasarruf hesabında biriken paraların çeşitli yatırım araçlarında değerlendirilmesi ve işsiz kalması halinde de bu birikimlerden kendisine işsizlik ödeneği verilmesi şeklinde faaliyet gösteren bir işsizlik sigortası modelidir. Tıpkı diğer işsizlik sigortalarında olduğu gibi ödeneğe hak kazanabilmek için belirli bir süre sisteme prim yatırılmış olması, iş sözleşmesinin kanunda gösterilen sebeplerden biriyle sonlanmış olması gibi uygunluk şartları ve tabii ki kişinin aktif olarak iş araması gibi koşullar aranmaktadır.

Şili işsizlik sigortası modeli kişinin iş sözleşmesinin belirli süreli ya da belirsiz süreli olmasına göre faydalanma sürelerinin ve şartlarının değişiklik gösterdiği, azalan ikame oranlarına dayanan ve katkı paylarının alt ve üst sınırının bulunduğu ve tasarruf hesaplarına dayalı olduğundan faydalanma süresi ile ilgili herhangi bir kısıtlamanın olmadığı bir yapıdadır. Kişinin sürekli aynı işverene çalışması durumunda en fazla 11 yıl prim ödemesi yapılmaktadır ve emeklilik durumunda bireysel hesaptaki bakiyenin pozitif olması halinde bu para emeklilik hesabına aktarılmaktadır. Sistem kamunun ihale ile belirlediği özel bir yönetim şirketi tarafından yürütülmektedir. Bireysel hesaptaki birikimler işsizlik sigortası kanunda gösterilen finansal yatırım araçlarına yatırılmak suretiyle değerlendirilmektedir. Programa dahil olduğu halde prim şartını sağlayamadığı ya da hesabındaki bakiye tükendiğinden dolayı işsizlik sigortasından yararlanamayan kişiler için de bir dayanışma fonu kurulmuştur. Fon, kişilerin çalışırken işveren payı olarak ödenen katkı payları ve devlet katkıları ile finanse edilmekte olup faydalanma süreleri kişinin işsiz kalmadan önceki iş sözleşmesinin türüne göre değişiklik göstermektedir. Bununla birlikte ahlaki tehlike ile mücadele için her beş yıllık dönemde en fazla on defa yardım alma hakkı tanınmıştır.

Sosyal sigortacılıkla bireysel tasarruf hesabı modelini dünyada ilk defa birleştiren Şili, işsizlik sigortasında da bu modeli özellikle de ahlaki tehlike sorunu ile mücadele bağlamında başarıyla uygulamaktadır. Bununla birlikte sistemin yapısı incelendiğinde ahlaki tehlike sorunu ile mücadelenin sosyal politikada işsizlik riski ile mücadelenin önüne geçtiğini söylemek mümkündür. Bunun yanında kayıtdışı ekonominin yaklaşık %30 olduğu (ILO, 2019, s. 2) ülkede sadece kayıtlı sektörde çalışan kişileri kapsamaması, belirli süreli iş sözleşmesi ile çalışanlar dışındaki esnek çalışma modelleri ile kendi nam ve hesabına çalışanları kapsamaması sisteme getirilebilecek en önemli eleştirilerdir. 2018 yılı verilerine göre toplam işgücünün sadece %48,8'inin işsizlik sigortası kapsamında olması bu eleştirileri doğrulamaktadır. Bu haliyle de işsizlik riski ile etkin bir mücadele aracı olduğunu söylemek zordur. Zira güvencesiz işlere sahip kişilerin işsiz kalma olasılığı istikrarlı ya da daha yüksek gelirli işlere sahip olan kişilere oranla daha yüksektir. Sistem ise bu kişileri kapsam dışında bırakmaktadır. Bunun yanında düşük gelirli işlerde çalışanların da işlerini kaybetme olasılığı yüksek olmasına rağmen sistem bireysel hesap mantığı ile işlediğinden ödeneklerden yararlanmaya hak kazandıklarında ikame oranları ve faydalanma süreleri de nispeten yüksek gelirli işlere sahip olanlara kıyasla oldukça kısıtlı kalmaktadır. Bu haliyle de bir sosyal sigorta programından beklenen yeniden dağıtıcı etkiyi sağladığını söylemek oldukça zordur.

Olumlu ve olumsuz etkileri dikkate alındığında bir sosyal politika aracı olan işsizlik sigortasının tasarlanması aşamasında ülkedeki emek piyasasının yapısının dikkatle incelenmesi, sosyal sigortaların yeniden dağıtıcı etkisinin göz ardı edilmemesi, ahlaki tehlike ile mücadele edilmeye çalışılırken sigortanın koruyucu kapsamının mümkün olduğunca korunmasının önemli olduğu iddia edilebilir.

7. Kaynaklar

- Akyol, B., (2018), Güney Avrupa Refah Rejimi Ülkelerinde İşsizlik Sigortası Uygulamaları ve Türkiye ile Karşılaştırması, Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2 (2), 1-44
- Álvarez-Parra, F., Sánchez, J. M. (2009). Unemployment insurance with a hidden labor market. *Journal of monetary economics*, 56(7), 954-967. <https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2009.09.006>

- Andersen, T. M. (2014). Tuning unemployment insurance to the business cycle. *IZA world of labor*, 54, 1-10, <https://doi.org/10.15185/izawol.54>
- Bosch, M. (2016) Does unemployment insurance offer incentives to take jobs in the formal sector?. *IZA world of labor*, 300, 1-11, <https://doi.org/10.15185/izawol.300>
- Cazes, S., Verick, S. (2013) *Perspectives on labour economics for development*. Geneva: International Labour Office
- Chetty, R. (2008). Moral hazard versus liquidity and optimal unemployment insurance. *Journal of political Economy*, 116(2), 173-234. <https://doi.org/10.1086/588585>
- Cirelli, F., Espino, E., and Sánchez, J. M. (2021). Designing unemployment insurance for developing countries. *Journal of development economics*, 148, 1-15, 102565. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2020.102565>
- Acevedo, G., Eskenazi, P., and Pagés, C. (2006). Unemployment insurance in Chile: A new model of income support for unemployed workers. *World Bank social protection discussion paper*, 612.
- Farber, H. S., & Valletta, R. G. (2015). Do extended unemployment benefits lengthen unemployment spells? Evidence from recent cycles in the US labor market. *Journal of human resources*, 50(4), 873-909.
- Feldstein, M., & Altman, D. (2007). Unemployment insurance savings accounts. *Tax policy and the economy*, 21, 35-63.
- Hopenhayn, H. A., & Nicolini, J. P. (1997). Optimal unemployment insurance. *Journal of political economy*, 105(2), 412-438. <https://doi.org/10.1086/262078>
- Huneus, C., Leiva, S., and Micco, A. (2012). Unemployment insurance and search effort in Chile. *IDB Working Paper No. IDB-WP-313*, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2149060>
- ILO. (2019). *Formalization: The Case of Chile*, International Labour Organization Publication: Switzerland.
- Moffitt, R. (2014). Unemployment benefits and unemployment. *IZA world of labor*, 13, 1-15, <https://doi.org/10.15185/izawol.13>
- Leschke, J. (2008). *Unemployment insurance and non-standard employment: Four European countries in comparison (1st ed)*. Berlin: VS Research
- Piguillem, F., Ruffo, H., and Trachter, N. (2023). Unemployment insurance when the wealth distribution matters. *Federal Reserve Bank of Richmond*, 1-15, <https://doi.org/10.21144/wp23-08>
- Robalino, D. A. (2014). Designing unemployment benefits in developing countries. *IZA World of Labor* 2014: 15 doi: 10.15185/izawol.15
- Sehnbruch, K., Carranza, R., and Prieto, J. (2019). The political economy of unemployment insurance based on individual savings accounts: lessons from Chile: unemployment insurance based on ISAs: lessons from Chile. *Development and change*, 50(4), 948-975. <https://doi.org/10.1111/dech.12457>
- Sehnbruch, K., Carranza, R., and Contreras, D. (2020). Designing unemployment insurance systems in developing countries: Moral hazard vs liquidity constraints in Chile. *Ssrn electronic journal*, (May 21, 2020), 1-40, <https://doi.org/10.2139/ssrn.3607058>

- Shavell, S., & Weiss, L. (1979). The optimal payment of unemployment insurance benefits over time. *Journal of political economy*, 87(6), 1347–1362. <http://www.jstor.org/stable/1833336>.
- Sofracı, İ. E. (2007). İşsizlik sigortasının sosyal ve ekonomik etkileri. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 7(13), 165-184.
- spensiones.cl. (2023). Seguro de Cesantía, https://www.spensiones.cl/portal/institucional/594/w3-propertyvalue-9894.html#recuadros_articulo_4130_4 Erişim: 04.06.2023.
- Superintendence of Pensions, (2010), Unemployment Insurance in Chile- Superintendence Of Pensions, <https://www.spensiones.cl/portal/institucional/594/w3-article-8556.html> Erişim: 26.03.2024
- Taş, Y. (2016). Avrupa birliği ve Türkiye’de işsizlik sigortasının sosyo-ekonomik açıdan karşılaştırılması. *Hak iş uluslararası emek ve toplum dergisi*, 5(11), 26-55.
- Wang, C., & Williamson, S. D. (2002). Moral hazard, optimal unemployment insurance, and experience rating. *Journal of Monetary Economics*, 49(7), 1337-1371. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(02\)00174-5](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(02)00174-5)
- Yıldırım, S. (2017). İşsizlik sigortasıyla kayıt dışı istihdamın etkileşimi. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-28.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

OECD Ülkelerinde Kamu Sosyal Harcamalarının Gelir Eşitsizliğine Etkisi: Panel Kantil Regresyon Analizi

The Effect of Public Social Spending on Income Inequality in OECD Countries: Panel Quantile Regression Analysis

Eda BOZKURT¹ Ali ALTINER²

Geliş Tarihi (Received): 07.01.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 08.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Öz: Gelir dağılımı, kamu sektörü ve küreselleşme gibi meseleler son yıllarda araştırmacılar arasında artan düzeyde ilgi görmektedir. Özellikle gelir eşitsizliğinin yüksek olması çeşitli şekillerde toplumsal refahı ve dolayısıyla kalkınmayı olumsuz yönde etkilemektedir. Ölçüm metodlarının eşitsizliklerin şiddetlendiğine işaret ettiği dönemlerde gözler hükümetlere çevrilmiştir. Eşitsizliğin toplum üzerindeki etkisini azaltmak için devlet, müdahale ile gelir dağılımını değiştirebilir mi? sorusu gündeme gelmektedir. Harcamalar, hükümetlerin gelir dağılımı adaletsizliğine dur demek için elinde tuttuğu önemli bir mekanizma olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada kamu sosyal harcamalarının OECD ülkelerinde gelir eşitsizliğini nasıl etkilediği araştırılmıştır. 2000-2021 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak panel veri analizi uygulanmıştır. Bu kapsamda, gelir eşitsizliğini temsilen kullanılan Gini Endeksi bağımlı değişken ve kamunun sosyal harcamaları temel bağımsız değişken olarak belirlenmiştir. Ayrıca gelir eşitsizliği üzerinde etkili olduğu bilinen ekonomik büyüme, yıllık enflasyon oranı, işsizlik oranı ve net doğrudan yabancı yatırım girişleri değişkenleri de kontrol değişkenler niteliğinde modele eklenmiştir. Analiz kapsamında, değişkenlerin normal dağılmadığı durumda etkin sonuçlar veren panel kantil regresyon analizi yapılmıştır. Analiz neticesinde, beklendiği gibi kamu sosyal harcamalarındaki artışın gelir eşitsizliğini azalttığı belirlenmiştir. Ayrıca gelir eşitsizliğinin daha yüksek olduğu ülkelerde, kamu sosyal harcamalarındaki artışın gelir eşitsizliğini azaltıcı etkisinin daha kuvvetli olduğu görülmüştür. Karşılaştırma yapabilmek amacıyla uygulanan sabit etkiler modeli tahmin sonuçlarının kantil analiz sonuçlarını destekleyici nitelikte olduğu da elde edilen bulgular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Gelir Eşitsizliği, Gini Endeksi, Kamu Sosyal Harcamaları, Panel Veri Analizi, Refah.

&

Abstract: Issues such as income distribution, the public sector and globalization have received increasing attention among researchers in recent years. Especially high income inequality negatively affects social welfare and therefore development in various ways. In times when measurement methods indicate that inequalities are intensifying, all eyes are on governments. Can the state change income distribution through intervention to reduce the impact of inequality on society? The question comes to the fore. Expenditures are considered an important mechanism that governments have to stop income distribution injustice. In this study, it is investigated how public social spending affect income inequality in OECD countries. For this purpose, panel data analysis was applied using annual data for the period 2000-2021. In this context, the Gini Index, used to represent income inequality, was determined as the dependent variable and public social expenditures were determined as the main independent variable. In addition, variables such as economic growth, annual inflation rate, unemployment rate and net foreign direct investment inflows, which are known to have an impact on income inequality, were added to the model as control variables. Within the scope of the analysis, panel quantile regression analysis was performed, which gives effective results when the variables are not normally distributed. As a result of the analysis, it was determined that the increase in public social spending decreased income inequality as expected. In addition, it has been observed that the increase in public social spending has a stronger effect on reducing income inequality in countries with higher income inequality. It is also among the findings that the estimation results of the fixed effects model applied in order to make comparisons support the results of the quantile analysis.

Keywords: Income Inequality, Gini Index, Public Social Expenditures, Panel Data Analysis, Welfare.

Atıf/Cite as: Bozkurt, E. & Altiner, A. (2024). OECD Ülkelerinde Kamu Sosyal Harcamalarının Gelir Eşitsizliğine Etkisi: Panel Kantil Regresyon Analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Araştırmalar Dergisi*, 20(1), 95-111.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Öğretim Fakültesi, edabozkurt@atauni.edu.tr (Sorumlu Yazar)

² Doç. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, alialtiner07@gmail.com

Giriş

Gelir eşitsizliği, akademik söylemin yanı sıra ekonomik ve politik tartışmaların merkezinde yer alan konulardan biridir. Ülkedeki gelir eşitsizliği sosyal, ekonomik ve politik açılardan zararlı kabul edilmektedir. Araştırmalar, süreklilik arz eden yüksek gelir eşitsizliğinin ekonomik kalkınmaya zarar verdiğini göstermektedir. Bu sebeple ülkelerde gelir dağılımı adaletinin, daha yüksek ve daha sürdürülebilir ekonomik kalkınma için ön koşul olduğu varsayılmaktadır (Guzi ve Kahanec, 2018:2). Gelir eşitsizliği özellikle gelişmekte olan ülkelerde sorun teşkil eden bir durumdur. Tedavi edilmediği takdirde ortaya çıkarabileceği çeşitli olumsuz sonuçlar nedeniyle gelir eşitsizliği politika yapımcıları ve araştırmacılar arasında büyük ilgi görmektedir. Esasında bölüşüm ve gelir dağılımı ilişkileri, bazı ekonomik ve sosyal meselelerle ilgilenen sadece bilim insanlarını ve kuramcıları meraklandıran bir konu değildir. Gelir dağılımı eşitsizliği, insanlık tarihinde en eski çağlardan bu yana çeşitli şekillerde ortaya çıkmış ve sadece filozofları değil düşünen her kişiyi, özellikle refah düzeyi belirli bir seviyenin altında kalan sınıfları meşgul etmiştir. Gelir dağılımı eşitsizliği bu yönüyle eşitlik, sömürme ve sosyal adalet kavramlarıyla son derece ilişkilidir. Gelir eşitsizliği, toplumsal huzursuzluğa, sosyal düzensizliğe, sosyo-politik istikrarsızlığa, finansal dışlanmaya, kurumsal güvensizliğe, suça ve hatta şiddetli çatışmalara yol açabilir (Sidek, 2021:487-488; Boratav, 1972:11-12).

Bireylerin adeta bir istatistik uzmanı gibi gelir farklılıkları konusunda ayırım yapmaları ve ayrıntılı görüş bildirmeleri elbette ki beklenmemektedir. Kişilerin kendi buldukları gelir grubu ile bir üst geliri grubu arasındaki tüketim değişikliklerini ayırt etmesi de pek olası değildir. Çünkü gelir gruplarının mensuplarının kimlerden oluştuğu kişiler tarafından tespit edilememektedir. Fakat zengin ya da fakir vatandaşların kendilerini hükümette temsil edecek kişilere oy verme hakkına sahip olduğu demokratik toplumlarda, yüksek eşitsizliğe karşı daha az hoşgörü veya kabul vardır. Yani politika yapımcılar, gelir dağılımını eşit hale getirmeye yönelik politikalar uygulama konusunda baskı altındadır (Boratav, 1963:39; Afonso vd., 2010:8). Yüksek düzeyde eşitsizlik, hane halklarının yaşam standartlarını sürdürmek için sürekli borç kullanmalarına sebep olmaktadır. Öte yandan ekonomik büyümenin seviyesini ve süresini azaltmakta ve büyük finansal istikrarsızlıklara yol açmaktadır. Eşitsizliğin arttığı ülkelerde, hane halkları krizlerden önce daha fazla borçlanmakta ve kriz sırasında ise tüketimlerini azaltmaktadır. Gelir eşitsizliği bunların dışında nesiller arası (veya sosyal) hareketlilikle de ilişkilidir. Nesiller arası ya da diğer ifadeyle sosyal hareketlilikte yatay hareketlilik bireylerin kendilerinden sonra gelen nesillerinin benzer statüde kalmalarına sebep olmaktadır. Zengin ailelerin çocuklarının zengin, yoksul ailelerin çocuklarının ise yoksul kalmaya ihtimali yüksektir. Yani eşitsizlik, ekonomik avantajın ya da dezavantajın ebeveynlerden çocuklarına geçme olasılığını artırmaktadır. Adalet karmaşık bir kavram olabilir. Fakat aynı yetenek ve çabayı gösteren iki kişinin sırf farklı aile geçmişlerinden dolayı farklı sonuçlara ulaşması adil olarak kabul edilemez. Fırsat eşitsizliğinden kaynaklanan eşitsizliklerin toplumun içinde hoş karşılanması mümkün değildir. İşte bu yüzden yüksek gelir eşitsizliği, referandumlarda ve seçimlerde protesto oylarını artırarak siyaseti ciddi şekilde etkilemektedir (Darvas, 2020:353-354). Geniş etki alanı nedeniyle gelir dağılımı, her zaman iktisat teorisinin yanı sıra iktisat politikasının da merkezindeki araştırma konularından biri olmuştur. Adam Smith, David Ricardo ve Thomas Malthus gibi klasik iktisatçılar temel olarak faktör geliri dağılımıyla yani gelirin ana üretim faktörleri olan emek, sermaye ve toprak arasındaki dağılımıyla ilgilenmişlerdir. Modern iktisatçılar ise gelirin bireyler veya haneler arasındaki dağılımı üzerinde durmuşlardır. Gelir eşitsizliğini inceleyen araştırmacılar eşitsizliği ölçmek için Gini Endeksi, Theil Endeksi, Hoover Endeksi, Atkinson Endeksi gibi bazı ölçütlere başvurmuşlardır. Gini Endeksi, bir ülkedeki hanehalkı gelir dağılımındaki eşitsizliğin derecesini ölçmek için kullanılan en popüler araçtır. Endeks, kümülatif gelirin en fakirden en zengine doğru sıralanan hane sayısına göre çizildiği Lorenz Eğrisinden hesaplanmaktadır. Gini Endeksinin aralığı 0 ile 1 arasındadır (%0 ile %100), burada 0 mükemmel eşitliği, 1 ise maksimum eşitsizliği göstermektedir. Ayrıca en yoksul beşte birlik dilim başına düşen gelir payı, medyan gelirin %50'sinden (veya başka bir paydan) daha azına sahip kişilerin payı olarak yoksulluk oranı, önceden belirlenmiş bir gelir eşliğinin

altında yaşayanlar, çocuk yoksulluğu, yaşlı yoksulluğu gibi nüfusun kesimlerine atıfta bulunan göstergeler gelir dağılımı adaletini ölçmek için kullanılmaktadır (Harun ve Loo, 2023:6; Afonso vd., 2010:12-13).

Gelir dağılımı adaletinde devletin vatandaşları için kullanacağı en kritik araç, güçsüz ve zayıflara yapılan sosyal kamu harcamaları olarak görülmektedir. Buradan yola çıkılarak çalışmada, OECD ülkelerinde 2000-2021 döneminde kamu sosyal harcamalarının gelir eşitsizliği üzerine etkisi incelenmiştir. Ampirik analiz panel kantil regresyon yöntemi ile yapılmıştır. Çeşitli harcama bileşenlerinin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini analiz eden ampirik literatürdeki önceki çalışmalardan farklı olarak bu makalede, kamu sosyal harcamalarının önemi üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın ampirik analizinin literatürde sıkça yer verilmemiş orijinal bir metodu içermesi bakımından alana önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir. Panel kantil regresyon analizi ile normal dağılıma sahip olmayan değişkenler için standart regresyon tahminine göre daha güçlü ve etkin tahminler yapılmaktadır. Ayrıca değişkenin koşullu kantilleri ile açıklayıcı değişkenler arasında bir regresyon analizi ve tüm kantiller için bir tahmin önerilmektedir. Araştırma yalnızca bir panel kantil regresyonu içermekle kalmayıp aynı zamanda sabitler etkiler modeli tahmini de barındırmaktadır. Böylece analizler arasında karşılaştırma yapma fırsatı sunulmaktadır. Panel kantil regresyonuna dayalı sonuçların sabitler etkiler modeli sonuçlarıyla karşılaştırılması bu konuda benzer çalışmalar yapacak araştırmacıların uygun tahmin metodu seçimlerinde yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Öte yandan çalışma, gelir eşitsizliğinin azaltılmasında kamu harcamalarının teorik düzeyde ve literatürdeki çalışmalar açısından rolü üzerine bilgileri kapsamaktadır. Araştırmanın teorik temellerinde kamu sosyal harcamaları ve gelir eşitsizliğinin işleyiş mekanizması sistematik bir açıklama ile sunulmaktadır. Bu çerçevede makalenin geri kalanı şu şekilde organize edilmiştir: Giriş başlığının ardından gelir eşitsizliği ve kamu harcamaları arasındaki teorik ilişki ele alınmıştır. Daha sonra konuya ilişkin literatür taraması verilmiştir. Ardından veri ve ekonometrik yöntem tanıtılmıştır. Panel kantil regresyon yaklaşımına ait bulgularla devam edilmiştir. Son olarak politika çıkarımlarının yer aldığı sonuç başlığı ile araştırma sonlandırılmıştır.

Teorik Temeller

Toplumlardaki gelir dağılımı adaletsizliği piyasa koşullarının işleyişi ile çözüme kavuşturulamamaktadır. Piyasanın başarısız olduğu diğer tüm problemlerde olduğu gibi eşitsizlikler meselesinde de kamu müdahalesi kaçınılmaz olmaktadır. Gelir eşitsizliğine kamu müdahalesi, harcamalar ve vergiler yoluyla yani maliye politikası araçlarıyla gerçekleştirilmektedir (Dibo, 2022:1-2).

Bir ülkede milli gelirin sosyal kamu harcamalarına ayrılan payı, o ülkenin gelişmişlik düzeyi ve vatandaşların refahı ile sosyal refah devleti anlayışı arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Burada ülkelerin farklı refah devleti modellerini uygulamaları önem kazanmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avusturalya ve Kanada gibi liberal refah ya da piyasa merkezli rejim benimseyen ülkelerde vatandaşlara kendi refahlarını piyasada aramaları için yönlendirilme yapılmaktadır. Bu refah anlayışında en son çarenin devlete başvuru olduğu esas alınmaktadır. Liberal refah rejiminde piyasaya dayalı çözümler ön planda tutulup, piyasa başarısızlıkları durumunda kamunun sorumluluğu sınırlı tutulmaktadır. Sosyal refahı artıran hizmetler bireylerin ancak muhtaçlık araştırması sonucunda söz konusu olmaktadır. Kıta Avrupası ya da muhafazakar refah rejiminde ise ülkelerin (Fransa, Almanya, Belçika vb.) sosyal harcamaları liberal refah anlayışı yürüten ülkelerinkinden daha yüksektir. Devlet tarafından sosyal hakların yoğun şekilde sağlandığı İskandinav refah rejimi ise marjinal düzeyde özel refah düzenlemelerini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şahin, 2019:2531-2532). Hangi refah politikasını benimserse benimsesin sosyal devlet anlayışı ülkelerin yüksek refah seviyesinde yaşam hakkını tüm zamanlarda toplumdaki her bireye vermesini mecbur kılmaktadır. Bunun için bireylerin milli gelire sağladıkları katkıya bakılmamalıdır. Sağlık, sosyal güvenlik, eğitim, gelirin yeniden dağılımı ve refah sağlayacak hizmetler için gerçekleştirdiği harcamalar ve bu alanlara bütçeden ayırdığı pay ile devlet eşitsizlikleri gidermek için görev üstlenmektedir. Gelir eşitsizliklerinin yaygın bir dereceye kadar

kaçınılmaz olduğu bilinmektedir. Beklenmedik olaylar örneğin, Covid-19 salgını krizi açıkça gelir eşitsizliğinin ekonomiler için nasıl bir tehdide dönüşeceğini göstermiştir. Salgın dönemi boyunca ülkelerde büyük sektörlerin kapatılması çoğu kişiyi geçim kaynaklarından mahrum bırakmıştır. Ancak birçok ülkede telafi edici gelir desteği sistemleri çok hızlı bir şekilde uygulamaya konulmuştur. Bu durum toplumların hükümetleri aracılığıyla eşitsizliği hafifletme ve sosyal-politik felaketleri önleme konusunda ne kadar büyük bir güce sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Devlet, sosyal koruma ile piyasadaki gelir dağılımı adaletsizliğine doğrudan müdahalesi ile yaşlılık, işsizlik, sakatlık, hastalık gibi nedenlerle geçimleri için yeterli geliri olmayanların hayat standartlarına katkıda bulunmaktadır (Chancel vd., 2022:22; Erçakar ve Güvenoğlu, 2018:47-48).

Gelir eşitsizliğine yönelik olarak müdahalelerin, yeniden dağıtım dayalı mali araçları gerektirmesi, hükümetin vergi veya harcamaların büyüklüğünü etkilemesini muhtemel kılmaktadır. Örneğin, daha yüksek bir gelir eşitsizliği, hükümeti daha ilerici bir vergi sistemi benimsemeye, hükümet harcamalarını veya sosyal transferleri artırmaya yönlerebilmektedir. Ayrıca, kademeli bir vergi sistemi ve bir transfer sistemi (örneğin, gelir testli yardımlar ve asgari gelir programları) gibi bazı mali araçlar, eşitsizliğin derecesi değişirse, hükümetin gelir veya harcamalarını otomatik olarak artırıp-azaltmasını gerektirebilmektedir (Guzi ve Kahanec 2018:3). Genişleyen ampirik literatür, maliye politikasını hükümetlerin gelir dağılımı eşitsizliğini dengelemek için birincil araç olarak tanımlamaktadır. Fakat doğrudan vergiler, özellikle kişisel gelir vergisi ve belli ölçüde kurumlar vergisi, gelir dağılımını iyileştirme eğilimindeyken, tüketim vergileri ve gümrük vergileri gibi dolaylı vergiler, gelir eşitsizliğini artırmaktadır. Pek çok çalışma, özellikle sosyal yardımlar biçimindeki kamu harcamalarının vergilerden daha yüksek bir yeniden dağıtım etkisine sahip olduğunu göstermektedir (Dolumbia ve Kinda, 2019:4). O halde gelir eşitsizliği ve devlet harcamaları bağlantısı nasıl işlemektedir? Gelir dağılımı adaletsizliği ve kamu harcamalarını anlamada en çarpıcı teorilerden biri Keynesyen'in İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi'dir. Bu teoride Keynesyen, hükümetin ekonomideki rolüyle ilgili endişesini ortaya koymaktadır. Keynes'in istihdam ve ekonomik büyüme oranlarındaki değişkenlik için sunduğu açıklama gelir eşitsizliği sorunu için de uygulanabilir. Çünkü istihdam ve büyüme oranı ne kadar yüksek olursa, eşitsizlikler de o kadar az olabilir. Tasarruf, tüketim ve yatırım arasındaki temel denge hedefine ulaşma için hükümet önemlidir. Gelir eşitsizliğinin derecesinin ölçülmesinde önemli bir faktör olan istihdam düzeyi, mal ve hizmet taleplerine bağlıdır. Talep, nispi tüketim eğilimi ve tasarruf eğiliminin bir fonksiyonudur. Gelir elde edenlerin biriktirdiği para miktarı, yatırımdan sorumlu olanların ihtiyaç duyduğu miktardan fazla ise toplam talep tam istihdamı sürdürmek için yetersiz olacaktır. Dolayısıyla, çok fazla tasarruf ekonomi için istihdam yaratmayı azaltmakta ve daha yüksek gelir eşitsizliğine yol açan işsizlik sorununa sebep olmaktadır. Hükümet tasarruf, tüketim ve yatırımı dengelemek için politikalar tasarlayabilir. Bu tür hükümet politikaları, düşük gelirli haneleri etkileyebilecek sosyal güvenlik programları, sübvansiyonlar ve refah harcamaları gibi hükümet harcamalarını içerir. Ayrıca, hükümetin bayındırlık projeleri ve devlete ait sanayi gibi araçlarla iş yaratma yeteneği de işsizlik oranını azaltabilir ve sonunda gelir eşitsizliği düzelebilir. Keynesyen teori ile gelir eşitsizliği ve hükümet harcamalarının organik bağı ilk olarak hükümetlerin kamusal projelerle istihdam yaratan programları aracılığı ile işsizliğin azaltılmasından geçmektedir. İstihdam yaratma programlarının çoğaltan etkisi, yeniden yatırımlarda artışa yol açabilir. Çarpan etkisi gelirin yeniden dağıtımını destekleyen bir ortamı teşvik etmekte, zenginler gelirdeki nispi paylarını azaltırken aynı zamanda gerçek gelirin mutlak miktarını artırabilirler. Ayrıca hükümetler düşük gelirli kişilerin yaşam standartlarını iyileştirici harcamalar yapabilirler (Alamanda, 2020:3). Esasında bu noktada hükümetin doğrudan harcama etkisiyle gelir eşitsizliğini azaltan politikaları devreye girmektedir. Hükümetin doğrudan müdahalesi vergiler, harcamalar ve diğer kamu politikaları yoluyla olabilir. Vergilendirme düzeyi en doğrudan faktördür. Bu faktör, kendi başına, vergi sonrası gelirlerin dağıtımını vergi öncesi dağıtımdan farklı ve muhtemelen daha eşit hale getirebilir. Ancak, bazı özel harcama kategorilerini dolaylı olarak sübvansiyon eden çeşitli eğitim, sağlık gibi alanlardaki müdahaleler gelir dağılımı üzerinde etkilidir. Örneğin, verimli bir toplu taşıma sistemi, seyahat masraflarını azaltarak daha yoksul bireylerin iş arayabilecekleri alanı genişletebilir. İş eğitimi veya yeniden eğitim için yapılan harcamalar, bireyleri işsizlerden istihdam

edilenler kategorisine taşıyabilir. Eğitime yapılan harcama, yoksulların beşeri sermaye ile görelî donanımlarını geliştirirse de orantısız bir şekilde fayda sağlayabilir. Sağlık tesislerine ücretsiz erişim, insanları sağlıklı tutabilir ve işgücüne dahil olmalarını mümkün kılabilir. Daha yoksul bireyler için önemli olan harcamalara nakit ödeme veya doğrudan destek yoluyla bireylerin ellerine gelir veya harcama gücü enjekte eden kamu harcamalarıdır. Örneğin, gıda kuponları, barınma sübvansiyonları, çalışan anneler için ücretsiz çocuk bakımı gibi harcamalar gelir dağılımı üzerinde açık bir etkiye sahiptir (Afonso vd., 2008:11-12).

Sonuç olarak kamu harcamalarının gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerini değerlendirmede kilit faktör harcama türünün birinci tur ya da ikinci tur etkisidir. Örneğin, düşük gelirli bireylere yapılan devlet transferlerinin ilk tur etkisi, harcanabilir gelirdeki eşitsizliği azaltmaktır. Bununla birlikte, zamanla transferlerin, gelir eşitsizliği üzerinde ikinci tur etkileri de olabilir. Transferleri içermeyen devlet tüketim harcamaları, ikinci tur etkilere sahiptir. Örneğin, ilköğretim için yapılan bir harcama gelir eşitsizliğini ancak oldukça uzun bir gecikmeden sonra etkileyebilir. Bu nedenle, devlet harcamalarının genel etkileri, harcanabilir gelirin üzerindeki etkisine ve döneme bağlı olarak farklılık gösterebilir (Anderson vd., 2017: 3).

Literatür Özeti

Literatürde yer alan çalışmaların özetlendiği bu başlık altında kamu harcamalarının gelir dağılımı üzerine etkisi farklı harcama türleri dikkate alınarak sunulmuştur. Araştırma her ne kadar kamu sosyal harcamalarının gelir dağılımı üzerine etkisi üzerine odaklanmış olsa da derinlemesine bir yazın taraması sunmak hedeflenmiştir. Bu sebeple özelde eğitim, sağlık ya da askeri harcamaları ele alan çalışmalara da yer verilmiştir. Böylece mevcut literatürde araştırmacıların hangi tip harcamaların gelir dağılımı üzerine etkisini incelediği tespit edilmiştir. Literatür çalışmaları geniş bir alanı kapsayacak şekilde incelendiğinden tabloya dayalı bir sunum tercih edilmiştir. Ayrıca böyle bir tasarımın araştırmaya ilgi duyup inceleme fırsatı bulanlara okuma kolaylığı sağlayacağı düşünülmüştür.

Yazın taraması önceki çalışmaların hangi dönemi kapsadığı, hangi yöntemlerin kullanıldığı ve bu yöntemlere dayalı olarak sonuçların ne yönde ortaya çıktığı hakkında bilgiler vermektedir. Kamu harcamalarının gelir eşitsizliği üzerine etkisinin incelenmesinde çeşitli periyotların seçildiği, kullanılan en yaygın yöntemin ise panel tahmin yöntemleri olduğu söylenebilir. Özellikle sabit etkilere dayalı tahminlerin daha fazla olduğu, nedensellik ve eşbütünlük metodlarına da yer verildiği görülmektedir. Bulgular açısından bakıldığında kamu harcamalarının genel olarak gelir dağılımı adaletsizliğini düzeltici etkisi dikkat çekmektedir. Ayrıca bazı çalışmalar kamu sosyal harcamalarının diğer harcamalardan daha etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 1. Literatür Taraması

Yazar(lar)/Yıl	Yatay Kesit/Periyot	Yöntem	Bulgular
Caminada ve Goudswaard (2001)	OECD Ülkeleri/1981-1997	Regresyon Analizi	Harcama oranları ile gelir eşitsizliği arasında olası bir ilişki bulunmaktadır.
Sylwester (2002)	50 ülke/1970-1990	En Küçük Kareler (EKK) Yöntemi	Kamu eğitim harcamaları gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.
Köse ve Güven (2007)	Türkiye/1975-2001	Regresyon Analizi	Eğitim harcamalarının artması, Türkiye’de iller genelinde eşitsizlik düzeyini azaltmaktadır.
Afonso vd. (2010)	OECD Ülkeleri/1995-2000	Veri Zarflama Analizi (VZA)	Kamu harcamalarının etkinliği eşitsizlik üzerinde etkilidir.
Niehues (2010)	15 Avrupa Birliği Ülkesi/1993-2000	Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM)	Daha fazla sosyal harcama eşitsizlik düzeyini azaltır.
Aksoğan ve Elveren (2012)	Türkiye/1970-2008	Johansen Eşbütünlük ve Granger Nedensellik Testi	Savunma ve eğitim harcamaları gelir eşitsizliğini artırırken, eğitim harcamaları azaltmaktadır.
Töngür ve Elveren (2012)	37 ülke/1988-2003	GMM	Gelir eşitsizliği ile askeri

			harcamaların merkezi yönetim bütçesindeki payı arasında pozitif bir ilişki vardır.
Taş vd. (2013)	Türkiye/1970-2008	Vektör Otoregresyon (VAR) Modeli, Eşbütünleşme	Savunma harcamaları gelir eşitsizliğini açıklamaktadır.
Trkić-Izmirlija ve Efendić (2013)	Bosna Hersek/2000-2010	Anket verileri ve EKK	Artan kamu harcamaları gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.
Cheng (2015)	Çin/1979-2012, 24 bölge/ 1995-2010	Vektör hata düzeltme modeli (VECM) ve Panel VAR Modeli	Sosyal kamu harcamalarının gelir eşitsizliği üzerinde olumsuz etkisi vardır.
İlgün (2015)	17 OECD Ülkesi/1995-2012	Sabit Etkiler Modeli	Kamu sosyal harcamalarının milli gelir içindeki payı arttıkça gelir dağılımındaki adaletsizlik azaltmaktadır.
Ulusoy vd. (2015)	Türkiye/1994-2013	EKK	Yükseköğretim harcamaları gelir dağılımı ile negatif ilişki içindedir.
Anderson vd. (2017)	900'den fazla tahmin içeren toplam 84 ayrı çalışma	Meta Regresyon	Kamu harcamalarının yeniden dağıtım etkisi tüm gelir dağılımını kapsamamaktadır.
Eroğlu vd. (2017)	21 OECD Ülkesi/2004-2011	Pedroni ve Kao Panel Eşbütünleşme, Granger Nedensellik Testi	Sosyal yardım harcamaları gelir dağılımı eşitsizliğini düzeltici etkidedir. Sosyal yardım harcamaları eğitim harcamalarından daha etkilidir.
Guzi ve Kahanec (2018)	30 Avrupa Ülkesi/2004-2015	Sabit Etkiler Modeli	Kamu harcamalarındaki bir artış eşitsizliği azaltmaktadır.
Ray ve Linden (2018)	194 ülke/1990-2014	GMM- İki Aşamalı EKK	Sağlık harcamalarının milli gelirdeki oranı yükseltilecek eşitsizlik düzeltilebilir.
Sánchez ve Pérez-Corral (2018)	28 Avrupa Birliği Üyesi Ülke/2005-2014	GMM	Kamu harcamaları ile gelir eşitsizliği arasında negatif ilişki vardır. Sosyal koruma ve sağlık harcamaları ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişki gelişmekte olan ülkelerde negatiftir. Eğitim harcamaları ile anlamlı ilişki yoktur.
Ulu (2018)	21 OECD Ülkesi/2004-2011	Panel Nedensellik	Devletin sosyal harcamaları arttığında gelir eşitsizliği azalır.
Bulut vd. (2019)	30 gelişmiş ve 8 gelişmekte olan ülke/ 2000-2015	Sabit Etkiler Modeli	Kamu harcamalarındaki artış eşitsizliği azaltır.
Doumbia ve Kinda (2019)	83 ülke/1970-2011	Baseline Regresyon	Sosyal koruma ve altyapı harcamaları, gelir eşitsizliğinin azalmasıyla ilişkilidir.
Gnangoin vd. (2019)	19 Asya Ülkesi/2002-2017	GMM	Devlet harcamaları uzun dönemde gelir eşitsizliğini azaltır.
İnam (2019)	Türkiye dahil 29 Avrupa Ülkesi/2007-2015	Sabit Etkiler Modeli, GMM	Sosyal koruma harcamalarındaki artış eşitsizliği azaltmaktadır.
Şantaş vd. (2019)	Türkiye/1980-2017	ARDL ve Toda Yamamoto Nedensellik	Kamu sağlık harcamalarındaki artış eşitsizliği azaltmaktadır.
Alamanda (2020)	Endonezya'da 33 il/2005-2017	Sabit Etkiler Modeli	Sosyal yardım, sübvansiyon ve hibe harcamalarının gelir eşitsizliğine etkisi önemsizdir.
Dayar ve Akıncı (2020)	Türkiye/1987-2016	Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırımlı Eşbütünleşme Testi, Modifiye Edilmiş Sıradan EKK (FMOLS) Testi ve Hatemi-J (2012) Asimetrik Nedensellik Testi	Sosyal transfer harcamalarındaki artış eşitsizliği azaltmaktadır.
Fotros vd. (2020)	İran/1971-2019	Eşik Regresyon Modeli ve Simpleks Doğrusal Programlama Algoritması	Gelir eşitsizliğini azaltması için kamu harcamalarının milli gelirin %19,2'sine eşit olması

			gerekmektedir.
Jianu (2020)	Avrupa Birliği Ülkeleri/2002-2015	Genelleştirilmiş EKK	Devletin sağlık harcamalarındaki artış gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.
Padhan vd. (2020)	Hindistan/1980-2013	NARDL	Devlet harcamaları uzun dönemde gelir eşitsizliğini azaltır.
Şengür (2020)	10 ülke /1995-2013	Statik Panel Veri Analizi	Kamu harcamalarının eşitsizlik üzerinde etkisi anlamlı değildir.
Topuz ve Doğan (2020)	39 ülke/1995-2016	Emirmahmutoğlu-Köse (2011) Panel Nedensellik Testi	Gelir eşitsizliği yüksek olan ülkelerde transfer harcamalarından gelir eşitsizliğine doğru tek yönlü; gelir eşitsizliği düşük olan ülkelerde ise çift yönlü nedensellik görülmüştür.
Aktaş ve Dokuzoğlu (2021)	60 Ülke/ 1996-2018	Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik Testi	Yüksek, yüksek-orta ve düşük-orta gelir grubundaki ülkelerde sosyal transfer harcamaları ve gelir eşitsizliği arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Blancheton ve Chhorn (2021)	Asya-Pasifik Ülkeleri/ 1988-2014	Pedroni, Kao, Fisher-Johansen Bütünleşme, Granger Nedensellik Testi, FMOLS, Dinamik En Küçük Kareler Yöntemi (DOLS)	Uzun dönemde kurumsal kalite iyileştikçe kamu harcamaları gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.
Sidek (2021)	Gelişmiş ve gelişmekte olan 122 ülke/1980-2018	Panel Dinamik Eşik Etki Modeli	Hükümet harcamaları gelir eşitsizliğini azaltmak için faydalı bir araçtır.
Cho ve Lee (2022)	79 ülke/1990-2019	Sabit Etkiler Modeli	Belirli sosyal sektörlere yapılan harcamalar gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.
Dibo (2022)	20 OECD Ülkesi/2004-2017	Sabit Etkiler Modeli	Sosyal transfer harcamalarının gelir içindeki payı belirli bir noktaya kadar eşitsizliği azaltırken daha sonra etki tersine dönmektedir.
Ghosh (2022)	10 ülke/1990-2015	Westerlund (2007) Eşbütünleşme Testi ve Dinamik Ortak Korelasyonlu Etkiler Tahmircisi (DCCE)	Askeri harcamaların gelir eşitsizliği üzerindeki etkisi olumsuzdur.
Isiaka vd. (2022)	51 orta gelirli ülke/2005-2015	Panel Eşbütünleşme, Granger Nedensellik ve Sabit Etkiler Modeli	Devletin sosyal harcamaları arttığında gelir eşitsizliği azalmaktadır.
Recepoğlu (2022)	Bağımsız Devletler Topluluğu/1998-2019	Bootstrap Panel Nedensellik	Kamu harcamaları hem ekonomik büyüme hem de gelir eşitsizliği ile yakın ilişkilidir.
Tumovsky ve Erauskin (2022)	80 ülke/1980–2015	GMM	Hükümet harcamalarındaki artış gelir eşitsizliğini azaltır.
Amate-Fortes vd. (2023)	33 Avrupa Ülkesi/2003-2017	GMM	Sosyal yardımların kadınlar ve erkekler arasındaki gelir dağılımı eşitsizliği üzerindeki etkisi azdır.
Başaran (2023)	14 OECD Ülkesi/ 2003-2019	FMOLS ve DOLS	Kamu eğitim harcamalarındaki artış gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.
Cole (2023)	ABD'de 50 eyalet/2006-2015	Sistem GMM	Kamu harcamaları gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.
Dhital vd. (2023)	ABD/1990-2018	Zamanla Değişen Parametrelî Vektör Otoregresif Model (TVP-FAVAR)	Transfer harcamalarındaki şoklar gelir dağılımı eşitsizliğini daha fazla etkilemektedir.
Doğan (2023)	27 OECD Ülkesi/ 2008-2018	Sabit Etkiler Modeli	Kamu eğitim harcamalarındaki artış gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.
Lu (2023)	Çin/2007-2020	Sabit Etkiler ve Eşik Değerli Regresyon	Gelir eşitsizliği düşük olduğunda kamu eğitim harcamaları eşitsizliği azaltırken, gelir eşitsizliği yüksek olduğunda kamu eğitim harcamaları eşitsizliği artırmaktadır.
Popova (2023)	101 ülke/ 1998-	Panel Regresyon	Sosyal harcamalardaki iyileşme gelir

	2017		eşitsizliğini azaltmaktadır.
Velkovska ve Trenovski (2023)	Avrupa Birliği'ne Üye 28 Ülke/2010-2019	Panel VAR	Sosyal harcamalar gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.
Yalçın vd. (2023)	33 OECD Ülkesi/2010-2019	Panel AMG (Augmented Mean Group Estimator) Yöntemi	Kamu eğitim harcamalarındaki artış gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.
Yang (2023)	ABD eyaletleri/2011-2017	Sabit Etkiler Modeli	Sosyal harcamalar gelir eşitsizliği üzerinde önemli bir rol oynamamaktadır.

Ekonometrik Analiz

Çalışmanın analiz kısmında, kamu sosyal harcamalarının gelir eşitsizliği üzerindeki etkisi test edilmektedir. Çalışmanın temel hipotezi "Kamu sosyal harcamaları gelir eşitsizliğini azaltmaktadır." şeklinde kurgulanmıştır. Belirlenen hipotez 2000-2021 dönemine ait yıllık veriler ile OECD ülkeleri için yeni nesil panel veri analizi teknikleri kullanılarak test edilmektedir. Analizlerde kurulan modele dahil edilen değişkenlere ait veri kısıtı nedeniyle 35 OECD ülkesine ait veriler kullanılmıştır. Ülkeler Ek kısmındaki tabloda gösterilmiştir. Örneklem olarak OECD üyesi ülkelerinin temel seçilme nedeni, kamunun sosyal harcamalarına ilişkin düzenli verilerin bu ülke grubu için bulunabilmesidir. Ayrıca bu ülke grubu içinde genelde yüksek gelir grubunda ve düşük gelir eşitsizliğine sahip ülkeler olmakla birlikte orta gelir grubunda ve daha yüksek gelir eşitsizliğine ait ülkelerin olması detayları sonraki kısımda açıklanan uygulanacak analiz tekniği açısından da daha uygun görünmektedir.

Çalışmanın analiz kısmında, öncelikle kurulan hipotez kapsamında kullanılacak değişkenlere ait veri seti ve model tanıtılmakta; ardından, kullanılacak yöntem belirlenmektedir. Yöntem kapsamında uygulanacak testlerin teorik çerçevesi sunulduktan sonra analizlerden elde edilen bulgular yorumlanmaktadır.

Veri Seti ve Model

Kurulan hipotezin test edilmesi aşağıda belirtilen model üzerinden analiz edilmektedir. Modellere dahil edilen değişkenler oluşturulan hipoteze uyumlu olacak şekilde belirlenmiştir. Bu kapsamda, gelir eşitsizliğini temsilen kullanılan Gini Endeksi (GINI) bağımlı değişken ve kamunun sosyal harcamaları (PSE) temel bağımsız değişken olarak belirlenmiştir. Ayrıca gelir eşitsizliği üzerinde etkili olduğu bilinen ekonomik büyüme (EG), yıllık enflasyon oranı (INF), işsizlik oranı (UNER) ve net doğrudan yabancı yatırım girişleri (FDI) değişkenleri de kontrol değişkenler niteliğinde modele eklenmiştir. Modelde kullanılan tüm değişkenler, ilgili literatürde en çok tercih edilen ve ortak veri sorununun yaşanmayacağı değişkenlerdir. Ampirik analizde kullanılan değişkenlere ait açıklayıcı bilgiler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Değişken Tanımları

Değişken	Açıklama	Kaynak
GINI	Gini Endeksi	Standartlaştırılmış Dünya Gelir Eşitsizliği Veritabanı (SWIID)
PSE*	Kamu sosyal harcamalarının GSYH içindeki payı (%)	OECD
EG	Ekonomik büyüme oranı (%)	Dünya Bankası
INF	Enflasyon oranı (GSYH deflatörüne dayalı, %)	Dünya Bankası
UNER	İşsizlik oranı (ILO tahmini, %)	Dünya Bankası
FDI	Net doğrudan yabancı yatırım girişlerinin GSYH içindeki payı (%)	Dünya Bankası

Not: *; Kamu sosyal harcamaları, nakit yardımları ve aynı mal ve hizmet desteklerinin yanında sosyal amaçlı vergi indirimlerini de içermektedir. Bu destekler ise düşük gelirli hanelere, yaşlılara, engellilere, hastalara, işsizlere ve gençlere sunulabilmektedir (OECD, 2023).

Kamu sosyal harcamalarının gelir eşitsizliği üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmada, belirtilen örneklem ile veri aralığında oluşturulan model aşağıdaki gibi kurgulanmıştır.

$$GINI_{it} = \beta_{it} + \beta_1 PSE_{it} + \beta_2 EG_{it} + \beta_3 INF_{it} + \beta_4 UNER_{it} + \beta_5 FDI_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde gösterilen $i=1, 2, 3, \dots, N$ yatay kesit verilerini gösterirken, $t=1, 2, 3, \dots, T$ zaman boyutunu, ε ise hata terimini ifade etmektedir.

Ekonometrik Yöntem

Kamu sosyal harcamalarının gelir eşitsizliği üzerindeki etkisinin 2000-2021 dönemi yıllık verileri ile analiz edildiği çalışmada uygulanan metodolojik sıralama aşağıdaki gibidir;

- Modele dahil edilen değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklerin sunulması ve yorumlanması,
- Kurulan hipotezin test edilmesi amacıyla oluşturulan modelin ilk olarak kantil regresyon yöntemi ile tahmin edilmesi,
- Modelin ayrıca panel sabit etkiler modeli ile tahmin edilmesi ve sonuçların karşılaştırılması.

Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Ekonometrik çalışmalarda analizlere geçilmeden önce modele dahil edilen değişkenlere ait ayrı ayrı tanımlayıcı istatistiklerinin sunulması ve yorumlanması gerekmektedir. Buna göre değişkenlerin inceleme altındaki dönemde meydana gelen değişimleri görülmekte ve bu değişimler üzerinden yorumlar yapılabilmektedir. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	GINI	PSE	EG	INF	UNER	FDI
Ortalama	31.167	19.92	2.344	2.723	7.590	5.152
Maksimum	50.700	19.95	24.370	52.980	24.470	138.215
Minimum	22.100	4.391	-14.839	-9.654	2.010	-57.532
Std. Hata	5.462	5.462	3.418	3.958	4.044	12.398
Çarpıklık	1.177	-0.247	-0.596	6.451	1.747	4.029
Basıklık	4.641	2.725	8.631	71.268	6.968	36.230
Jarque-Bera	258.194	10.043	1039.493	151445.8	876.960	36683.63
Olasılık	0.000	0.007	0.000	0.000	0.000	0.000
Gözlem Sayısı	753	753	753	753	753	753

Tanımlayıcı istatistiklerin yer aldığı Tablo 3'e göre GINI, INF, UNER ve FDI değişkenlerinin sağa çarpık; PSE ve EG değişkenlerinin sola çarpık bir dağılım izlediği belirlenmiştir. Literatürde değişimle birlikte genellikle -1.5 ve +1.5 aralığı baz alınarak normal dağılım olup olmadığı çarpıklık ve basıklık değerlerine göre değerlendirildiğinde, çarpıklık değerlerine göre INF, UNER ve FDI değişkenlerinin normal dağılmadığı görülmüştür. Basıklık değerine göre ise hiçbir değişkenin normal dağılıma sahip olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca değişkenlerin normal dağılıma sahip olmadığını belirlemek için uygulanan diğer bir test olan Jarque-Bera Test sonuçlarına göre değişkenlerin hiçbirinin normal dağılım sergilemediği görülmüştür. Bu durum, EKK Yöntemi ile yapılan katsayı tahminlerinin tutarsız sonuçlar vereceğini göstermektedir. Dolayısıyla kantil regresyon ile katsayı tahminlerinin yapılmasının tutarlı ve sağlam sonuçlar vereceğine karar verilmiştir.

Panel Kantil Regresyon ve Statik Panel Veri Analizi

Kamu sosyal harcamalarının gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla uygulanacak katsayı tahmini için, değişkenlerin normal dağılmadığı tespit edildiğinden Koenker ve Basset Jr (1978) tarafından geliştirilen ve farklı alanlarda doğrusal ve doğrusal olmayan modellerin istatistiksel analizlerinde yaygın

bir şekilde kullanılan Panel Kantil Regresyon Analizi uygulanmıştır. Kantil Regresyon Modeli, bağımlı değişkenin koşullu kantilleri ile açıklayıcı değişkenler arasında bir regresyon analizi yapar ve tüm kantiller için katsayı tahmininin elde edilmesini sağlar. Bu model, değişkenler normal dağılmadığı durumda EKK tahmincisine göre daha güçlü ve etkin katsayı tahminleri yapılmasına imkân tanımaktadır. Çünkü böyle bir durumda regresyon tahmini için EKK yöntemi kullanılırsa, ekonomik değişkenlerin çarpık dağılımı göz ardı edilebilmektedir. Değişkenler sola veya sağa çarpık olduğunda, kantil regresyon sayesinde dağılım tam olarak karakterize edilebilir ve kapsamlı bir analiz elde edilebilir. Panel kantil regresyon modelinin matematiksel gösterimi aşağıdaki gibidir:

$$y_{it} = x_{it}b_{\theta i} + \mu_{\theta it}, \quad 0 < \theta < 1 \quad (2)$$

Denklem (2)'de y bağımlı değişken ve x açıklayıcı değişkenler vektörüdür. μ , koşulsal kantil dağılımın sıfır olduğu tesadüfi hatadır. $Quant_{i\theta}(y_i/x_i)$, tanımlanan değişkenin kantil değeridir. β_{θ} ise θ 'nci regresyon kantilidir ve aşağıdaki formül ile çözülür:

$$\min \sum_{y_{it} \geq x'_{it}\beta} \theta |y_{it} - x'_{it}\beta| + \sum_{y_{it} < x'_{it}\beta} (1 - \theta) |y_{it} - x'_{it}\beta| \quad (3)$$

θ farklı değerlere eşit olduğunda, farklı parametre tahminleri elde edilmektedir (Xu ve Lin, 2018: 449; Salari vd. 2021: 49632-49634).

Çalışmada kantil regresyon analizinin yanı sıra karşılaştırma yapabilmek amacıyla statik panel veri analiz yönteminden de yararlanılmıştır. Bu çalışmada uygulanacak statik panel veri analiz yöntemlerinden biri olan sabit etkiler modeline göre eğim katsayıları tüm birimler için aynı kabul edilirken, sabit terimde zamana ya da birimlere has özelliklerden dolayı ortaya çıkan farklılıklar göz önünde bulundurulur. Ayrıca bu modellerde bağımsız değişkenlerin hata terimi ile korelasyon içinde olmadığı varsayımı söz konusu olup, birim etki ve bağımsız değişkenlerin korelasyonlu olmasına izin verilmektedir (Hill vd., 2011: 543; Gujarati ve Porter, 2007, 593-612; Tatoğlu 2013: 80). Kantil regresyon ve sabit etkiler modeli yardımıyla yapılan katsayı tahmin sonuçları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Katsayı Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Kantiller					Sabit Etkiler*
	0.10	0.25	0.50	0.75	0.90	
PSE	-0.196 ^a (0.000)	-0.411 ^a (0.000)	-0.475 ^a (0.000)	-0.692 ^a (0.000)	-0.818 ^a (0.000)	-0.036 ^a (0.005)
EG	-0.104 (0.245)	-0.146 ^a (0.010)	-0.156 ^a (0.001)	-0.295 ^a (0.000)	-0.386 ^a (0.001)	-0.002 (0.845)
INF	-0.008 (0.917)	0.140 ^a (0.004)	0.158 ^a (0.000)	0.196 ^a (0.000)	0.306 ^a (0.003)	0.044 ^a (0.000)
UNER	0.097 (0.170)	0.379 ^a (0.000)	0.299 ^a (0.000)	0.275 ^a (0.000)	0.474 ^a (0.000)	0.087 ^a (0.000)
FDI	0.009 (0.706)	-0.024 ^c (0.092)	-0.052 ^a (0.000)	-0.066 ^a (0.000)	-0.060 ^b (0.050)	-0.004 ^c (0.092)
Sabit	28.880 ^a (0.000)	34.062 ^a (0.000)	38.336 ^a (0.000)	46.000 ^a (0.000)	49.371 ^a (0.000)	31.127 ^a (0.000)

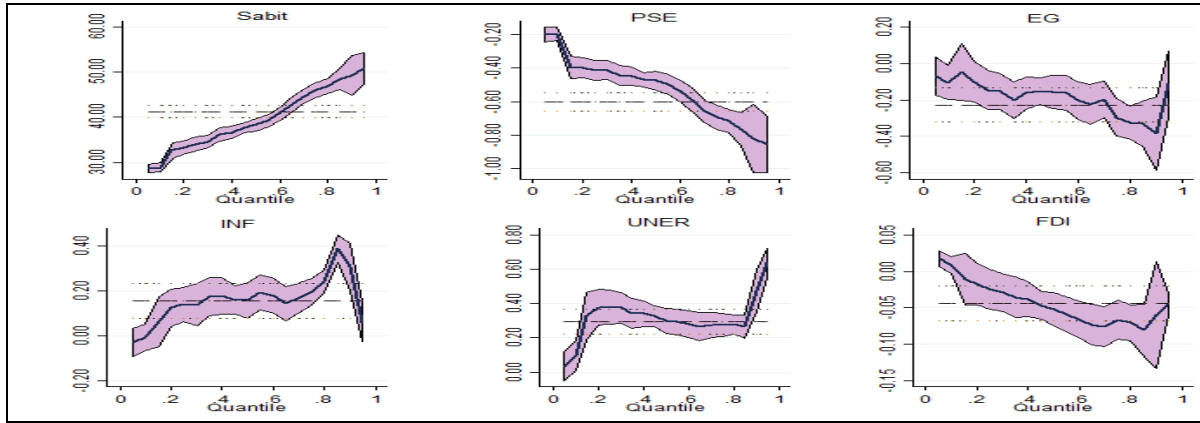
Not: a, b ve c; sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir. * Sabit etkiler modeli kapsamında Driscoll-Kraay dirençli tahmincisi ile katsayı tahminleri gerçekleştirilmiştir.

Tablo 4'te gösterilen sonuçlara göre çalışmanın temel bağımsız değişkeni olan kamu sosyal harcamalarının (PSE) gelir eşitsizliğinin temsilcisi GINI değişkeni üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Tüm kantillerde etkinin yönünün negatif olduğu yani PSE'deki artışın gelir eşitsizliğini azalttığı görülmüştür. Ayrıca kantil değeri arttıkça yani bağımlı değişkenin düşük değerlerinden yüksek değerlerine doğru gidildikçe etkinin gücünün de arttığı belirlenmiştir. Örneğin, 0.10 kantildeki ülke grubunda PSE değişkenindeki %1'lik artış GINI değişkenini 0.196 birim azaltırken 0.90 kantildeki ülke grubunda 0.818 birim azaltmaktadır. Yani gelir eşitsizliğinin daha yüksek olduğu ülkelerde PSE'deki artış eşitsizliğin az olduğu ülkelere oranla gelir eşitsizliğini daha yüksek hızda azaltmaktadır. Elde edilen bu sonuçlar teorik ve ampirik beklentilere uygundur. Değişkenlerin normal dağıldığı varsayımı ile kullanılan statik panel veri analizi yöntemlerinden sabit etkiler modeli tahmincisine göre de kantil regresyon sonuçlarına benzer şekilde PSE'deki artışın gelir eşitsizliğini azalttığı sonucuna varılmıştır. Ancak etkinin gücü çok daha düşük çıkmıştır.

Gelir eşitsizliğinin önemli bir belirleyicisi olduğu için analize dahil edilen ve ekonomik büyümeyi temsil eden EG bağımsız değişkeninin de beklentiler yönünde GINI değişkenini negatif yönde etkilediği yani gelir eşitsizliğini azalttığı gözlenmiştir. Ayrıca 0.10 kantil haricinde kantil değeri arttıkça etkinin gücünün de arttığı elde edilen bulgular arasındadır. Yani gelir eşitsizliğinin daha yüksek olduğu ülkelere ekonomik büyümenin gelir eşitsizliğini azaltıcı etkisinin daha kuvvetli olduğu bulunmuştur. Sabit etkiler modeli tahmincisine göre ise EG değişkeninin istatistiki olarak anlamsız etkilere sahip olduğu sonucu elde edilmiştir. Enflasyonu temsil eden INF değişkeninin bağımlı değişken GINI üzerinde 0.10 kantil dışında anlamlı ve pozitif yönlü etkilerde bulunduğu belirlenmiştir. Buna göre kantil değeri arttıkça enflasyonun gelir eşitsizliği üzerindeki pozitif olan etkisi artmaktadır. Yani gelir eşitsizliğinin daha yüksek olduğu ülkelere enflasyonun gelir eşitsizliğini artırıcı etkisi daha güçlüdür. Sabit etkiler modeli tahmincisine göre de INF değişkeninin GINI değişkeni üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkilere sahip olduğu sonucu elde edilmiştir. Ancak bu yöntemle göre etkinin gücünün kantil regresyon sonuçlarına göre zayıf olduğu görülmektedir. İşsizlik oranını gösteren UNER bağımsız değişkeninin de 0.10 kantil dışında GINI üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkilere sahip olduğu saptanmıştır. Buna göre işsizlikteki artış gelir eşitsizliğini artırmaktadır. Ayrıca medyan değerine kadar etkinin gücünün azaldığı ancak sonraki 0.75 ve 0.90 kantillerde bu olumsuz etkinin giderek arttığı elde edilen bulgular arasındadır. Sabit etkiler modeli sonuçlarına göre UNER değişkeninin benzer şekilde GINI değişkeni üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkilere sahip olduğu sonucu elde edilmiştir. Ancak bu yöntemle göre de etkinin gücünün daha zayıf olduğu açıkça görülebilmektedir. Son olarak net doğrudan yabancı yatırım girişlerini temsil eden FDI değişkeninin de 0.10 kantil dışındaki tüm kantillerde GINI bağımlı değişkeni üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkilerde bulunduğu tespit edilmiştir. Etkinin yönünün ise tüm kantillerde negatif olduğu yani gelir eşitsizliğini azaltıcı yönde olumlu olduğu gözlenmiştir. Sabit etkiler modeli sonuçları da kantil sonuçlarına uygun şekilde FDI değişkenindeki artışın GINI değişkenini azalttığı yani gelir eşitsizliğini azalttığını ortaya koymuştur. Ancak diğer değişkenlerdeki durumun benzeri burada da söz konusudur. Buna göre etkinin gücü kantil sonuçlarının yanında oldukça zayıf kalmıştır.

Elde edilen sonuçlar ışığında iki tahmin yöntemi karşılaştırıldığında; kantil regresyon sonuçları bağımlı değişkenin farklı değerleri üzerinde bağımsız değişkenlerinin etkisi hakkında daha ayrıntılı bilgi verdiği için daha açıklayıcı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca sabit etkiler modeli tahmincisine göre anlamsız etkilerde bulunduğu belirlenen ekonomik büyümenin temsilcisi EG değişkeninin kantil regresyon sonuçlarına göre 0.10 kantil dışında anlamlı etkilere sahip olduğu görülmüştür. Son olarak Kantil Regresyon sonuçları, değişkenlerin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisinin sabit etkilerden elde edilen sonuçlara göre daha güçlü olduğunu göstermiştir. Ayrıca tanımlayıcı istatistiki verilerin sunulduğu kısımda değişkenlerin normal dağılmadığı ortaya konulduğundan kantil regresyon sonuçlarının daha doğru bilgiler sunduğu kabul edilebilmektedir. Dolayısıyla politika önerileri kantil regresyon analizi sonuçlarına göre yapılacaktır.

Yukarıda tablosal olarak gösterilen ve yorumları yapılan bağımsız değişkenlerin gelir eşitsizliği üzerindeki etkileri grafiksel olarak Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. Panel Kantil Regresyon Sonuçları

Şekil 1’den de görüleceği gibi, temel bağımsız değişken kamu sosyal harcamalarının temsilcisi PSE’nin gelir eşitsizliği üzerindeki negatif etkisi kantil değerleri yükseldikçe artmaktadır (trend çizgisi aşağı doğru hızla inmektedir). Ekonomik büyümenin temsilcisi EG’nin negatif etkisi de 0.90 kantile kadar artarken bu kantilden sonra yani en yüksek gelir eşitsizliğine sahip ülkelerde azalmaktadır (trend çizgisi aşağı yönlü hareket edip, 0.90. kantilden itibaren yukarı doğru çıkmaktadır). Enflasyonu gösteren INF değişkeninin bağımlı değişken üzerindeki pozitif etkisi önce hızla yükselip medyan değerlerinde yatay bir seyir izlerken daha yüksek kantillerde etkinin gücü artmakla birlikte en yüksek kantillerde aniden düşüş göstermektedir. İşsizliği gösteren UNER değişkeninin gelir eşitsizliğini artırıcı etkisi en alt kantillerde hızla artıp bağımlı değişkenin ortalama düzeylerine yaklaştıkça azalmakta ve en yüksek kantilde tekrar güçlü bir artış göstermektedir. Son olarak net doğrudan yabancı yatırımları temsil eden FDI değişkeninin bağımlı değişken üzerindeki negatif yönlü etkisi gelir eşitsizliğini azaltıcı etkisi kantil düzeyi büyüdükçe artmaktadır. Sadece en yüksek kantilde yani gelir eşitsizliğin en yüksek olduğu ülkelerde etkinin gücü zayıflamaktadır.

Sonuç

Gelir eşitsizliğinin yüksek olması çeşitli şekillerde toplumsal refahı ve dolayısıyla kalkınmayı olumsuz yönde etkilemektedir. Sürdürülebilir kalkınma için olmazsa olmaz şartlardan biri gelir eşitsizliğinin azaltılarak gelirin adil dağıtılmasını sağlamaktır. Bir ülkede toplumun küçük bir kesiminin milli gelirin çoğunluğuna sahip olması, yoksulluğun artmasına ve eğitim, sağlık gibi çeşitli konularda önemli dengesizliklerin ortaya çıkmasına yol açarak sosyal, siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların şiddetlenmesine neden olmaktadır. Bu bakımdan gelir eşitsizliği, sadece politika yapımcılar tarafından değil sosyal bilimlerin pek çok alanından araştırmacıların üzerinde önemle durduğu konulardan biridir. Dolayısıyla pek çok ülkede çeşitli politikalar uygulanarak gelir eşitsizliğinin azaltılması için büyük uğraşlar verilmektedir.

Çalışmada, OECD ülkelerinde kamunun sosyal yardım harcamalarının gelir eşitsizliğini azaltıcı etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Bu kapsamda 2000-2021 dönemi göz önünde bulundurularak yeni tekniklerle panel veri analizi yapılmıştır. Kamu sosyal harcamalarının yanında gelir eşitsizliği üzerindeki önemli etkilere sahip bazı değişkenler de analize dahil edilmiştir. Değişkenlerin normal dağılmadığının tespit edilmesinin ardından uygulanan panel kantil regresyon analizi neticesinde, beklendiği gibi kamu sosyal harcamalarının gelir eşitsizliğini azaltıcı etkilerde bulunduğu ve bu etkilerin gelir eşitsizliğinin daha yüksek olduğu ülkelerde daha güçlü olduğu belirlenmiştir. Karşılaştırma yapmak amacıyla uygulanan statik panel veri analiz tekniklerinden sabit etkiler modeline ait tahminlerin de bu sonucu desteklediği bulunmuştur. Ayrıca ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı girişlerindeki artışın gelir eşitsizliğini azalttığı ancak enflasyondaki ve işsizlikteki artışın gelir eşitsizliğini artırdığı da tespit edilmiştir.

1980'lerden itibaren uygulanmaya başlayan neoliberal politikalar ve özellikle 1990'lardan itibaren ortaya çıkan finansal serbestleşmeye bağlı olarak yaşanan ekonomik krizler her kesimden insanı etkileyerek gelir eşitsizliğinin ve yoksulluğun artmasına neden olmuştur. Ekonomik krizlerin bir daha yaşanmaması ve yaşansa da etkilerinin sınırlanması için devletin önemli görevlerinin olduğu bu süreçte bir kez daha ortaya çıkmıştır. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar da bu durumu destekler şekilde devletin sosyal yardım harcamalarının gelir eşitsizliği üzerinde ne denli önemli olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla dünyada hızlı küreselleşme sürecinde gelir eşitsizliğinin arttığı bir dönemde, toplumsal refahı korumak ve artırmak amacıyla önemli bir politika aracı olan sosyal yardım harcamalarının devletler tarafından etkin şekilde kullanılarak kapsamının genişletilmesi ve miktarının artırılması gerekmektedir. Bunun yanında sürdürülebilir ekonomik büyüme yakalanarak doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye çekilmesi, işsizliğin azalmasına toplam gelirin artmasına ve sonuç itibarıyla doğru politikaların uygulanması ile gelir eşitsizliği sorununun hafiflemesine önemli katkılarda bulunacaktır.

Devlet harcamaları yoluyla gerçekleşen mali transfer harcamalarının eşitsizlikleri azaltıcı etkisi hükümetin doğru miktar veya harcama yüzdesini tahsis edebilmesine bağlıdır. Politika yapıcılar, hükümet harcamalarını eğitim, sağlık, askeri ve kalkınma harcamaları olarak ayırım yaparken, gelir eşitsizliğini hafifletmek için hangi tür harcamaları bir araç veya yeniden dağıtım önlemi olarak kullanacağına iyi karar vermesi gerekmektedir. Gelir dağıtım politikalarının amacına ulaşması için devlet harcamalarının verimli bir şekilde kullanılması da hayati öneme sahiptir.

Son söz olarak bu çalışmanın daha sonra yapılacak potansiyel araştırmalarda üstesinden gelinebilme ihtimali olan bazı kısıtları içerdiğini belirtmek faydalı olacaktır. Daha eski verilerin temin edilmesi durumunda tarihi olarak geriye dönük veya gelecek tahmini sunan daha uzun serilerin elde edilmesi araştırmayı daha kapsamlı hale getirecektir. Zaman bakımından uzun verilerin gelişme düzeyi farklı ülke ya da bölge gibi alt gruplar açısından da kullanıma sunulması durumu daha geniş tahminler yapmaya katkı sunacaktır. Ek olarak gelir eşitsizliğini ölçen farklı ölçüm metotları ile tahmin denemeleri yapılarak araştırma detaylandırılabilir.

Etik Beyanı: Bu makalede hiçbir insan çalışması sunulmamıştır.

Yazar Katkıları: Giriş, teori, literatür %55 birinci yazar; ekonometrik analiz, bulgular ikinci yazar %45

Çıkar Çatışması: Yazarlar, araştırmanın potansiyel bir çıkar çatışması olarak yorumlanabilecek ticari veya finansal ilişkilerin yokluğunda yürütüldüğünü beyan etmektedirler.

Kaynaklar

- Afonso, A., Schuknecht, L. ve Tanzi, V. (2008), *Income distribution determinants and public spending efficiency*, ECB Working Paper, 861, European Central Bank, Frankfurt am Main.
- Afonso, A., Schuknecht, L. ve Tanzi, V. (2010), *Income distribution determinants and public spending efficiency*, *The Journal of Economic Inequality*, 8(3), 367-389.
- Aksoğan, G. ve Elveren, A. (2012), Türkiye'de savunma, sağlık ve eğitim harcamaları ve gelir eşitsizliği (1970-2008): Ekonometrik bir inceleme, *Sosyoekonomi*, 17(17), 264-280.
- Aktaş, E.E., ve Dokuzoğlu, S. (2021), Sosyal transfer harcamaları-gelir eşitsizliği ilişkisi: Karşılaştırmalı panel nedensellik analizi, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 59, 119-140.
- Alamanda, A. (2020), The effect of government expenditure on income inequality and poverty in Indonesia, *Info Artha*, 4(1), 1-11.
- Amate-Fortes, I., Guarnido-Rueda, A., Martinez-Navarro, D. ve Oliver-Marquez, F. J. (2023), Are European social spending policies effective in the fight against gender inequality?, *Journal of Contemporary European Studies*, 1-15, <https://doi.org/10.1080/14782804.2023.2208525>.

- Anderson, E., Jalles D'Orey, M.A., Duvendack, M. ve Esposito, L. (2017), Does government spending affect income inequality? A meta-regression analysis, *Journal of Economic Surveys*, 31(4), 961-987.
- Başaran, N. (2023), Kamu eğitim harcamalarının gelir dağılımına etkisi: OECD ülkeleri üzerine bir uygulama, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 7(2), 278-294.
- Blancheton, B. ve Chhorn, D. (2021), Government intervention, institutional quality, and income inequality: Evidence from Asia and the Pacific, 1988–2014, *Asian Development Review*, 38(1), 176-206.
- Boratav, K. (1963), Gelir dağılımı ve tüketim eğilimi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 18(01), 15-61.
- Boratav, K. (1972), *100 soruda gelir dağılımı: kapitalist sistemde, Türkiye’de, sosyalist sistemde*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bulut, E., Yayla, N., Yaraşır, S., ve Çeviş, İ. (2019), *Maliye politikalarının gelir dağılımı üzerindeki etkisi: Panel veri analizi*, In Icoae Vi International Conference on Applied Economics and Finance & Extended With Social Sciences. Bandırma Onyedü Eylül University, 247-262, November 16-17 2019, Burhaniye/Bandırma.
- Caminada, K. ve Goudswaard, K. (2001), International trends in income inequality and social policy, *International Tax and Public Finance*, 8, 395-415.
- Chancel, L., Piketty, T., Saez, E. ve Zucman, G. (2022), *World inequality report 2022*, Harvard University Press.
- Cheng, X. (2015), *The dynamic relationships between public spending, economic growth and income inequality in China*, Degree of Doctor of Philosophy, University of Hertfordshire.
- Cho, C. ve Lee, D.J. (2022), *Public expenditures and inequality in Asia-Pacific: Understanding the relationship*, MPFD Policy Brief, 124, ESCAP, Bangkok.
- Cole, I. M. (2023), The political economy triangle of government spending, interest-group influence, and income inequality: Evidence and implications from the US states, *Economics & Politics*, 35(3), 1122-1176.
- Darvas, Z. (2020), Economic growth and income distribution implications of public spending and tax decisions, *Society and Economy*, 42(4), 351-365.
- Dayar, H. ve Akıncı, A. (2020), “Kamu Sosyal Transfer Harcamalarının Kişisel Gelir Dağılımına Etkisi”, *Maliye Dergisi*, 179, 172-185.
- Dhital, S., Jiang, S. ve Reese, J. (2023), Effects of monetary and government spending policy on economic inequality”, *Journal of Macroeconomics*, 77, 103547.
- Dibo, M. (2022), Kamu sosyal harcamaları ve gelir eşitsizliği: OECD ülkeleri kapsamında bir analiz, *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 7(2), 1-16.
- Doğan, M. (2023), Kamu eğitim harcamalarının gelir eşitsizliği ve istihdamla ilişkisinin panel veri yöntemiyle analizi”, *Maliye Dergisi*, 184, 171-196.
- Doumbia, D. ve Kinda, M.T. (2019), *Reallocating public spending to reduce income inequality: Can it work?*, IMF Working Paper, WP/19/188, International Monetary Fund, Washington.
- Erçakar, M.E. ve Güvenoğlu, H. (2018), Türkiye’de gelir dağılımı ve sosyal koruma harcamalarına bir bakış, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2018(1), 38-53.
- Eroğlu, N., Altaş, D., Turgut, Ü.N. ve Ulu, M.İ. (2017), OECD ülkelerinde sosyal yardım harcamalarının gelir dağılımına etkisi: Panel veri analizi, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 335-354.

- Fotros, M. H., Alizadeh, M. ve Ahmadvand, N. (2020), Optimal amount of government expenditure components with the goal of reducing income inequality (The case of Iran), *Iranian Journal of Economic Studies*, 9(1), 117-146.
- Ghosh, S. (2022), Analysing the nexus between income inequality and military expenditure in top ten defence expenditure economies, *Quality & Quantity*, 56(2), 689-712.
- Gujarati, D.N. ve Porter D.C. (2007), *Basic econometrics*, New York: McGraw Hill Educations.
- Guzi, M. ve Kahanec, M. (2018), *Income inequality and the size of government: A causal analysis*, IZA Discussion Paper Series, 12015, IZA Institute of Labor Economics, Bonn.
- Harun, M. ve Loo, S.Y. (2023), *Public expenditure and income distribution in Malaysia*, London: Routledge Taylor & Francis.
- Hill, R.C., Griffiths, W.E. ve Lim, G.C. (2011), *Principles of econometrics*, West Sussex: John Wiley & Sons.
- Isiaka, A., Mihailov, A. ve Razzu, G. (2022), *Reallocating government spending to reduce income inequality: Panel data evidence from the middle-income countries*, GEAR Reading Discussion Paper, 2022-08, Department of Economics University of Reading Whiteknights, United Kingdom.
- İlgün, M. F. (2015), Kamu sosyal harcamalarının gelir dağılımı üzerindeki etkisi: oecd ülkelerine yönelik panel veri analizi, *Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences*, 17(4), 493-516.
- İnam, B. (2019), *Sosyal harcamaların gelir dağılımı üzerindeki etkisi: Türkiye örneği*, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye.
- Jianu, I. (2020), *The impact of government health and education expenditure on income inequality in European Union*, In: International Finance and Banking Conference FIBA 2018, XVIth Edition, Theoretical and Applied Economics. Special Issue, General Association of Economists From Romania (GAER), Bucharest, 121-134.
- Köse, S. ve Güven, A. (2007), Government education expenditures and income inequality: Evidence from provinces of Turkey, *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 10(1), 79-101.
- Koenker, R. ve Basset Jr. G.S. (1978), Regression quantiles, *Econometrica*, 46, 33-50.
- Lu, Z. (2023), *The nonlinear effects of public education expenditure on income inequality: A panel threshold regression analysis of 31 provinces in China*. In Proceedings of the 3rd International Conference on Big Data Economy and Information Management, BDEIM 2022, December 2-3, 2022, Zhengzhou, China.
- Niehues, J. (2010), *Social spending generosity and income inequality: A dynamic panel approach*, IZA Discussion Papers, 5178, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit Institute for the Study of Labor, Berlin.
- OECD (2023), *Social spending*, 01.07.2023 tarihinde. <https://data.oecd.org/social-exp/social-spending.htm...> adresinden alındı.
- Padhan, H., Haouas, I., Hammoudeh, S. ve Tiwari, A.K. (2020), Nonlinear analysis of government expenditure and tax rate on income inequality in India, *Journal of Public Affairs*, 22(3), 2-14.
- Popova, D. (2023), Impact of equity in social protection spending on income poverty and inequality, *Social Indicators Research*, 169(1-2), 697-721.
- Ray, D. ve Linden, M. (2018), Health, inequality and income: A global study using simultaneous model, *Journal of Economic Structures*, 7(1), 1-28.
- Recepoğlu, M. (2022), Public expenditures, economic growth and income inequality: Empirical evidence from the commonwealth of independent states, *Journal of Economic Policy Researches*, 9(2), 293-314.

- Salari, T.E., Roumiani, A. ve Kazemzadeh, E. (2021), Globalization, renewable energy consumption, and agricultural production impacts on ecological footprint in emerging countries: Using quantile regression approach, *Environmental Science and Pollution Research*, 28(36), 49627-49641.
- Sánchez, A. ve Pérez-Corral, A.L. (2018), Government social expenditure and income inequalities in the European Union, *Hacienda Pública Española*, 227(4/2018), 133-156.
- Sidek, N.Z.M. (2021), Do government expenditure reduce income inequality: Evidence from developing and developed countries, *Studies in Economics and Finance*, 38(2), 447-503.
- Sylwester, K. (2002), Can education expenditures reduce income inequality?, *Economics of Education Review*, 21(1), 43-52.
- Şantaş, G., Demirgil, B. ve Şantaş, F. (2019), Sağlık harcamaları-gelir dağılımı ilişkisi: Türkiye için bir ARDL sınır testi yaklaşımı, *Journal of Management & Economics Research*, 17(1), 412-427.
- Şengür, M. (2020), Gelir eşitsizliği ve ekonomik büyüme ilişkisi: geçiş ekonomileri üzerine panel veri analizi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 331-346.
- Taş, S., Örnek, İ. ve Aksoğan, G. (2013), Türkiye’de savunma harcamaları, büyüme ve gelir eşitsizliği, 1970-2008: ekonometrik bir inceleme, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12(3), 659-682.
- Tatoğlu, F.Y. (2013), *Panel veri ekonometrisi*, İstanbul: Beta Yayınevi.
- Topuz, S.G. ve Doğan, E. (2020), Transfer harcamaları ve gelir eşitsizliği ilişkisi: Panel nedensellik analizi ile karşılaştırmalı bir değerlendirme, *İzmir İktisat Dergisi*, 35(3), 549-562.
- Töngür, Ü. ve Elveren, A.Y. (2012), Military expenditures, inequality, and welfare and political regimes: A dynamic panel data analysis, *Economic Research Center*, 12(10), 1-39.
- Trkić-Izmirlija, N. ve Efendić, A. (2013), *Effects of the global economic crisis and public spending on income distribution in Bosnia and Herzegovina*, The wiiw Balkan Observatory Working Papers, 108, The Vienna Institute for International Economic Studies Rahlgasse, Vienna.
- Turnovsky, S.J. ve Erauskin, I. (2022), *Productive government expenditure and its impact on income inequality: evidence from international panel data*, *Review of World Economics*, 158, 1-34.
- Ulu, M. I. (2018), The effect of government social spending on income inequality in OECD: A panel data analysis, *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1(3), 184-202.
- Ulusoy, A., Karakurt, B. ve Akbulut, E. (2015), Eğitim harcamalarının gelir dağılımına etkisi: Türkiye’de yükseköğretim gelir eşitsizliğini giderici işlevi, *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 45-75.
- Velkovska, I. ve Trenovski, B. (2023), Economic growth or social expenditure: What is more effective in decreasing poverty and income inequality in the EU-A panel VAR approach, *Public Sector Economics*, 47(1), 111-142.
- Xu, B. ve Lin, B. (2018), What cause large regional differences in PM2.5 pollutions in China? Evidence from quantile regression model, *Journal of Cleaner Production*, 174, 447-461.
- Yalçın, A.Z., Yılmaztürk, A., ve Yıldız, F. (2023), Kamu eğitim harcamalarının gelir eşitsizliğini azaltıcı etkisi: Seçilmiş OECD ülkeleri örneği (2010-2019), *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 21(48), 248-274.
- Yang, Y. (2023), Does government social spending matter? Exploring How income inequality is associated with charitable giving, *Social Science Quarterly*, <https://doi.org/10.1111/ssqu.13265>.
- Yıldırım, B. ve Şahin, F. (2019), Esping-Andersen’in refah devleti sınıflandırması ve makro sosyal hizmet uygulamaları temelinde Türkiye’nin konumu, *OPUS International Journal of Society Researches*, 11(18), 2525-2554.

Ek: Analiz Edilen 35 OECD Ülkesi

Avustralya	Avusturya	Belçika
Kanada	Çekya	Danimarka
Finlandiya	Fransa	Almanya
Yunanistan	Macaristan	İrlanda
İtalya	Japonya	Güney Kore
Lüksemburg	Meksika	Hollanda
Yeni Zelanda	Norveç	Polonya
Portekiz	Slovakya	İspanya
İsveç	İsviçre	Türkiye
Birleşik Krallık	ABD	Şili
Estonya	İsrail	Slovenya
Letonya	Litvanya	

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

Doğal Kaynak Bağımlılığı ve Makroekonomik Göstergelerin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: MENA Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi

The Effect of Natural Resource Dependence and Macroeconomic Indicators on Economic Growth: Panel
Data Analysis for MENA Countries

Onur YAĞIŞ¹

Geliş Tarihi (Received): 08.02.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 29.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Özet: Küreselleşen dünyada meydana gelen hızlı değişim sürecinde yer alabilmek ülkelerin istediği bir durumdur. Bu doğrultuda sahip olunan doğal kaynakların etkili kullanımı oldukça önemlidir. Bu değişim yaşanırken özellikle gelişmekte olan ülkelerde başarının sağlanabilmesi için ekonomik büyüme sürecinin hızlandırılması gerekmektedir. Ekonomik büyüme hedefi bulunan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler doğal kaynaklarını etkili kullanarak bazı dönemlerde gelişerek refaha ulaşmışlardır. Gelişmiş ülkeler ise etkili doğal kaynak kullanımı sağlayarak bu seviyeye ulaşmıştır. Varolan doğal kaynak kapasitesi iktisadi büyüme ve kalkınma aşamasında önemli bir üretim faktörüdür. Fakat kapasitenin bilinçsiz ve plansız biçimde fazla kullanımı ayrıca diğer tüm olanakların tek faktörle ilgili taraflara aktarım ülkelerin büyüme problemleri yaşamalarına neden olmaktadır. Doğal kaynak kapasitesinin bilinçsiz ve plansız kullanımı ve ekonomik büyümenin kaynak kullanımına dayandırıldığı takdirde doğal kaynak lanetinin geçerli olmasına katkı sağlamaktadır. Bu çalışmada, MENA ülkeleri için 1990-2020 yılları arasında doğal kaynak bağımlılığının ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri panel veri analizi yöntemiyle analiz edilmesi ve literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Doğal kaynak bağımlılığının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine bakıldığında pozitif anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Analizde dâhil edilen makroekonomik göstergeler incelendiğinde ise işgücünde meydana gelen artışların ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve negatif bir etki yarattığı görülmektedir. Nüfus, gayri safi sabit sermaye ve finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi tespit edilmiştir. Bulunan sonuçlardan hareketle doğal kaynak lanetinin geçerli olmadığı, doğal kaynak nimetinin geçerli olduğu söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğal Kaynak Bağımlılığı, Makroekonomik Göstergeler, Ekonomik Büyüme, MENA Ülkeleri, Panel Veri Analizi

&

Abstract: Being able to take part in the rapid change process occurring in the globalizing world is a situation that countries want. In this regard, the effective use of natural resources is very important. While this change is taking place, the economic growth process must be accelerated in order to achieve success, especially in developing countries. Underdeveloped and developing countries that aim for economic growth have developed and achieved prosperity in some periods by using their natural resources effectively. Developed countries have reached this level by ensuring effective use of natural resources. Existing natural resource capacity is an important production factor in the economic growth and development phase. However, unconscious and unplanned overuse of capacity and the transfer of all other opportunities to the relevant parties with a single factor cause countries to experience growth problems. Unconscious and unplanned use of natural resource capacity and if economic growth is based on resource use contributes to the validity of the natural resource curse. In this study, it is aimed to analyze the effects of natural resource dependency and macroeconomic indicators on economic growth for MENA countries between 1990 and 2020 using the panel data analysis method and to contribute to the literature. When looking at the effects of natural resource dependence on economic growth, a positive significant relationship was found. When the macroeconomic indicators included in the analysis are examined, it is seen that the increases in the labor force have a significant and negative impact on economic growth. A significant and positive effect of population, gross fixed capital and financial development on economic growth has been determined. Based on the results, it can be said that the curse of natural resources is not valid, but the blessing of natural resources is valid.

Keywords: Natural Resource Dependence, Macroeconomic Indicators, Economic Growth, MENA Countries, Panel Data Analysis

Atıf/Cite as: Yağış, O. (2024). Doğal Kaynak Bağımlılığı ve Makroekonomik Göstergelerin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: MENA Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 112-131.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Dr., onuryagis@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3457-657X

1. Giriş

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerini etkileyen en önemli kavramlardan biri de ekonomik büyümedir. Bu kavram politik, kültürel ve sosyal alanlarda gelişmeyi ifade etmektedir. Daha çok gelişmekte olan ülkelerle ilgili olan ekonomik büyüme süreci 2. Dünya savaşının ardından ülkeler açısından büyük önem kazanmıştır. Büyüme seviyesi ülkelerde bulunan vatandaşların yaşam standartlarını ve refah düzeyleri bakımından olumlu yâda olumsuz etkilere sahiptir. Bu nedenlerden dolayı ekonomik büyümenin sağlanması ülkelerin öncelikli hedefleri arasında yer almaktadır (Şaşmaz ve Yayla, 2018). Kişi başına düşen milli gelir(2015 sabit ABD doları) dünya ortalaması;1980 yılında 5944,029 dolar, 2000 yılında 7883,516 dolar ve 2023 yılında 11318,74 dolar olarak gerçekleşmiştir (World Bank, 2024).

Ekonomik büyüme, üretim aşamasındaki değişimleri ve sektörler arasındaki kaynakların dağıtımını, yapısal farklılıkları, teknik ve kurumsal sektörlerdeki yenilikleri, üretim ile gelir artışları olmak üzere birçok alanı kapsamaktadır. Ekonomik büyüme yeni bir oluşumun kurulmasını belirtmektedir (Özsoy, 2012). Ekonomik büyüme politik ve sosyal bakımdan gelişmeyle birlikte refah düzeyinin yükselmesini kapsamaktadır. Ekonomik büyüme kalite düzenlemelerine, riskin minimum seviyede olmasına, yenilikçilik ve girişimcilğe odaklanmaktadır (Pınar, 2012).

Farklı etmenlerinde ülkelerin büyüme aşamalarına etkileri olsa da ekonomik faktörlerin etkileri daha fazladır. Bu sebeple yapılan bu çalışmada ekonomik faktörler ele alınmıştır. Ele alınan ekonomik faktörleri; doğal kaynaklar, gayri safi sabit sermaye, nüfus, işgücü ve finansal gelişme olarak sıralamak mümkündür.

Bireylerin gereksinimlerinin karşılanmasına ve toplumsal amaçlara ulaşılmasına imkân veren ayrıca bu girişimlerin yapılmasını kolay hale getiren araçlar doğal kaynaklar olarak ifade edilmektedir. Doğal kaynaklar; doğada insan eli değmeden kendiliğinden oluşmuş ve insanların gereksinimlerini giderebilen kaynaklardan meydana gelmektedir (Başol, vd., 2005; Çınar, 2015).

Toplumlar doğal kaynakların gelişimi ve maddi değer oluşturmaları yoluyla zenginleşebilir ve bu durum ekonomik büyümenin gerçekleştirilebilmesinde olumlu katkılar sağlayabilmektedir. Hem sosyal hem de iktisadi büyüme bakımından doğal kaynakların önemi her geçen gün artmaktadır (Han ve Kaya, 2008). Doğal kaynaklar, sanayileşmenin belirli aşamalarına katkılar sunarak ekonomik büyüme sürecine destek vermektedir. Sanayileşme süreci gerçekleştirildiğinde tarımdan sanayi ekonomisine geçilmektedir. Kentsel yaşam tercih edilmekte ve yeni üretim teknolojileri tercih edilmektedir (Başol vd., 2005; Şaşmaz ve Yayla, 2018).

Doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme yakın ilişki içerisindedir. Doğal kaynaklar büyümenin ilk safhasının gerçekleşmesini sağlar. Eğer doğal kaynaklar verimli bir biçimde kullanılırsa ekonomik büyüme süreci hızlanır. Ülkelerin doğal kaynaklar açısından zengin olmalarının olumlu yanlarının bulunmasının yanı sıra olumsuz yanları da bulunmaktadır. Bu kaynakların ekonomide hangi sektörel alanlarda kullanıldığı ve ülke ekonomisine ne gibi etkilerinin olduğunun araştırılması büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda Sachs ve Warner'in (1995) çalışmalarıyla literatüre kazandırılan Doğal kaynak laneti (The Curse of Natural Resources) konusu büyük etkiler yaratmıştır. Sachs ve Warner (1995) çalışmasında, doğal kaynak zengini ülkelerin ekonomik büyüme oranlarının daha düşük olduğunu verilerle ortaya koymuştur (Ulucak, 2016). Literatürde ise kimi zaman doğal kaynak lanetinin geçerli olduğu kimi zaman ise bu lanetin geçerli olmadığı görülmektedir. Sachs ve Warner (1995), Sala-i-Martin ve Subramanian (2003), Atkinson ve Hamilton (2003), Butkiewicz ve Yanıkkaya (2010) doğal kaynak lanetinin geçerli olduğunu, Lederman ve Maloney (2003), Torres vd. (2012) bu lanetin geçerli olmadığını ortaya koymuşlardır.

Ekonomik büyüme süreci; iktisadi, sosyal, politik, teknolojik ve kültürel vb. olmak üzere karşılıklı etkileşim içerisinde oluşan yapısal değişimlerden oluşmaktadır. Bu yapısal değişimlere ekonomik koşullar ve bunların içerisinde bulunan sermaye birikimi yön vermektedir (Berber, 2006). Ekonomik

büyüme aşamaları toplumun bilinçli bir şekilde istemesi ile oluşmaktadır. Kendiliğinden oluşmayan sermayenin bir masrafı bulunmaktadır (Han, 1999). Yatırım, ekonomik büyüme hızının stratejik faktörü olduğu için sermaye gereksiniminin bilinmesi zorunludur (Han ve Kaya, 2008). Az gelişmiş ülkelerin üretim kapasitelerini artırabilmeleri için yatırım seviyelerini artmaları zorunludur. Dolayısıyla ekonomik büyüme için sermaye birikimini de ele almak gereklidir (Kaynak, 2011). Sermaye birikimi, yatırım ve ekonomik büyümenin pozitif bir ilişki içerisinde olduğu literatür tarafından kanıtlanmaktadır. Bu pozitif etkinin nedeni, tasarrufların sermaye birikimi üzerinde pozitif etki yaratması ve yatırımları fonlaması neticesinde kişi başına düşen milli gelir düzeyinin yükselmesi, istihdam olanakları üzerinde olumlu etki meydana getirmesi, farklı bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını ortadan kaldırması sonucudur (Paolino, 2009; Poveda, 2013).

Ekonomide temel dönüşümlerden birisi ekonomik büyümedir. Bu dönüşüm nüfus ve işgücünün nitelikli eğitimsel özelliklerini, sanayi yapısını, tüm sosyal ve kurumsal yapıdaki değişimi içermektedir. Ekonomik büyüme toplam işgücünün üretimini daha fazla artıracak şekilde değiştirmeyi ve katma değeri yüksek faaliyetlere yönelmeyi hedeflemektedir. Buradan ekonomik büyüme kazanımlarının oluşabilmesinin uzun zaman alabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır (Feldman vd., 2016). Ekonomik büyüme bakımından gelişmekte olan ülkelerdeki en önemli eksiklik işgücünün nitelik eksikliğidir (Altay ve Pazarlıoğlu, 2007). Ekonomik büyüme sadece fiziki sermayeden etkilenmemektedir. Büyüme küresel piyasalara açılmaktan, kalifiyeli işgücü ve bilimden geçmektedir. Beşeri sermaye yeni ürün ve ar-ge faaliyetlerini desteklemesi açısından ekonomik büyümenin motoru olarak kabul edilmektedir. Nüfusa yapılan eğitim ve sağlık yatırımları büyümenin yönünü belirleme bakımından dinamik bir faktördür. Bu durum insani gelişim ve üretim sürecine doğrudan etki etmektedir. Girişimciler büyüme sürecinde önemli bir rol üstlenmektedir. Üretim aşamasında yararlanan bilgi ve araçlar girişimcilerin dinamik davranışlarıyla yakın ilişkilidir (Georgi, 2002).

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında ilişkinin bulunduğu literatür tarafından desteklenmektedir. Bu ilişkinin nedeni; finansal gelişmenin oluşması ile yatırımların fonlanmasının sağlanması ve kaynakların dağılımına tesir etmesi sonucunda ekonomik büyüme üzerinde etkiler yaratmasıdır. Ekonomide çeşitli sektörlerde bulunan tasarruf sahipleri ve yatırım yapmak için kaynak gereksinimine ihtiyacı olan yatırımcı bulunmaktadır. Yatırımcı ve tasarruf sahibi sermaye piyasası kuruluşları vasıtasıyla bir araya gelebilmektedir. Bu bağlamda kaynakların kullanılması ekonomik büyümenin sağlanmasına katkıda bulunabilmektedir (Aktaş, 2006). Tasarrufların etkili kullanımı ve bilgiye ulaşım masrafını azaltması sebebiyle finansal gelişim ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkilere sahiptir. Ekonomik büyüme finansal araçlara olan talebin artmasını sağlayarak finansal gelişimin artmasına olanak sağlamaktadır (Güneş, 2013). Araştırmada incelenen konu bağlamında ele alınan değişkenlerin etkileri yukarıda ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen MENA ülkelerinin her birinin farklı ekonomik ve yapısal özelliklere sahip olmasından ötürü elde edilen sonuçların önemli derecede farklılık yaratabileceği tahmin edilmektedir. Doğal kaynak laneti hipotezinin incelenmesi, bir varsayım olarak alındığında dünyada şuanda gelişmekte olan ülkeler arasında bulunan MENA ülkeleri için durum nedir? Sorusunun cevabını almak için bu araştırmanın yapılması büyük öneme sahip olmuştur. Araştırmada diğer cevabı aranan sorular MENA ülkelerinde; doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerinde etkisi var mıdır?, gayri safi sabit sermayenin ekonomik büyüme üzerinde etkisi var mıdır?, nüfusun ekonomik büyüme üzerinde etkisi var mıdır?, işgücünün ekonomik büyüme üzerinde etkisi var mıdır? Ve finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde etkisi var mıdır? sorularının cevabı aranmaktadır. Analize konu dönem verilerinin ulaşılabilirliğine göre seçilmiştir. Bu araştırmada doğal kaynak laneti hipotezinin yanı sıra makroekonomik diğer etmenlerinde uzun vadeli etkileri ve bu etkilere dair hangi politikaların uygulanmasına yönelik bir tespit yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmada, 1990-2020 döneminde MENA (Orta Doğu ve Kuzey Afrika) ülkeleri için doğal kaynak bağımlılığının ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin panel veri analizi çerçevesinde analiz edilmesi ve

literatüre katkı sunulması amaçlanmaktadır. Çalışmada giriş, literatür taraması, ekonometrik analiz ve sonuç kısımları yer almaktadır.

2. Literatür Taraması

Ekonomik büyümeyi belirleyen faktörler olarak makroekonomik, sosyo-kültürel, politik, yönetsel hukuk ve kurumsal faktörler sıralanabilir. Hem ekonomik büyümenin ilk aşamasını gerçekleştirmeleri bakımından hem de modern ekonominin oluşturulması bakımından doğal kaynakların etkileri her geçen gün artmaktadır. Bu bağlamda yapılan çalışmalar incelendiğinde; doğal kaynaklar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok ulusal ve uluslararası literatür bulunmaktadır. Yapılan araştırmalarda, doğal kaynaklar ile ekonomik büyüme arasında olumlu ve olumsuz ilişkilerin olduğu belirlenmiştir. Ulusal ve uluslararası literatür aşağıda yer almaktadır.

Barbier (2003), çalışmasında 1961-94 yıllarını ele alarak doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Ekonometrik yöntem olarak panel veri analizini ve ülke grubu olarak tropikal gelişmekte olan ülkeleri incelemiştir. Çalışmasının sonucunda ekonomik büyüme ile tarımsal arazi büyümesi arasında ilişki bulunduğunu ortaya koymuştur.

Gylfason ve Zoega (2006), araştırmasında ülkelerin doğal kaynaklara olan düşkünlüklerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Araştırmasının sonucunda, aşırı doğal kaynak düşkünlüklerinin; dış ticareti olumsuz etkilediğine, yatırımlarının azaldığına, refah kayıplarının yaşandığına, politik hakların azaldığına ulaşmıştır.

Philippot (2010), çalışmasında, 1990-2003 dönemini ele alarak panel veri analizinin kullanıldığı çalışmada doğal kaynaklar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Sovyetler Birliği'nden geçiş ekonomilerini ile Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri incelemiştir. Sonuç olarak doğal kaynak nimetinin geçerli olduğunu bulmuştur.

Wen (2011), çalışmasında Çin'in Şansi ilini ele almıştır. Panel veri analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada kömür enerjisi kaynağı ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Çalışmasının sonucunda, kömür enerjisi kaynağı arttığında ekonomik büyüme üzerinde etki oluşturmadığı sonucunu bulmuştur.

Mavrotas, Murshed ve Torres (2011), çalışmasında doğal kaynaklar, kurumsal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki etkileri panel veri analizi tekniği kullanarak analiz etmiştir. Araştırmasında 56 gelişmekte olan ülkeyi 1970-2000 dönemleri için incelemiştir. Sonuç olarak doğal kaynaklara aşırı düşkünlüğün demokrasi ve yönetim üzerinde olumsuz etkilere neden olduğunu ve bu durumda ekonomik büyümeye olumsuz yansıdığını bulmuştur.

Satti, Farooq, Loganathan, ve Shahbaz (2014) çalışmalarında Venezüellaya ait veri setini kullanmıştır. 1971-2011 yıllık verilerini analiz eden yazarlar ARDL sınır testini kullanmışlardır. Araştırma sonucunda doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme arasında negatif bir etki, finansal gelişme, sermaye ve dış ile büyüme arasında pozitif etki bulunmuştur.

Çınar (2015) çalışmasında, 20 gelişmekte olan ülkeye ait veri setini kullanmıştır. 1990-2013 yıllarını kullandığı çalışmasında doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerinde ne gibi etkilerinin olduğunu araştırmıştır. Sonuç olarak doğal sermaye ve ekonomik büyüme arasında hem uzun hem de kısa dönemde pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Çetin ve Ecevit (2015) çalışmalarında 1985-2010 dönemi yıllık verileri ile Sahra Altı ülkeler için araştırmıştır. Yazarlar Pedroni ve Kao eşbütünleşme ve nedensellik testi yöntemlerini kullanmıştır. Araştırma sonucunda, değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin var olduğunu ve enerji tüketimi ile kentleşmenin çevre kirliliğinin temel belirleyicileri olduğu bulunmuştur.

Demiral, Harun ve Emrah (2016), kaynak laneti hipotezi bağlamında 1965-2011 dönemi yıllık verilerini ele alarak panel sabit etiler tekniğini kullanmıştır. Araştırma sonucunda söz konusu hipotezin geçerli olduğu kabul edilmiştir.

Ahmed, Mahalik, ve Shahbaz (2016), doğal kaynaklar, ihracat, sermaye ve işgücünün ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. 1965-2011 yıllık verileri ile İran'a dair araştırma yapan yazarlar Bayer-Hanck eşbütünleşme metodunu kullanmıştır. Araştırma sonucunda kaynak laneti hipotezi kabul edilmiş ayrıca ihracat, sermaye ve işgücünün büyüme üzerinde pozitif etki yarattığı sonucu bulunmuştur.

Ulucak (2016), panel GMM tekniğini kullanarak Avrasya bölgesi için bir çalışma yapmıştır. Araştırmanın sonucu olarak, doğal kaynaklar ile büyüme arasında negatif sermaye ve işgücü ile pozitif ilişki bulmuştur.

Bal ve Akça (2016) çalışmalarında OPEC üyesi yedi ülkeyi ele almıştır. Doğal kaynak zenginliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmada 1980-2011 ele alınmıştır. Çalışma sonucunda doğal kaynaklardan elde edilen gelirlerin ekonomik büyümeyi engellediği sonucuna ulaşılmıştır.

Havranek, Horwath ve Zeynalov (2016), çalışmalarında doğal kaynak zenginliğinin uzun vadeli ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmışlardır. 43 çalışmada rapor edilen 605 tahminden oluşan nicel bir anket çalışması gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda kaynak laneti hipotezinin zayıf olduğunu bulmuşlardır.

Kim ve Lin (2017), çalışmalarında doğal kaynakların ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Heterojen panel eşbütünleşme tekniklerinin kullanıldığı çalışmada, doğal kaynak bolluğu ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki bulunmuşlardır. Gelişmekte olan ülkelere ilişkin çalışmada bol doğal kaynaklara sahip ekonomilerin kıt kaynaklara sahip ülkelere göre daha yavaş gelişme eğiliminde olduğunu bulmuşlardır.

Çetin ve Ecevit (2017), çalışmalarında finansal gelişmenin karbon emisyonları üzerindeki etkisini ekonomik büyümeyi de dahil ederek incelemeyi amaçlamıştır. Çalışma 1960-2011 dönemi yıllık verileri için Zivot-Andrews ve ARDL sınır testi yöntemiyle araştırılmıştır. Araştırma sonucunda, finansal gelişme, ekonomik büyüme ve ticari açıklık karbonu olumlu yönde etkilediği sonucu bulunmuştur.

Çetin, Ecevit ve Yücel (2018) çalışmalarında, kentleşme ile CO₂ emisyonları ilişkisine dair Türkiye'yi ele almışlardır. Çalışmada, 1960-2014 dönemine yıllık verileri kullanılarak eşbütünleşme ve Toda-Yamamoto testi yöntemleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda çevresel Kuznets eğrisinin geçerliliği kabul edilmiştir. Ayrıca CO₂ emisyonlarının ekonomik büyümeden, enerjiden uzun vadede tüketim ve kentleşmeden etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Baloch, Mahmood ve Zhang (2019), çalışmalarında BRICS ülkelerinde 1990'dan 2015'e kadar olan yıllık panel verilerini kullanmışlardır. Kesit bağımlılığa ve heterojenliğe karşı sağlam olan artırılmış ortalama grup (AMG) panel algoritmasının kullanıldığı çalışmada BRICS ülkeleri arasında doğal kaynakların CO₂ emisyonları üzerindeki heterojen etkisini ortaya konulmuştur. Sonuç olarak doğal kaynakların bolluğunun CO₂ 'yi azalttığını ve doğal kaynaklar ile CO₂ arasında nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Ağır ve Türkmen (2020), çalışmalarında 1990-2015 dönemini ele almışlardır. Ekonomik büyüme etkilerinin olup olmadığını incelemek için yenilenebilir ve yenilenemez enerji kaynakları açıklayıcı değişkenlerini modele dâhil etmişlerdir. Yükselen piyasa ekonomilerinin incelendiği çalışma sonucunda, yenilenebilir enerji üretiminin artmasının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz, yenilenemez enerji üretiminin artmasının ise olumlu bir etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır.

Acar ve Topdağ (2020), çalışmalarında kurumsal gelişmenin ve doğal kaynak bağımlılığının ekonomik büyümeye etkilerini incelemiştir. Panel veri analizinin uygulandığı çalışma 2006-2018 dönemi yıllık verilerinden oluşmuştur. 18 OPEC ve MENA ülkelerinin alındığı araştırma sonucunda, nüfus, finansal

gelişme endeksi, brüt sermaye oluşumu, politik istikrar ve hükümet etkinliği ekonomik büyümeyi pozitif, toplam iş gücü ve diğer kurumsal faktörlerin negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Wang ve Junlan (2021), çalışmalarında 2007-2019 dönemini Çin için incelemişlerdir. Enerji inovasyonunun kaynak laneti etkisi üzerindeki etkisini doğrulamak için GMM modelini kullanmışlardır. Çalışma sonucunda, Çin'de "kaynak laneti" hipotezi geçerli olduğunu, doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme'nin pozitif olarak ilişkili olduğunu, teknoloji değişkeni eklendiğinde doğal kaynaklar ekonomik gelişmeyi engellediğini, beşeri sermaye değişkeni eklendiğinde, kaynak lanetinin dışlama etkisi yaptığını bulmuşlardır. Ayrıca sermaye girdisi ve enerji inovasyonu değişkeni eklendiğinde kaynak laneti etkisinin hafifletildiğini bulmuşlardır.

Shi-Zheng, (2022), çalışmalarında doğal kaynakların (toplam doğal kaynak kirası ve doğal gaz kirası) ve ekonomik faktörlerin (enerji ithalatı, ekonomik büyüme ve nüfus artışı) Çin'deki enerji geçişi üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Verileri 1971'den 2019'a kadar dünya kalkınma göstergelerinden (WDI) elde etmişlerdir. Artırılmış Dickey-Fuller (ADF) testi, Phillips-Perron (PP) testi, Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) ve zivot-andrews yapısal otoregresif dağıtılmış gecikme modeli arasında durağanlığı kontrol etmek için kırılma birim kök testi de kullanılmıştır. Ayrıca ARDL sınır testini kullanmışlardır. Sonuç olarak doğal kaynakların (toplam doğal kaynak kirası ve doğal gaz kirası) ve ekonomik faktörlerin (enerji ithalatı, ekonomik büyüme ve nüfus artışı) Çin'deki enerji geçişi ile pozitif bir ilişkisi olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca doğal kaynakların yüksek kullanımı ve yüksek ekonomik büyüme nedeniyle enerji geçişinin temel gereksinim olduğu sonucuna varmışlardır. Bu sonuçların, ülkedeki enerji geçişi ile ilgili kural ve düzenlemeleri formüle ederken enerji sektörü düzenleyicileri için yararlı olduğunu da ilave etmişlerdir.

Corroche vd. (2020), Tiba ve Frikha (2020), Shahbaz vd. (2019), Solarin (2020), Dell'Anno (2020) ve Zhou vd. (2022) doğal kaynak kullanımının ekonomik büyüme üzerinde yavaşlatıcı etki meydana getirdiğini bulmuştur. Kaynak laneti hipotezi kabul edilmiştir.

Rahim, Murshed, Umarbeyli, Kırıkkaleli, Ahmad, Tufail, ve Wahab (2021), 1990-2019 yıllık verilerini kullanarak N11 ülkelerine dair panel veri tekniğini kullanmıştır. Kaynak laneti hipotezinin araştırıldığı çalışma sonucunda, bu hipotezin geçerli olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca dış ticaret, finansal gelişme, teknolojik gelişme ve beşeri sermaye ile ekonomik büyümenin pozitif bir ilişki içerisinde bulunduğu doğrulanmıştır.

Yılanıcı, Türkmen ve Shah (2022), 200-2018 dönemi yıllık verileri ile panel veri analizi tekniğini kullanmıştır. Sermaye, işgücü ve doğal kaynakların ekonomik büyümeye etkilerinin araştırıldığı çalışma sonucunda, tüm panel için kaynak laneti hipotezi kabul edilmemiş, ayrıca işgücü ve sermayenin büyüme üzerinde bir etkisi bulunmamıştır.

Çetin, Aslan ve Sarıgül (2022) çalışmalarında 18 üst-orta gelirli ülke ve 1990-2018 dönemi için AMG yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda finansal gelişmenin ve yenilenebilir enerji tüketiminin CO₂ emisyonunu üzerinde azaltıcı etki oluşturduğu, ekonomik büyümenin, kentleşmenin ve ticari açıklığın çevre kalitesini üzerinde olumsuz etki yarattığı sonucu tespit edilmiştir.

Li, Zhang, Zhao, Sharp, Gu, Xu ve Rao, (2023), Panel ARDL tekniğini kullanarak 2002-2019 dönemi yıllık verilerini kullanarak inceleme gerçekleştirmişlerdir N11 ve BRICS ülkelerinin incelendiği çalışma sonucunda N11 için kaynak laneti hipotezinin kabul edildiğini, BRICS ise kabul edilmediği belirtilmiştir.

Adebayo, Akadiri, Radmehr ve Awosusi (2023) doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Kantil regresyon yönteminin kullanılarak MINT ülkelerinin incelendiği çalışmada 1970-2019 verileri yıllık olarak kullanılmıştır. Çalışma sonucunda doğal kaynak ve büyüme arasında pozitif(kaynak nimeti hipotezi), ve negatif(kaynak laneti hipotezi) etki bulunmuştur

Badeeb Szulczyk, Zahra ve Mukherjee (2023) BRICS ülkeleri üzerine bir çalışma yapmışlardır. 1990-2018 dönemi yıllık verilerinin kullanıldığı araştırma sonucunda, doğal kaynakların ekonomik büyümeye katkılar sunduğunu belirtilmiştir.

Li, Zhang, Alamri, Ageli ve Khan (2023) kantil regresyon yöntemini kullanarak G-7 ülkelerine dair bir araştırma gerçekleştirmiştir. 1990-2020 dönemi yıllık verilerinin kullanıldığı araştırma sonucunda doğal kaynak nimeti hipotezi kabul edilmiştir.

Özcan ve Temiz (2023) ARDL ve KRLS teknikleri yardımıyla 1980-2019 dönemi yıllık verilerini kullanmıştır. Çin'in araştırıldığı çalışmada beşeri sermaye, doğal kaynak ve küreselleşmenin ekonomik büyümeye etkilerini araştırmıştır. Araştırma sonucunda, kaynak nimeti hipotezi kabul edilirken, küreselleşme ve beşeri sermayenin ekonomiye olumlu katkılar sunduğu belirtilmiştir.

Şahin ve Ayyıldız(2023) çalışmalarında, Amerika Birleşik Devletleri için bir araştırma gerçekleştirmiştir. 1990-2020 dönemindeki doğal kaynak bileşenleri ile büyüme arasındaki ilişkiye yönelik olarak eş bütünlük kısa ve uzun vadeli tahminler yöntemleri kullanılmıştır. Uzun ve kısa vadeli bulgular sonucunda, kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğu bulunmuştur.

Çetin , Sarıgül , Topçu , Alvarado Ve Karataşer (2023) çalışmalarında, 1991-2018 dönemi yıllık verilerini ele alarak 14 ekonomi için küreselleşmenin çevre kirliliği üzerindeki etkisini, ekonomik büyüme, finansal gelişme, yenilenebilir enerji tüketimi ve kentleşmeyi ekolojik ayak izi modeline dahil ederek analiz etmişlerdir. AMG tahmincisi, Driscoll-Kraay, PCSE ve FGLS tahmin teknikleri sonucunda küreselleşme ve yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kirliliğini azalttığını, ekonomik büyüme ve finansal gelişmenin çevre kirliliğini artırdığı sonucu bulunmuştur.

Syed, Durani, Kisswani, Alola, Siddiqui, ve Anwar(2024) çalışmalarında, küresel verileri kullanarak jeopolitik risk ortamında kaynak laneti hipotezini test etmeye çalışmıştır. Fourier artırılmış otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) yaklaşımını uygulandığı çalışma sonucunda doğal kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğu sonucu bulunmuştur.

Redmond ve Nasir (2020), Miamo ve Achuo (2022), Wang vd. (2022) kaynak nimeti hipotezinin kabul edildiği araştırma sonuçlarına ulaşmışlardır. Doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerinde destekleyici nitelikte olduğu yazarlar araştırmalarında belirtmiştir.

Doğal kaynak ile ekonomik büyüme araştırmaları literatürü genel olarak incelendiğinde, ekonomik büyüme olarak kişi başına düşen gelirin kullanıldığı görülmüştür. Ekonomik büyüme değişkeni olarak literatürle paralel olarak kişi başına düşen milli gelir değişkeni kullanılmıştır. Çalışmada doğal kaynak bağımlılığı olarak, doğal kaynak kiralari kullanılmıştır. Yapılan bu çalışmada doğal kaynak bağımlılığı ile ekonomik büyüme arasında olumlu bir ilişki bulunmuştur. Yani kaynak nimeti hipotezinin geçerli olduğu kanıtlanmıştır. Literatür incelendiğinde doğal kaynak bağımlılığı ve makro ekonomik değişkenler ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve negatif ilişkilerin bulunduğu görülmektedir. Bu çalışma her bir MENA ülkesi için ayrı ekonometrik bir sonuç vermesi ve 1990-2020 dönemi için ele alınan değişkenler(doğal kaynak bağımlılığı, işgücü, nüfus, gayri safi sabit sermaye ve finansal gelişme) arasındaki ilişkinin elde edilmesi ve sonuçların ortaya konulması bakımından literatürdeki diğer çalışmalardan farklılık göstererek literatüre katkı sağlaması amaçlanmıştır.

3.Ekonometrik Analiz

Ekonometrik analizde, MENA ülkeleri için 1990-2020 dönemi ele alınarak doğal kaynak bağımlılığı ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri panel veri analizi tekniğiyle araştırılmıştır. Yapılan çalışmada verilerine ulaşılabilen MENA ülkeleri içerisinde yer alan Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Umman, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün analize dâhil edilmiştir. Analize konu dönem verilerinin ulaşılabilirliğine göre seçilmiştir. Bu doğrultuda, bağımlı değişken olarak ekonomik büyüme (kişi başına düşen milli gelir, sabit 2015 ABD Doları), bağımsız değişkenler olarak ise iş gücü, nüfus, gayri safi sabit sermaye (\$),doğal kaynak bağımlılığı (doğal kaynak kiralari,%

GSYİH), World Bank(World Development Indicators)'tan ve finansal gelişme modele dahil edilerek IMF (International Monetary Fund) veri tabanından veriler alınmıştır. MENA ülkeleri için doğal kaynak bağımlılığı ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyümeyi etkileri aşağıdaki model yardımıyla incelenmiştir;

$$\text{LN}GDP_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \text{LN}NT_{it} + \alpha_2 \text{LN}NEMP_{it} + \alpha_3 \text{LN}P_{it} + \alpha_4 \text{LN}CT_{it} + \alpha_5 \text{LN}FG_{it} + u_{it} \quad (1)$$

Kurulan modeldeki değişkenler Gylfason ve Zoega (2006), Collier ve Hoeffler (2009), Mavrotas vd. (2011), Acar ve Topdağ(2020) araştırmaları dikkate alınarak seçilmiştir. Bu sebeple ekonomik büyüme (kişi başına düşen milli gelir)(lngdp), doğal kaynak bağımlılığı (doğal kaynak kiralari,% GSYİH)(nt), işgücü(lnemp), nüfus(lnp), gayri safi sabit sermaye (lnct), finansal gelişme(fg), u_{it} kavramı ise hata terimlerini göstermektedir. Kurulan Modelde, ekonomik büyüme, işgücü, nüfus ve gayri safi sabit sermayenin logaritması alınarak modele dâhil edilmiştir. Aşağıda değişkenlere dair özet istatistikleri, varyans büyütme (şişirme) faktörü - VIF, Metodoloji ve analiz bulguları yer almaktadır.

Tablo 1: Özet İstatistikler

	LNGDP	NT	LNEMP	LNP	LNCT	FG
Ortalama	8.429	9.966	15.502	16.612	23.225	0.283
Medyan	8.253	5.533	15.982	17.181	23.208	0.286
Maksimum	10.053	52.040	17.945	19.118	26.327	0.578
Minimum	6.749	0.009	12.297	13.114	20.443	0.047
Standart Hata	0.936	12.104	1.5158	1.5850	1.3705	0.133
Gözlem	310	310	310	310	310	310

Tablo 1’de çalışmada kullanılan değişkenlerden LNCT ortalama değeri diğer değişkenlerin LNGDP, NT, LNEMP, LNP, FG ortalama değerlerinden daha büyüktür. LNCT hem maksimum hem de minimum değerinin en yüksek olduğu değişkendir. Finansal gelişme (FG) değişkeninin maksimum değeri en düşüktür. Standart hatanın en düşük olduğu değişken FG en yüksek olduğu değişken ise NT’dir. Yukarıdaki tabloda değişkenlere ait istatistiki değerlerin ardından VIF testi ile çoklu doğrusal bağlantı sorunu olup olmadığı incelenmiş olup elde edilen sonuçlar Tablo 2’de belirtilmiştir.

Tablo 2: Varyans Büyütme (Şişirme) Faktörü – Vıf

Değişkenler	VIF	1/VIF
LNEMP	8.12	0.123
LNP	3.71	0.269
LNCT	3.63	0.275
FG	1.88	0.531
NT	1.27	0.786
Ortalama VIF	3.72	-

Yukarıdaki tablo 2’de ortalama Varyans şişirme faktörü olarak adlandırılmakta olan VIF testi sonuçları yer almaktadır. Ortalama VIF değeri 5’in altında ($3.72 < 5$) olduğundan çoklu doğrusal bağlantı problemi bulunamamıştır. Ancak LNEMP değişkeni ait Ortalama VIF değeri 8.12 olarak bulunmuştur. Bu değer ($8.12 < 10$) olduğundan çoklu doğrusal bağlantı sorununa rastlanılmamıştır.

Klasik, sabit ve tesadüfi etkiler olmak üzere panel veri analizinde üç türlü model kullanılmaktadır. Farklı spesifikasyon testlerinin uygulanmasıyla bu üç modelden hangisinin uygulanacağına dair kararlar verilebilmektedir. F testi ile klasik model ve sabit etkiler modeli arasındaki ayrım yapılabilmektedir. Klasik ve tesadüfi model arasındaki ayrım ise Breusch-Pagan Testi ile sınanabilmektedir. Bu testlerin ardından tesadüfi etkiler ile sabit etkiler modeline dair karar verme hususunda Hausman testi kullanılabilir. Yapılan testler doğrultusunda çalışmanın sabit etkiler modeli ile anlamlı sonuçlara ulaştığı tespit edilmiştir. Söz konusu modelde öncelikle modelin tahmincileri arasında karar vermek için yapılan F Testi ve Breusch-Pagan LM test sonuçları raporlanmıştır. Ardından sabit veya tesadüfi etkilerin belirlenmesi için Hausman testi uygulanmıştır. Sabit etkiler modeli için değişen varyans testi olarak değiştirilmiş wald testi, birimler arası korelasyon incelemesi için Frees Q Testi, Oto korelasyon sorununun incelenmesi için ise Bhargava, Franzini ve Narendranathan DW-d testi ile Baltagi-Wu LBI testleri gerçekleştirilmiştir. Seriler arasındaki ilişki Driscoll ve Kraay (1998) standart hatalar ile tahmin edilmiş olup verilere dair sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3: Uygun Model Seçimi Ve Temel Varsayım Test Sonuçları

MENA Ülkeleri Uygun Model Seçimi Ve Temel Varsayım Test Sonuçları			
Analiz Türü	Test Türü	Test İstatistiği	
Klasik Model Testi (1)	F Testi	451.89	Olasılık Değeri=0.000***
Klasik Model Testi (2)	Breusch-Pagan Testi	1641.45	Olasılık Değeri=0.000***
Sabit Veya Tesadüfi Etkilerin Belirlenmesi	Hausman	1606.12	Olasılık Değeri=0.000***

Değişen Varyans	Değiştirilmiş Wald Testi	237.31	Olasılık Değeri=0.000***
Birimler Arası Korelasyon	Frees Q Testi	2.265	0.159
			0.111
			0.086
Oto korelasyon	Durbin-Watson	38.88	0.238
	Baltagi-Wu LBI		0.457

Not: *** %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 3'te yer alan F testi sonucuna göre, H0: birim etki yoktur boş hipotezi reddedilmekte ve havuzlanmış en küçük kareler yönteminin uygun olduğu bir başka deyişle "klasik model geçerlidir" şeklinde kurulan sıfır hipotezi [F Testi= 451.89 (Prob > F=0.000)] reddedilmiştir. Sıfır hipotezine karşı sabit etkiler modelinin uygun olduğu H1: birim etki vardır alternatif hipotez kabul edilmiştir. Bu bağlamda sabit etkili modelin uygun olduğu sonucu bulunmuştur. F testi sayesinde kurulan modelde klasik etkiler ya da sabit etkiler hakkında karar verilebilmektedir.

Breusch-Pagan Testi sonucu ise "klasik model geçerlidir" şeklinde kurulan sıfır hipotezinin %1 anlamlılık düzeyinde (BreuschPagan Testi=1641.45,Olasılık Değeri=0.000***) reddedildiğini göstermektedir. Bu durumda modelde klasik model kullanımı mümkün değildir. Bu yüzden Hausman (1978) testiyle sabit yâda tesadüfi etkilerden hangisinin tercih edileceğine karar verilmesi gerekmektedir. Hausman testinde sıfır hipotezi birim\zaman etkisi ile bağımsız değişkenler arasında korelasyon ilişkisinin bulunmadığı yani tesadüfi etkiler modelinin geçerli olduğudur (Tatoğlu, 2020).Yapılan uygulamada Hausman testi sonucunda %1 anlamlılık düzeyinde (Hausman Testi=1606.12,Olasılık Değeri=0.000***)sıfır hipotezi red edilmiştir. Birim\zaman etkisi ile bağımsız değişkenler arasında korelasyon ilişkisini kabul eden H1 hipotezi kabul edilmiştir. Bu yüzden sabit etkiler modeli geçerlidir

Panel veri modellerinde değişen varyans durumu birbirinden farklı birimlerin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Değişen varyans olması durumunda güven aralıkları yanlış sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Sıfır hipotezi eşit varyans durumu geçerli olmasıdır (Tatoğlu, 2016). Değiştirilmiş Wald testi, %1 anlamlılık düzeyinde(Değiştirilmiş Wald Testi Testi=237.31,Olasılık Değeri=0.000***) hipotez red edilmiştir. Başka bir ifadeyle modelde değişen varyans sorunu bulunmuştur.

Otokorelasyon probleminin olup olmadığı araştırmak amacıyla Durbin-Watson ve Baltagi-Wu (1999) LBI testleri uygulanmıştır. Sıfır hipotezinin hata terimlerinde oto korelasyon probleminin olmamasıdır. (Tatoğlu, 2016). D.Watson ve Baltagi-Wu Test sonuçları 0.238 ve 0.457 kritik değer olan 1'den küçük olduğu için modelde otokorelasyon problemi bulunmuştur

Frees Q Testi testiyle birimler arası korelasyon durumu incelenmiştir (Tatoğlu, 2016). Bu teste hesaplanan istatistikleri sonuçlara göre, %90, %95 ve %99 güven düzeyinde Frees test istatistiği kritik değerden büyük olduğundan (2.265 > 0.159, 0.111, 0.086), birimler arası korelasyonun olmadığını ifade eden H0 hipotezi reddedilmekte ve dolayısıyla birimler arasında korelasyonun bulunduğu anlaşılmaktadır. Yapılan analizde yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı, değişen varyans, oto korelasyon ve birimler arası korelasyon durumları mevcuttur. Bu yüzden bir sonraki aşama olarak bu sorunları dikkate alan robust tahminci olarak Driscoll\Kraay dirençli sabit etkiler tahmincisi yöntemi uygulanmıştır ve Tablo 4 'de söz konusu yöntemle dair sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 4: MENA Ülkeleri İçin Driscoll- Kraay Dirençli Sabit Etkiler Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken LNGDP				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	Z	P> z
NT	0.004	0.001	3.23	0.003***
LNEMP	-0.164	0.036	-4.49	0.000***
LNP	0.994	9.099	7.73	0.000***
LNCT	0.139	0.025	5.49	0.000***
FG	0.786	0.095	8.21	0.000***
Sabit Terim	7.198	0.386	18.60	0.000
R ² : 0.7630 Prob χ^2 : 0.0000				

Not: *** %1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir

Yukarıdaki tablo 4'e göre; MENA ülkeleri içerisinde yer alan Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Umman, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün için yapılan doğal kaynak bağımlılığının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine bakıldığında pozitif anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Analizde dâhil edilen makroekonomik göstergeler incelendiğinde ise işgücünde meydana gelen artışların ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve azaltıcı bir etki yarattığı görülmektedir. Nüfus artışlarının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi tespit edilmiştir. Aynı şekilde gayri safi sabit sermaye ve finansal gelişmelerinde ekonomik büyüme üzerinde MENA ülkeleri; Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Umman, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün için pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Doğal kaynak bağımlılığında gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.004 artışa neden olmuştur. İşgücünde gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.16 azalışa neden olmuştur. Nüfusta yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.99 artışa neden olmuştur. Gayri safi sabit sermayede yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.13 artırıcı etki ortaya koymuştur. Finansal gelişmede yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.78 artırıcı bir etki ortaya koymuştur. Bu doğrultuda ele alınan ülke gurubu ve analiz sonucunda doğal kaynak laneti durumu söz konusu değildir. Doğal kaynak nimeti geçerlidir. Bu sonuç literatürde Lederman-Maloney (2003), Torres vd. (2012), Redmond ve Nasir (2020), Miamo ve Achuo (2022), Wang vd. (2022), Özcan ve Temiz (2023), Li vd. (2023), Badeeb vd. (2023), Adebayo vd. (2023), Yılcı vd. (2022) ile benzer sonuca sahiptir. Bulunan sonuçlar Demiral, Harun ve Emrah (2016), Ahmed, Mahalik, ve Shahbaz (2016), Ulucak (2016), Bal ve Akça (2016), Corroche vd. (2020), Tiba ve Frikha (2020), Shahbaz vd. (2019), Solarin (2020), Dell'Anno (2020) ve Zhou vd. (2022) Syed vd. (2024) ile farklı sonuçlara sahiptir.

Panel veri analizi tekniğinde eş bütünleşme ilişkisini dikkate alan testlerden birisi de Westerlund ve Edgerton (2008) tarafından geliştirilen testtir. Bu test yapısal kırılmaları dikkate alması bakımından oluşabilecek birçok problemi ortadan kaldırmaktadır. Bu testin sağlamış olduğu diğer avantajlar, değişen varyansa, otokorelasyona ve spesifik trendlerin bulunması durumunda dahi etkili sonuçlar verebilmesidir (Westerlund ve Edgerton, 2008, s. 665). Bu testin boş hipotezi değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunmadığı iken alternatif hipotezi bu ilişkinin bulunduğu yönündedir. Uygulaması yapılan söz konusu teste dair sonuçlar aşağıda tablo 5'de gösterilmiştir.

Tablo 5. Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testi Ve Ülkelere Göre Kırılma Tarihleri

Sabit	Test İstatistiği	Bootstrap Olasılık
Z ξ (N) stat.	-2.713	0.003***
Z ϕ (N) stat.	-0.967	0.006***
Ülke Kırılma Tarihleri		
Cezayir(1992)	Lübnan(2006)	Sudan(2011)
Bahreyn(1992)	Nijerya(2001)	Türkiye(2000)
Mısır(2001)	Umman(2002)	Morocco(1994)
Ürdün(2003)		
Trendli	Test İstatistiği	Bootstrap Olasılık
Z ξ (N) stat.	-4.941	0.000***
Z ϕ (N) stat.	-4.894	0.000***
Ülke Kırılma Tarihleri		
Cezayir(1993)	Lübnan(1992)	Sudan(2011)
Bahreyn(1993)	Nijerya(2001)	Türkiye(2000)
Mısır(2001)	Umman(2002)	Morocco(1994)
Ürdün(2008)		

Not: *** %1 anlamlılık seviyesinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir

Tablo 5’de yapılan hem sabit hem de trendli eş bütünüleşme testi sonucunda boş hipotez %1 anlamlılık düzeyinde reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmiştir. Seriler arasında yapısal kırılmalı uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca analizde ele alınan her bir ülke için sabitte ve trendde kırılma tarihleri tablo 5’de yer almaktadır. Bundan sonraki aşamada panelin geneli ve her bir ülke için eş bütünüleşme katsayısı tahminleri yapılmıştır. Modellere ait uzun dönemli katsayıların tahmin edilmesinde, Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen AMG (Arttırılmış Ortalama Grup) tahmincisi kullanılmıştır (Paramati ve Roca, 2019: 392-393).

Tablo 6. Eş Bütünleşme Katsayıları

Ülkeler	NT	LNEMP	LNP	LNCT	FG
Cezayir	0.003*	0.098	0.066	0.085*	1.413
Bahreyn	-0.002	0.474	0.557***	0.046***	-0.026
Mısır	0.004	-0.073	0.483	0.087***	0.234***
Lübnan	0.493***	-1.384**	-0.066	0.232***	0.625***
Nijerya	0.006**	-1.869	-0.396	0.304***	1.322*
Umman	-0.008	-0.137	-0.570	-0.010	-0.079
Sudan	0.005***	-0.558**	0.162***	0.077***	1.243**
Türkiye	-0.054	-0.731***	0.922***	0.205***	0.206
Morocco	-0.005	-0.843***	0.490	0.200***	0.443
Ürdün	-0.003	-1.201***	0.389	0.092***	0.531**
Panelin Geneli	0.954***	-0.164***	0.340***	0.132***	0.046***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 6'da eşbütünleşme katsayılarının tahmininde panelin genelinde tüm katsayılar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Doğal kaynak bağımlılığında gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.954 artışa neden olmuştur. İşgücünde gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.164 azalışa neden olmuştur. Nüfusta yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.340 artışa neden olmuştur. Gayri safi sabit sermayede yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.132 artırıcı etki ortaya koymuştur. Finansal gelişmede yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.046 artırıcı bir etki ortaya koymuştur. Ülkeler bazında bakıldığında; Cezayir, Lübnan, Nijerya ve Sudan'da Doğal kaynak bağımlılığında gerçekleşen artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki yaratmıştır. Lübnan, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün'de işgücündeki artış ekonomik büyüme üzerinde negatif etki oluşturmuştur. Bahreyn, Sudan ve Türkiye'de nüfus ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmuştur. Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün'de gayri safi sabit sermayede yaşanan artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmuştur. Mısır, Lübnan, Nijerya, Sudan ve Ürdün'de finansal gelişmede yaşanan artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmuştur. Bu sonuç literatürde Lederman-Maloney (2003), Torres vd. (2012), Redmond ve Nasir (2020), Miamo ve Achuo (2022), Wang vd. (2022), Özcan ve Temiz (2023), Li vd. (2023), Badeeb vd. (2023), Adebayo vd. (2023), Yılcı vd. (2022) ile benzer sonuca sahiptir. Bulunan sonuçlar Demiral, Harun ve Emrah (2016), Ahmed, Mahalik, ve Shahbaz (2016), Ulucak (2016), Bal ve Akça (2016), Corroche vd. (2020), Tiba ve Frikha (2020), Shahbaz vd. (2019), Solarin (2020), Dell'Anno (2020), Zhou vd. (2022) ve Syed vd. (2024) ile farklı sonuçlara sahiptir.

Sonuç

Ekonomik büyüme; ekonomik büyümedeki artışa ek olarak kurumsal, sosyo-kültürel vb. gelişimleri içerisinde barındıran çok yönlü bir süreçtir. Gelişmiş ülkeler ekonomik büyümenin sağlanmasıyla ilgilenmektedir. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler ise ekonomik büyüme sürecinin üzerinde durmaktadırlar. Ekonomik büyüme sağlanırsa refah seviyesinde artış sağlanabilir. Ülkeler arasında

farklılık gösterse de ekonomik, politik ve yönetsel, hukuksal ve kurumsal, sosyal faktörler ekonomik büyüme sürecine etki eden etmenler arasında yer almaktadır. Ekonomik etmenler ekonomik büyüme sürecinde önemli bir göreve sahiptir. Ekonomik etmenler içinde bulunan doğal kaynakların verimli biçimde kullanılarak ekonomiye kazandırılması, sermaye kullanılarak yarımaların daha fazla artırılması ekonomi üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Yatırımların ülkelerin ekonomik büyümelerini sağlamaları açısından önemi büyüktür. MENA ülkeleri için doğal kaynak bağımlılığı ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri 1990-2020 dönemleri için panel veri analizi yöntemiyle analiz edilmeye çalışılmaktadır. Yapılan çalışmada verilerine ulaşılabilen MENA ülkeleri içerisinde yer alan Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Umman, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün analize dâhil edilmiştir. MENA "Middle East and North Africa" bölgesi olarak tanımlanan coğrafyada İsrail hariç olmak üzere genellikle Arap ve Müslüman olarak nitelendirilebilecek ülkeler yer almaktadır. Driscoll- Kraay Dirençli Sabit Etkiler sonucu olarak Doğal kaynak bağımlılığının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine bakıldığında pozitif anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Doğal kaynak bağımlılığı artışları ekonomi büyümenin sağlanmasında olumlu bir katkı sunmuştur. Analizde dâhil edilen diğer makroekonomik göstergeler incelendiğinde ise işgücünde meydana gelen artışların ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve azaltıcı bir etki yarattığı görülmektedir. Nüfus artışlarının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi tespit edilmiştir. Aynı şekilde gayri safi sabit sermaye ve finansal gelişmelerinde ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Katsayılar olarak bakıldığında; Doğal kaynak bağımlılığın 'da gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.004 artışa neden olmuştur. İşgücünde gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.16 azalışa neden olmuştur. Nüfusta yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.99 artışa neden olmuştur. Gayri safi sabit sermayede yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.13 artırıcı etki ortaya koymuştur. Finansal gelişme yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.78 artırıcı bir etki ortaya koymuştur. Bu doğrultuda ele alınan ülke gurubu ve analiz sonucunda doğal kaynak laneti durumu söz konusu değildir. Doğal kaynak nimeti geçerlidir.

Eşbütünlük katsayılarının tahmininde panelin genelinde tüm katsayılar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Doğal kaynak bağımlılığın 'da gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.954 artışa neden olmuştur. İşgücünde gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.164 azalışa neden olmuştur. Nüfusta yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.340 artışa neden olmuştur. Gayri safi sabit sermayede yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.132 artırıcı etki ortaya koymuştur. Finansal gelişme yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.046 artırıcı bir etki ortaya koymuştur. Ülkeler bazında bakıldığında; Cezayir, Lübnan, Nijerya ve Sudan'da Doğal kaynak bağımlılığın 'da gerçekleşen artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki yaratmıştır. Lübnan, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün'de işgücündeki artış ekonomik büyüme üzerinde negatif etki oluşturmuştur. Bahreyn, Sudan ve Türkiye'de nüfus ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmuştur. Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün'de gayri safi sabit sermayede yaşanan artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmuştur. Mısır, Lübnan, Nijerya, Sudan ve Ürdün'de finansal gelişmede yaşanan artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmuştur. Bu sonuç literatürde Lederman-Maloney (2003), Torres vd. (2012), Redmond ve Nasir (2020), Miamo ve Achuo (2022), Wang vd. (2022), Özcan ve Temiz (2023), Li vd. (2023), Badeeb vd. (2023), Adebayo vd. (2023), Yılcı vd. (2022) ile benzer sonuca sahiptir. Bulunan sonuçlar Demiral, Harun ve Emrah (2016), Ahmed, Mahalik, ve Shahbaz (2016), Ulucak (2016), Bal ve Akça (2016), Corroche vd. (2020), Tiba ve Frikha (2020), Shahbaz vd. (2019), Solarin (2020), Dell'Anno (2020), Zhou vd. (2022) ve Syed vd. (2024) ile farklı sonuçlara sahiptir.

Bu duruma göre, doğal kaynak ve büyüme arasındaki pozitif ilişki, MENA ülkelerinde doğal kaynakların verimli ve etkili kullanıldığını göstermektedir. Bu bağlamda ele alınan ülkelerde bulunan doğal kaynak kullanımlarının ülkelerinin ekonomik yapıları üzerinde olumlu katkı sağladığını söylemek mümkündür. Bu durum ele alınan ülkeler için doğal kaynakların bir nimet olduğunu ifade etmektedir.

MENA ülkeleri için yapılan çalışmada gayri safi sabit sermaye ve ekonomik büyüme arasında bulunan pozitif ilişki, tasarrufların sermaye birikimi üzerinde pozitif etki yaratması ve yatırımları fonlaması neticesinde kişi başına düşen milli gelir düzeyinin yükselmesi, istihdam olanakları üzerinde olumlu etki meydana getirmesinden kaynaklanmaktadır.

MENA ülkeleri için işgücünün ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etki yaratması, işgücünün üretimini daha fazla artıracak şekilde sürece dahil edilememiş olması ve bu işgücünün katma değeri yüksek faaliyetlere yönlendirilmesinde aksaklıkların olmasından kaynaklanmıştır.

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki yaratması, MENA ülkelerinde finansal gelişmenin oluştuğunu, yatırımların fonlanmasının sağlandığını ve kaynakların etkili kullanımına tesir etmesi sonucunda ekonomik büyüme üzerinde etkiler yaratması sonucundan kaynaklanmaktadır.

Nüfus ve ekonomik büyüme arasında olumlu etkilerin başında, MENA ülke grubundaki ülkelerin genç ve dinamik bir nüfusa sahip olması ayrıca gelişmekte olan ülkelere oluşmasından kaynaklanmaktadır. Bu ülkelerde nüfusa yapılan eğitim ve sağlık yatırımları ekonomik büyümenin sağlanmasında önemli bir etken olmuştur. Bu durum insani gelişim ve üretim sürecine doğrudan etki etmektedir.

Ekonomik büyümeyi sağlamak amacıyla olan ülkelerin doğal kaynaklardan daha verimli ve etkili yararlanma yollarını aramaları önerilmektedir. Bunu gerçekleştirmek için yeterli seviyede nitelikli iş gücü gereklidir. Bu yüzden mesleki eğitim faaliyetleri desteklenmelidir. Kalkınma aşamasında ekonomilerde doğal kaynakların ekonomideki üstlenebileceği rol incelenmelidir. Bu hususta kamu ve özel sektör işbirliğinden yararlanılmalı ve kurumsal faktörlerin yansımaları da analiz edilmelidir. Doğal kaynakların belirli bir plan dahilinde kullanılması önerilmektedir. Aksi takdirde sürdürülebilir kalkınma hedefleri zarar görebilmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın tesis edilebilmesi için eldeki imkanların belli strateji dahilinde kullanılması bu sayede diğer sektörlerin de gelişimine katkı sağlamanın yollarının araştırılması önerilmektedir. Çalışmanın güçlü yönleri ve sonraki çalışmalara katkısı, doğal kaynak bağımlılığı ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin belirlenmesi uygun model seçimi ve çeşitli panel regresyon modellerinden biri (robust tahminci olarak Driscoll \Kraay dirençli sabit etkiler tahmincisi yöntemi), Westerlund ve Edgerton (2008) ile Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen AMG (Arttırılmış Ortalama Grup) tahmincisi ile her bir ülkeye dair ayrı ekonometrik sonuçların bulunması, çalışmada ekonomik büyümeye etkileri olan bağımsız değişkenlere yönelik iktisadi çıkarım ve MENA ülkelerine yansımalarının ele alınması ve politika önerilerinin sunulmasıdır. Gelecek çalışmaların güncel veri, teknik ve çeşitli değişkenler yardımıyla araştırmalarını geliştirerek literatüre katkı sunabilmesi muhtemeldir.

Etik Beyanı

Bu makalede hiçbir insan çalışması sunulmamıştır.

Kaynaklar

- Acar, T. & Topdağ, D. (2020). Seçilmiş OPEC ve MENA Ülkelerinde Doğal Kaynak Bağımlılığı Ve Kurumsal Gelişimin Ekonomik büyüme Üzerine Etkisi: Panel Kantil Regresyon Yaklaşımı.
- Adebayo, T.S., Akadiri, S.S., Radmehr, M. & Awosusi, A.A. (2023). Re-Visiting The Resource Curse Hypothesis In The MINT Economies. *Environmental Science And Pollution Research*, 30(4), 9793-9807. <https://doi.org/10.1007/S11356-022-22785-4>
- Ağır, H., & Türkmen, S. (2020). Ekonomik Büyümeye Etkisi Bakımından Doğal Kaynaklar: Dinamik Panel Veri Analizi. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 19(3), 840-852.
- Ahmed, K., Mahalik, M.K. & Shahbaz, M. (2016). Dynamics Between Economic Growth, Labor, Capital And Natural Resource Abundance In Iran: An Application Of The Combined Cointegration Approach. *Resources Policy*, 49, 213-221. <https://doi.org/10.1016/J.Resourpol.2016.06.005>

- Aktaş, M. (2006). Türkiye’de Sermaye Piyasasının Gelişme Trendi Ve Ekonomik Büyüme İle İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 55, 47-54.
- Altay, A. & Pazarlıoğlu, M.V. (2007). Uluslararası Rekabet Gücünde Beşeri Sermaye: Ekonometrik Yaklaşım. *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi*, 12(9), 96-108.
- Atkinson, G., & Hamilton, K. (2003). Savings, Growth And The Resource Curse Hypothesis. *World Development*, 31(11), 1793-1807.
- Badeeb, R.A., Szulczyk, K.R., Zahra, S. & Mukherjee, T.C. (2023). Innovation Dynamics In The Natural Resource Curse Hypothesis: A New Perspective From BRICS Countries. *Resources Policy*, 81,103337. <https://doi.org/10.1016/J.Resourpol.2023.103337>
- Bal, H., & Akça, E. E. (2016). Doğal Kaynak Zenginliği Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eksik Halka Beşerî Sermayenin Aracılık Etkisi. 5. *International Conference On Economics*, Bodrum-Muğla, Turkey.
- Baloch, M. A., Mahmood, N., & Zhang, J. W. (2019). Effect Of Natural Resources, Renewable Energy And Economic Development On CO₂ Emissions In BRICS Countries. *Science Of The Total Environment*, 678, 632-638.
- Baltagi B. H., & Wu P. X. (1999). Unequally Spaced Panel Data Regressions With AR (1) Disturbances. *Econometric Theory*, 15(6), 814–823.
- Barbier, E. B. (2003). The Role Of Natural Resources In Economic Development. *Australian Economic Papers*, 42(2), 253-272.
- Başol, K., Durman, M., & Çelik, M.Y. (2005). Kalkınma Sürecinin Lokomotifi; Doğal Kaynaklar. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 14, 61-71.
- Berber, M. (2006). *İktisadi Büyüme Ve Kalkınma*. 3. Baskı, Trabzon: Derya Kitapevi.
- Bhargava A., Franzini L., & Narendranathan W. (1982). Serial Correlation And The Fixed Effects Model. *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533–549.
- Butkiewicz, J. L., & Yanikkaya, H. (2010). Minerals, Institutions, Openness, And Growth: An Empirical Analysis. *Land Economy*, 86(2), 313–328.
- Collier, P., & Hoeffler, A. (2009). Testing The Neocon Agenda: Democracy In Resource-Rich Societies. *European Economic Review*, 53(3), 293-308.
- Corrocher, N., Lenzi, C. & Deshares, M.L. (2020). The Curse Of Natural Resources: An Empirical Analysis Of European Regions. *Regional Studies*, 54(12), 1694-1708. <https://doi.org/10.1080/00343404.2020.1763940>
- Çetin, M., Sarıgül, S.S., Topçu, B.A. Alvarado, R. & Karataşer, Büşra (2023). Does Globalization Mitigate Environmental Degradation In Selected Emerging Economies? Assessment Of The Role Of Financial Development, Economic Growth, Renewable Energy Consumption And Urbanization. *Environ Sci Pollut Res* 30, 100340–100359. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-29467-9>
- Çetin, M., Aslan, A. & Sarıgül, S.S. (2022). Analysis Of The Dynamics Of Environmental Degradation For 18 Upper Middle-Income Countries: The Role Of Financial Development. *Environ Sci Pollut Res* 29, 64647–64664 <https://doi.org/10.1007/s11356-022-20290-2>
- Çetin, M., & Ecevit, E. (2015). Urbanization, Energy Consumption And CO₂ Emissions In Sub-Saharan Countries: A Panel Cointegration And Causality Analysis. *Journal of Economics and Development Studies*, 3(2), 66-76.

- Çetin, M., Ecevit, E., & Yücel, A. G. (2018). Structural Breaks, Urbanization And CO₂ Emissions: Evidence From Turkey. *J Appl Econ Bus Res*, 8(2), 122-139.
- Çınar, S. (2015). Doğal Kaynaklar Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği. *Marmara University Journal Of Economic & Administrative Sciences*, 37(2), 171-190.
- Dell'Anno, R. (2020). Reconciling Empirics On The Political Economy Of The Resource Curse Hypothesis. Evidence From Long-Run Relationships Between Resource Dependence, Democracy And Economic Growth İn Iran. *Resources Policy*, 68, 101807. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101807>
- Demiral, M., Harun, B. & Emrah, A. (2016). Petrol Gelirleri Ve Ekonomik Büyüme: Seçilmiş Petrol Zengini Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *Sosyoekonomi*, 24(27), 85-102. <https://doi.org/10.17233/Se.01775>
- Driscoll, J. C., & Kraay, A. C. (1998). Consistent Covariance Matrix Estimation With Spatially Dependent Panel Data. *Review Of Economics And Statistics*, 80(4), 549-560.
- Eberhardt, M., & Bond, S. (2009). Cross-section Dependence İn Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator.
- Feldman, M. Hadjimichael, T. & Lanahan, L. (2016), The Logic Of Economic Development: A Definition And Model For Investment. *Environment And Planning C: Government And Policy*, 34, 5-21.
- Georgi, B. (2002). The Role Of Human And Social Capital İn Growth: Extending Our Understanding. *Cambridge Journal Of Economics*, 26(4), 461-479.
- Güneş, S. (2013). Finansal Gelişme Ve Büyüme Arasındaki Nedensellik Testi: Türkiye Örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 14(1), 73-85.
- Gylfason, T., & Zoega, G. (2006). Natural Resources And Economic Growth: The Role Of Investment. *World Econ*. 29, 1091-1115.
- Han, E. (1999). *İktisadi Kalkınma Ve Sermaye Birikimi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Ders Kitapları, Yayın No:37.
- Han, E., & Kaya, A. A. (2008). *Kalkınma Ekonomisi Teori Ve Politika*. Düzeltilmiş Ve Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Hausman J. A. (1978). Specification Tests İn Econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251-1271.
- Havranek, T., Horvath, R. & Zeynalov, A. (2016). Doğal Kaynaklar Ve Ekonomik Büyüme: Bir Meta-Analiz. *Dünya Gelişimi*, 88, 134-151
- IMF (2024). <https://www.imf.org/en/Data> (Erişim Tarihi: 16.01.2024).
- Horvaldur, G. (2001). Natural Resources, Education And Economic Development. *European Economic Review*, 45(4-6), 847-859. ISSN 00142921, Doi: 10.1016/S00142921(01)00127-1
- Kaynak, M. (2011). *Kalkınma İktisadı*. Gözden Geçirilmiş Ve Genişletilmiş 4. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kim, D. H., & Lin, S. C. (2017). Doğal Kaynaklar Ve Ekonomik büyüme: Yeni Panel Kanıtları. *Environ Resource Econ*, 66, 363-391, <https://doi.org/10.1007/S10640-015-9954-5>
- Lederman, D., & Maloney, W. (2003). *Trade Structure And Growth*, Policy Research Paper 3025. Washington, DC: World Bank.
- Li, M., Zhang, K., Alamri, A.M., Ageli, M.M. & Khan, N. (2023). Resource Curse Hypothesis And Sustainable Development: Evaluating The Role Of Renewable Energy And R&D. *Resources Policy*, 81, 103283. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.103283>

- Li, Y.W., Zhang, W.W., Zhao, B., Sharp, B., Gu, Y., Xu, S.C. & Rao, L.L. (2023). Natural Resources And Human Development: Role Of ICT In Testing The Resource-Curse Hypothesis In N11 And BRICS Countries. *Resources Policy*, 81, 103400. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103400>
- Mavrotas, G., Murshed, S. M., & Torres, S. (2011). Natural Resource Dependence And Economic Performance In The 1970–2000 Period. *Review Of Development Economics*, 15(1), 124-138.
- Miamo, C.W. & Achuo, E.D. (2022). Can The Resource Curse Be Avoided? An Empirical Examination Of The Nexus Between Crude Oil Price And Economic Growth. *SN Business & Economics*, 2, 5. <https://doi.org/10.1007/s43546-021-00179-x>
- Özcan, B. & Temiz, M. (2023). Re-Visiting Resource Curse Hypothesis In China Through The Lens Of Human Capital And Globalization. *Journal Of Environmental Management*, 338, 117685. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.117685>
- Özsoy, C. (2012). *Kalkınma Ekonomisinin Anlam Ve İçeriği, İktisadi Kalkınma*. (Ed.). Günsoy B. Ve Özsoy C., Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 2668, . 2-26.
- Paolino, M. (2009). The Effect Of Domestic Investment, Economic Growth And Human Development On Foreign Direct Investment Into China. *Bryant Economic Research Paper*, 2(11).
- Paramati, S. R. & Roca, E. (2019). Does Tourism Drive House Prices In The OECD Economies? Evidence From Augmented Mean Group Estimator. *Tourism Management*, 74, 392–395.
- Pınar, A. (2012). *Maliye Politikası Teori Ve Uygulama*. 5. Baskı, Ankara: Turhan Kitapevi.
- Philippot, L. M. (2010). *Natural Resources And Economic Development In Transition Economies*, In International Conference Environment And Natural Resources Management In Developing And Transition Economies. Clermont-Ferrand, November.
- Poveda, A. C. (2013). The Relationship Between Development, Investments, Insecurity And Social Conditions In Colombia: A Dynamic Approach. *Quality & Quantity*, 47(5), 2769-2783.
- Rahim, S., Murshed, M., Umarbeyli, S., Kırkkaleli, D., Ahmad, M., Tufail, M. & Wahab, S. (2021). Do Natural Resources Abundance And Human Capital Development Promote Economic Growth? A Study On The Resource Curse Hypothesis In Next Eleven Countries. *Resources, Environment And Sustainability*, 4, 100018. <https://doi.org/10.1016/j.resenv.2021.100018>
- Redmond, T. And Nasir, M.A. (2020). Role Of Natural Resource Abundance, International Trade And Financial Development In The Economic Development Of Selected Countries. *Resources Policy*, 66, 101591. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101591>
- Rostow, W.W. (1960). *The Stages Of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1995). *Natural Resource Abundance And Economic Growth*. NBER Working Paper 5398, Cambridge, Massachusetts.
- Satti, S.L., Farooq, A., Loganathan, N. & Shahbaz, M. (2014). Empirical Evidence On The Resource Curse Hypothesis In Oil Abundant Economy. *Economic Modelling*, 42, 421-429. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.07.020>
- Sala-i-Martin, X., & Subramanian, A. (2003). Addressing The Natural Resource Curse: An Illustration From Nigeria, *IMF Working Paper* WP/03/139.
- Shahbaz, M., Ahmed, K., Tiwari, A.K. & Jiao, Z. (2019). Resource Curse Hypothesis And Role Of Oil Prices In USA. *Resources Policy*, 64, 101514. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.101514>

- Shi-Zheng, H. (2022). The Effect Of Natural Resources And Economic Factors On Energy Transition: New Evidence From China. *Resources Policy*, 76(102620),ISSN 0301-4207,Https://Doi.Org/10.1016/J.Resourpol.2022.102620.
- Solarin, S.A. (2020). The Effects Of Shale Oil Production, Capital And Labour On Economic Growth İn The United States: A Maximum Likelihood Analysis Of The Resource Curse Hypothesis. *Resources Policy*, 68, 101799. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101799
- Syed, Q. R., Durani, F., Kisswani, K. M., Alola, A. A., Siddiqui, A., & Anwar, A. (2024). Testing Natural Resource Curse Hypothesis Amidst Geopolitical Risk: Global Evidence Using Novel Fourier Augmented ARDL Approach. *Resources Policy*, 88, 104317.
- Şahin, G. & Ayyıldız, F.V., (2023). Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Amerika Birleşik Devletleri'nden Ampirik Kanıtlar, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(4), 3275-3295.
- Şaşmaz, M.Ü. & Yayla, Y.E. (2018). Ekonomik Kalkınmanın Belirleyicilerinin Değerlendirilmesi: Ekonomik Faktörler. *International Journal of Public Finance*, 3(2), 249-268.
- Tatoğlu, Y. F. (2016). *Panel Veri Ekonometrisi*, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul: (Stata Uygulamalı), Beta Basım Yayım Dağıtım,
- Tatoğlu, Y. F. (2020). *Panel Veri Ekonometrisi*, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul: (Stata Uygulamalı), Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Tiba, S. & Frikha, M. (2020). Africa İs Rich, Africans Are Poor! A Blessing Or Curse: An Application Of Cointegration Techniques. *Journal of the Knowledge Economy*, 11, 114-139. <https://doi.org/10.1007/s13132-018-0538-9>
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2011). *Economic Development*, Eleven Edition, Pearson Education. Boston.
- Tomas, H., Roman H., & Ayaz, Z. (2016). Natural Resources And Economic Growth: A Meta-Analysis. *World Development*, 88, 134-151,ISSN 0305-750X,
- Torres, N., Afonso, O., & Soares, I. (2012). Oil Abundance And Economic Growth – A Panel Data Analysis. *The Energy Journal*, 33(2), 119-148.
- Ulucak, R. (2016). Doğal Kaynak Laneti: Avrasya Bölgesi İçin Bir Uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(4), 85-94. <https://Dergipark.Org.Tr/En/Pub/Ohuiibf/>
- Wang, R., & Junlan, T.(2021). Shuangliang Yao,Are Natural Resources A Blessing Or A Curse For Economic Development? The İmportance Of Energy İnnovations. *Resources Policy*, 72, 102042,ISSN 0301-4207,Https://Doi.Org/10.1016/J.Resourpol.2021.102042.
- Wang, Z., Zhang, M. & Ageli, M.M. (2022). Revisiting Resource Curse Hypothesis And Sustainable development: Evaluating The Role Of Financial Risk For USA. *Resources Policy*, 79, 102970.Https://Doi.Org/10.1016/J.Resourpol.2022.102970
- Wen, Z. (2011). An Empirical Study Of The Linkage Between Resources Development And Economic Development-Taken Shanxi Province As Example. *Energy Procedia*, 5, 1394-1398.
- Westerlund, J. & Edgerton, D. L. (2008). A Simple Test For Cointegration In Dependent Panels With Structural Breaks. *Oxford Bulletin Of Economics And Statistics*, 70(5), 665-704.
- Worldbank (2024). World Development Indicators. <https://Databank.Worldbank.Org/> (Erişim Tarihi: 04.04.2024).
- Yılanç, V., Türkmen, N.C. & Shah, M.I. (2022). An Empirical İnvestigation Of Resource Curse Hypothesis For Cobalt. *Resources Policy*, 78, 102843.Https://Doi.Org/10.1016/J.Resourpol.2022.102843

Zhou, R., Su, K. & Zheng, L. (2022). Natural Resources Led Growth And The Role Of Financial Development: Evidence From Next-11 Economies. *Resources Policy*, 79, 103105. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.103105>

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

Cumhuriyetçi Siyaseti Demokrasiyle Tamamlamak: Türkiye Üzerinden Bir Analiz

Complementing Republican Politics with Democracy: An Analysis Through Türkiye

Şenol DURGUN¹

Geliş Tarihi (Received): 05.12.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 07.01.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Öz: Türk siyasetinde cumhuriyet kavramı kuruluşundan itibaren tartışma konusu olmuştur. Öyle ki bu tartışmalar normal seyrinde gitmeyip, çoğunlukla krize sebebiyet vererek ara dönemlerin oluşmasına da yol açmıştır. Demokratik siyasetin askıya alındığı bu dönemlerde siyaset kurumuna, siyaset dışı unsurların müdahaleleri; genellikle "Cumhuriyet'i korumak ve kollamak" gerekçesine dayandırılarak yapılmıştır. Buna göre ulusal varlığın, bağımsızlığın ve de modernleşmenin yegâne teminatı olarak görülen Cumhuriyetin korunması demokratik siyasetin üzerinde görülmüştür. Nitekim çok partili düzene geçildikten sonra da siyasal partilerden öncelikle beklenen toplum ile siyasal merkez arasında aracı rolden ziyade, cumhuriyetin varlığına dönük siyaset yapmalarıdır. Dolayısıyla literatürdeki anlamının çok daha ötesinde bir içerik kazandırılan Türkiye'deki cumhuriyetçi anlayışı ele almamızda temel hareket noktası yapmıştır. Ancak Türkiye uygulamasındaki anlayışı izah edebilmek için öncelikle kavramsal ve kuramsal yönden cumhuriyetçi anlayışının ne olduğu verilerek, Türkiye'deki uygulamasındaki farklılıklar, cumhuriyetçi anlayışa yüklenen anlamlar değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ardından Türk siyasetinde çok partili döneme geçildikten sonra yaşanan değişimlerle birlikte, cumhuriyetçi siyaset doğrultusundaki demokrasi tartışmalarına dikkat çekilerek, özellikle II. Dünya savaşı sonrası Türk siyasetindeki liberal demokratik bakışın öne çıkmasıyla meydana gelen zorluklar, değişimler cumhuriyetçi siyasal felsefe açısından analiz edilmeye çalışılmıştır

Anahtar kelimeler: Cumhuriyet, Demokrasi, Ortak Yarar, Yurttaşlık, Özgürlük

&

Abstract: In Turkish politics, the concept of the republic has been a subject of debate since its establishment. These discussions have often deviated from their normal course, leading to the emergence of interim periods and crises. During these periods when democratic politics were suspended, the interventions of non-political elements in the political establishment; It was generally made on the grounds of "protecting and preserving the Republic". Accordingly, the protection of the Republic, which is perceived as the sole guarantee of national existence, independence, and modernization, was prioritized over democratic politics. As a matter of fact, after the transition to the multi-party system, the first expectation from political parties is that they make politics towards the existence of the republic rather than an intermediary role between the society and the political center. Therefore, it has made the main point of departure for us to deal with the republican understanding in Turkey, which has a content far beyond its meaning in the literature. However, in order to explain the understanding in Turkey's practice, first of all, what the republican understanding is conceptually and theoretically, the differences in its application in Turkey and the meanings attributed to the republican understanding were evaluated. Then, with the changes experienced after the transition to the multi-party period in Turkish politics, the debates on democracy in the direction of republican politics were emphasized, especially in the Second World War. After the World War II, the difficulties and changes that occurred with the emergence of the liberal democratic view in Turkish politics were tried to be analyzed in terms of republican political philosophy.

Keywords: Republic, Democracy, Common Good, Citizenship, Freedom

Atıf/Cite as: Durgun, Ş. (2024). Cumhuriyetçi Siyaseti Demokrasiyle Tamamlamak: Türkiye Üzerinden Bir Analiz, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 132-154.

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Prof. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, sendurgun@gmail.com.

1. Giriş

Cumhuriyet Türkiye'si ile onun evveliyatını teşkil eden Osmanlı Devleti arasındaki en büyük fark, devletin rejiminin cumhuriyet olmasıdır. Rejimin Cumhuriyet olmasıyla birlikte Türk siyasi yapısı yeni bir aşamaya evrilmiştir. Bu yeni siyasal yapı çok önemsenmiş ve Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar genelde "rejimin korunması, yüceltilmesi" ve "ilelebet yaşayacağı" söylemi siyasal hayatın ontolojik sebebi, siyasal eylem ve tutumlarımızın biricik meşruiyet kaynağını oluşturmuştur. Ayrıca çok partili demokratik siyasete geçişle birlikte, anayasal olarak "siyasal yaşamın vaz geçilmez unsurları olan siyasal partiler" in de "cumhuriyeti korumak ve kollamak, onu yüceltmek" en temel görevleri arasında görülmüştür. Yani siyasal partiler, genelde halkın temel sorunlarını ve taleplerini öne almaktan çok "cumhuriyetin değerleri" ve bu "değerlerin" korunmasına yönelik siyaset yapmak durumunda kalmışlardır. Yine Cumhuriyet döneminde Türk siyasal yaşamında çoğunlukla etkin bir aktör olarak yer alan Türk Silahlı kuvvetleri de "cumhuriyeti koruyup kollamak" için neredeyse her on yılda birçok partili demokratik siyasal yaşama müdahale etmiş ve siyasal hayatımızda "ara dönemler" in yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla cumhuriyet kavramı Türkiye uygulamasında görünenin de ötesinde bir anlama sahip bulunmakta ve onun adına siyasal yaşamda her şey feda edilebilmektedir. Bunun temelinde, aslında bir yönetsel form olan Cumhuriyet'in, aynı zamanda "ilerleme" ve "moderniteyi" de yakalamanın başlıca aracı olarak görülmesi bulunmaktadır. Özellikle modernleşme ve ilerleme arayışları, Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık yüz yıl sonrasında dahi "kurtuluş çalışmaları" na yansımaktadır, bilvesile siyasette normalleşme bir türlü tamamlanamamıştır. Bundan dolayıdır ki Türk siyasal yaşamında halkın öncelikli ihtiyaçlarından çok, "Cumhuriyet", "Cumhuriyetin Kazanımları" söylemi baskın olup, bu durum her dönem tartışılan en önemli konular arasındadır. Bu da bizi, II. Dünya Savaşı sonrası geçilen çok partili demokratik siyasetle ilgili içkin bir sıkıntıya, yani Cumhuriyet ile demokrasi arasındaki gerilime götürmektedir. Türkiye'de genelde cumhuriyet ile demokrasi, çok partili siyasal yaşama geçildikten sonra bir türlü dengeye oturtulamadığından, Cumhuriyetçi düşünceye egemen olan yaklaşım adeta kutsal bir konum kazanarak, tartışma kapsamı dışında tutulmaya çalışılmaktadır. Bu durum demokratik siyasetin yerleşmesi bakımından bazı sorunlar yaratmakta ve bu sorunların aşılabilmesi için de zaman zaman siyasette "Cumhuriyet'in demokrasiyle taçlandırılması" söylemi öne çıkmaktadır.

Bu çalışma da temelde Türkiye'deki Cumhuriyet'in demokratikleşmesi sorununu ele almayı amaçlamaktadır. Ancak bu sorunun ele alınışı karşılaştırmalı bir analizden çok, karşılaştırmalı bir bakış açısı ile yapılmaya çalışılacaktır. Zira karşılaştırmalı analiz için hem cumhuriyetçi hem de demokratik yaklaşımın ayrı ayrı ele alınarak birbirleriyle karşılaştırılmasının tam ölçekli olarak yapılması gerekmektedir. Böyle bir durum, her iki konunun çok geniş kapsamlı olması nedeniyle, bir makalenin sınırlarının çok ötesine geçmesini gerektirecektir. Bunun yerine Türkiye'de; çağdaşlaşmanın ve de kalkınmanın tek yolu olarak görülen cumhuriyetçi anlayış merkeze alınarak hareket edilecektir. Bu yapılırken de yer yer demokrasi kavramına (daha çok da liberal demokrasiye) ve yeri geldiğince başka siyasi anlayışlara da göndermelerde bulunulacak ve Türkiye'deki cumhuriyetçi siyaset ile birlikte demokratik açılımlar ve gerilim noktaları da analiz edilmeye çalışılacaktır.

2. Kavramsal ve Kuramsal Analiz

Cumhuriyet; kamu alanının şekillendirilmesi ve örgütlenmesiyle doğrudan ilintilidir. "Ortak yarar/iyi" in teşkil edilerek teminat altına alınması bu örgütlenmenin temel motivasyonunu oluşturmaktadır. Bu şekilde aşırılıklara karşı makul ve mümkün olan korunacak, keyfilik ve yozlaşmadan uzak ve dengeyi gözetecek siyasal bir rejim kurulmuş olunacaktır (Öztürk, 2016: 23; Közleme, 2012: 16).

Kavram olarak Cumhuriyet; dar ve geniş anlamlı olarak tanımlanabilmektedir. "Dar anlamıyla" baktığımızda onu yalnızca monarşi karşıtlığına indirgemiş olmaktadır. Bu durumda Cumhuriyet; seçimle

iş başına gelen devlet başkanının yürütmeyi üstlendiği devlet biçimi, cumhur da devlet başkanını seçme ruhsatına sahip halkı anlatmak için kullanılmaktadır. Yani dar anlamıyla cumhuriyet, devlet başkanının irsî olarak değişmediği yönetim/devlet şekli olarak tanımlanabilmektedir (Okutan, 2006: 134). Geniş anlamıyla Cumhuriyet ise; sadece devlet başkanının durumuyla ilgili değil, bir siyasal sistemden söz etmektedir. Bu tanımla Cumhuriyet; eşitliği, siyasal demokrasiyi, siyasal katılımı ve kamusal ruhun oluşumunu kapsayacak şekilde kurumsal düzenlemelere giden ve onu ortaya çıkaran bir siyaset tarzı olarak anlaşılmaktadır (Yetim, 2016: 1107).

Cumhuriyet toplumdaki bireyleri Ortak Yarar/İyi'ye yönelterek, devleti ve toplumu idare etmeyi amaçlamaktadır. Ortak yarar/iyi ise, tüm yurttaşların bireysel ilgilerinin toplamı değil, rasyonelin toplamı olmaktadır. Siyasal bütünü kuran, bireyleri yurttaşlara dönüştürerek ortak bir iradeye sahip olmalarını sağlayan ortak yarar kavramı ise, kendisini en iyi yasada göstermektedir (Tunçel, 2010: 200).

Cumhuriyette kamusal siyasetin öznesi yurttaştır. Yurttaşlık; siyasal toplumun yaşamına katılma yetkisine sahip olabilen cumhuriyet bireyinin statüsünü ifade etmektedir. Yani bir kimsenin birey olarak var olması ancak siyasal oluşumun yapısında yer almasıyla, yurttaş olmasıyla mümkündür. Bunun için fikir vermeye ve kamu alanında görev almaya, toplumun yönetimine doğrudan ya da dolaylı yoldan katılması gerekmektedir. Buna göre yurttaşlık sadece ödevleri yerine getiren uyrukluk demek değildir; toplumun iyiliği için bireysellikten kendisini kurtarmaya hazır ama yönetimde yozlaşmaya karşı da tetikte olacak kadar özgür olmak durumundadır. Bu bakımdan yasal bir statü olarak yurttaşlık ile makbul yurttaşlık da farklı şeylerdir. Bunlardan ikincisi; aktif ve homo politicus olarak isimlendirilen topluluk ruhuna mütenasip ve cumhuriyetçi düşüncenin de daha çok muteber kabul ettiği yurttaşlık anlayışıdır (Okutan, 2006: 33; Tunçel, 2010: 157).

Cumhuriyetçi yurttaşlık bireye ağır görevler yüklediğinden bireyin topluluğa karşı görevleri isteğe bağlı değildir. Ortak yarara yönelmiş kamuya katılan siyasi öznenin adı olduğu için burada katılım, yurttaşları ortak iyiye sevk etmenin bir yolu olarak görülmektedir (Baştürk, 2013: 122). Cumhuriyetçi düşüncenin temelinde yer alan bu anlayışın oluşumu ve yaygınlaşabilmesi için eğitim olgusunun önemli bir yeri vardır. Ancak buradaki eğitimin amacı, ahlaki olarak bağımsız bir birey yaratmak değildir. Çünkü Cumhuriyetçi düşünce; "veri insan" kabul etmemekte, bunun yerine yurttaşı kabul etmektedir. Yurttaş ise belirli alışkanlıklar ve eğilimler içermelidir. Bunun için gerekli olan "erdem" ya da özellikler eğitim yoluyla kazandırılacaktır (Durgun, 1990: 77).

Erdem kavramı gerek yöneticilerin gerekse de yönetilenlerin ortak yarara/iyiye yönlendirerek cumhuriyetçi düşüncede merkezi bir rol oynamaktadır. Eğer yurttaşlar erdemli davranış göstermez ve kendisini kamu işlerine adanmaz ise, toplum ortak iyi düzenini ve özgürlüğünü kaybedecektir. Böyle bir durumda herkes kendi çıkarını izlemeye başlayacaktır ki, bu da ortak iyi'ye zarar verecektir. Diğer bir ifadeyle, herkes için geçerli olan bir ortak iyiden bahsetmek imkânsız hale gelecektir (Durgun, 1990: 73). Eğer kamu görevleri yurttaşların en başta gelen işi olmaktan çıkarsa ya da yurttaşlar kendileri çalışacak yerde parayla hizmet etme yolunu seçerlerse, devlet iflasın eşiğine gelecektir. Yani yurttaşlık erdemlerinden mahrum bir toplumda, cumhuriyetin yaşaması imkân dahilinde değildir (Tunçel, 2010: 70). Çünkü dağınık biçimde yaşayan insanlar, bir toplum değil, bir topluluk oluştururlar. Böyle bir topluluk içinde kamu yararındaki zafiyet oluşacağı gibi bu zafiyet siyasal bütünlüğü baltalar. Oysa cumhuriyetçi anlayış topluluktan toplum çıkarmaya çalışmaktadır (Okutan, 2006: 36).

Cumhuriyetçi anlayıştaki yurttaşlık kavramıyla sıkı sıkıya bağlı bir başka kavram da özgürlük kavramıdır ve bireyin toplumsallaşmasıyla anlamlı hale gelen bir olguya matuftur. Yani cumhuriyetçi anlayıştaki özgürlük; başkasının iradesine değil, sadece yasalara bağlı olan birey özgürdür. Dolayısıyla cumhuriyetçi özgürlük negatif özgürlük kapsamında değil de pozitif özgürlük bağlamında tanımlanmaktadır (Durgun, 1990: 75). Bu bakımdan cumhuriyetçi anlayışta tahakküm yokluğu olarak özgürlük anlayışı, tahakkümü azaltmak için siyasal sistemin müdahalesini zorunlu görmektedir. Ancak devlet müdahalesinin keyfi olmaması için de müdahalenin yasalara bağlanması gerekmektedir. Çünkü keyfi yönetimin durumunda yönetici, halkı köleleştiren despota ve tirana dönüşebilmektedir. Dolayısıyla

ortak iyi yasayı özgürlüğe, özgürlüğü ise tahakkümün panzehri kılacak belirleyici unsur olmaktadır. Öyle ki yasa, keyfiliğin önüne geçen bir zemin oluştururken, yasaya itaat ortak iyi namına tasavvur edilmiş bir düzene işaret etmektedir (Öztürk, 2016: 142). Çünkü ortak iyiye ancak yasalarla ve onun devamlılığını sağlayacak kurumlarla ulaşılabacağından, yasaların rolü; bireyi sadece devlete karşı korumakla sınırlı değil, onu her türlü tehditten de korumaya yöneliktir (Helvacı, 2014: 356). Bu bakımdan yasa liberal geleneklerden farklı olarak sadece bir araç değil, tözsel bir değere de sahiptir. Bundan dolayı cumhuriyetçi anlayışta genel iradenin bir ifadesi olan yasa, ayrımcı ya da dışlayıcı değildir. Burada tek tek kişiler, sınıflar, gruplar yasanın içerisinde erimektedir. Dahası yasa, bireysel özgürlüğün ön koşulu olarak bir ortak iyi olarak görülmekte ve bundan dolayı da özenle korunması gerekmektedir. Çünkü genel kanaat yasanın ortak iyiyi koruduğu, “ortak iyi”nin de yozlaşmayı önlediğidir. Burada yasa, zorlayıcı olmakla birlikte, bu zorlayıcılığının nedeni bireysel özgürlükleri garanti altına almak değildir. Yasanın varlığının meşruluk gerekçesi, halkın eylemlerini kontrol altında tutarak, insanları erdemli kılması ve ortak iyi paydasında özgürlüklerini var etmesidir (Tunçel, 2010: 166).

3. Tarihsel Birikimin Günümüze Yansıması

Bugün modern cumhuriyetçilikte, iki gelenek ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri Antik Yunan dünyasının izlerini takip eden klasik cumhuriyetçiler, diğeri ise Roma mirasına sahip çıkan ve çağdaş cumhuriyetçilerdir (Tunçel, 2010: 71). Bu iki eğilim, günümüz cumhuriyetçilerinin sürdürdükleri iki farklı temel izleği oluşturmaktadır. Bunlar kısaca Atina ve Roma olarak anılmaktadır. Atina; yurttaş erdemi ve katılımı öncelediğinden, nirengi noktasını yurttaşlık kavramı oluşturmaktadır (Yetim, 2016: 1108). Burada yurttaş insan-özgür insan neredeyse özdeş bir içeriğe sahip bulunmaktadır. Onlara göre siyasetin başlıca amacı özgürlüktür ve katılım da özgürlük adına bir araç olarak değerlidir. Kişinin kamu işlerine katılmaması, onu yurttaş olma sıfatından çıkaracaktır. Zira yurttaş insan her şeyini polise borçlu olduğundan, katılmadığında eksik insan, eksik yurttaş olarak tanımlanacaktır. Bu durumuyla Atina düşüncesi “güçlü” cumhuriyetçilik olarak da kabul edilmektedir. İdealizm düşüncesiyle yoğrulan bu yaklaşım, müşterek bir yaşam alanında erdemli olmayı ve “kamusal iyi”nin merkeze alınması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır (Baştürk, 2013: 113).

Buna karşın Roma Cumhuriyetçiliği, esasen nesep bağına atfen kullanılan natio’ya karşı yasal ve kurumsal adiyet formu olarak patria’yı kullanmayı tercih etmiştir. Bu bağlamda Patria; siyasal bir zeminde yasalı bir toplum ve kamusal hakların belirleyicisi pozisyonunda olmuştur (Öztürk, 2016: 244). Dolayısıyla ahlaki donanım ve kültürel bağlılık, Roma yurttaşlığında belirleyici unsur olmamıştır. Burada bireyi yurttaş haline getiren asıl unsur, siyasal katılımdan ziyade, hak ve görevler addedilen hukuk(yasa) paydasına dayanmaktadır. Dolayısıyla Roma cumhuriyetinin temeli hukuktur. Yurttaşlık yasal bir statüye dayandığı için ortak iyinin ve siyasi yaşamın kapsamı daralmıştır. Bu husus siyasal katılımı da etkilemiştir. Zira siyasal katılım Antik Atina’ya göre ikinci planda kalmıştır. Çünkü Roma’da siyasal katılımı belirleyen en temel unsur hukuk sistemi olmuştur. Lakin Roma düşüncesinde de Atina düşüncesinde de özgürlük kavramı paralellik arz etmiştir. Her iki düşüncede de özgürlük bireylerin sorumluluk ilkelerine atıf yapmıştır. Bu sorumluluk bağlamında ortaya çıkan “yurttaşlık”, Atina siyasalında erdem, Roma’da sisteminde ise hukuk ile tahkim edilmiştir (Baştürk, 2013: 112).

Roma ve Atina düşüncesindeki farklılaşmanın izdüşümleri daha sonrasında muhtelif coğrafyalar da görülmüştür. Kıta Avrupası Yunan etkisine bağlı olarak gelişirken, Anglo-Amerikan gelenek Romacı sistemle şekillenmiştir. Günümüzde ise bu farklılaşma neo-Romacı ve neo Atinacı bağlamda cumhuriyetçilik düşüncesini de etkilemiştir. Özgürlük ve kamu yararı her iki ekolü de şekillendirirken Neo-Atina anlayışta siyasal katılım ve katılıma bağlı meşruiyet daha fazla ön plana çıkmıştır (Helvacı, 2014: 354). Neo Atinacı ekolde, erdem siyasetin merkezine otururken katılımcı siyasetle kendisine alan açmıştır. Zira katılım ortak iyiyi elde etmede en belirleyici faktör olmuştur. Ne-Roma ekolünde ise katılıma karşı şüpheci bir yaklaşım vardır. Geniş perspektifli tanımından ziyade katılım daha çok yurttaş olmanın sorumluluklarıyla tanımlanmıştır. Bu husus her iki ekolü birbirinin hilafı konumuna

yerleştirmiştir. Neo Roma ekolünde araçsal olan siyasal katılım, Neo-Atina düşüncesinin merkezini teşkil etmiştir (Baştürk, 2013: 114).

Neo-Atina cumhuriyetçiliği siyasetin merkezine, siyasal toplumu da yozlaşmadan muhafaza edecek siyasal erdemi koymuştur. Bundan dolayı Neo Atina anlayışı, yurttaşçı (civic) hümanizme bağlı düşünsel geleneğin ürünüdür. Neo-Roma cumhuriyetçi siyasal anlayışının temelinde ise, “statü” kavramı yer almaktadır ve statü, yasaların hâkimiyetine bağlanmaktadır. Özgürlük de bu bağlamda yasaların egemenliğine ve kurumlara güvenmekten geçmekte olup; sahip olunan haklar noktasında “negatif” bir karakter arz etmektedir. Yasalar eşliğinde istikrar ve güven, özgürlüğün tesis edilmesi açısından önemlidir. Dolayısıyla keyfi yönetimi engellemek ve bireyselliğe alan açmak, hukukun ve yasaların asıl mahiyetini oluşturmaktadır (Öztürk, 2016: 209). Bu bağlamda Neo Roma düşünürleri tarafından Atina’lılara yöneltilen en büyük eleştiri, siyasal katılım ve siyasal erdem gibi değerlere çok fazla anlam yüklemeleridir.

4. Mukayeseli Bakışla Cumhuriyetçi Siyaset

Kavramsal ve tarihsel gelişmelerin ışığında bakıldığında cumhuriyetçi anlayışta siyasetin anlamı farklılaşmaktadır. Buradaki siyasetin temel yönelimi; özel çıkarlar arayışında bulunan bir siyaset değil, toplumun ortak iyiliğini amaçlayan bir siyaset anlayışı olduğundan, cumhuriyetçi siyasette ortak yarar’a aykırı bir çıkar reddedilmektedir. Çünkü eşitlik amaçlı cumhuriyetçi kültürünün temelinde siyasal bir tutku yatmaktadır. Dolayısıyla cumhuriyete olan bağlılık sadece siyasal yükümlülükleri içermektedir (Tunçel, 2010: 292).

Siyasal tutkudan dolayı çağdaş okumalarda cumhuriyetçiliğin sıklıkla milliyetçilikle karıştırılması durumu vardır. Oysa tümüyle siyasi bir konuma işaret eden tutumuyla cumhuriyetçi yurtseverlik, milliyetçilikten farklı bir içeriğe sahiptir. Zira yurtseverlik; ırk, dil, gelenek gibi siyaset öncesi unsurlarla ya da doğumla gelen özelliklerle ilgisi bulunmamaktadır. Hatta etnik birliği sağlamaya yönelik çabaları ya da kültürel bağlılığı siyasal özgürlüğün önüne koyan milliyetçilik anlayışını sorunlu bulmaktadır. Çünkü başta ırk ve dil olmak üzere insanın doğumla elde ettiği nitelikler natio’nun görünümleridir. Oysa Patria kavramından türetilmiş yurtseverlik ise natio’dan tümüyle başka bir izleğe sahiptir. Bundan dolayı yurtseverlik doğumla elde ettiğimiz niteliklerin değil, bir siyasal rejime, yani res publica’ya, olan bağlılığın ifadesidir. Dolayısıyla yurtseverlik; dinsel, kültürel ya da etnik homojenlikten azade yurttaşlık ve yasalar ekseninde formüle edilmiştir. Çünkü cumhuriyetçi yurtseverler özgürlük aşkıyla vatan sevgisini birbirinden ayırmazlar. Yurtseverlik; kişinin özerk alanını muhafaza etmek kaydı şartıyla kamu yararına katılım ve ülkesine karşı yükümlülüklerini yerine getirme halidir. Yani yurtseverlik yurttaş olma bilincini ve erdemini motive eden bir unsurdur. Aynı zaman da res publicaya karşı sorumluluk, ortak iyinin tahkim edilmesi açısından yurtseverliğin bir gereğidir (Öztürk, 2016: 235). Diğer bir ifadeyle, cumhuriyetçi yurtseverlik siyasal bir perspektif sunarken, milliyetçi düşünce yurtseverlik anlayışını daha çok siyaset öncesi değerleri başvuru noktası olarak hareket etmektedir. Dolayısıyla milliyetçi tutumda kişilerin yurtseverliği daha çok milli kimliğe aidiyete bağlı olarak şekillenmektedir. Oysa yurtseverlik neredeyse bu özelliklerin anti tezi olacak bir nokta da durmaktadır. Yani cumhuriyetçi kuramcılar, cumhuriyetin yurttaş olmanın temel koşulunu etno-kültüre yapıya üye olmaktan ziyade daha çok kolektif bir yasa çatısı altında bir arada yaşamayı gaye edinen siyasal topluluğun üyesi olmakta görürler (Helvacı, 2014: 365). Zira etnik ve dinî aidiyetlerin ön plana çıktığı milliyetçilik, yurttaşlık hukukunun kapsayıcılığına sahip olamayabilir. Özellik çok kültürlü yapılara yönelik hoşgörüsüzlük ve dışlayıcılık, milliyetçi dil tarafından tetiklenebilmektedir. Buna mukabil yurttaşlık; devlete ait hak ve görevlerle yaşamayı ve ona bağlı olmayı içerdiğinden, bu anlamda dışlayıcı bir dile sahip değildir (Heater, 2007: 213). Çünkü cumhuriyetçi kimlik, milli veya etnik kökene dayalı olarak oluşturulan halk ile değil, daha çok anayasa ile yapılan bir sözleşmeden oluşmaktadır.

Kısaca cumhuriyetçi yurtseverlik, milliyetçilik gibi soyut bir ülke tasavvuruna gerek duymamaktadır; bilvesile muhayyel bir ulus kavramından ziyade halihazırda yaşayan halka dayanmaktadır. Cumhuriyetçiler için birlik cumhuriyetin idealine bağlılıkla sağlanan siyasal bir birlik olduğu için vatan

aşkı, siyasal hedefleri besleyen yapay bir zemindedir. Dolayısıyla siyasal hedefler, vatan aşkı yerine ikame edilen yurttaşlık sorumluluğuna dönüşmektedir. Oysa milliyetçiliğin vatan aşkı, kültürel asimilasyon ve kirlenmeye karşı toplumu muhafaza eden bir duygudan beslenmektedir. Nitekim ulusal kimlik ve bağlılık, kültürel uyum için duyulan derin ihtiyacı da barındırdığından yurtseverlikten ayrılmaktadır. Çünkü yurtseverlikte, bir bireyin etnik veya kültürel bileşimi ne olursa olsun devlete bağlılığı, cumhuriyetçi erdemlerden biri olmaktadır (Heater, 2007: 109). Dolayısıyla etnik homojenlik ve devlete sadakat beklentisi milliyetçilik ile cumhuriyetçi hassasiyetin yollarını ayırmaktadır.

Liberal anlayış yönünden yaklaşıldığında da farklılıklar söz konusudur. Nitekim liberal anlayışta devlet; özel bir sadakati gerektirmeksizin, bireysel hakların koruyucusu olarak tanımlanırken, yurttaşlık ise haklara ulaşmak için zorunlu bir statüdür. Cumhuriyetçilik, bireysel hak ve özgürlükler ile devlet arasında dengeli bir bağ kurmakta olup bireyciliğin ön plana çıktığı atomize toplum yapısını tehdit olarak telakki etmektedir. Bu bağlamda birey olma vasfını, devleti oluşturan topluma bağlamaktadır (Baştürk, 2013: 126). Ayrıca cumhuriyetçi geleneğe devletin keyfilik içermeyen müdahalesi bir özgürlük kaybına yol açmadığı anlayışına dayalıdır. Müdahalenin niteliğinin keyfi olmaması, cumhuriyetçi ve liberal iki geleneğin yasaya ilişkin bakış açılarındaki farklılaşmalara yol açması yanında özgürlük tanımlayışlarıyla da yakından ilişkilidir. Liberal geleneğin özgürlük kavrayışı, bireylerin herhangi bir müdahaleye uğramaksızın gerçekleştirebilecekleri eylemlerin toplamını ifade etmektedir (Tunçel, 2010: 43). Çünkü liberallerin özgürlük kavrayışı, doğuştan gelen bir hak'tır. Bu nedenle yasa, doğal bir hakkın sınırlanışını ifade etmektedir. Bu nedenle özgürlük, herhangi bir siyasal topluma üye olmaksızın da bireylerin en doğal hakkı olarak kabul edilmektedir. Özgürlüğünü doğasından alan liberal birey için, bu özgürlüğün karşısında devlete hizmet etme yükümlülüğü bulunmamaktadır. Aksine "kamu hizmeti özgürlüğü" zedeler anlayışına sahiptir. Bundan dolayı liberaller için yurttaşın en geniş özgürlüğü, kamu hizmetlerinin olmadığı, bireylerin yalnızca haklarla donatıldığı bir düzen de mümkün olacaktır. Dolayısıyla liberaller için özgürlük ve kamu hizmetini birlikte savunuyor olmak açıkça bir paradoks teşkil etmektedir (Durgun, 1990: 74). Bu açıdan liberaller için yurttaş ve siyasetçilerin özgürlüğünü geliştirmek için kamu ruhuna ihtiyaç duyulmamaktadır. Liberal devletin bireyi, özel alanının sınırlarının içerisinde özgürlüğünü gerçekleştirirken, siyasal katılmayı özgürlüğün olmazsa olmazı olarak kabul etmemektedir. Bu husus bireyin özel alanında özgürlüğünü sınırsızca gerçekleştirdiği bir düşüncenin de izdüşümüdür (Öztürk, 2016: 71). Oysa cumhuriyetçi bakış liberalizmi hemen tümüyle olumsuzlayan bir pozisyonda yer almaktadır. Cumhuriyetçi tavır pozitif özgürlükçü olduğu için bu anlayışın ideolojik özü yurttaşlık düşüncesinde kristalize olmaktadır. Cumhuriyetçi yönetimin kamusal iyi doğrultusunda hareket etmesini garanti altına almanın en geçerli yolunun katılım olduğundan, yurttaşlar kamu tartışmasına ve kolektif karar alma sürecine katılarak, özel çıkarın güdümlendiği durumları aşmakta, ortak yararlar uyumlu genel bir bakış açısı kazanmaktadırlar. Yurttaşın kendisini kamuya adanması, kişisel çıkarından çok ortak iyiyi önemsemesi beklendiği için ödev-hak ve kamu-özel karşısında daha üstün bir konumda yer almaktadır (Durgun, 1990: 76). Özgürlük liberaller için tam olarak bir baskının yokluğu iken, cumhuriyetçiler tarafından "kendi kendini yönetme" ve bir "bağımsız olma" durumu olarak tanımlanmaktadır. Bu aynı zamanda cumhuriyetçiler ve liberallerin özgürlüğe ilişkin algılamalarının kavramsal olarak farklılaştıkları yer olmaktadır. Yani liberal düşünce geleneği özgürlükleri genişletmek adına müdahalede bulunma alanlarını daraltmaya, cumhuriyetçi düşünce geleneği ise öz yönetim ve katılım üzerine yoğunlaşmaya çalışmaktadır (Okutan, 2006: 43). Diğer bir ifadeyle, liberaller için özgürlük, niteliksel değil, niceliksel olarak değerlendirilebilecek bir hesaplama sorunudur. Bireyler ne denli çok seçeneğe sahiplerse, özgürlükleri de o denli farklıdır. Buna karşın cumhuriyetçiler özgürlüğü nitelik açısından değerlendirmektedirler. Yani daha çok müdahalenin niteliğiyle ilgilidirler. Diğer bir ifadeyle, liberal özgürlük bireysel özgürlükler adına sosyal özgürlüğü ihmal ederken, cumhuriyetçi gelenek bireysel özgürlüğü sosyal özgürlüğe bağımlı kılmak yoluyla bu iki özgürlük türünü birlikte ilerletmeyi hedeflemektedir (Tunçel, 2010: 52).

Cumhuriyetçi gelenek ortak iyinin bireysel iyilere karşı üstünlüğü tezini kabul etmektedir. Liberal düşünce geleneği ise bir ortak iyi fikrinden çok, bireylerin kendi iyilerini gerçekleştirebilecekleri bir özgürlük alanı sunmakta ve özgürlük anlayışını da buna göre tanımladıklarından, özne sayısı kadar farklı iyi anlayışın olacağını ve dolayısıyla ortak iyi gibi bir kategori çoğulcu gerçekliğe zarar vereceğini ileri sürmektedirler. Liberaller adaletin toplumdaki verili iyi anlayışlardan herhangi birisinin üzerine kurulamayacağını ifade ederler. Onlara göre nasıl ki birey toplumdan önce geliyorsa adaletin de iyiden önce gelmesi gerekmektedir. Liberallere göre eğer toplum kamusal tarafsızlığı teşvik eden bir dizge üzerine kurulmazsa, toplumdaki farklı iyi anlayışlardan biri kendisini ortak iyi yerine koyarak diğer kesimler aleyhine dışlayıcı siyaseti ön plana çıkarabilecektir (Öztürk, 2016: 92). Bundan dolayı liberaller genelde ortak iyi anlayışını sorunlu bulmaktadırlar. Bununla beraber liberalizmi tamamen ortak iyi karşıtı bir ideoloji olarak göstermek de doğru değildir. Zira liberal rejimler de hem anayasal hem de siyasal ilişkiler düzleminde kamu çıkarı kavramsallaştırmasını belli ölçüde önemsemektedirler.

Liberal düşünce geleneğine göre bireyin özgürlüğünün var olması açısından, bireyin yaşadığı devletin bağımlı bir devlet olması ya da olmaması arasında bir fark yoktur. Dolayısıyla liberal açıdan eylemlerine müdahale edilmeyen, ancak bağımlı bir devlette yaşayan bir birey olsa bile, kendisini özgür olarak tanımlayabilmektedir. Oysa bir cumhuriyetin yurttaşı için devletin özgür olmadığı yerde bireysel özgürlük ve dolayısıyla da eşitlik de yoktur (Heater, 2007: 110). Yani cumhuriyetçiler için özgürlük belirli bir siyaset biçimiyle var olabilirken, liberaller özgürlüğü siyasetin son bulunduğu yerde, özel yaşamda başlatmaktadır. Böylece cumhuriyetin ortak değerlere ve ortak geçmişe bağlılıklarına karşın, liberal devlet çıkarı doğrultusunda karar veren ve koşullar değiştiğinde kararlarını gözden geçirme kapasitesine sahip olan hafızasız bireyleri referans almaktadır. Özünde anti-politik olan liberalizm, bir ideoloji olarak toplumsallığın kendi özerk işleyişi ile siyasete ihtiyaç duymaksızın var olabileceğini ve devletin sadece ona müdahale etmemesinin yeterli olacağı bir siyaset düşlemektedir (Gauchet, 2013: 18). Bu şekilde liberalizm, siyasal toplum içerisinde toplumsallıktan yalıtılmış bireyler öne çıkarmaktadır. Bu yalıtılmışlığın temelinde, bireyi tüm beşeri yapıların üzerinde gören anlayış yer almaktadır.

Kısaca her iki gelenek de keyfi ve sınırsız yönetimlere karşı özgürlüğün savunusunu yapmaktadırlar. Bununla beraber her iki gelenek de özgürlük anlayışını katılımdan çok "bir şeylerin yokluğu" üzerine temellendirmektedir. Liberaller doğal hak kavramı ile siyasal katılım arasındaki ilişki gönüllük esasına dayanırken, cumhuriyetçilerde siyasal katılım bir sorumluluk unsuru olarak "ortak iyi"ye yönelmektedir. Dolayısıyla liberallerin piyasa denkleminde şekillenen özgür toplum kavramı cumhuriyetçiler nezdinde "ortak yarar"ı aşındırıcı bir husustur. Ancak her iki gelenek de monarşik ve baskıcı yönetimlere karşı özgürlüğün, anayasallığın, egemenliğin sınırlanmasını, güçler ayrımını ve hukukun üstünlüğünün savunusunu yapmakta ve bu konularda uzlaştıkları görülmektedir (Okutan, 2006: 164).

Milliyetçi ve liberal analizin yanı sıra demokrasi kavramı yönünden yaklaşıldığında da cumhuriyet ve demokrasi yaklaşımlarının farklı kuramsal temeller ve farklı tarihsel gelişim süreçlerine sahip olduğunu görmekteyiz. Cumhuriyetçi anlayış, bir bakıma demokratik yönetsel anlayışın yetersiz bulunması sonucu geliştirilen "yeni"yi temsil etmektedir. Bu bakımdan her iki gelenek bazen düşmanca diye nitelenebilecek bir karşıtlık içerisinde olabilmişlerdir (Okutan, 2006: 142). Bu farklılıklara rağmen, yine de cumhuriyeti demokrasiye tamamen karşıt koymak da doğru olmayacaktır. Çünkü her iki kavramın ortak tarafları bulunmaktadır.

Her şeyden önce her iki kavram da halk iradesi ve egemenliğinden söz etmektedirler. Ancak halk egemenliğinin algılanış biçimi; demokratik gelenekle cumhuriyetçi gelenek arasında farklı olmaktadır. Halk egemenliği olmadan demokrasi imkânsız olsa da yine de halk egemenliği anlayışı ve uygulaması tek başına demokrasinin tanımını vermemektedir. Demokratik düşünce geleneğinin hareket noktasını her ne kadar halk egemenliği anlayışı oluştursa da halkçı demokrasiye ilham veren anlayış; monarkın ya da azınlığın yönetimi olmaksızın, halkın eşit ve özgür bireyler olarak kendi kaderlerini tayin etmesi düşüncesidir. Bu açıdan demokrasi, halk egemenliğine karşı her türden gücün reddini içermektedir. Yani demokrasi kuramında halk egemenliği, halkın mutlak gücüne dayalı olarak tanımlanmaktadır. İktidarı

elinde tutan kişi ya da kurum, egemenliğin tek sahibi halkın aldığı kararları uygulamakla yükümlü bir halkın temsilcisi olması gerekir, eğer bu olmazsa zaten demokrasiden de söz edilemez. Demokrasi halk egemenliğinin siyasal etkinlik üzerindeki belirleyici gücünü içtenlikle benimserken, cumhuriyet halk iradesine karşı daha mesafeli bir tutum takınmaktadır. Cumhuriyetçi gelenekte yer aldığı şekliyle halk egemenliği düşüncesi despotluğun karşıtlığını oluşturduğundan yasaya göre düzenlenmektedir. Burada çoğunluğun iradesinin mutlaklığa varması karşısındaki en büyük engel, halk egemenliğinin kuramsal kaynağını oluşturan genel iradedir. Cumhuriyetçi anlayışta genel irade her zaman üstün olmalıdır. Çünkü ortak yarara yönelik yönetsel bir anlayışın çoğulcu olabilmesi, farklılıklara tahammül edebilmesi zordur. Bu bakımdan genelde cumhuriyetçi demokrasi tabiri, çağdaş dünyayla uyumsuz bir anlayış olarak yorumlanmaktadır. Çünkü cumhuriyetçi demokrasi, karar alma sürecinde oy verme davranışını, yurttaşların ortak iyi uzlaşısına müstenittir. Bu durumda demokrasi, salt bir seçme ve seçilme meselesi değil, ortak iyiye yönelme motivasyonuna dönüşmektedir. Yani cumhuriyetçi demokrasinin ortak iyiye yönelik ideal yaklaşımı, liberal demokrasinin bireysel çıkarları ön plana çıkaran seçim yapma motivasyonundan ayrılmaktadır. Yani, liberal demokrasilerde seçim süreci, kolektif karar alma mekanizmasından çok, kişisel faydayı artırmak üzere kullanılır. Bundan dolayı liberal demokrasiler de bireyler verdikleri oylarla çıkarlarını en iyi temsil edecek kişileri yönetici olarak seçerler (Tunçel, 2010: 52; Közleme, 2022: 23). Liberal demokrasilerin bu bireyci ideali, cumhuriyet ve demokrasi arasındaki bağı zayıflatmakta, hatta cumhuriyetçi idealin içerdiği yurttaş yükümlülüklerinden dolayı demokrasi karşıtı olarak da konumlandırılabilir. Dolayısıyla her iki gelenekte halk egemenliği hassasiyeti bulunsa da belirtilen farklı yaklaşımlardan ötürü cumhuriyeti demokrasiye özdeş görmek doğru değildir (Öztürk, 2016: 25). Cumhuriyet, tek iyinin her zaman hâkim olması gerektiği üzerine kurulu tekilci bir yönetim anlayışına sahipken, demokrasi çoğulcu olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, cumhuriyetin bir iyisi vardır; demokrasinin ise iyileri vardır. Cumhuriyet keyfi yönetim karşısında suiistimalleri engellemek üzere rasyonel olanı vurgularken, demokrasiler halkın çoğunluğunun yanılmayacağına dair bir kabule sahipler. Bundan dolayı demokrasi çoğunluk ve çoğulluk esası üzerine kuruludur. Buna karşılık cumhuriyet, genellik, evrensellik ilkesine dayalıdır. Demokraside iyiyi belirleme yetkisi halkın uhdesinde olmasına karşılık, cumhuriyetçi düşüncede, genelliği, evrenselliği veya tek olan iyiyi kimin belirleyeceği açık değildir, genellikle bunu belirlemede elitlere kalmaktadır (Közleme, 2022: 25). Bir diğer ayrışma noktası ise, eşitlik konusunda bulunmaktadır. Cumhuriyetçi anlayışta eşitlik ilkesi, toplumu homojenleştirme aracına dönüşebilmektedir. Oysa demokratik bakış açısına göre insanlar eşitlik ilkesini oluşturan norma uydukları ölçüde eşittirler. Bundan dolayı eşit olma arzusunun kaçınılmaz olarak benzer olmayı gerekli kıldığı bir siyasal organizasyonun(cumhuriyetin), farklılıklara vurgu yaparak yükselen yeni demokratik algıyla örtüşemeyeceği gayet açıktır. Çünkü demokrasi, özünde bir farklılıklar rejimidir, oysa farklılıklar cumhuriyetçi yönetsel yapıyı zorlamaktadır. Bu durum aynı zamanda çağdaş dünyada demokrasi ve cumhuriyetler arasındaki uzaklığın nedenlerinden de biri olmaktadır.

Cumhuriyetin temel kaygısı devletin herhangi birinin devleti olup olmadığıyla ilişkiliyken, demokrasinin ise iktidarın nasıl seçilebileceğiyle ilişkili olması başka bir farklılaşma noktasıdır. Cumhuriyetler öncelikli olarak yasama ile demokrasi ise yürütme erki ile ilgilenmektedirler. İktidarlar eylemlerini belirlerken; demokrasilerde çoğunluğun çıkarı, cumhuriyetlerde ise herkesin çıkarı göz önüne alınarak hareket edildiğinden cumhuriyetçi karakterde siyasal düzen, toplumsal örgütlenmelerden daha üstün ve daha öncelikli bir konu olmaktadır. Bundan dolayı cumhuriyetçi karakter, kamusal alana nüfuz etmeye, o alanı düzenlemeye odaklanmakta ve bu durumu demokratik karakterden daha çok önemsemektedir (Okutan, 2006: 149). Ayrıca cumhuriyetçi devletler, herkesin çıkarını gerçekleştirmek adına herhangi birinin kendi kurallarıyla yönetimini değil, ortak iradeyi gösteren yasalarla sınırlı iktidara işaret etmektedirler. Bu bağlamda cumhuriyetçi anlayışta halkın yasa sürecinden tümüyle dışlanması ve de yasanın tamamen halk iradesine bırakılması istenilir şeyler olmadığı için demokrasiye sınırlı bir şekilde itibar edilmektedir (Öztürk, 2016: 31). Demokrasiler çoğunluğun, cumhuriyetçiler ise erdemli azınlığın yönetim erkini elinde

bulundurmasını ideal yönetim biçimi olarak tanımladıklarından dolayı, cumhuriyetçiler erdemli bir siyasal azınlığı, çoğunluğun çoğu kez çıkarları arasında görmekte zorlandığı ortak iyiyi ve onun içeriğini oluşturan yasaları koruma konusunda daha güvenilir bulmaktadırlar (Tunçel, 2010: 29).

Kısaca cumhuriyetler genel olarak soyut bir kaynağa dayalı olarak hareket etmektedirler. Bu şekilde değer yüklü devlet, siyasal sisteme mutlak anlamda hükmeden kurucu iktidarın hizmeti altında bulunmaktadır. Buna karşılık demokratik rejimlerde egemenlik mutlak anlamda “somut olan toplum” a dayanmakta ve egemenlik “ulusal egemenlik” gibi soyutlamaya dayanmamaktadır. Ayrıca cumhuriyetler toplumsal homojenliği ön plana çıkarmaya çalışmaktadırlar. Oysa demokrasilerin temel özelliği toplumsal farklılaşmadır. Hukuk sistemine ilişkin olarak ele aldığımızda ise, cumhuriyetler veri hukuk sistemine dayanmaktadırlar. Burada hukuk sisteminin halkın rızasına dayanması ve eleştiriye açık olması gibi durum yoktur. Hukukun altındaki temel referans; ideoloji, güç veya dinsel değerlerdir. Oysa demokrasiler “rıza dayalı bir hukuk sistemine” dayalı olduğundan, burada hukuktan beklenen, devletin toplum üzerindeki tahakkümünü meşrulaştırmak değil, devletin toplum üzerindeki gücünü sınırlandırmaktır. Yani hukuk kuralları araçsal niteliktedir. Bu durumda kurallar belirli çıkarlar doğrultusunda bir yapılanmayı gerektirmektedir (İslamoğlu, 2021: 191). Cumhuriyet rejimlerinin demokrasi açısından en sıkıntılı tarafı, üyelerinin biçimlendirmek için toplumun iç düzenine müdahale etmesidir. Yani, mevcut yönetsel yapı içerisinde birbirleriyle çelişen çıkarlar ve isteklerle karşılaşılması durumunda, siyasal ve toplumsal istikrarın devamı adına çelişkilerin uzlaştırılıp, belirli bir dengenin oluşturulmasını sağlama çabası ön plana çıkmaktadır. Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, cumhuriyet ve demokrasi uzlaşabilen değil, aslında birbirlerine rakip olan iki siyasal ve toplumsal modellerdir.

5. Cumhuriyetçi Siyasi Pratiğin Değişim Sorunları

Bugün çağdaş yorumcular sıklıkla Fransız Devrimi ile Amerikan Devrimi’ni cumhuriyetçi uygulamanın iki farklı türü olarak ele almaktadırlar. Onlara göre Fransa; erdem ve merkezi yönetim temelli klasik cumhuriyetçilikken, Amerika; yerel yönetim ve katılımcı demokrasi geleneğine sahip federal ve temsili yönetim yapısıyla farklı bir cumhuriyetçi modeli ortaya koymaktadır.

Devrimi’nin etkisiyle, Fransa’da cumhuriyetçi anlayış bir devlet şekli olarak (1792) modern toplumun ve devletin inşasında öncü rol oynamıştır. Halk egemenliği, ana dil, yurt sevgisi temelinde geliştirilen dönemin cumhuriyetçi anlayışı; halk, ulus-devlet ve cumhuriyet üçlemesi ile yeni bir bütünlük arz etmiştir (Közleme, 2022: 21). Diğer bir ifadeyle, devrim ile birlikte iktidarın kaynağı ve meşruiyeti, halkın bizzat kendisi görülmüş ve ulus devlette vazgeçilmez yönetsel formunu oluşturmuştu. Yani egemen özne olarak devletin öne çıktığı, toplumu ulusla özdeşleştiren organik bir birlik anlayışı üzerinden yurttaşların yönelmesi gereken kamusal yararın devlet seçkinlerince belirlendiği organik toplum vizyonu ve devlete karşı ödevler-sorumluluklar temelinde tanımlanan ve de sınırlı haklara sahip bir yurttaşlık anlayışı gibi üç temel felsefi ve normatif ilke üzerinde kurulmuş oldu (Okutan, 2006: 165). Buradan da görüleceği üzere Fransa’da cumhuriyet dar anlamda, hükümet şekli ile sınırlı görülmemiş, bununla beraber katılıma dayalı bir yönetim arayışında da bulunmamıştır. Burada topluluk bilinci ve ulus duygusu devletin koruyucu, birleştirici ve eğitici rolü ile birlikte ele alınmıştır. Bu yüzden Fransa’daki cumhuriyetlerin amaçlarının odağı her zaman devlet olmuştur. Nitekim sonraki süreçte Fransa liberal olsa bile ekonominin uygulamasına yön veren ve onları işleten yine hep devlet olmuştur (Nora, 2006: 159).

Fransa’dan farklı olarak göçlerle oluşan Amerikan toplumu, soy ya da ırk birliği nedeniyle değil, ortak olarak yaptıkları yasaların da kendilerine sağladığı çıkarlar nedeniyle yurtsever olduğundan dolayı yasaların özenle koruyucusu olmuşlardır. Toplumsal fayda ve ortak çıkarlar adına bireysel özgürlükler Fransa’da zedelenebilirken, Amerika’da özel çıkarları tatmin etmek için, kamusal olanların arka planda kalması söz konusudur. Yine Avrupa’da gelişen ve dışlayıcı bir söyleme sahip milliyetçiliğe karşı, Amerika milliyetçi değil, daha çok yurtsever yurttaşlardan oluşmaktadır. Bu açıdan Amerika’daki yurtseverlik, milliyetçilikten farklı olarak duygusal olmayıp akılcı olmakta, bu durum yasaların sağladığı

hak ve özgürlükler de somutlaşmaktadır (Tunçel, 2010: 250). Bu farklılıklar ABD'deki cumhuriyetçilik düşüncesinin demokrasiyi içerecek şekilde gelişmesine yol açmıştır. Böyle bir demokrasi anlayışı; kapitalist ekonomiye müdahale etmekten mümkün olduğunca kaçınan, seçimler aracılığıyla katılımı ve lobicilik faaliyetlerini öne çıkaran bir rejim biçimini meydana getirmiştir (Crouch, 2016: 13). Bu özellikleriyle Amerika farklı bir demokrasi-cumhuriyet modeli ortaya koymuş ve liberal cumhuriyetçi yorumlara esin kaynağı olabilmıştır.

Aydınlanmayla başlayıp Fransız Devrimi ile uygulama alanına geçen laik ve genel irade kurgulu cumhuriyetçi anlayışın ulus-devlet modelliyle örtüşen yapısı, liberal söylemlerle yükselişe geçen liberal demokratik yaklaşımların ortaya çıkmasıyla zorlanmaya başlamıştır. Zorlanmanın nedeni, halk egemenliği anlayışını ortaya koyan ülkelerin sanayi uygarlığına geçmesi ve yurttaşlığın özgürlüğün başlıca biçimi olmaktan çıkması görülmektedir. Bu dönemde daha çok liberalizmin egemenliğinde olan ya da burjuvazinin yönlendirdiği cumhuriyetçi yönetsel yapılardan, işçi sınıfının yükselişiyle sanayi demokrasisi veya sosyal demokrasi olarak adlandırılan yönetsel yapılara geçişler yaşanmıştır. Nitekim 19. Yüzyıl; cumhuriyet ve demokrasi kavramları arasında, farklılıktan öteye geçen gelişmelere tanıklık etmek bakımından eşsiz bir dönem olmuştur. Cumhuriyetçi yönelimler, özellikle liberal demokrasilerin ortaya çıkışıyla birlikte zayıflamaya başlamışlardı. Ancak yeni dönem, demokrasilerin kesin zafere ulaştıkları bir dönem de olmamıştır. Nitekim 19. yüzyılda devrimci ve milliyetçi diktatörlüklerin oluşması, özellikle siyasal amaçları gölgede bırakan ekonomik kaygılar, yeni bir içerik oluşturma gereğini de doğurmuştur. Değişimlerin yaşandığı süreçte demokrasi kavramı hem temsili bir nitelik kazanmış hem de özgürlüğün temel bir tanımına dönüşmüştü.

Dönem içindeki demokrasiler; iktidarın halk elinde bulunuş biçimindeki eski demokratik ilkeyi, liberal söylemle ilişkilendirmişlerdi. Yeni anlayış içerisinde demokrasiye atfedilen değerlerin en önemlileri; sınırlı ve sorumlu bir siyasal yönetim, erkler ayrılığı, anayasal yönetim, hukukun egemen kılınması, bağımsız ve adil bir yargı ve insan hakları gibi kavramlar teşkil etmiştir. Bu şekilde liberal demokrasi hem bireysel hakları koruyan hem de halkın görüşlerini kamu politikasına dönüştüren siyasal bir sistem olarak ortaya çıkmış oldu (Mounk, 2021: 30). Böylece liberalizm demokratikleşti ve demokrasi de liberalleşti. Ancak liberal devlet yarışan "iyi" kavramları arasında bir taraf olmadığından, bireylere adil biçimde kendi "iyi" kavramlarını belirlemeleri için imkanlar ve onlar arasında düzenleyici işlev gördüğünden, toplumu adeta ortak değerlerden çok ticari ilişkiler ağı olarak yorumlamaktadır. Bu durum kamu ruhuna ve toplumsal sorunlara görece ilgisizliği getirmekte ve liberalleri güç ve tahakküm ilişkilerine karşı da kayıtsız bırakmaktadır (Durgun, 1990: 72). Diğer bir ifadeyle, liberalizm homo economicus merkezli, yani kişisel çıkarlarını maksimize etmeyi amaçlayan ve ortak yarar için özel bir çaba içinde olmayan bir anlayışı başlangıç noktası aldığı için liberal devlet her şeyin siyasal olduğu uzun bir dönemi bitirmiş ve artık her şeyin ekonomik olduğu yeni dönemi başlatmıştı. Liberal ideoloji kişilerin kendi çıkarlarını kendi bildikleri yolla takip etmelerinin hem bireyin kendisi hem de tüm toplum için en yararlı sonucu beraberinde getireceğine inanmaktadırlar (Öztürk, 2016: 15). Oysa klasik cumhuriyetçi söylem, "toplum için iyi olanı temsil eden" ve "ortak yarar"a yönelen, yani erdemli yurttaşları özel çıkarları peşinde koşan yurttaşların önüne geçirerek ortak yararı siyasetle eşitleyen bir anlayış üzerinden hareket etmektedir (Durgun, 1990: 78). Bundan dolayıdır ki cumhuriyetçi duruş ile liberal anlayış arasında derin görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Çünkü Cumhuriyetçi düşünce ortak yarar ilkesinin yerine, liberal-demokrasinin ortaya koyduğu özel yarar ilkesinin doğuracağı çıkar çatışmalarının toplumun bütünlüğü ve cumhuriyetin selameti açısından tehlikeli görmektedir. Zira çağdaş demokrasilerde yurttaşların farklı çıkarlara bağlanması, birey kavramını tüm ortak iyilerin önüne yerleştirmeleri, vatan aşkını unutmalarına ve yönetimin çıkarların temsiline dönüşmesine neden olabilmektedir (Tunçel, 2010: 30). Özellikle insan hakları konusundaki genişlemeler, azınlık hukukunun güçlenmesi ve ulus-devleti aşan yeni siyasal yapılanmaların ortaya çıkması, cumhuriyet yönetim modelinde bir bunalım meydana getirmektedir. Bu değişime paralel olarak ulus düşüncesi de yerini "halk" düşüncesine bırakmıştır. Artık liberal demokrasilerde vurgu halkın egemenliğinden bireyin

egemenliğine kaymıştır. Bu bakımdan günümüzde liberal demokrasiler öne çıkmış bulunmaktadır. Çünkü liberal demokrasinin sorunsal, özel ve kamusal alana dair özgürlüklerin güvence altına alınması ve bu haklara saygılı bir biçimde gerçekleştirmesi olmaktadır (Gauchet, 2013: 57). Oluşan bu eklemleşme de yine de liberalizm ve demokrasi tam bir uyum içinde de değildir.

1940'ların sonu ve 1950'lerin başında yüksek düzeyli siyasal katılım ve yeniden yapılanma, gündeme gelen en önemli sorunlardan biriydi. Birkaç ülkede görülen yüksek siyasal katılım, aynı zamanda yaşamın savaş sırasında dahi yoğun biçimde kamusal bir karakter taşımasından ileri geliyordu. Nitekim kamusal harcamalarla desteklenen kitlesel üretim-kitlesel tüketim döngüsüne bağımlı bir ekonominin temel yönelimleri 1970'lere kadar, demokratik siyasetin en önemli siyasal gücü olmaya devam etmişti. Ancak, katılımın uzun yıllar boyunca aynı düzeyi korumasını beklemek de imkansızdı. Zira sonraki süreçte gündelik yaşamın koşulları ya da ekonomik nedenlerden dolayı insanların siyasi örgütlere katılımı giderek azaldı ve nihayet siyasi faaliyetin asgari boyutunu oluşturan oy verme eylemi de olmak üzere siyasete karşı bir kayıtsızlık oluşmaya başladı (Crouch, 2016: 17). Yani modern kapitalist toplumların sunduğu fırsatlar geçmiş döneme göre bir hayli zengin olduğundan yurttaşların kamusal hayata daha az ilgi göstermesi ve vakitlerinin büyük bir kısmını özel ilgilerine ayırması durumu söz konusudur. Ancak bunun kaçınılmaz zayıflıklarını da göz ardı etmemek gerekir.

İnsan hakları merkezli bir anlayışla şekillenen yeni demokrasi anlayışının öne çıkardığı farklı bir yurttaşlık, temsil ve partiler düzeni söz konusudur. Her ne kadar günümüz demokratik ülkelerinde seçimler mevcut olsa ve hükümetler seçim yoluyla değiştirilebilse de seçim sırasında yürütülen kamusal tartışmalar ve rakip grupların ikna edilmeleri, artık uzmanlaşmış profesyonel ekipler tarafından yürütülmektedir. Böyle bir durumda yurttaşların çoğunluğu pasif, suskun ve kayıtsız bir konumda bulunmaktadırlar. Sadece kendilerine gönderilen sinyallere tepki gösterir hale gelmeleri, siyasi katılım açısından ciddi sorun teşkil etmektedir. Neoliberal dönemle birlikte homo-economicus'un mutlak zafer kazanmasıyla bazen tüketici-yurttaş, bazen müşteri-yurttaş olarak adlandırılan yurttaşın özgürlüğü yerini tüketicinin edilgenliğine bıraktığı ve bir izleyiciden çok da fazla bir şey olmadığı görülmektedir. Oysa seyirci ve tüketicilerle dolu toplum, bir tür seyirci demokrasisini oluşturmaktadır. Artık klasik yurttaş özneliğinin temelini teşkil eden, kendi ve yurttaşı olduğu topluluk için sorumluluk alabilen, kararlara katılan "kendine sahip" birey olma durumu giderek kaybolmaktadır (Salman, 2021: 79). Diğer bir ifadeyle, neoliberalizmle birlikte siyasalın ekonomikleşmesi, toplumsal olanın kendisini bir kenara atması ve siyasetin yerine yönetişimin geçmesi aktif yurttaşlığın önemini azaltmaktadır (Brown, 2021: 61). Böyle bir durumda gerçek politika, seçim oyununun oynandığı sahnenin arkasında, seçilmiş hükümetlerle ağırlıklı olarak iş dünyasının çıkarlarını temsil eden elitler arasında yapılan görüşmelerle gerçekleştirilmektedir (Crouch, 2016: 13). Yani, geline durum itibarıyla, siyasi sistem sermayedarlar ve teknokratlar arasında bir oyun alanına dönüştüğü gibi, çok önemli kararlardan halkın dışlanması da söz konusu olmaktadır (Mounk, 2021: 7). Diğer bir ifadeyle, günümüz dünyasında bireyin haklarını ve özgürlüklerini merkeze alan, her şeyi öngören yönlendiren ve karara bağlayan bir merkez artık mevcut değildir. Geleceğe dair kararlar sadece siyasal sınıfın veya devletin inisiyatifinde değildir. Bugün demokratik eylem devlete doğru değil, toplumsal alana doğru yönelmektedir. Burada da öne çıkarılan husus daha çok toplumun bütünleşme ilkeleri değil, bireyin özgürlüğü olmaktadır. Dolayısıyla ideolojisini neoliberalizmin oluşturduğu günümüz küresel dünyasında, devletin küçüldüğü oranda demokrasinin de güçleneceği var sayıldığı için, değişim talepleri devlet yapılarına yönelmekte ve bu yüzden de devletlerin cumhuriyet rejimleri ve hukuk sistemleri bu değişim taleplerinden büyük yaralar almaktadır.

Günümüz dünyasında Antik çağ ve Modern Devlet zamanındaki insanın hem homo-economicus hem de homo-politicus olarak iki farklı kipte varoluşu artık kaybedilmiş, yalnızca homo-economicus olarak varlığını sürdürmesi söz konusu olduğundan, siyasallığına imkân verecek durumlar zayıflamaktadır. Burada söz konusu olan şey her şeyin parasal bir dille konuşulur hale gelmesi değil, piyasa mantığının bir rasyonalite olarak hayatın tüm alanlarının "girişimci", "yatırımcı" gözünden görmeye zorlanmasıdır. Yani şu ana kadar insanı belirleyen iki ayrı varoluş modu olarak belirlediğimiz homo-economicus ve

homo-politicus'un Antik Çağ ve Modern Yurttaşlık formülasyonlarına kıyasla homo-politicus'un hiç bu kadar görünmez kıldığı bir dönem olmamıştır (Salman, 2021: 77). Oysa bu döneme kadar siyasi sistem, halk katılımının önemli unsurlarına sahipti. Siyasi kararların çoğu seçilmiş bir yasama organı tarafından alınıyordu. Ayrıca yasama organı üyelerinin de seçmenleriyle köklü bağları vardı ve temsilciler de ülkenin her tarafından geldikleri gibi, yerel örgütlenmelerle de yakından irtibatlıydılar. Bunun yanı sıra yasa koyucular genelde kendilerine bir amaç duygusu veren bir ideolojiyle doluydular. Günümüzde ise bu anlatılanlar profesyonel siyasetçilerinin çok azı için geçerli olmaktadır. Bir zamanların en önemli siyasi organı olan yasama organı, artık gücünün büyük kısmını yargıya, bürokratlara, merkez bankalarına, uluslararası anlaşmalara ve kuruluşlara kaptırmıştır. Birçok önemli konu, ticari anlaşmalar ve bağımsız kurumlar tarafından siyasi mücadelenin dışına çıkarılmıştır. Bu durum birçok ülke de ki yasama organını oluşturan temsilcilerin temsil ettikleri halk kitesine giderek daha az benzer hale gelmesi demektir. Nitekim günümüzde temsilcilerden çok azı yerel topluluklarıyla köklü bağlara ve benzer bir bakışlara sahiptirler. Yani günümüzde bir seçmen siyasetten kendisini daha önce hiç olmadığı kadar yabancılaşmış hissetmektedir. Seçmenler siyasetçilere baktıklarında artık kendilerini göremedikleri gibi, onlar tarafından alınan kararlara baktıklarında da yapılan tercihlerin kendilerini yansıtmadıklarını görmektedirler (Mounk, 2021: 67-68). Bu durum modernliğin beraberinde getirdiği bireysellik mantığının bir sonucudur. Çünkü birey olarak bizler giderek daha çok özgür hale gelmekteyiz ama aynı zamanda bu özgürlüğümüz ortak kaderimizi biçimlendirmekte daha az öneme sahip durumdadır. Bu bakımdan demokrasi günümüzde giderek anlamını kaybetmektedir. Nitekim günümüz demokrasilerinde siyaset bir tür yönetişime (governance) dönüşmüş durumdadır. Burada yönetim, sadece ekonominin doğal akışının önündeki engelleri kaldıran faaliyetler üzerinde yoğunlaşan tekniklerden oluşmakta ve uygulayıcılarıysa teknisyenler olarak tanımlanmaktadır. Bu da mümkün olduğunca az siyaset ve hatta sıfır siyaset demektir (İslamoğlu, 2021: 208; Gauchet, 2013: 19). Dolayısıyla günümüz modern yurttaşların devlete selefleri kadar ihtiyaç duymadıkları, serbest piyasa ekonomisi aracılığıyla amaçlarına ulaşma konusunda kendilerine daha çok güvendikleri ve bu yüzden de siyasi sorunlarla daha az ilgili oldukları genel bir yaklaşım haline gelmiştir. Böyle bir anlayış içerisinde ise yurttaşların büyük bir bölümü siyasi karar alma sürecine katılımı gerekli bulmamakta ya da nadiren katılmaktadırlar. Zira iş dünyasında yaşanan değişimlerin sonucu olarak halkın siyasi taleplerini ifade eden ideolojik örgütlenmelerin çözümlüğüyle, geriye siyasi açıdan edilgen, bölük pörçük bir topluluk kalmıştır. Haliyle günümüz koşullarında politikacılar siyasi gündemi belirleme konusunda kafası karışık ve pasif bir toplum ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu durum siyasi partilerle seçmen kitlesi arasındaki ilişkiler açısından önemli sonuçlar doğurmaktadır. Devlet sıradan insanların yaşamlarına eskisi gibi ihtimam göstermekte ne kadar çok geri durur ve onların siyasi bir kayıtsızlığa gömülmesine izin verirse, şirket lobileri de onu o kadar kolayca kendilerine hizmet eden bir kazanç kapısına dönüştürebilmektedirler (Crouch, 2016: 26).

Siyasal alandaki bu dönüşümden dolayı artık yirmi birinci yüzyılın siyasi partileri, günümüzde kitle hareketlerinden çok uzakta olmakta, yeri geldiğinde kamuoyu yoklamalarını, siyasi önerilerini ve oy kazanma hizmetlerini taşeronlara ihale etmekte ve bu amaçla birçok şirketle çok yakından bağlantı kurarak hareket etmektedirler (Crouch, 2016: 73). 1980 yıllardan bu yana merkezi bürokratik iktidarların giderek zayıflaması, ulus-ötesi ağların giderek güçlenmesi ve yönlendirici rol oynaması, müdahale edebilmesi artık doğal bir durum olarak görülmektedir. Nitekim siyasi görevler aleyhine cephe alan girişimci grupların sayısı her geçen gün önemli oranda artmaktadır. Bu durum siyasetin çoğunlukla büyük ekonomik çıkarların tekeline geçmesine yol açtığı gibi, siyasi olmayan yurttaşlık anlayışını da öne çıkarmaktadır. Kamu hizmetleri etiği ile kar odaklı ekonomi anlayışı arasında 19. yüzyılda yapılan ayırım, bu süreçte kaçınılmaz olarak bir kenara bırakılmakta ve eski yasaklar, modası geçmiş olduğu gerekçesiyle reddedilmektedir. Zira eğer firmaların prensip olarak yönetimlerden daha akıllı oldukları kabul ediliyorsa, iş dünyasının politikayı etkilemesinin önüne sınır konulması da anlamsız görülmektedir (İslamoğlu, 2021: 211). Nitekim günümüzde ulus devletler büyük şirketleri kontrol altında tutamamaktadırlar. Çünkü büyük şirketler bir ülkedeki denetim rejimini ya da mali sistemi

beğenmezlerse başka bir ülkeye taşınma tehdidinde rahatlıkla bulunabilmektedirler. Bundan dolayı ekonomik yatırıma ihtiyaç duyan devletler, bu şirketlere uygun koşullar sunma konusunda birbirleriyle rekabete girişmek zorunda kalmakta, bu da büyük şirketlerin siyasal alanda etkili olmalarının önünü açmaktadır. Zaten çağdaş politikaların çelişkileri de buradan doğmaktadır. Bir yandan parti programlarının içeriği ve partiler arası rekabet giderek daha renksiz ve yavan bir hale gelirken, öte yandan hem kamuoyunun manipüle edilmesine ilişkin teknikler, hem de siyaseti denetime açık hale getiren mekanizmalar daha önemli hale gelmektedirler. Artık siyasette ilgi çekebilmek için Show-business yöntemlere başvurulmaktadır. Çünkü modern yurttaşlar mevcut sorunların teknik açıdan çözümünün karmaşıklaşması durumunun yanı sıra, kendi çıkarlarının ne olduğu saptama konusunda da kendilerinin yetersiz olduğunu düşünmekte, bu da beraberinde ciddi müzakere kültürünün çöküşünü getirmektedir (Crouch, 2016: 34). Özetle siyasalın ekonomikleştirilmesi ile yurttaşlık; yegâne ve bağlayıcı değer olarak ekonomik büyümeye bağımlı kılınmakta, dolayısıyla sermayenin ihtiyaçlarına, iş hayatında üyesi bulunduğu ulusal veya ulus-sonrası kümelenmedeki değişikliklere ve eşitsizliklere kurban edilmesiyle paralel gitmektedir. Bu durum yurttaşlığı asli siyasi angajmanından ve ifadesinden yoksun bırakmaktadır (Brown, 2021: 66). Benzer durum normal parti politikası ve seçim mücadeleleri açısından da geçerli olup, partilerin elinde bulunan eşitsiz finansman araçları da (lobilerin finansman sağlaması gibi) bu çarpıklıklara neden olabilmektedir. Sözelimi kendi çıkarlarını desteklemek için partilere yapılan kişisel finansal yardımlar sınırlanmazsa veya "satın alınabilir" bir nitelik taşıyan medya kaynaklarına ve reklam olanaklarına erişim konusunda herhangi bir düzenleme yapılmazsa, zengin çıkar grupları tarafından desteklenen partiler, seçimleri kazanma konusunda büyük avantajlar elde edebileceklerdir. Böyle bir tablo karşısında bir devlet, liberal bir rejimin ilkeleriyle tamamen bağdaşsa bile, demokrasiyi engellemiş olmaktadır. Çünkü böyle bir siyasal yapıda siyasi bir yarışa katılmak isteyen taraflar, eşitlik ilkesinin gerektirdiği aynı başlangıç koşullarına sahip bulunmayacaklardır. Dolayısıyla parti finansmanı ve medyaya erişimi gibi konularda herkes için geçerli eşit başlangıç koşulları yasalar tarafından güçlü bir biçimde teminat altına alınması ve demokrasinin güç kazanması gerekmektedir.

Günümüzde kitle iletişim araçlarında siyasetin ele alınışı bakımından siyasetçilere duyulan saygı neredeyse yerle bir oldu. Siyasetçiler yöneticiden çok, ticaret hayatında kalabilmek için her an "müşterilerinin" ne istediğini keşfetmeye çalışan dükkân sahiplerine benzer bir konuma indirgenmiş durumdadırlar. Artık bir parti programının siyasetçiler tarafından bize "pazarlanmasını" doğal karşılayabilmekteyiz. Her ne kadar siyasetçiler kamu sektörünün bir parçası olsalar da ticari marka politikasının araçlarını (reklam vs.) giderek daha fazla kullanarak, yani markalaşarak (branding) ve kendilerini sürekli pazarlamak zorunda oldukları için, özel sektöre çok daha yakın bir anlayış içinde hareket etmektedirler. Ancak bu durum siyasal alan açısından doğal değildir. Zira reklama yanıt vermeniz mümkün değildir. Çünkü reklam rasyonel bir diyalog formu olmayıp, kanıtlara dayalı bir tartışmayı getirmemekte, yalnızca ele aldığı ürünleri belirli bir görsel tasvirle ilişkilendirerek sunmaktadır. Dolayısıyla reklamda amaç tartışmak değil de birini bir şey satın almaya ikna etmek olduğu için, siyasetin doğasına uygun düşmemektedir (Crouch, 2016: 32). Geline nokta itibarıyla baktığımızda demokrasinin liberal-demokrasiye evrildiği post-modern dönemde, cumhuriyetçi gelenek ile demokrasi arasındaki mesafe oldukça açılmış durumdadır.

Günümüz koşullarında da her şeyin siyasal olduğu uzun dönem yerini, artık her şeyin ekonomik olduğu yeni bir ortama bırakması daha da hızlanmıştır. Ortaya çıkan gelişmeler neticesinde ekonomik açıdan güçlü olanların nüfuz enstrümanlarını kullanmaya devam etmelerine karşılık, demos'unkilerin giderek zayıflaması, diğer bir ifadeyle sıradan insanların sesinin bir kez daha kamusal alandan dışlanma durumuyla karşılaşmaları, siyaset ve iktidar ilişkilerinin yeniden ayrıcalıklı elitlerin denetimine mi geçtiği tartışmalarını öne çıkarmaya başlamış ve bu da cumhuriyetçi arayışlara yönelimi artırmıştı. Liberal demokrasilerin aşırı bireyci idealleri, çağdaş dünyada toplumların çözülmesine ve kamunun feda edilmesine neden olduğundan, bugün demokratik düşüncenin en başta gelen sorunu, ortak bir amacın gerçekleştirilmesini sağlayacak koşulların yeniden tanımlanması olmaktadır (Gauchet, 2013: 138). Bundan dolayı liberal demokrasinin birey adına aşındırdığı toplumsal bağlar, günümüzde cumhuriyetçi

demokrasi tartışmalarıyla yeniden canlandırmaya çalışıldığı gibi, çağdaş cumhuriyetçi yorumcular da cumhuriyetçi kuramı; yeni şartlara adapte edebilmek için liberalizmin birey ve klasik cumhuriyetçiliğin de toplum vurgularını içerecek biçimde genişletme arayışında bulunmaktadır (Tunçel, 2010: 75).

6. Türkiye’de Cumhuriyetçi Anlayış ve Demokrasi Tartışmaları

Türk siyasi tarihinde Cumhuriyetçi düşünce modernleşme süreciyle ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti’nin 1700’lerde başlayan son iki yüz yıllık Batı etkisindeki değişimi, özellikle Fransa ile artan ilişkiler, bu anlayışın hem düşünce hem de siyaset yapma biçimi olarak giderek güç kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu anlamda 1876 Osmanlı Kanun-i Esasi’si, 1923 Türkiye Cumhuriyeti’ne doğru atılmış en önemli bir adım olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet dönemi sonrasında Batı normlarını alıp uygulama konusunda Kanuni Esasi temel bir yasa olarak geniş bir siyasi zemin oluşturmuş ve bu zemin toplumsal dönüşümü de kapsayacak şekilde etkili olmuştur (Kahraman, 2021: 112). Bu zamanda “hâkimiyet-i milliye” kavramının öne çıkarılması ile egemenliğin artık padişaha ya da Bab-ı Ali’ye ait olmaması, aslında şahsi yönetimin anti-tezi olarak cumhuriyetçi anlayışı öne çıkarmaya başlamıştı bile. Bu amaçla hukuksal alanda birtakım değişiklikler yapılmıştı. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu “Hakimiyet bila kaydü şart milletindir” ifadesi ile egemenlik hakkı padişaktan alınıp koşulsuz bir biçimde ulusa verilmesi, aslında cumhuriyetçi yönetsel yapının dar anlamda da olsa kuruluşunun onaylanması demekti (Közleme, 2022: 27). Ayrıca 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda bir yönetim şekli olarak cumhuriyet ve devlet başkanlığı makamı ile ilgili düzenlemeler de yapılmıştı. Saltanatın Meclis tarafından ilga edilmesi, devlet başkanının irsi yollardan iş başına gelmiyor olması, aslında rejimin niteliği bakımından önemli göstergeler olmuştur. Bu durum Atatürk’ün daha önce “halk hükümeti” olarak nitelediği yönetsel anlayışın anayasal olarak somutlaşmış biçimi olmuştur. Burada “halk hükümeti”nden Atatürk’ün anladığı demokrasi değil, egemenlik anlayışının temellendirilmesi olmaktadır. Çünkü dönemdeki uygulamasıyla cumhuriyet; monarşi ve teokrasiye karşıtlık oluşturan, en yüksek makamı millet meclisi olan ve ulusal egemenliğe dayanan bir yönetim şekli olarak tanımlanmıştır. Bu düzenleme monarşiyi kesin bir biçimde ortadan kaldırmakta ve dar anlamdaki cumhuriyetçi anlayışının gerçekleşmesi demekti (Çelik, 2006: 77). Daha sonra Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 1. Maddesinin sonuna 29 Ekim 1923’te anayasa değişikliği kanunuyla “Türkiye Devletinin şekli hükümeti, Cumhuriyettir” ibaresi eklenerek yeni rejim kurulmuş oldu. Böylece Türkiye’de cumhuriyetçi anlayış somut bir yönetim biçimi olarak 1923’te Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde kurulmuş oldu.

Bu tarihten sonraki gelişmelerle, laik ve cumhuriyetçi fikriyatın ve iktidarının ana hatları daha net olarak belirmeye başlamıştı. Aslında dönem içinde kurucu kadronun önünde, modern toplumun içindeki bireyin konumunu belirleyebilecek kuramsal seçenekler çok fazla değildi. Ya nihai değerlerini özgür iradesiyle seçen ve toplumsal katılım yerine kamusal yaşamdan çekilip ticaretle uğraşmasını mümkün kılacak ve bireyi öne çıkaracak liberal anlayış ya da bir siyasi topluluğa bağlanan ve bu topluluğun değerleri içinde şekillenen ve kurumsal kültüre, siyasi yaşam sürecine aktif katılımı yücelten cumhuriyetçi anlayış benimsenecekti. Ancak uzun süre birlik ve beraberlik sorunu yaşayan ülke de mevcut yapının güçlendirilmesi için cumhuriyetçi anlayış daha işlevsel görülmüştü. Çünkü cumhuriyetçi karakter; ortak bir kimlik, ortak bir tarih, ortak dil, ortak inanç, gelenek ve görenekleri önemsemesi, aynı yarar ve kuşkuyla birbirlerine bağlanan insanlardan oluşması, onu çekici kılmıştı. Atatürk ve kurucu kadroya göre tarihsel olarak geldikleri noktada, herhangi bir devletin halk egemenliğinin dışında örgütlenmesi uygun değildi. Bununla beraber yeni kurulan devletin temel kurucu metninde, devlet biçimine ilişkin olarak halk egemenliğine atıfta bulunulmakla birlikte, demokrasi sözcüğüne de hiç yer verilmemişti. Buradan da anlaşılacağı üzere Cumhuriyet’in erken dönemindeki siyasetinde hâkim temayı demokrasi değil, cumhuriyetçilik doğrultusundaki ulus-devletleşme oluşturmaktaydı (Okutan, 2006: 207). Bu zamanda demokrasi; hakimiyeti milliye prensibine referansla anlaşılmakta ve cumhuriyet ve demokrasi kavramları arasında belirgin bir fonksiyonel ayrışma söz konusu değildi. Dönem içindeki cumhuriyetçiliğin özü, Anadolu’da ulusal mücadelenin halkçı söylemi içinde şekillenen ulusal egemenlik

düşüncesidir. Bu biçimiyle halkçılık; kökenlerine bakılmaksızın kanunlar karşısında herkesin eşitliğini beraberinde getirmekteydi. Ancak ulusal hakimiyet ve halkçılık ilkesine rağmen, siyaset yapmanın mümkün olabileceği tek alanın meclis olması, siyasal katılım alanının çok dar kapsamda tutulduğunu göstermektedir. Halk kültürünü romantik biçimde yüceltmenin ötesine geçemeyen, ona siyasal bir içerik kazandıramayan bu tarz Cumhuriyetçi yaklaşım, halk hakimiyetini türdeş, birleşmiş, dayanışmacı ve uyumlu toplum miti temeline oturtmuştu (Helvacı, 2014: 362). Halkçılığın bu dayanışmacı ve korporatist tasavvuru, farklı menfaatleri uzlaştırmak ve uyumlaştırmak amacıyla devletin sadece siyasal alanda değil, ekonomik ve toplumsal alanda da aktif bir rol oynamasını gerektirmiştir (Özbudun, 2013: 73).

1930'lı yıllar Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsal temellerinin atıldığı ve aynı zamanda ekonomik ve siyasi liberalizm ilkelerinin CHP tarafından açık ve net bir şekilde reddedildiği yıllardı. Bu dönemde Batı Avrupa'da gerek liberalizm gerekse demokrasi bir bunalım yaşamaktaydı. Dolayısıyla liberalizm ve demokrasiyi dönem içinde cazip kılmamaktaydı. Bunun yanı sıra liberalizm ve demokrasiye egemen değerlerin, çevre üzerindeki kontrolünü sürekli artırmaya odaklanan cumhuriyetin kurucu kadrolarının amaçlarına hizmet etmede de uygun düşmemekteydi. Çünkü toplumun dönüştürülmesi, yurttaşın ortaya çıkışının gecikmemesi için bu süreç içerisinde ortaya çıkabilecek muhalefet gecikme yaratabilecekti. Dolayısıyla bu durumun ortak iyi adına engellenmesi gerekcekti (Coşar, 1999: 63). Yani dönem içerisinde demokrasi; devleti kuran CHP'nin altı oku arasında sayılmadığı gibi anayasal metinlerde de yer alacak bir değer olarak görülüyordu. Cumhuriyet kavramının yanına demokrasinin gelebilmesi ancak CHP'nin 1947 programı ile, anayasal bir değer ya da ilke olabilmesi ise 1961 Anayasası ile mümkün olmuştu. Yani bu zamanda demokrasi bir süreç olarak yaşanmamış ve Türkiye'deki siyasal sistemin içinde cumhuriyet "devletin cumhuriyeti" olarak tezahür etmiştir (Okutan, 2006: 209). Zira birlik ve beraberlik sorunu yaşayan bir ülkenin kuruluş döneminin siyaset anlayışı, bireylerin "ortak yarar" tasarımı etrafında buluşmalarıyla var olabileceği düşüncesinden dolayı, bu tarihten sonra Türkiye'de siyasal yaşamda ağırlığını olanca gücüyle hissettiren kavram devletten sonra hep cumhuriyet olmuştur. Çünkü cumhuriyetçi anlayış ortak değerlere dayanmaktaydı. Böyle bir anlayış içerisinde devlete düşen görev, ülke içerisinde bulunan çeşitli topluluklardan bir ortaklık oluşturmak ve ulus inşa etmektir. Kurucu kadro için ulusu oluşturacak olan topluluk; imparatorluk mirası olan ve homojen olmayan ve veri olarak bulunan bir topluluktur. Ayrıca homojen olmayan bu veri topluluk, artan göçlerle de sürekli çoğalmaktaydı. Dolayısıyla, ortak yararı gerçekleştirmeye yönelecek bir toplumsal yapılanma gerekliliği, öncelikle tercih edilen devlet modelinin (ulus devlet), sonra da yönetsel yapı tercihinin cumhuriyetten yana kullanılmasını kaçınılmaz kılmıştı. Ancak Ortak Yarar olarak belirlenen ve gerçekleştirilmesi istenen ölçütlerden ne amaçlandığı da önemliydi. Burada amaçlanan ortak yarar; toplumsal düzeyde "milli kimlik", kültürel düzeyde "pozitif bilime dayalı seküler zihniyet ve laiklik", iktisadi düzeyde ise "kalkınma"ydı. Bu unsurların her biri, ideal düzeyde Batılı bir değere atıfta bulunarak ele alınmıştır (Toker-Tekin, 2007: 91). Bu açıdan "Ortak Yarar"ın içeriğine karşılık gelen formül gayet açıktı: "Tek yurt, tek toplum, tek düşünce ve tek amaç"ta birleşmekti. Bu bağlamda tek toplum Türk ulusu, tek düşünce ulusçuluk, tek yurt Anadolu ve tek amaç da bağımsızlık olarak belirlenmişti. Bu şekilde imparatorluk mirası fikirler anarşisinden ve çok amaçlılığından kurtulup, ortak yarar tasarımının gerçekleştirilmesi mümkün olacaktı.

Cumhuriyet öncesi dönemde büyük ölçüde din olgusuyla gerçekleştirilen birlik, yeni devletin laiklik uygulamaları sonucu artık köklü ve kalıcı bir seçenek olmaktan çıkmıştı. Nicola Machiavelli, herhangi bir cumhuriyet için din olgusunu gerekli hatta yararlı bulduğu halde, dinin kurumsallaşmış görünümü olan Kilise'nin toplumsal nüfuzunu kırmadan cumhuriyetçi yapılanmaya gidilemeyeceğini ifade etmişti. Ona göre Kilise'nin üstlendiği dinsel değerlerin egemen olduğu ve bu değerlerin şekillendirdiği siyasal-toplumsal yaşam da cumhuriyetin gerek duyacağı değerlerin oluşumuna yer bulmak mümkün değildi. Dolayısıyla laikliği bir zorunluluk olarak görmüştü (Okutan, 2006: 216). Atatürk genel anlamda din olgusunu yararlı bulmuş, din olgusundan yararlanmıştı. Ancak Atatürk için de cumhuriyet son tahlilde laik olmak durumundaydı. Nitekim Machiavelli'nin papalığa yönelik tepkilerinin bir benzerini de Atatürk Hilafet kurumuna yöneltmişti. Bu konudaki gerekçe ise aynıdır; tarihteki yaşanmışlık. Çünkü

ona en çok ihtiyaç duyulan zamanda, Hindistan Müslümanları hariç, Birinci Dünya Savaşı, Medine Müdafası vs. gibi yerlerde Arap unsurunun düşmanla birleşerek saldırması üzerine, Atatürk Hilafet kurumunu işlevsiz görmüştü. Dolayısıyla, Cumhuriyet için din, tek başına bir birlik unsuru olarak görülmediğinden ulusal birlik; laiklik düzleminde oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunun gerçekleştirilmesi için düşünülen ortak “iyi”(yarar) ancak ve ancak Osmanlı izlerinin toplumsal, siyasal, kültürel yapıdan silinmesiyle mümkün olabilirdi. Bu bağlamda geleneğin izdüşümünü oluşturan inanç ve değerlerin tasfiyesi gerekmektedir (Coşar, 1999: 62). Batıcılık ise, bu amaca matuf olarak yeni bir değişim reçetesi ihtiva etmiştir. Bunu gerçekleştirmek için de ilk olarak geleneğin belirlenimlerinden arındırılmış steril bir ortamın oluşturulması; ikinci olarak da topluma, Batıcılık şiarından mülhem devlet merkezli bir ortak iyi sunulacaktı (Toker-Tekin, 2007: 88). Bu bütünsel dönüşüm talebi, yeni bir toplum ideali bağlamında devlet tarafından üstlenilmiştir. Bunun gerçekleştirmenin yolu olarak toplumun bütün kurumlarının ve değer yapısının laikleştirmekten geçtiğine inanılıyordu. Bu amaçla dönemin siyasileri, laiklik uygulamasıyla geçmiş özelliklerden kurtularak medeni topluma ait özellikleri kazanabilmenin mümkün olacağına inanmışlardır (Kahraman, 2021: 229). Bu bakımdan ilke olarak laiklik, daha çok kendini eğitim alanında göstermiştir. Çünkü orası, cumhuriyetin gerek duyduğu yeteneklerin bireylere yükleneceği, bireylerin yetiştirileceği bir alan olarak görülmüştür. Bu şekilde yeni bir ulus yaratma projesinin gereği olarak Türk nesline verilecek terbiye de milli terbiye/eğitim olarak tanımlanmış ve gençliğin milli ahlak, milli terbiye ve milli bilinç (ortak yarar) etrafında şekillendirilerek devletin güçlendirilmesi amaçlanmıştır (Başbuğ, 2013: 108). Diğer bir ifadeyle, anayasal ilkeye dönüştürülen laiklikle “birey”in istenilen şekle konulmasının da önü açılmış oldu. Ancak kabul etmek gerekir ki, laiklik Fransa’da olduğu kadar, Türkiye’de anlamlı olmamıştır. Çünkü Fransız ulusu ve devleti, kilise kurumuna karşı vermiş olduğu mücadele sonucu var olmuştur. Oysa Türkiye’de böyle bir mücadele şöyle dursun, kuruluşa din olgusu, bir ulus olma ve bir devlet kurma noktasında oldukça işlevsel olmuştur. Hatta başlangıçta kurucu kadrolar din olgusunu ulus devlet için gerekli olan ulusun yaratımındaki işlevselliğinden ötürü “ortak yarar” uğruna tercih bile etmişlerdi. Nitekim yeni devletin bir ulus devlet formatında şekillendirilmesi sürecinde kimlerin yurttaş olarak kabul edileceği konusunda, etnisite karşısında din faktörü öncelikli olarak kullanılmıştır. Özellikle Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte kurucu kadrolar geçmişteki yaşanmışlıktan yola çıkarak “ortak din”in daha birleştirici olabileceğini düşündükleri için, Türk olmayan Müslümanların ülkeye gelmelerinde sakınca görülmemiş, fakat Müslüman olmayan Türk’e de sıcak bakmamışlardır. Bu durum aslında Cumhuriyet’in kurucu kadrolarınca din faktörünün nasıl algılandığının da bir göstergesidir. Yani burada din tamamen dışlanmamakta, onun aklileştirilerek devletin denetimine alınması ve ulusallaştırılması söz konusudur (Çelik, 2006: 87). Çünkü toplumda aynı dinin farklı anlayışlarını temsil eden çok sayıda (tarikatlar/cemaatler gibi) yapılar da bulunmaktaydı. Bu yapıların yarattığı farklılıklar ise din olgusunun benimsenen amaçlar doğrultusundaki işlevselliğini sınırlamaktaydı. Dolayısıyla ortak yarar tasarımına dayalı birlik oluşturarak ulus yaratımına yönelen Cumhuriyet için, toplumsal alandaki farklı dinsel anlayışlar, belirtilen amacı gerçekleştirmek noktasında yetersiz olduğu için düzene tabi tutulması gerekiyordu. Bu amaçla ortak yarar doğrultusunda dinin resmi işlevselliği için farklı din anlayışlarının yasaklanması yoluna gidilmiştir.

Türkiye’de siyasete yüklenen anlam ve işlev, Batıcılığın izdüşümünü ihtiva eden pozitivist-otoriter bir yönetime dayanmıştır. Bu bağlamda siyaset halk merkezli değil kamu merkezli şekillenmiştir. Siyasetin idari bir etkinlik olarak telakki edilmesi, ister istemez kamu’nun da idari bir saha olarak tanımlanmasına sebebiyet vermiş ve Romacı yurttaşlık anlayışı çerçevesinde siyasal katılımı devletle özdeşleştirmiştir. Kamu’nun yurttaşların siyasal katılımına kapatılması ise, ortak iyiyi devlet tekeline mahkûm ederken bu durum cumhuriyetçi yurttaşlığın Türkiye’de müesses bir nizam oluşturmadığına işaret etmektedir (Toker-Tekin, 2007: 87).

Bu dönemde cumhuriyetçilik, halk iradesine dayanan bir ulus-devlet inşasından öte, bir modernleştirme aracı olarak, geleneğin ötekileştirildiği bir ideoloji şeklinde uygulanmıştır. Bunu gerçekleştirmenin yolu olarak da tek partili sistem görülmüştür. Bu amaçla dönemin partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası-

CHF'ye çok önemli görevler düşmekteydi. CHF "adi sokak siyaseti" yapan ve de bir kitle mobilizasyon partisi olarak değil, modern siyaset ilkeleri doğrultusunda insanları eğiten, aydınlatan ve onlara yol gösteren bir araç olarak düşünülmüştür. Nitekim parti kendisini halkın eğitimci ve bir tür siyasi eğitim kurumu olarak tanımladığını görüyoruz. Bir bütün olarak ulus, Kurtuluş Savaşı'nın sembolü olarak parti tarafından temsil edildiğinden (Çelik, 2006: 78), Atatürk birliğe muhtaç olan ülke için alelade siyaseti uygun görmemiş, bunu milleti parçalamakla eş tutmuştu. Ancak bu tutum sadece kuruluş döneminde değil, yer yer çok partili dönemde de devam etmiştir. Dolayısıyla devlet elitleri, rejim muhafazlığı ve kamu yararının hamisi olarak çoğulculuğa şüphe ile yaklaşmışlar; çoğulculuğu oluşturan siyasi partilere ve menfaat gruplarına mesafeli yaklaşmışlardır. Bundan dolayı Tek Parti dönemi boyunca (1925-1946) menfaat gruplarına yönelik politikalar, aşırı ölçüde otoriter ve kısıtlayıcı olmuştur. Daha ilk günlerinden itibaren Atatürk ve yakın arkadaşları, siyasi partileri sınıfa dayalı toplumların doğal ürünleri olarak gördüklerinden, sınıfsız Türk toplumunda tamamen gereksiz hatta zararlı kabul etmişler ve yarışmacı bir parti sistemi fikrini reddetmişlerdi. (Özbudun, 2013: 75). Bundan dolayı cumhuriyetçi paradigmanın izin verdiği sınırların dışında kalan her türlü muhalif söylem ve talep, devlet düşmanlığı kategorisine indirgenmiştir (Yetim, 2016: 1118).

Kuruluş sürecinde kamusal alan ve bu alanda varlık gösterecek yeni bir yurttaş tipinin de inşa edilmesi gerekiyordu. Burada kurucu kadronun yurttaşlık modeli arayışında önünde biri Fransız diğeri de Alman olmak üzere iki model bulunmaktaydı. Bu modeller arasında bir tercihte bulunulması gerekiyordu. Fransız modelinde yurttaşlık kavramı; asimilasyonist ve devlete sadakat esasına dayandırılmıştı. Alman modelinde ise, yurttaşlık kan bağına dayandırılmıştı. Türkiye çoğunlukla Almanya'nın aksine ulusunu arayan bir devlet görünümünü sergilemiş ve bunun sonucu olarak siyasal birlik kaygısı daha belirleyici olmuştu. Nitekim devlete öncelikli bir yer veren kurucu irade; Fransız modelinden mülhem bir yurttaşlık kurgusuyla özel alana, aileye ve dini kurumlara müdahale etme gereği hissetmiş ve bu model babında insanı şekillendirmek için aile ve din gibi özel alana müdahale edecek bir kamusal alan ve yurttaşlık anlayışını öne çıkarmıştır. Diğer bir ifadeyle, Türk yurttaşlık modeli Alman kökenli etnik ulus kavramından çok Fransız kökenli sözleşmeye dayalı ulus anlayışı üzerinden inşa edilmeye çalışılmıştır. Buradaki Türklük, etnik bir kategoriden çok "rıza" ve "irade" temeline dayalı tanımlanıyordu (Çelik, 2006: 84). Bireyin neredeyse yok edildiği bu yurttaşlık anlayışında, bütün özel alanlar kamusal alana dahil görülerek baskılanmaya veya dönüştürülmeye maruz bırakılmışlardı. Devlet karşısında yurttaş; henüz birey olamamış ama akıl ile hareket edecek konumda da görülmüştü. Bu şekilde yeni bir devlet oluşturma endişesi içinde şekillenen Cumhuriyet'in yurttaşı, modernleştirme projesinin bir parçası olmuştur. Yani yurttaşlık, bir taraftan devlet-birey ilişkisinin modern örgütlenme biçimini temsil etmekte, diğer taraftan da hak felsefesi içinde düşünülmemeyen, Batılılaşmanın hem taşıyıcı öznesi hem de Batılılaşması gereken kültürel nesnesi olarak tanımlanmıştır (Durgun, 1990: 83). Kısaca yurttaşlık cumhuriyetle, özellikle ulus-devletle iç içe kavram olarak görülerek, ortak ideale yönelmiş homojen bir millet oluşturmak için işlevsel görülmüştü. Dolayısıyla, Cumhuriyet'in kuruluşundaki yurttaş profili; büyük ölçüde kuruluş döneminin temel yönelimi olan bir devlet oluşturma kaygısıyla şekillenen bir modernite projesidir. Nitekim yurttaş olarak birey kavrayışının anahtarı "içtimai insan" kavramsallaştırmasında yatmaktaydı. İçtimai insan ise gerek devlet gerekse birey gibi kavramları soyutluktan kurtaran cemiyet içerisindeki Varlık'tı. Diğer bir ifadeyle, terim hem ulusa ait vatandaş hem de bireylerin teşkil ettiği milli cemaatin göze görünen şekli olarak devleti kapsamaktaydı (Coşar, 1999: 63). Haliyle devletin karşısındaki yurttaşın durumu; bireyci olmayan, aydınlanmanın en özlü anlatımı olan akıl ile hareket eden, modern yaşama uyum sağlaması beklenen, bunun için de modernleşme sürecinin taşıyıcısı olma rolünü üstlenmek durumunda kalan yurttaş-birey şeklinde olmuştur (Durgun, 1990: 82). Yani Ortak Yarar'a yönelik bir içerikle şekillenen kuruluşun yurttaşlık modeli; haklardan çok görevlerle yüklü olarak kurgulanmıştır. Dolayısıyla, medeniyetçi bakış açısından yurttaşlığın tam idrakinin şartı, yurttaşın milli rüşte ermesi olarak görülmüştür. Hedeflenen vazifelerle yüklü militan yurttaşın yetiştirilmesidir. Bununla beraber yurttaşlığın siyaseten de aktif olmayı gerektiği yönü ise ihmal edilmiştir. "ortak iyi"nin gerçekleştirilmesi için devletin denetleyici öncülüğüne ihtiyaç duyulmasından ötürü toplumsal olarak belirlenmiş olan amaçların, aynı zamanda bireyin yurttaşlık ödevlerini

belirlemekteydi. Bu yüzden bir sözleşmeden ve haklardan ziyade, ortak yararın bireyin yararına öncelendiği ve bireyin yükümlülüklerinin altının çizildiği bir yurttaşlık anlayışı söz konusu olmuştur. Yani tasarlanan yurttaşlık yurtsever olmalı, yurduna ve yurttaşlarına sadakat gösterecek anlayışa sahip olmalıydılar. Bunun için yurttaşın kendisine, ailesine, milletine ve vatanına karşı olan ödevlerini istekle ve sevinçle yapması ve düşmanın varlığına karşı sürekli bir zihinsel seferberlik durumu söz konusu olmalıydı (Başbuğ, 2013: 109).

Cumhuriyet'in kuruluş döneminin özgürlük anlayışı ise, özellikle müdahalenin olmamasına yaptığı vurguyla, negatif özgürlük anlayışına sahip olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Kuruluş sürecinin temel hukuk metinlerine bakıldığında; 1924 Anayasası'nda kişi hak ve hürriyetleri düzenlemesinin yapıldığını görüyoruz. Ancak yapılan düzenlenmelerde ise daha çok liberal bir yaklaşımın egemen olduğu görülmektedir. 1924 Anayasası'nın 68. Madde'sinde; özgürlüklerin sınırı olarak devlet, kamu ya da toplum çıkarları gibi kavramlara herhangi bir yollama yapılmamaktadır. Bununla beraber kurucu kadronun uygulamada özgürlüklere nasıl yaklaştıklarına baktığımızda ise tam tersi bir durum ortaya çıkmaktadır. Kurucu kadro; o dönemin demokrasilerinde bireysel özgürlüklerin özel bir önemi ve değerinin olduğunu ve bireysel özgürlüklere devletin ve hiç kimsenin asla bir müdahalesinin olamayacağını onasa da özgürlüğün mutlak surette düşünülen manası ile anlaşılamayacağına da vurgu yapmıştır. Buna göre devletin muhafaza edilmesinde temel unsur özgürlüklere getirilecek sınırlılıklardır. Devlet merkezilik bu bağlamda devletsizliğin yaratacağı ya da devletin nüfuz alanının daralmasından doğacak toplumsal kaosu öncelmiştir. Diğer bir ifadeyle, anayasadaki ifadelerle rağmen özgürlükler devlet işi olarak görülerek hareket edilmiştir. Yani kurucu kadro için bireysel özgürlükler mutlak olmayıp, ulusun ortak çıkarı ve devletin varlık gerekçeleri, özgürlüklerin kullanımının sınırını oluşturmuştur. Bu şekilde bireyin devlet karşısındaki konumuna işaret eden özgürlük, açıkça devletin bakış açısıyla ve bizzati devlet tarafından belirlenmiştir. Dolayısıyla özgürlüklere yaklaşım liberal modelden çok, cumhuriyetçi anlayışla oluşturulmuştu. Bu bakış açısı, klasik cumhuriyetçilerin bireysel özgürlüklerden siyasal özgürlükler uğruna fedakarlıkta bulunmayı öğütleyen anlayış ile uyum içindedir (Durgun, 1990: 83). 'Vatandaşa karşı devletin vazifeleri' çerçevesinde ele alınan bireyin özgürlüğü, devletin bireyi iç ve dış tehlikelere karşı koruması, adaleti ve düzeni sağlaması ile mümkün olacağı düşünülmüştür. Böylece geçmişte olmadığı vurgulanan özgürlükler, umurun ortak yararı ve devletin varlığı öne sürülerek siyasal özgürlükler adına bireysel özgürlüklerin kısıtlanmasının meşru zemini de oluşturulmuş oluyordu. Bu durum demokrasiyle, özellikle de bugünün özgürlük anlayışıyla çelişse de esasında cumhuriyetçi geleneğin özünü örtüşmektedir. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemindeki özgürlük anlayışı; bireyi, yasalar çerçevesinde ve yurttaşlık adı altında devlete bağlamaktadır (Közleme, 2022: 32).

Cumhuriyet dönemi Batılılaşma sürecinin, toplumsal yaşamın ana damarlarıyla beraber kılcalıklarına nüfuz etmek amacına müstenit ilk ve belirleyici evresi cumhuriyetçiliktir. Dolayısıyla çok partili siyasi yaşama geçiş de bu anlayış içerisinde olacaktı. II. Dünya Savaşı sonrası Batı dünyasında çok partili siyasal rejimler öne çıkmaya başlamış ve Türkiye'de bu anlayışa uygun dönüşüm arayışına girmişti. Bu amaçla Cumhuriyet kendisini millet nezdinde meşru kılmak için Cumhuriyet'in ideolojisinin yeniden tanımlanması ya da gözden geçirmesi gerekecekti. Ancak gözden geçirme olayı Batılı kategorilere göre yapılmalıydı ki, modernleşme projesi devam edebilsin. Bu sorunun cevabı da yine modern bir toplum projesi olan liberalizmle bulunmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla liberalizm, Türkiye'de Batıcılık hareketinin bir devamı olarak ortaya çıkmıştı. Aslında liberalizm Cumhuriyet öncesi bir tarihe sahipti. Ancak Cumhuriyet öncesi liberal arayışlar daha çok Batı'nın liberal projesinin Osmanlıya önerilmesi şeklinde, yani bizzat kendisi kurucu ideoloji olma arayışındaydı. Oysa II. Dünya Savaşı sonrası liberal düşünce ise bütünsel bir liberalizm kavrayışından çok, Cumhuriyet'in eksikliklerini tamamlanması için referans alınmıştı. Nitekim Cumhuriyet'in modern olma özelliğini koruyarak gelenekle uzlaşmasını ve millet nezdinde meşruluğunu sağlamayı hedefleyen liberal Batıcılık, II. Dünya savaşı sonrasında Türkiye'de Demokrat Parti-DP ile temsil edilmiştir. DP; Kemalist reformları, milletin benimsediği ve benimsemediği

şeklinde ikiye ayırmış, yalnızca millet tarafından benimsenmiş olanları koruyarak Atatürk'ün başlattığı projeyi tamamlamayı hedeflemiştir. Bu şekilde bu zaman kadar oluşan devlet ile toplum arasındaki gerilim, liberal proje ile toplum lehine çözülmeye çalışılmıştır. Çünkü liberaller siyasala toplumsal içerik kazandırmak için yola çıkmışlardı (Toker-Tekin, 2007: 94). Bu durum kuruluş sürecinde cumhuriyetçi anlayışın temel unsurları olan; ortak yarar, erdemli yurttaşlık, özgürlük, katılım ve yasalar karşısında toplumun konumu bakımından önemli değişiklikler demektir.

Cumhuriyet Türkiye'sinin ortak iyi'sinin merkezi referans noktası olan ulusal kimlik ve laiklik kavramları, aslında tam da Cumhuriyet'in toplumsal meşruiyetinin tesisini zorlaştıran kavramlar olmuşlardı. Çünkü Cumhuriyet'in tesis etmek istediği ulusallık; milli öz'ün bozulmamış olarak varsayıldığı çok uzak ve muhayyel bir geçmişe, diğer yandan da Batı'nın uygar milletleri arasına katılmakla ulaşılabilecek bir geleceğe atıfta inşa edilmeye çalışılıyordu. Ancak her iki nokta da toplumda verili olan Osmanlı-Müslüman kimliğinin eleştirisi üzerine dayalı hareket ediyordu. Ancak buradaki uygulamasıyla Türk liberalizmi, liberal teoriye oldukça uygun bir karakter göstererek, ortak iyi ile çatışacak bir değerler alanını ortadan kaldırmıştır. Liberalizmin bireyi siyasal özne yaparak halkı bireylerin toplamından ibaret olarak tanımlaması, yani ulusu bireylere referansla tanımlaması teorik bir imkân sunmuştur. Böylece ortak iyi'nin taşıyıcısı olan ulus kavramı yerine, tarihsel olarak bir arada yaşamışlığa referansla, ortak değerlere ve daha çok etnik, dinsel, dilsel birliğe dayalı bir ulus tanımlanmaya başlanmıştır. Laikliğe gelince, toplumun en geleneksel değerlerini ve yaşam biçimlerini terk etmesini buyuran bu Batıcılık unsuru, toplumun fethi için yeniden içeriklendirilmeye, bu şekilde toplumda veri olan değer ve yaşam biçimleriyle siyasal alanda uzlaşma sağlamasını hedeflemekteydi. Aynı şekilde kalkınma anlayışı da liberal anlayış doğrultusunda yeniden yapılandırılmıştır. Kalkınma unsuru ulusal kimlik ve laiklik faktörlerine göre Türk liberalizmin kendini en kolay temellendireceği cumhuriyetçi iyi'yi temsil ediyordu. Çünkü liberalizmin Cumhuriyet'i toplumda meşrulaştırma girişiminin dayanacağı en önemli unsur kalkınma olmuştur. Nitekim Cumhuriyet'in bir modernleşme projesi olarak sunduğu toplumsal kalkınma programı, liberal yaklaşımla ulusal kalkınma ve müreffeh olma kavramlarıyla yeniden tanımlanmıştı. Yani liberalizm, cumhuriyetçi-devletçi ekonomik kalkınma projesini tümüyle kapitalist bir ruhla yeniden düzenleyerek, bireysel başarı ve etkinliğin öne çıkarıldığı, serbest ve rekabetçi piyasa anlayışıyla toplumun tüm üyelerinin ulaşmasının mümkün olacağı bir refah tanımı yapılmış, böylece de yeni rejimin meşru hale gelmesinin önünü açmaya çalışılmıştı. Bu işlevselliği ile Türk liberalizmin modernlik ve Batıcılık olarak tanımladığı şeyin özsel bir şey değil, araçsal bir şey olduğu gösterilmiş oluyordu. Böylece Batıcılığın Cumhuriyet dönemi liberal evresi, aynı zamanda siyasalın ekonomiye indirgenme sürecinin de başlangıcı oluyordu (Toker-Tekin, 2007: 104). Ancak siyasal felsefe olan cumhuriyetçi anlayışın, sosyal felsefe olan liberal anlayışla tamamlanmaya çalışılması sonraki yıllarda Türk siyasal yaşamında cumhuriyeti koruma adına siyasal krizlere ve hatta darbelere yol açmasına da neden olmuştur. Nitekim 1960'ta seçimle iş başına gelen ve de liberal Batıcı bir anlayışı temsil eden DP yönetimine karşı darbe yapılmıştı. Darbeciler Cumhuriyeti koruma ve kollama adına yeni bir anayasa hazırlatmışlar ve bu anayasa da 1961 Anayasası olarak literatüre girmişti. Benzer bir durum 12 Eylül 1980'de de yaşanmıştır. Bu dönemde de ordu demokratik yönetime zorla el koymuş, aynen 1960 askeri darbesi gibi "Cumhuriyeti koruma ve kollama" ve "topluma çeki düzen vermek" adına 1982 Anayasası'nı hazırlatmış ve yürürlüğe koymuşlardı. Nitekim yapılan darbeler sonrası hazırlatılan her iki anayasada da (1961 ve 1982 anayasaları) tıpkı 1924 Anayasası'nda olduğu gibi "Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir" ifadesiyle düzenlenmiştir. Ancak 1961 ve 1982 anayasalarının hazırladığı dönemlerde demokrasi, insanlığın yönetsel deneyiminin ulaştığı en son düzeyi temsil eden değerlerin temsilcisi olarak görüldüğünden, anayasaları yapan iradeler her iki kavramın birlikteliğinden doğacağını düşündükleri sinerjiden yararlanmak istemişler ve bu şekilde meşruiyet zeminlerini "hürriyetçi demokrasi" gibi kavramlarla genişletmeye çalışmışlardı.

Ayrıca Türk liberalizminin 1980'lere kadar sürdürdüğü ulusal kalkınma programında, 1980 sonrasında gerek ulusal gerekse uluslararası alanlarda önemli kırılmalar da yaşanmıştı. Turgut Özal'ın başbakan olduğu dönemlerde neo liberal siyaset doğrultusunda kalkınma, dünya kapitalist sistemiyle tam bir

uyumlaşmayla olabileceğine inanılmıştı. Bu şekilde Özal'la birlikte doruğuna ulaşan Türk tipi liberalizm, ülkenin Batıcılık serüveninin iki evresi olan cumhuriyetçilik ve liberalizm, 12 Eylül 1980 sonrasında cumhuriyetçi devlet ile liberal ideoloji terkiplerinden yeni bir rejim ortaya çıkmıştır: Liberal otoriterizm. Bu rejimin cumhuriyetçi-liberalizm terkipleri, ortak iyi ile hak ve özgürlükler arasındaki denge problemi doğurmuştur. Nitekim 1982 Anayasası'nın aşırı kısıtlayıcı maddelerine rağmen, uluslararası piyasaların ve sivil toplum örgütlerinin siyaset üzerindeki etkisi 1983 sonrası dönemde giderek artmıştır. Anavatan Partisi (ANAP) iktidarlarının liberal zeminde gerçekleştirdikleri ekonomik reformları, Türk ekonomisini dünya ile entegre etme gayesi ve gayreti, bu etkiyi daha da artırmıştır. Darbe ile hazırlatılan 1982 Anayasası'nda kutsal olarak dibace de tanımlanan devlet, artık uygulamada toplumun üstünde kutsal veya yüce bir varlık olarak değil de piyasa aktörlerinin hizmetinde görülmeye başlanmıştı. Bu durum siyasi partilerin siyaset yapma biçimlerini de etkilemişti. Artık Show-business yöntemler, reklam vs gibi unsurlar siyasal partilerin temel siyaset yapma vasıtaları olmuştu. Yani siyasi partilerin söylemleri daha az ideolojik ve daha çok piyasa odaklı olmaya başlamıştı. Çünkü yeni dönemin/düzeninin kuralları, seçilmemiş uzman kadrolar tarafından uygulanıyorlardı. Genelde uzman kadrolar büyük ölçüde sermaye kesimleriyle, ulus-ötesi şirketler ve finans kuruluşlarıyla yakın ilişkiler içindeydi. Bunların oluşturdukları kurallar büyük ölçüde bu kesimlerin çıkarlarına hizmet etmekteydi. Ayrıca bunların siyasi sorumlulukları da yoktu. Koydukları kuralların ve faaliyetlerinin sonuçları konusunda geniş toplum kesimlerine hesap vermek durumunda da değillerdi. Bundan dolayı siyasi özne olmaktan uzaktılar. Tek sorumlulukları hizmet ettikleri sermaye kesimleriydi. Marifetleri de piyasalardan gelen sinyalleri teknik bir dile çevirip uygulamaya koymalarıydı. Kullanılan dilin "teknik", çoğu kez matematik formüller içermesi, oluşturdukları kural ve düzenlemelerin tarafsız olduğunun kanıtı olarak sunulması, faaliyetlerine meşruiyet sağlanmaya çalışılıyordu. (İslamoğlu, 2021: 47). Bu durum cumhuriyetçi anlayış açısından kriz demektir. Artık ortak yararı yasaların ruhunda değil, özellikle sermaye çevrelerinin değişen taleplerinde aramak gerekiyordu. Nitekim bu anlayış doğrultusunda yasaların daha çok sermaye çevrelerinin taleplerine göre değişimi devamlı artmış ve bu durum cumhuriyetçi anlamdaki siyasal katılım, özgürlük ve ortak yarar doğrultusundaki bakışların neo-liberal anlayış doğrultusunda değişime uğramasına yol açmış oldu. Daha önce toplumsal talepler yerine değer yüklü siyaset yapan partiler, Türkiye liberalizmi ile ulusal veya uluslararası piyasa güçlerinin talepleri doğrultusunda siyaset yapmayı öne çıkarmış oldular. Nitekim günümüz koşullarında siyasal alanda tartışılan artık Cumhuriyet'in değerleri ve kazanımlarından çok, piyasaların sorunları olmaktadır. Kısaca homo economicus'un çok partili sisteme geçişle birlikte Türk siyasetinde giderek güçlenmesi, homo politics anlayışını arka plana itmiştir.

7. Sonuç

Cumhuriyetçi ve demokratik düşüncenin hareket noktasını halk egemenliği oluşturmaktadır. Ancak halk egemenliğini ele alma ve yaklaşma bakımından aralarında farklar bulunmaktadır. Demokrasi halk egemenliğinin siyasal etkinlik üzerinde belirleyici gücünü önemle benimserken, cumhuriyet halk egemenliğine karşı daha mesafeli ve onu yasanın aklıyla sınırlamaktadır. Cumhuriyet keyfi yönetim karşısında ussal olanı vurgularken, demokrasiler halkın çoğunluğunun yanılmayacağını kabul ederler. Cumhuriyetçi anlayışta siyasal düzen, toplumsal örgütlenmelerden daha üstün ve daha öncelikli bir konu olduğu için cumhuriyetçi karakter, kamusal alana nüfuz etmeye, o alanı düzenlemeye odaklanmakta ve bu durumu demokratik karakterden daha fazla önemsemektedir. Oysa demokratik karakter kamusal alandan ziyade özel alanı önemsemektedir. Nitekim demokratik yurttaşlık kamusal iyiden çok bireyin çıkarları üzerine temellenmektedir. Diğer bir ifadeyle, demokrasilerde çoğunluğun çıkarı, cumhuriyetlerde ise herkesin çıkarı göz önüne alınarak hareket edilmektedir. Cumhuriyetler genelde yurttaşlık erdemine dayalı bir rejim olduğundan, cumhuriyetçi gelenek yurttaşlardan ortak iyilerin korunması konusunda sadakat beklemekte ve tüm anlaşmazlıklar da ortak iyi çerçevesinde çözülmeye çalışılmaktadır. Oysa liberal demokrasilerde ise bireyler bu tür yükümlülüklerden uzaktırlar.

Liberal demokrasilerde devlet yarışan iyi kavramları arasında taraf olmamakta ve bireylere adil biçimde kendi "iyi" kavramlarını belirlemeleri için olanaklar sunmakla yetinmektedir.

Cumhuriyetçi anlayış ortak yarar doğrultusunda hareket ettiği için yurttaşlardan beklediği topluluğun korunması için katılımında bulunmalarıdır. Bunun için siyasal kararların oluşum süreçlerine katılım bir zorunluluk olarak görülmekte ve bireylerden sürekli olarak özveride bulunmaları istenmektedir. Oysa bireyi topluma önceleyen yaklaşımla liberal demokrasi, yurttaşı pasifleştirmekte; özel alanı kamusal alandan üstün tutan anlayış ile siyasal katılımı değersiz hale getirmektedir. Dolayısıyla cumhuriyetçi siyaset birey özgürlüğünün, liberalizm ise topluluğun ve yurttaş erdemlerinin önemini takdir etmekten uzak bir anlayışa sahiptirler.

Günümüz demokrasi anlayışı daha çok farklılıkların tanınmasına ilişkin çoğulculuk talepleriyle biçimlendiğinden, cumhuriyetçiliğin yurttaş uyumunu sağlamak üzere onayladığı iyi yaşam ideali, çağdaş demokrasiler de eleştiri konusu yapılmaktadır. Eşit olma arzusunun kaçınılmaz olarak benzer olmayı gerekli kıldığı bir siyasal organizasyonun(cumhuriyetin), farklılıklara önem veren demokratik anlayışla örtüşmeyecektir. Özellikle 1980 sonrası neo-liberal süreçte her şeyin siyasal olduğu anlayış yerini, her şeyin ekonomik olduğu anlayışına daha yoğun bıraktığından, kendi özel çıkarını maksimize etmeyi amaçlayan ve ortak yarar için özel bir çaba içerisinde olma ihtiyacı bulunmayan günümüz bireyi, kamu ruhuna ve toplumsal sorunlara görece ilgisiz davranmaktadır. Bu durum, toplumların çözülmesine neden olduğundan, günümüz dünyasında topluluk ruhunu korumak için cumhuriyetçi anlayışa geri dönüşme arayışları vardır.

İmparatorluk bakiyesi olan Türkiye devletinin kuruluş sürecinde çok farklı etnik ve kültürel topluluklara sahip olmasından dolayı, kurucu kadro toplumu ortak bir payda içerisinde tutmak için liberal bir yaklaşımla değil, cumhuriyetçi anlayışla mümkün olacağına inanmışlardı. Yani Cumhuriyet Türkiye'sinin kurucu kadroları, yeni devlet için aranan birliğin oluşumunda cumhuriyetçi anlayışın toplumsal yapıyı önceleyen özelliğiyle demokrasiyle kıyaslanmayacak ölçüde işlevsel olduğunu düşünmüşlerdi. Ancak sonraki gidişat bu şekilde gerçekleşmemiştir. Toplumunun siyaset öncesi bağlar yerine, bireylerin karşılıklı siyasal ilişkiler yoluyla yurttaşa dönüştüğü bir toplum olma arayışındaki cumhuriyetçi anlayış, sonraki dönemlerde ciddi bir temel bulmamıştır. Çünkü Türkiye özelinde yurttaşlar anayasaya bağlı oldukları için değil, genelde bir milletin üyesi oldukları için vatanına bağlıydılar. Cumhuriyetin kurucu kadroları, başlangıçta soyut bir ülke tasarımıyla ya da romantik ülkülerden uzak kalmaya çalışsalar da zamanla dinsel ve etnik bağları öne çıkaran milliyetçi tutum, fiziksel yerelliğe ya da yaşam tarzına bağlılığı içeren cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışının önüne geçmiştir. Böyle bir durumun oluşmasında ülkenin uzun tarihsel geçmişi ve sosyo-kültürel yapısının önemli etkisi bulunmaktadır. Yani Cumhuriyet'in siyasi birlik temelinde yerleşik bir hal alması, Amerika gibi köklü bir tarihe sahip olmayan göçmen temelli ülkelerde daha imkân dahilinde görülmektedir. Çünkü göçlerle oluşan ABD toplumu, soy ya da ırk birliği nedeniyle değil, ortak olarak yasaların kendilerine sağladığı güvenceler nedeniyle yurtsever olmakta ve dolayısıyla birliktelikleri için yasalar çok önem kazanmaktadırlar. Bu açıdan ABD gibi ülkelerde yurtseverlik milliyetçilikten farklı olarak doğal bir duygu ötesinde akılcı olabilmektedir. Bu akılcılıkta yasaların sağladığı hak ve özgürlükler de somutlaşabilmektedir. Oysa güçlü bir etno-kültürel tarihe sahip olan Türkiye gibi ülkelerde ise, cumhuriyetçi anlayış ulusalcı bir yöne kayma eğilimi taşımıştır. Çünkü köklü etno-kültürel temel, territorial temelli bir ortaklaşmadan çok, etno-kültürel temelli bir tarih bilincini öne çıkarmıştır. Nitekim Türkiye örneğinde yaşanan süreçte bu tarz anlayış öne çıkmış; yurttaş temelli bir vatandaşlık bakışından, etno-kültürel temelli bir vatandaşlığa hızlı bir geçiş yaşanmıştır. Bu durum ülkenin güvenliği açısından daha emniyetli görüldüğünden, siyaseten de destek bulmuştu. Her ne kadar Amerika, Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda vs. gibi göçmen nüfusa sahip ülkeler açısından yasalar daha fazla geçerlik sağlasa da bu ülkeler de giderek ülkesel ölçekte ortaklaşma yaratmak için territorial zeminden çok, dil veya etno-kültürel temeli öne alarak hareket etmeyi daha güvenli bulmaktadırlar.

Territoryal temelli ortaklaşmadan etno-kültürel temelli yaklaşıma geçişin yanı sıra, çok partili demokratik siyasetin başladığı 1946 yılından günümüze Türkiye’de cumhuriyetçi anlayış liberal demokratik anlayışın öne çıkmasıyla da köklü değişikliklere uğramıştır. Özellikle çok partili yaşamdan sonra meydana gelen gelişmeler, demokratik siyaseti giderek öne çıkarmıştı. 1980 sonrası süreçte ise dünya ölçeğinde neo-liberal siyasi anlayışın artan etkisiyle bu süreç daha da hızlanmıştı. Bu zamandan sonra Türkiye’de devlet kendi liberal bireyini kısmen de olsa yetiştirmişti. Dolayısıyla yükselen bireysel talepler doğrultusunda hareket etmeyi daha anlamlı bulan devlet, cumhuriyetçi ortak yarar tasarısının peşinden koşmayı da gerekli görmemeye başlamıştı. Bunun yanı sıra II. Dünya savaşı sonrası süreçte uluslararası alanda meydana gelen gelişmeler, uluslararası anlaşmaların ve örgütlerin yükselişi cumhuriyetçi anlayışın etkisinin azalması bakımından da bir başka sonuç doğurmuştu. Zira uluslararası örgütlerin etkinliğinin artması, gücü sadece ulus devletten uzaklaştırmakla kalmadı, ulus devletler içinde yasama organından mahkemeler ve bürokrasi gibi daha az demokratik sorumluluğa sahip organlara doğru bir güç kayması yaşanmasına da neden olmuştur. Yani uluslararası anlaşmalar artıkça, yasama organlarının belirleyicilik konumu azalmaya başlamış ve temsilcilerin rolü de daha işlevsiz hale gelmiştir. Bu şekilde yasa koyucular ortak yarar konusunda giderek daha işlevsiz bir konuma sürüklenmiş oldular. Daha az siyasal daha çok ekonomik bakışın öne çıktığı bir yaklaşım yaygınlık kazanmış ve bu durum siyaset yapma biçimine, siyasal partilerin işleyişine, yasama organlarının işlevselliğine önemli tesirlerde bulunmuştur. Özetle Türkiye’nin kurtuluş savaşı sonrası kuruluş aşamasındaki cumhuriyetçi bakış, liberal demokratik değerlerin öne çıkmasıyla, zayıflama sürecine girmiş oldu. Nitekim günümüzde siyasal alanla ilgili tartışmalar cumhuriyetçi yaklaşımdan ziyade liberal demokrasinin sorunları üzerine gerçekleşmektedir.

Kaynaklar

- Başbuğ, E. D. (2013). *Resmî İdeoloji Sahnede-Kemalist İdeolojinin İnşasında Halkeoleri Dönemi Tiyatro Oyunlarının Etkisi-*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baştürk, E. (2013). Çağdaş Siyaset Felsefesinde İki Tarz-ı Cumhuriyetçilik: Atina ve Roma Anlayışlarının Karşılaştırılması, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1).
- Brown, W. (2021). *Fedekar/Kurban Yurttaşlık: Neoliberalizm, İnsan Sermayesi ve Kemer Sıkma Politikası*, Çev. Emine Ayhan, Cogito, Sayı: 102.
- Coşar, S. (1999). Türk Modernleşmesi: “Aklileşme”, “Patoloji” ve “Tıkanma”, *Doğu Batı Dergisi*, 2 (8).
- Crouch, C. (2016). *Post-Demokrasi*, Çev. A. Emre Zeybekoğlu, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Çelik, N. B. (2006). Kemalizm: Hegomonik Bir Söylem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce -Kemalizm-*, Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingil, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Durgun, Ş. (1990). Cumhuriyetçi ve Liberal Anlayış Çerçevesinde Türkiye’de Vatandaşlık Sorunsalı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 1.
- Gauchet, M. (2013). *Yurttaşımı Arayan Demokrasi*, Çev. Zeynep Savaşın, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Heater, D. (2007). *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, Çev. Meral Delikara Üst, Ankara: İmge Kitabevi.
- Helvacı, P. (2014). Türkiye’de Cumhuriyetçilik Anlayışı: 1920-1930 Dönemine Bir Bakış, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10 (20).
- İslamoğlu, H. (2021). *Dünya Tarihi ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kahraman, Y. (2021). *Türkiye’de Modern Bilincin Oluşumu-Modernleşmenin Fenomenolojisi ve Türk Modernleşmesi-*, İstanbul: Ketebe Yayınları

- Közleme, A. O. (2022, Temmuz). Cumhuriyet Yönetimi, Cumhuriyetçilik ve Tek Parti Dönemi Türkiye'sinde Cumhuriyetçi Model, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (130).
- Nora, P. (2006). *Hafıza Mekanları*, Çev. Mehmet Emin Özcan, Ankara: Dost Kitabevi.
- Okutan, C. (2006). *Cumhuriyetçi Paradigma Paradigmatik Cumhuriyet*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Özbudun, E. (2013). Türkiye: Çoğulcu Toplum ve Tekçi Devlet, Der. Ahmet T. Kuru-Alfred Stepan. *Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Öztürk, A. (2006). *Cumhuriyetçilik ve Liberalizm- Neo-Roma Cumhuriyetçiliği: Özgürlük, Katılım, Yasa/Yurttaşlık Sorunsalları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz-*, İstanbul: Doruk Yayınları.
- Mounk, Y. (2021). *Demokrasinin Halkla İmtihanı-Liberal demokrasinin Krizi, Otoriter popülizmin Yükselişi-*, Çev. İnanç Özekmekçi, İstanbul: h20 Yayıncılık.
- Salman, G. (2021). Eşit Şahitlik/Özgür Tanıklık: Gelmekte-Olan-Yurttaşlık, *Cogito*, 102.
- Toker N. & Tekin S. (2007). Batıcı Siyasi Düşüncenin Evreleri: Kamasuz Cumhuriyet'ten kamasuz Demokrasi'ye, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce -Modernleşme ve Batıcılık-*, Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekinil, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunçel, A. (2010). *Bir Siyaset Felsefesi Cumhuriyetçi Özgürlük*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yetim, F. (2016). Cumhuriyetçi Düşünce ve Türkiye Deneyimi, *Kuruluşundan 90. Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu*, 23-25 Ekim 2013 Eskişehir, Yayına Hazırlayan: Arzu Güvenç Saygın, Cilt II, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

Siyasi Kutuplaşma Ortamındaki TRT'nin Genel Müdürleri İsmail Cem ve Şaban Karataş'ın 1961 Anayasasına Bakışları

Perspectives on the 1961 Constitution from İsmail Cem and Şaban Karataş, General Directors of TRT in an Atmosphere of Political Polarization

Mustafa Mert ALPBAZ¹

Geliş Tarihi (Received): 01.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 26.04.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Öz: Bu çalışmanın amacı, 1970'lerin siyasi kutuplaşma ortamında TRT genel müdürlüğü görevinde bulunmuş, farklı siyasi görüşlere sahip olan iki bürokratin 1961 Anayasasına bakışlarının TRT'de izledikleri yayın politikalarına nasıl yansıdığını karşılaştırmalı olarak ele almaktır. Sol eğilimli gazeteci-yazar İsmail Cem ve milliyetçi-muhafazakâr Prof. Dr. Şaban Karataş, çalkantılı ve Türkiye gündemini uzun süre meşgul eden bir süreç içinde TRT Genel Müdürlüğü görevine getirilmişlerdir. İsmail Cem "TRT'de 500 Gün", Şaban Karataş "TRT Kavgası" adlı kitaplarda anlamları nakletmiş, Anayasa ve TRT yayıncılığı ile ilgili görüşlerine yer vermişlerdir. İsmail Cem 1961 Anayasasının TRT'ye halkın tüm kesimlerini yansıtmaya ödevini verdiğini düşünmektedir. Onun döneminde sol dünya görüşü sesini TRT'den duyurmuştur. İsmail Cem, yayınlarda Atatürk İlkelerinin yeri konusunda ise suskundur. Bunun sebepleri o dönemde savunduğu siyasi görüşlerde Atatürk İlkelerinin öncelikli bir yeri olmaması ve bu konuda TRT'de bir sorun yaşanmamasıdır. 1961 Anayasasına soğuk bakan bir siyasi akımın temsilcisi olan, milli kültür ağırlıklı bir yayın anlayışını savunan Şaban Karataş, 1961 Anayasasını dayanak olarak TRT'ye bir ödev yüklememiştir. Ona göre TRT'den solculuk propagandası Anayasaya aykırı olduğu gibi Anayasa milli kültürün TRT'den yansıtılmasına engel değildir. Şaban Karataş, Atatürk ile ilgili konular üzerinde genişçe durmuş ve bu konuda kendisine yöneltilen eleştirileri cevaplamıştır. İki genel müdür de izledikleri yayın politikasının 1961 Anayasasına uygun olduğu görüşündedirler.

Anahtar Kelimeler: TRT, İsmail Cem, Şaban Karataş, 1961 Anayasası, siyasi kutuplaşma ortamı

&

Abstract: The aim of this study is to comparatively examine two TRTC general managers' views regarding 1961 Constitution and how their views reflected in the broadcasting policies they pursued in TRT. They served in an atmosphere of political polarization during 1970s, left-leaning journalist-writer İsmail Cem and nationalist-conservative Prof. Dr. Şaban Karataş were appointed as the general director of TRT in a rough passage that occupied the Turkish agenda for a long time. İsmail Cem and Şaban Karataş published memories includes their views on the Constitution and TRT broadcasting. İsmail Cem thinks that the 1961 Constitution gave TRT the duty to represents all segments of the public. During his period, TRT raises the leftist worldview. He takes no position relating Atatürk's Principles on broadcasts. Because Atatürk's Principles did not have a priority in the political views he advocated at that time. Also there was no problem in TRT regarding this issue. Şaban Karataş is a representative of a political movement that does not approve the 1961 Constitution. He advocated a broadcasting policy focused on national culture. Şaban Karataş did not impose any duty on TRT based on the 1961 Constitution. According to him, it is unconstitutional for TRT to make left-wing propaganda. Furthermore, 1961 Constitution does not prevent the representing of national culture on TRT. Şaban Karataş elaborated extensively on issues related to Atatürk. He responded criticism directed at himself. Both general directors have the opinion that the broadcasting policy they follow is in accordance with the 1961 Constitution.

Keywords: TRTC/TRT, İsmail Cem, Şaban Karataş, 1961 Constitution, an atmosphere of political polarization

Atıf/Cite as: Alpaz, M. M. (2024). Siyasi Kutuplaşma Ortamındaki TRT'nin Genel Müdürleri İsmail Cem ve Şaban Karataş'ın 1961 Anayasasına Bakışları. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 155-174

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, mustafamert.alpbaz@ibu.edu.tr, 0000-0003-0896-0367.

1. Giriş

Türkiye’de hemen her dönem bir gündem maddesi olma niteliğini sürdüren TRT yayıncılığının geçmişi, hukuk ve siyaset tartışmaları ile iç içedir. Bu geçmişin 1980 öncesindeki ana çizgilerini şöyle sıralamak mümkündür: Radyo-televizyon yayıncılığında devlet tekeli, 1961 Anayasası bağlamında TRT özerkliği ve tarafsızlığı tartışmaları, iktidarların TRT’ye karşı tutumu, Soğuk Savaş şartlarında keskinleşen sağ-sol mücadelesinin 1970’lerin ortalarından itibaren en yoğun seviyelere varması ve bu siyasi kutuplaşma ortamının TRT’deki etkileri. Bununla birlikte devlet yayıncılığı konusunda bazı temel ayrılıkların DP döneminde gündeme geldiği de unutulmamalıdır.

1974’te Bülent Ecevit’in Başbakan olduğu CHP-MSP koalisyon hükümetinin gazeteci-yazar İsmail Cem’i (İpekçi) TRT Genel Müdürlüğüne ataması etrafında gelişen olaylar, söz konusu dönemde ayrı bir önem arz etmektedir². Sıradan bir genel müdür değişikliğini aşan ve hızla ulusal bir zemine oturan, çalkantılı bir seyir izleyen bu olayların uzandığı noktalar oldukça geniş olmuştur ki örnek olarak şunlar verilebilir: İsmail Cem’in görevden alınması ve yerine I. MC Hükümeti tarafından önce Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş’ın³, ardından da Prof. Dr. Şaban Karataş’ın⁴ atanmalarına (Karataş, 1978, s. 454-460) ilişkin

² Gazeteci-yazar, siyasetçi İsmail Cem (İpekçi), 1940’ta İstanbul’da doğmuştur. Lozan Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirmiş, Milliyet ve Cumhuriyet gazetelerinde yazıları yayımlanmış, Türkiye Gazeteciler Sendikası İstanbul Şubesi Başkanlığı yapmıştır. 1974-1975 döneminde yürüttüğü TRT genel müdürlüğünden sonra Politika Gazetesini çıkaran, bu gazetenin başyazarlığını ve yayın yönetmenliğini üstlenen İsmail Cem, Paris Siyasal Bilimler Akademisinde yüksek lisansını tamamlamıştır. 18, 19, 20 ve 21. dönemlerde SHP, CHP, DSP üyesi ve bağımsız olarak İstanbul ve Kayseri milletvekilliği yapmış, 1995’te Kültür Bakanlığı, 1997-2002’de Dışişleri Bakanlığında bulunmuştur. Çeşitli uluslararası kuruluşlara üye olan İsmail Cem, 2002’de DSP’den ve Dışişleri Bakanlığından istifa ederek YTP kurucuları arasına katılmış ve bu partinin genel başkanlığına getirilmiştir. Fazla etkinlik gösteremeyen YTP’nin 2004’te CHP’ye katılmasıyla bu partide çeşitli görevler üstlenmiş, 2007’de vefat etmiştir. Sosyal ve siyasi konularda çeşitli kitapları yayımlanmıştır (Bkz. Dündar, 2012). İsmail Cem Milliyet Gazetesinde çalışmaya başlayınca Gazeteci Turhan Aytul ona yazılarını “İpekçi” soyadı ile yazmamasını aksi takdirde bunların Abdi İpekçi’nin kayırması ile gazeteye girdiği söylentisinin çıkabileceğini, “İsmail Cem” ismini kullanmasının daha uygun olacağını söylemiştir. İsmail Cem TRT Genel Müdürü olduktan sonra AP’liler onun Soyadı Kanununu tanımadığı gerekçesiyle önerge vermişlerdir. Bundan dolayı mahkemeye başvurarak soyadını “Cem” olarak değiştirmiştir (Dündar, 2012, s. 82-84). Gerçekten de CS Ankara Üyesi AP’li Yiğit Köker’in İsmail Cem İpekçi tarafından verilen bir demeç hakkındaki gündem dışı konuşması üzerine CS Adana Üyesi Demokratik Partili Mehmet Nuri Âdemoğlu, onun “Soyadı Kanununu hiçe saymış kanun tanımaz bir Donkişot” olduğunu söylemiştir (CS Tutanak Dergisi, Cilt 18, Toplantı 14, 23ncü Birleşim, 28.01.1975 Salı, s. 585). CS Kars Üyesi CHP’li Sırrı Atalay, İsmail Cem İpekçi’nin bütün yazışmalarında soyadını kullandığını, Va-Nû (Valâ Nuret’in), Halikarnas Balıkçısı gibi birçok Türk ve yabancı yazarın soyadlarını kullanmamayı tercih ettiklerini, bunun yadırganacak bir durum olmadığını belirtmiştir (CS Tutanak Dergisi, Cilt 18, Toplantı 14, 24ncü Birleşim, 30.01.1975 Perşembe, s. 625-626). Öte yandan İsmail Cem’in soyadını kullanmaması konusunda açık olarak söylemediği bir nedenin 1970’lerdeki Sabetaycılık tartışmaları olduğu ifade edilmektedir (Örmeci, 2011, s. 65, dipnot 1). İsmail Cem soyadını TRT Genel Müdürlüğü görevinden ayrıldıktan sonra değiştirmiş olmalı ki görevden alınmasına ilişkin 7/9892 sayılı Bakanlar Kurulu kararnamesinde soyadı “İpekçi” olarak geçmektedir (RG, 17.05.1975, Sayı: 15239).

³ 1933’te o yıllarda Ankara’ya, günümüzde Kırıkkale’ye bağlı olan Keskin ilçesinde doğan Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş, Yüksek İktisat ve Ticaret Okulundan mezun olmuş, Fransa’da Caen Üniversitesinde doktora, Londra Ekonomi Okulunda doçentlik çalışmaları yapmıştır. Ekonomi ve dış politika ilgili eserleri bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde öğretim üyeliği, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğünde ve Devlet Planlama Teşkilatında yöneticilik, TRT genel müdürlüğü görevlerini yerine

Bakanlar Kurulu kararlameleri hakkında Danıştay'ın verdiği yürütmeyi durdurma ve iptal kararlarının uygulanmaması ve TRT'nin iki genel müdürlüğe hale gelmesi, yürütmeyi durdurma kararından sonra TRT'ye gelen İsmail Cem'in makamına geçmesinin engellenmesi, Şaban Karataş'a telgrafla hakaret eden kişinin fiilinin, onun hukuken TRT Genel Müdürü olmadığı gerekçesiyle memura görevi dolayısıyla işlenmiş suç sayılamayacağına yönelik Yargıtay Ceza Genel Kurulu kararı⁵, Cem'in "İpekçi" soyadını neden kullanmadığı, Başbakan Süleyman Demirel'e yumruk atan şahsın kendisini İsmail Cem'in azmettirdiğini söylediğine dair asılsız haberin AA tarafından verilmesi...(Cem, 1976a, s. 234-235). Bununla birlikte sürecin belirleyici motifi İsmail Cem ile Şaban Karataş'ın şahıslarında somutlaşan, sağcılık-solculuk tartışmalarına dayalı bir hesaplaşma halidir.

İsmail Cem ile Şaban Karataş, TRT genel müdürlüğü yaptıkları dönemdeki anı ve görüşlerini yayınlamışlardır. Bu çalışmanın amacı ayrı dünya görüşlerine sahip olan ve TRT zemininde karşı karşıya gelen iki aydının TRT'nin görevi ve işlevi ile TRT yayınlarında Atatürk İlkelerinin yeri hakkındaki düşüncelerini karşılaştırarak esneklikten hayli yoksun bir siyasi ortamda 1961 Anayasasına bakışlarını değerlendirmektir. Olayların idare ve ceza hukukuna ilişkin yönleri ele alınmayacaktır.

Çalışmanın iki ana kaynağı, İsmail Cem'in "TRT'de 500 Gün" ve Şaban Karataş'ın "TRT Kavgası" isimli kitaplarıdır (Cem 1976a; Karataş, 1978). İsmail Cem'in kitabı 1976'da "TRT'de 500 Gün" ve "trt'de 500 gün ...bir dönem türkiye'sinin hikayesi" adları ile iki farklı yayınevi tarafından yayımlanmıştır (Cem 1976a; Cem, 1976b). Son baskısı 2010'da "TRT'de 500 Gün ...Bir Dönem Türkiye'sinin Hikâyesi" ismiyle yapılan kitabın (Cem, 2010), 1976'da çıkan "TRT'de 500 Gün" adlı nüshasından çalışmamamızda yararlanılmıştır⁶. Kitabın ekinde İsmail Cem'in TRT Genel Müdürlüğünden alınarak bu göreve başkasının (Nevzat Yalçıntaş) atanmasına ilişkin Bakanlar Kurulu kararlarının iptaline yönelik Danıştay kararı bulunmaktadır. Şaban Karataş'ın "TRT Kavgası" kitabı bir bakıma İsmail Cem'in kitabına cevap niteliğindedir. 1978'de yayımlanmış olup ekler bölümünde TRT'deki olaylar ile ilgili çok sayıda mahkeme kararı, dava dilekçesi ve belge vardır ki kitap bu yönüyle araştırmacılar için önemlidir (Karataş, 1978, s. 327-533). Konu ile ilgili geniş sayılabilecek literatür de bulunmaktadır⁷. İsmail Cem'in ve

getiren, Tercüman Gazetesi yazarlığı yapan Nevzat Yalçıntaş, 21 ve 23. dönemlerde FP ve AK Parti'den İstanbul milletvekili olmuştur. 2016'da vefat etmiştir (Bkz. Yalçıntaş, 2012).

⁴ Prof. Dr. Şaban Karataş, Konya Ereğlisi'nin Orhaniye köyünde 1928'de doğmuştur. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesinden mezun olmuş ve aynı fakültenin Zootekni Kürsüsünde doktora yapmıştır. ABD'de Cornell Üniversitesinde akademik çalışmalar yürüttükten sonra Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesinde öğretim üyeliğinde, aynı üniversitenin Fen-Edebiyat ve Ziraat Fakülteleri dekanlıklarında bulunmuştur. ODTÜ Müttevelli Heyeti üyeliği, Milli Prodüktüvite Merkezi Yönetim Kurulu üyeliği, TRT Yönetim Kurulu üyeliği ve genel müdürlüğü ile başka bazı yöneticilik görevlerini üstlenmiştir. Ayrıntılı Haber ve İstanbul Gazetelerine başyazarlık, 16 (5/ara seçim) ve 20. dönemlerde RP, MHP üyesi ve bağımsız olarak Ankara ve Konya milletvekilliği yapmış, 2016'da vefat etmiştir (Bkz. Karataş, 1978, arka kapak; TBMM, Cilt 2, 2010, s. 1068).

⁵ E. 1977/4-115, K. 1977/138, İtirazname: 1977/22 (Karataş, 1978, s. 454-460).

⁶ TRT'de üst düzey yöneticilik görevlerinde bulunmuş olan Aydın Olgun, İsmail Cem'in adı iyi bilinen bu eserine kinaye yaparak "TRT'de On Bin Gün Anılar" isimli bir kitap yazmış ve İsmail Cem'i eleştirirken Şaban Karataş'ı övmüştür (Olgun, 2003, s. 99-100).

⁷ Örneğin İsmail Cem "Ben Böyle Veda Etmeliyim İsmail Cem Anlatıyor" adındaki kitapta toplanan anılarını bir nehir söyleşide aktarmış, TRT genel müdürlüğü görevine de "İğneli Fıçı TRT" başlıklı bir bölüm ayırmıştır (Dündar, 2012, s. 95-150). Gazeteci-yazar Cem Gökçe'nin "İsmail Cem Olayı" adlı kitabı İsmail Cem'in görevden alınmasından önce yayımlanmış olup yazarın İsmail Cem lehine görüşlerini de içermektedir (Gökçe, 1975). Gazeteci-yazar İsmet Solak'ın İsmail Cem hakkında MM ve CS'de yapılan görüşmelerin tutanaklarının bazı bölümleri ile kimi belgeleri derlediği "İsmail Cem Dosyası" konu ile ilgili bir diğer kaynaktır (Solak, 1975). Gazeteci-yazar Semih Tuğrul'un "Türkiye'de Televizyon ve Radyo Olayları olaylar belgeler gerçekler açıklamalar" ve yine gazeteci-yazar Refik Özdek'in "Hedef TRT" adlı

Şaban Karataş'ın TRT'de izledikleri yayıncılık politikaları hakkında eserler olsa da, her iki genel müdürün 1961 Anayasasına bakışlarını karşılaştırmalı olarak değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu makalede öncelikle Türkiye'de radyo-televizyon yayıncılığının geçmişi İsmail Cem'in TRT genel müdürlüğüne getirildiği döneme kadar ortaya konulacak, 1974-1978 döneminde yaşanan bunalım üzerinde durulacaktır. Ardından 1961 Anayasasının TRT'ye verdiği görevler ve bu bağlamda yayınlarda Atatürk İlkelerinin yeri ele alınacaktır. TRT'nin özerkliği ve tarafsızlığı çalışmanın konusu dışındadır. İsmail Cem'in "TRT'de 500 Gün" ve Şaban Karataş'ın "TRT Kavgası" adlı kitapları karşılaştırmalı olarak incelenecek ve yazarların 1961 Anayasasına bakışları tartışılacaktır.

2. Türkiye'de Radyo-Televizyon Yayıncılığının Geçmişine Kısa Bir Bakış: Kuruluş Döneminden İsmail Cem ve Şaban Karataş'ın TRT'sine

2.1. Başlangıcından TRT'nin Kurulmasına Kadar (1964) Radyo Yayıncılığı

Kuruluşu Cumhuriyetin ilk yıllarına dayanan Türkiye Radyoları bir anonim şirket örgütlenmesi deneyimi geçirdikten sonra hızlı sayılamayacak bir gelişme temposu ile devlet teşkilatı içindeki yerini almıştır⁸. CHP'nin tek parti iktidarı sırasında devlet radyosunun "milletin kulağı, hükümetin ağzı" (Kocabaşoğlu, 2010, s. 229) şeklinde görülmesi çok partili siyasal hayata geçilmesiyle tartışmalara konu olmuştur. 1950'de iktidara gelen DP'nin otoriterleşmeye başlamasıyla birlikte radyonun "partizan" bir anlayışla kullanılması, muhalefetin buradan sesini duyurmasını önleyici girişimler, "Vatan Cephesi" yayınları 27 Mayıs 1960 darbesine doğru geçilen kavşak noktaları arasına katılmıştır⁹. Darbeden sonra DP iktidarı mensuplarını yargılamak için Yassıada'da kurulan Yüksek Adalet Divanında "devlet radyosunun D. P. organı haline getirilerek tek fert veya zümre idaresi kurmak gayesi ile propaganda yaptırılması" konusunda bir dava (propaganda davası/radyo davası) açılmıştır. Bu dava sonradan "anayasayı ihlal davası" ile birleştirilmiştir¹⁰.

DP döneminde izlenen radyo yayıncılığı politikalarına bir tepki olarak 1961 Anayasasının "Radyo ve televizyonun idaresi ve haber ajansları" başlıklı 121. maddesinde radyo ve televizyon istasyonlarının özerk kamu tüzel kişiliği halinde kanunla düzenleneceği ve yayımların¹¹ tarafsızlık esasına göre yapılacağı öngörülmüştür. Maddenin gerekçesinde de radyonun partizan bir şekilde kullanılmasının ülkemizde uzun yıllar ciddi huzursuzluklara sebep olduğu belirtilmiştir (Öztürk-III, 1966, s. 3319). "Basın dışı haberleşme araçlarından faydalanma hakkı" başlığını taşıyan 26. maddeye göre de kanun, halkın kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı kitle haberleşme araçları ile "haber almasını düşünce ve kanaatlara

kitaplarında da İsmail Cem'in TRT Genel Müdürlüğü ile ilgili olaylar geniş yer tutmaktadır (Özdek, 1977; Tuğrul, 1975). TRT'nin tanınmış sunucularından Jülide Gülizar'ın, 1972'den 1978'e kadar TRT Yönetim Kurulu üyeliği yapan Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın anı kitaplarında da konuya dair etraflı bilgi verilmiştir (Gülizar, 1995, s. 70-80, 112 vd.; Turan, 2016, s. 426-440).

⁸ Bu konuda artık klasikleşmiş bir çalışma için bkz. Kocabaşoğlu, 2010.

⁹ Bkz. Aksoy, 1960. Vatan Cephesi, DP'nin son döneminde başvurulmuş bir propaganda ve örgütlenme girişimidir. DP'ye üye olan vatandaşların isimleri "Vatan Cephesine katılanlar" şeklinde radyoda yayınlanmış, hayatta olmayan veya adının radyoda okunduğundan habersiz kişilerin de Vatan Cephesi üyesi olarak duyurulduğu, memurlara da Vatan Cephesi'ne üye olmaları için telkin ve baskıda bulunulduğu iddia edilmiştir. Vatan Cephesi DP'den ayrı bir kuruluş değilse de aslında bir slogan olan bu ifade DP'nin teşkilatlarında kullanılmıştır. Yüksek Adalet Divanında bir davaya konu olan Vatan Cephesi için bkz. Doğaner, 2013; Gürsoy Naskali, 2012; Uyar, 2012.

¹⁰ Bkz. Gürsoy Naskali, 2014; TBMM, Yassıada Yüksek Adalet Divanı tutanakları: devlet radyosunun D. P. organı haline getirilerek tek fert veya zümre idaresi kurmak gayesi ile propaganda yaptırılması (esas no: 1960/20), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/2671> (Erişim Tarihi: 01.09.2023).

¹¹ Maddede "yayın" yerine "yayım" sözcüğü kullanılmıştır.

ulaşmasını ve kamu oyunun serbestçe oluşumunu köstekleyici kayıtlamalar” koyamaz. Bu maddenin gerekçesine göre radyo ve diğer basın dışı kitle haberleşme araçlarından vatandaşların eşit şekilde yararlandırılması, siyasi alandaki eşitliğin sağlanması ve seçimlerin usulüne uygun yapılmasının şartı olup 121. maddedeki özerklik ve tarafsızlık da bu amaca yöneliktir (Öztürk-II, 1966, s. 1570-1571).

Özerklik, siyasi iktidarların devletin radyo-televizyon kuruluşu üzerindeki kontrolünü önemli ölçüde sınırlandırmak için bu kuruluşlara idari ve mali konular ile yayınlar bakımından tanınan güvencelerdir. Tarafsızlık da söz konusu kuruluşların, siyasi iktidarın görüşlerine karşıt düşünceleri de yansıtarak münhasıran belli bir kesimin lehine değil halkın tümünü kapsayacak şekilde yayınlar yapmasıdır. Özellikle radyo-televizyon yayınları üzerinde devlet tekelinin olduğu dönemlerde oldukça önem arz eden özerklik ve tarafsızlık, düşünceleri serbestçe açıklama ve yayma özgürlüğünün görünümünden olan iletişim özgürlüğüne hizmet etmektedir. Ayrıca bu alanda siyasi iktidardan gelebilecek keyfi müdahaleleri önlemektedir. Belirtmek gerekir ki özerklik tarafsızlığın zorunlu şartı değildir. Özerk olmayan bir yayıncılık kuruluşunun tarafsız olması mümkündür ancak bunun ülkedeki demokrasi kültürünün düzeyi ile ilgili olduğu unutulmamalıdır¹².

1961 Anayasasının, Anayasadaki kurum ve organları düzenleyen kanunların çıkarılmasını belli sürelerle bağlayan geçici 7. maddesi uyarınca, 24.12.1963 tarih ve 359 sayılı Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Kanunu kabul edilmiştir (RG, 02.01.1964, Sayı: 11596). Kanununun 1. maddesinde TRT'nin özerk olduğu belirtilirken en yüksek karar ve yönetim organı Yönetim Kuruludur (md. 3/1). Yönetim Kurulunun doğal üyesi genel müdür olup üyelere sadece iki tanesi hükümet tarafından atanmakta, dört üye çeşitli bilim ve sanat kuruluşları tarafından seçilmekte, bu altı üye de TRT çalışanlarından iki üyeyi seçmektedir (md. 4/1). TRT'yi temsil eden (md. 9/1/2), Kurumu “yönetim kurulunun aldığı kararlar çerçevesinde ve onun gözetimi altında” yöneten genel müdür (md. 3/2), “Yönetim Kurulunun Turizm ve Tanıtma Bakanlığına inhası ve Bakanın teklifi üzerine, Bakanlar Kurulu kararnamesiyle atanır” (md. 9/1/1). Genel müdürün görevden uzaklaştırılması bazı zorlaştırıcı usullere bağlanmış, bu işlemde Yönetim Kuruluna da kimi yetkiler tanınmıştır (md. 9/1/3). Diğer bazı hükümlerle de TRT'nin özerkliği sağlanmak istenmiştir ancak söz konusu Kanunun bunu tam anlamıyla gerçekleştirmediği belirtilmektedir (Cankaya, 2015, s. 62-65).

359 sayılı Kanunun, bazı geçici maddeleri dışında yayımını izleyen üç aylık sürenin bitimini takip eden aybaşında yürürlüğe gireceğini öngören 49. maddesi uyarınca, TRT'nin kuruluş tarihi 1 Mayıs 1964 olmuştur. Böylece Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğüne bağlı olarak yayın yapan Türkiye Radyoları TRT bünyesine alınmıştır. Genel müdürlüğe de azimli ve ısrarlı bir özerklik mücadelesi uğrunda sağlığını kaybedecek ve baskılar sonucu 1971'de istifa edecek olan bürokrat Adnan Öztrak atanmıştır (Cankaya, 2015, s. 67, 94; Cem, 1976a, s. 26-27; RG, 16.05.1964, Sayı: 11705). Öte yandan 1952-1953 akademik yılında İTÜ'de başlayan yayınlardan itibaren uzunca bir durgunluk devresi geçiren televizyon da 1968'de siyah beyaz ve tek kanallı olarak, türlü aksaklıklar eşliğinde hizmete alınmıştır. 1968-1969 döneminde yapılan yayınlar deneme mahiyetindedir (Cankaya, 2015, s. 52-54, 75-85).

2.2. Radyo ve Televizyon Yayıncılığında TRT'nin Kuruluşundan 12 Mart Döneminin Sona Erdiği 1973'e Kadarki Gelişmeler

27 Mayıs askeri yönetiminin sona ermesinden sonra açılan dönemde 1961 Anayasası Türkiye siyasetine yeni bir yön ve hız vermiştir. 1960'ların ikinci yarısından itibaren öğrenci olayları şeklinde başlayan toplumsal hareketlere grevlerin de katılmasıyla ülke genel bir şiddet ve karışıklık ortamına sürüklenmiştir. Sol görüşlerin akisleri yayılırken CHP de “Ortanın Solu” söylemiyle bir sosyal dönüşüm vadetmeye başlamıştır. Solun yükselişi hem sağ cemahta hem de ordunun bir kesiminde tepki ve endişe ile karşılanmış, bunun TRT'ye de yansması gecikmemiştir. DP'nin ardılı olarak siyasetin sağ kanadına yerleşen ve 1965'te iktidara gelen AP ve lideri Süleyman Demirel, TRT özerkliğine karşı hayli şikayetçi bir tavır sergilemiş, CHP ise özerkliği savunmuştur. Bülent Tanör'e göre yürütme organı üniversitelerin

¹² Özerklik ve tarafsızlık ile ilgili bkz. İlal, 1972; Sungur, 2014; Taşer, 1969.

ve TRT'nin özerkliğine zor alışmış veya alışmak istememiştir. Bu kurumlar 1970'lere değin oldukça özerk ve tarafsız hareket etseler de haklı olsun olmasın "devlet içinde devlet" oldukları şeklinde suçlamalarla karşılaşmışlardır (Tanör, 2016, s. 409)¹³.

12 Mart 1971'de TSK komuta kademesi tarafından verilen muhtıradan sonra Süleyman Demirel'in başbakanlığındaki AP hükümeti istifa etmiştir. Başarısız bir sol-Kemalist darbe girişiminden sonra verilen muhtırada mevcut bunalımı "partiler üstü bir anlayışla" ve "Atatürkçü bir görüşle" gidermek için bir hükümetin kurulmadığı takdirde TSK'nın ülke yönetimine el koyacağı uyarısı yapılmıştır (Aydın ve Taşkın, 2014, s. 205). Kendi seyrindeki siyaseti mecrasından çıkaran 12 Mart Muhtırasını izleyen dönemde TBMM dışından "teknokrat" olarak nitelendirilen çok sayıda bakanın bulunduğu hükümetler kurulmuştur. Sol hareketler baskıcı yöntemlerle sindirilmeye çalışılırken CHP'deki fikir kaynaşmaları ve huzursuzluklar sonucunda İsmet İnönü'nün yerine Bülent Ecevit genel başkan olmuştur.

12 Mart döneminde 1961 Anayasasında değişiklikler yapılması gündeme gelmiş ve dönemin ilk başbakanı Nihat Erim'in "dükalıklar" dediği, "tek elden, otoriter yönetimlere set çekmek" için oluşturulan kuruluşların özerklikleri kaldırılarak yürütme organı yeniden tek parçalı hale getirilmiş ve "içeriden güçlendirilmiştir" (Tanör, 2016, s. 416). Bu çerçevede Anayasanın 121. maddesindeki radyo ve televizyon istasyonlarını idare edecek kamu tüzel kişiliğinin "özerk" olması şartı kaldırılmış ve sadece tarafsızlık ilkesi korunmuştur. Haber ve programlarda uyulması gereken esaslar sayılarak bunların kanun ile düzenleneceği hükme bağlanmıştır. Bu esasların önemli bir bölümü hak ve özgürlüklerin genel sınırlandırma sebepleri arasında yer almaktadır. 26. maddeye de genel sınırlandırma sebeplerinden bazıları eklenmiştir. 359 sayılı Kanunda yapılan değişikliklerle de 1. maddedeki özerklik ilkesi kaldırılmış, 2. maddeye "Yayın Esasları" eklenmiştir. Anayasanın 26. ve 121. maddelerindeki değişikliklere paralel olarak genel sınırlama sebeplerinden bazıları ile "güvenlik ile genel ahlâkın gereklerini ve millî gelenekleri gözetmek" yayın esasları olarak kabul edilmiştir. Yönetim Kurulu üyelerinin seçiminde hükümetin rolü artırılmış ve yeni oluşturulan "TRT Seçim Kurulu"na da bu konuda bazı yetkiler tanınmıştır (md. 4). Bakanlar Kurulu kararnamesi ile atanacak olan genel müdürün görevden alınmasında da Yönetim Kurulu yerine TRT Seçim Kurulu'na yetki tanınmıştır (md. 9/4). TRT Seçim Kurulunun üyeleri ise Cumhurbaşkanınca seçilecek dört üniversite rektörü ile MGK Genel Sekreterinden oluşmaktadır (ek md. 1/1) (RG, 08.03.1972, Sayı: 14122)¹⁴. Aralarında Diyanet İşleri Bakanlığı, Ticaret Odaları, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası gibi çok çeşitli kuruluşların temsilcilerinin bulunduğu Genel Danışma Kurulu oluşturulmuştur (md. 19). Kanunda yapılan başka bazı değişikliklere ileride değinilecektir. Böylece AP'nin de talebi olan TRT'nin özerkliğinin kaldırılması 12 Mart Muhtırasından sonra gerçekleşmiştir. Kuruma 12 Mart Muhtırasına uygun bir çeki düzen vermek için genel müdürlüğe Tümgeneral Musa Öğün getirilmiştir. 12 Mart döneminin sona erdiği 1973'e kadar görevde kalacak olan Musa Öğün, TRT personeline karşı baskıcı bir tavır geliştirse de teknik konularda gösterdiği beceriklilik televizyon yayınlarının yaygınlaşmasında etkili olmuştur (Cem, 1976a, s. 25-26). 12 Mart ara dönemi 1973 seçimleri ile birlikte sona erecektir.

2.3. 1974'te CHP-MSP Koalisyon Hükümetinin Kuruluşundan 1978'e Kadar TRT'de Genel Müdürlük Bunalımı: İsmail Cem, Nevzat Yalçıntaş ve Şaban Karataş Dönemleri

1973 seçimlerinde belirgin bir politik çıkış yakalayarak en çok oy alan parti olan CHP'nin Genel Başkanı Bülent Ecevit, uzunca bir hükümet bunalımından sonra 26 Ocak 1974'te Prof. Dr. Necmettin Erbakan liderliğindeki İslamcı MSP ile bir koalisyon hükümeti kurmuştur. 15 Şubat 1974 tarihli RG'de yayımlanan "657 Sayılı Devlet Memurları Kanununa 1327 Sayılı Kanunla Eklenen Ek Geçici 10 uncu Maddeye Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında 11 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname"nin 1. maddesi TRT genel

¹³ Bu dönemde sağ cenahın TRT'ye bakışı için bkz. Arıkan, 1971.

¹⁴ TRT Seçim Kurulu Üyesi olan MGK Genel Sekreteri o tarihte askerdir.

müdürlüğünü istisnai memuriyet saymıştır (RG, 15.02.1974, Sayı: 14800)¹⁵. Yine 15 Şubat 1974'te bu hükme dayanılarak İsmail Cem TRT genel müdürlüğüne atanmış olup kendisi önceden sendika başkanlığı dışında hiçbir yöneticilik görevi üstlenmediği gibi yedek subaylık hariç devlet memuriyetinde bulunmamıştır (RG, 16.02.1974, Sayı 14801; Cem, 1976a, s. 10). 31 Mayıs 1974 tarihli RG'de yayımlanmış olan 12 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin ek geçici 10. maddesinin (g) bendi ile TRT genel müdürünün yanında genel müdür yardımcılarını hakkında da 657 sayılı Kanunun istisnai memurlukla ilgili hükümlerinin uygulanacağı öngörülmüştür (RG, 31.05.1974, Sayı: 14901).

Sağ basın, TRT genel müdürlüğü için beklenmeyen bir isim olan İsmail Cem'e görevdeki ilk günlerinden itibaren hakaretlerin de eşlik ettiği bir hücum dalgası başlatmıştır. Kaldı ki kendisi TRT genel müdürü olmadan önce de görüşleri ile tanınan ve sağ kesimde hoşnutsuzlukla karşılanan biridir (Cem, 1976a, s. 11). Siyasi ve toplumsal sorunlara eğilen programlara, eğitim ve kültür yayınlarına ağırlık veren bir politika izleyen İsmail Cem ve TRT hakkında MM'de ve CS'de çeşitli vesilelerle yapılan görüşmelerde ağır eleştirilerde bulunulmuş ve İsmail Cem'in görevden alınması için yüksek sesli talepler ifade edilmiştir. Eleştiriler, ona özel kararname çıkarılarak TRT genel müdürlüğüne getirildiği, TRT'den sol fikirleri yaydığı, "anarşiyi" kışkırttığı, bölücü ve Anayasaya aykırı yayınlar yaptığı, milli güvenliği ihlal ettiği gibi noktalarda toplanmaktadır¹⁶. İsmail Cem MM'nin gündemine ilk defa şu şekilde gelmiştir: 19 Mart 1974'te Demokratik Parti'nin¹⁷ müftülük yapmış Denizli Milletvekili Sami Arslan, İsmail Cem'in göreve gelmesinden kısa bir süre önce yayınlanan bir oyunun milletin dinini aşağıladığı iddiası ile bir sözlü soru önergesi vermiştir. Konuşmasında konu dışına çıkarak İsmail Cem'in devlet hizmeti olmadığını, hakkında özel kararname çıkarılarak TRT genel müdürü yapıldığını söylemiştir (MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 2, Toplantı: 1, 54ncü Birleşim, 19.3.1974 Salı, s. 255). Muhalefetteki sağ partiler İsmail Cem ve TRT aleyhine özel bir gündem belirleme gayreti içinde olmuşlarsa da siyasi şartların uygunsuzluğu nedeniyle daha ileri bir eyleme geçememişlerdir.

Dönemindeki en önemli siyasi gelişmelerin 1. ve 2. Kıbrıs Barış Harekâtı olduğu CHP-MSP koalisyonu 18 Eylül 1974'te sona ermiş ancak CS'nin Cumhurbaşkanı seçilen üyesi Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak tarafından hükümetin kurulduğu 17 Kasım 1974'e kadar görevde kalmıştır. Sadi Irmak Hükümeti TRT için bir "İnceleme Komisyonu" kurmuştur. İsmail Cem, Başbakanın veya onun tarafından oluşturulacak

¹⁵ İstisnai memuriyet, memurlar için öngörülen atama, kademe yükselmesi, derece ilerlemesi gibi şartların aranmadığı veya farklı uygulamaların öngörüldüğü, belli bazı görevlere özgülenmiş memuriyet kadrosudur. Büyükelçilikler istisnai memuriyetin tipik bir örneğidir.

¹⁶ Bkz. MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 3, Toplantı: 1, 73ncü Birleşim, 9.5.1974 Perşembe, s. 476-501; CS Tutanak Dergisi, Cilt: 18, Toplantı: 14, 21nci Birleşim, 21.1.1975 Salı, s. 511-512; CS Tutanak Dergisi, Cilt: 18, Toplantı: 14, 23ncü Birleşim, 28.1.1975 Salı, s. 578-605; CS Tutanak Dergisi, Cilt: 18, Toplantı: 14, 24ncü Birleşim, 30.1.1975 Perşembe, s. 620-633, 634-637; MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 8, Toplantı: 2, 35nci Birleşim, 5.2.1975 Çarşamba, s. 4, 391-392; MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 8, Toplantı: 2, 36ncü Birleşim, 6.2.1975 Perşembe, s. 424-497; CS Tutanak Dergisi, Cilt: 21, Toplantı: 14, 36ncü Birleşim, 25.2.1975 Salı, s. 3-40; CS Tutanak Dergisi, Cilt: 21, Toplantı: 14, 37ncü Birleşim, 27.2.1975 Perşembe, s. 57-89; CS Tutanak Dergisi, Cilt: 21, Toplantı: 14, 39ncü Birleşim, 6.3.1975 Perşembe, s. 107-141; MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 11, Toplantı: 2, 52nci Birleşim, 18.3.1975 Salı, s. 38-57; MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 11, Toplantı: 2, 55nci Birleşim, 25.3.1975 Salı, s. 172-196; MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 12, Toplantı: 2, 75nci Birleşim, 13.5.1975 Salı, s. 90-97; MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 12, Toplantı: 2, 77nci Birleşim, 15.5.1975 Perşembe, s. 138-175; Cem, 1976a, s. 161-169; 202-206.

¹⁷ Demokratik Parti, 1970'te AP'den ayrılan milletvekilleri tarafından kurulmuştur. Genel başkanlığını sırasıyla Ferruh Bozbeyle ve vekaleten Faruk Sükan'ın üstlendiği, kurucuları arasında AP'nin milliyetçi-muhafazakâr kanadından Sadettin Bilgiç, Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy, Adnan Menderes'in oğlu Yüksel Menderes'in bulunduğu parti, I. MC Hükümeti (1975-1977) ile III. Bülent Ecevit Hükümetine (1978-1979) bakan vermişse de zamanla güç kaybederek 1980'de kendisini feshetmiştir.

bir komisyonun TRT'de araştırma-soruşturma yapıp rapor hazırlamaya yetkisi olmamasına rağmen kendisini, dönemin siyasi ortamını ve Sadı İrmak'ın düşeceği ters durumu göz önünde tutarak komisyonun TRT'de çalışmasına izin vermiştir (Cem, 1976a, s. 155-156). Komisyon ele aldığı konuları cevapsız bırakmış, üyeler yargının kendilerine düşmediğini veya tek tek görüşlerini bazı noktalarda belirtmişlerdir. Komisyon raporu, I. MC döneminde İsmail Cem'in görevden alınmasına yönelik kararnameyi imzalaması için Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e sunulacaktır (Cem, 1976a, s. 156-157; Solak, 1975, s. 241-270). Belli ki "İncelme Komisyonu", olumsuz ve tutarsız bir girişim olarak kalmıştır.

31 Mart 1975'te Süleyman Demirel'in başkanlığında AP-MSP-MHP ve CGP'den oluşan ve sol karşıtı politikaları sadakatle takip edecek olan I. MC Hükümeti kurulmuştur¹⁸. Hükümet programına göre TRT Anayasa ve kanunlar çerçevesinde, Türk Devleti, Türk Milleti ve milli kültüre hizmet edecektir (RG, 13.04.1975, Sayı: 15207, s. 10). 30 Nisan 1975'te "başka bir göreve atanmak üzere ve ilişik gerekçede açıkça belirtilen sebeplerle millî güvenlik ve kamu düzeni bakımından gerekli görülen" İsmail Cem görevinden alınmış ve yerine Nevzat Yalçıntaş atanmıştır (RG, 17.05.1975, Sayı: 15239). Görevden alma gerekçesinde İsmail Cem'in devlet hizmetinde bulunmadığı için TRT genel müdürlüğü yapamayacağı, bu görevin gerektirdiği ehliyet, bilgi ve tecrübeye sahip olmadığı belirtilmiştir. TRT genel müdürlüğünde kalmasının milli güvenlik ve kamu düzeni bakımından sakıncalı olduğu yargısının dayanaklarından bazıları şunlardır: Yazılarında kapatılan TİP hakkındaki olumlu görüşleri¹⁹, idam edilen sol eylemciler Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ı kahraman gibi göstermesi, güvenlik güçlerini aşağılaması, TRT'de kitleleri tahrik edici, bölücülüğü kışkırtıcı, Türk ahlak, örf ve adetlerine aykırı, TSK'yı yeren yayınlar yapılması... (RG, 17.05.1975, Sayı: 15239; Cem, TRT'de, s. 239-244; Karataş, TRT, s. 327-331). Ayrıca İsmail Cem "TRT'yi Anayasanın 26. maddesindeki esaslara göre <<Kamuoyunun serbestçe oluşumuna yardım edecek>> bir organ olmaktan çıkarıp <<Kamuoyunu kendi felsefesi istikametinde oluşturan>> bir organ durumuna sokmuştur" (RG, 17.05.1975, Sayı: 15239; Cem, TRT'de, s. 241; Karataş, TRT, s. 329). 15 Mayıs 1975 tarih ve 1896 sayılı Kanun ile İsmail Cem'in TRT genel müdürlüğüne atanmasının dayanağı olan 11 sayılı KHK ile 12 sayılı KHK'nun ek geçici 10. maddesinin (g) bendi yürürlükten kaldırılmıştır (RG, 22.05.1975, Sayı: 15243)²⁰. Bununla birlikte Anayasa Mahkemesi 1896 sayılı Kanunu şekil yönünden iptal etmiştir (E. 1975/145, K. 1975/198, K.T. 14.10.1975; RG, 11.03.1976, Sayı: 15525)²¹.

İsmail Cem'in TRT Genel Müdürlüğünden alınarak yerine Nevzat Yalçıntaş'ın atanmasına yönelik Bakanlar Kurulu kararları hakkında yürütmeyi durdurma talebi Danıştay tarafından kabul edilmiş (Karataş, 1978, s. 332-333) ancak hükümet herhangi bir tasarrufta bulunmamıştır. Bunun üzerine TRT'ye gelen İsmail Cem'in ertesi gün yönetim katına çıkması engellenmiş, kendisi bir tutanak tutturup TRT'nin

¹⁸ 1967'de CHP'deki "Ortanın Solu" hareketine karşı çıkan bir grup milletvekili ve senatör tarafından 1967'de Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun başkanlığında kurulan GP, 1971'de Milli Güven Partisi adını almıştır. 1972'de CHP'den ayrılan milletvekilleri Kemal Satır'ın başkanlığında CP'yi kurmuşlardır. MGP ile CP'nin birleşmesiyle sağ-Kemalist CGP 1973'te kurulmuştur. Genel Başkanlığını Turhan Feyzioğlu'nun üstlendiği, 12 Mart döneminde Naim Talu, I. MC ve III. Bülent Ecevit Hükümetlerine bakan veren CGP'nin faaliyetleri 12 Eylül 1980 darbesi ile durdurulmuş, 1981'de de diğer partiler ile CGP de kapatılmıştır. MC Hükümetleri hakkında ayrıca bkz. Uçar, 2015.

¹⁹ Bkz. TİP'in kapatılması ile ilgili Anayasa Mahkemesi Kararı, E. 1971/3, K. 1971/3, 20.07.1971 (RG, 06.01.1972, Sayı: 14014).

²⁰ Bu konuda İsmail Cem'in de üyesi olduğu Türkiye Gazeteciler Sendikası'nın Ankara Şubesi tarafından 1975'te düzenlenen "Anayasa İşığında Kanun Hükmünde Kararnameler ve İsmail Cem'in Durumu" adlı açık oturumun tutanağı yayımlanmıştır. Açık oturumun katılımcıları Prof. Dr. Bahri Savcı, Prof. Dr. Bülent Nuri Esen, Prof. Dr. Metin Kıratlı, Prof. Dr. Muammer Aksoy, Doç. Dr. Mukbil Özyörük ve Prof. Dr. Mümtaz Soysal'dır. Bkz. Türkiye Gazeteciler Sendikası Ankara Şubesi, 1975.

²¹ Dava MM'nin üye tamsayısının altıda birini aşan sayıda üyeleri tarafından açılmıştır. Bu milletvekillerinin büyük bölümü CHP'li olsa gerekir (Bkz. Solak, 1975, s. 236-237).

“hukuken hiçbir niteliği olmayan bir zat tarafından” işgal edildiğini açıklayarak kurumu terk etmiştir (Cem, 1976a, s. 261-265). İsmail Cem’in yüz yüze kaldığı olaylara karşı yüksek sesli protestolar yankılarken Nevzat Yalçıntaş da Danıştay kararının kendisine tebliğ edilmediği, kararın asıl muhatabının Başbakanlık olduğu, İsmail Cem’e de makama geçmesi için tebligat gelmediğini gerekçe göstererek görevinden ayrılmamıştır (Yalçıntaş, 2012, s. 446). “İdeolojik yayın yapmamak için” çaba gösteren Nevzat Yalçıntaş (Yalçıntaş, 2012, s. 443), TRT personeline yaptığı konuşmada halkın TRT’den beklentilerine uygun, “bu milletin ortak değerlerine göre” yayın yapılacağını, “ekstrem ideolojilere ve gruplara” hizmet edilmeyeceğini söylemiştir (Yalçıntaş, 2012, s. 439-440). Hükümetin Danıştay’ın verdiği yürütmeyi durdurma kararına karşı itirazı kabul edilmemiştir (Karataş, 1978, s. 336-362). İsmail Cem’in açtığı dava üzerine kendisinin TRT genel müdürlüğünden alınmasına ve yerine Nevzat Yalçıntaş’ın atanmasına ilişkin Bakanlar Kurulu kararları 9 Ocak 1976’da Danıştay tarafından iptal edilmiştir (Danıştay Dava Daireleri Kurulu, E. 1975/101, K. 1976/1; Cem, 1976a, s. 279-326; Karataş, 1978, s. 363-407). Hükümet bu kararı uygulamamış ve Başbakanlığın karar düzeltme istemi de 16 Şubat 1976’da reddolunmuştur (Karataş, 1978, s. 408-422). 24 Kasım 1975’te istifa eden Nevzat Yalçıntaş’tan boşalan genel müdürlüğe 18 Aralık 1975’te TRT Yönetim Kurulu Üyesi Şaban Karataş’ın atanmasına kadar teknik işlerden sorumlu genel müdürü yardımcısı Doğan Erden vekalet etmiştir (Cankaya, 2015, s. 146-150; RG, 19.01.1976, Sayı: 15478)²². Böylece TRT’de iki genel müdürlü bir dönem başlamıştır.

Şaban Karataş’ın TRT genel müdürlüğüne atanmasını öngören kararnameye yönelik yürütmeyi durdurma ve iptal istemleri kabul edilmiştir (Danıştay Dava Daireleri Kurulu, E. 1976/97, K. 1976/269; Karataş, 1978, s. 423-441). İptal kararının gerekçesi, genel müdürlük kadrosunun hukuken açık olmamasından dolayı oraya atama yapılamayacağıdır (Karataş, 1978, s. 434). Hükümetin karar düzeltme, redd-i hakim talebi gibi bazı girişimleri de sonuç vermemiştir (Bkz. Karataş, 1978, s. 442-453). Buna rağmen Hükümet Danıştay’ın iptal kararını uygulamamıştır. Bu süreçte Şaban Karataş da kendisine telgraf çekerek hakaret eden bir şahsı dava etmiş ayrıca kendisi hakkında da “hilafı nizam ile memuriyet etmek” iddiası ile dava açılmıştır (Bkz. Karataş, 1978, s. 454-533). I. MC Hükümetinin TRT’deki uygulamaları ve Şaban Karataş’ın genel müdürlüğü ile ilgili konular da MM’de zaman zaman gündeme gelmiştir²³. CHP ve Demokratik Parti, Şaban Karataş’ın görevden alınması amacıyla TRT Seçim Kuruluna şikâyette bulunmuşsa da iddiaların çoğu reddedilmiştir (Karataş, 1978, s. 258). İddialar arasında Atatürk programlarını kaldırmak ve Atatürk’ü unutturmaya çalışmak da vardır ki bu konuya ileride değinilecektir (Karataş, 1978, s. 209).

²² İsmail Cem’in TRT genel müdürlüğü görevinin gerektirdiği bilgi ve tecrübeye sahip olmadığı vurgulanırken ziraat yüksek mühendisi olan Şaban Karataş’ın bu göreve neden atandığı sorulabilir. Şaban Karataş, TRT Yönetim Kurulu üyeliğine 03.06.1975’te getirilmiştir (RG, 04.06.1975, Sayı: 15255). Bu konuda bir yorumda bulunmak yerine ODTÜ’nün başarılı ve iz bırakmış rektörü Kemal Kurdaş’ın anılarındaki bir anekdotu aktarmak yerinde olacaktır. 1966’da AP’nin ODTÜ’ye olumsuz bakan kuvvetli sağ kanadı ODTÜ bütçesi ile ilgili olarak MM’de büyük zorluklar çıkardığı gibi eğitim dilini İngilizceden Türkçeye çevirmek için bile girişimde bulunmuştur (Kurdaş, 2004, s. 231-232). O dönemde ODTÜ Mütevelli Heyeti üyesi olan Şaban Karataş, 6 Nisan 1967’de Heyetin gündeme almasını istediği bir soru önergesi vermiştir. Bu çerçevede Temel Hak ve Hürriyetleri Koruma Kanunu hakkında bazı gazetelerde ve TRT bülteninde yer alan bir bildiriye imzalayan seksen bir öğretim üyesinin isimleri ve unvanları, görevleri ve varsa eserleri ile bildiride yer alan düşünceler hakkında bilgi istemiştir (Kurdaş, 2004, s. 237). Mütevelli Heyet böyle bir tespiti mümkün ve uygun görmemiştir (Kurdaş, 2004, s. 243-244). Kemal Kurdaş, bu öğretim üyeleri hakkında tahkikat yapmak için bazı hazırlık ve talepleri olduğunu öğrenince Şaban Karataş’ı önlemiştir (Kurdaş, 2004, s. 234-244). Şaban Karataş, Kemal Kurdaş’ın ismini vermeden akademik çalışmaya imkan sağlaması bakımından çok başarılı olduğunu ancak akademik kariyer dışından gelmenin kompleksleriyle hatalar yaptığını söylemiştir (Karataş, 1978, s. 40).

²³ Örn. bkz. MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 14, Toplantı: 3, 38nci Birleşim, 13.1.1976 Salı, s. 349-350; MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 20, Toplantı: 3, 126nci Birleşim, 20.07.1976 Salı, s. 500.

5 Haziran 1977'de yapılan seçimlerde CHP birinci parti olsa da tek başına iktidara gelememiş, Bülent Ecevit'in tarafından kurulan CHP azınlık hükümeti güvenoyu alamamıştır. Şaban Karataş da TRT genel müdürlüğüne atanmasını sağlayan Bakanlar Kurulu kararnamesini iptal eden Danıştay kararının kesinleşmiş olduğu gerekçesiyle görevinden alınmıştır (Karataş, 1978, s. 322-323). Şaban Karataş'ın yerine 27 Haziran 1977'de vekaleten en kıdemli genel müdür yardımcısı Dr. Cengiz Taşer atanmıştır (RG, 02.07.1977, Sayı: 15984). İsmail Cem'in bu göreve tekrar getirilmemesi Bülent Ecevit'in gönülsüzlüğüne ve tereddüdüne bir işarettir. 21 Temmuz 1977'de Bülent Ecevit hükümetinin yerine Süleyman Demirel'in başkanlığında II. Milliyetçi Cephe Hükümeti iktidara gelmiştir. Bu hükümet AP-MSP-MHP'den oluşmaktadır.

İsmail Cem, Bülent Ecevit'in 1978'de CGP, Demokratik Parti ve AP'den istifa ederek bağımsız kalan bakanlar ile kurduğu hükümet döneminde TRT genel müdürlüğüne atanmak için temaslarda bulunmuştur²⁴. Bülent Ecevit'e TRT'nin başına altı ay için getirilmesini, ikinci kanalı kuracağını, renkli yayına başlayacağını ifade etmiş ancak Ecevit yapamayacağını söylemiştir (Dündar, 2012, s. 150). İsmail Cem, bu olay ile ilgili olarak bağımsız bakanların bazılarında aldığı duyular üzerine hayal kırıklığına uğramış ve gazeteciliğe dönmüştür (Dündar, 2012, s. 149). Basında çıkan haberlere göre Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk İsmail Cem'in TRT genel müdürlüğüne atmasına yönelik kararnameyi "incelenmek" üzere Başbakanlığa iade etmiştir (Milliyet, 21.02.1978). Daha sonra Fahri Korutürk, onun bu makama getirilmesini sakıncalı bulduğunu (Milliyet, 09.03.1978), Danıştay da Hükümetin bir yazıyla İsmail Cem'i göreve başlatabileceğini Başbakanlığa bildirmiştir (Milliyet, 02.04.1978). Hükümet tarafından Danıştay'dan bazı konularda bilgi talep edilmiştir (Milliyet, 09.04.1978). İsmail Cem Başbakanlıkça göreve çağrılrsa da Hükümeti zor durumda bırakmamak için aynı gün istifasını sunmuştur (Milliyet, 21.04.1978). İsmail Cem, bu en son süreç hakkında "Ben Böyle Veda Etmeliyim İsmail Cem Anlatıyor" adlı kitapta bir bilgi vermemiştir (Bkz. Dündar, 2012).

3. 1961 Anayasasının Devlet Tarafından Yapılacak Radyo ve Televizyon Yayınları ile İlgili Hükümleri

3.1. Radyo ve Televizyon Yayıncılığı Yapan Kamu Tüzel Kişilerinin Görevleri

1961 Anayasası, radyo ve televizyon yayıncılığı yapan kamu tüzel kişilerine kamuoyunun serbestçe oluşmasını sağlamak ile kültüre ve eğitime yardımcı olmak şeklinde iki görev vermiştir. Bu görevler ile ilgili düzenlemeler, 26. ve 121/3. maddelerde yer almaktadır.

"Kamuoyunun Serbestçe Oluşmasını Sağlamak" başlıklı 26. maddenin 1971'de yapılan değişiklikten önceki halinde, kişilerin ve siyasi partilerin kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı haberleşme ve yayın araçlarından faydalanma hakkına sahip olduğu, faydalanmanın şartlarının ve usullerinin kanun ile düzneleneceği belirtilmiştir. Bu düzenleme, demokratik esaslara ve hakkaniyet ölçülerine uyularak yapılacaktır. Yine aynı madde, halkın kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanmasına ve kamuoyunun serbestçe oluşmasına kanunun engelleyici kayıtlar koyamayacağını öngörmüştür.

20.08.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunun 1. maddesi ile 26. maddede yapılan değişiklik çerçevesinde halkın kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanmasına ve kamuoyunun serbestçe oluşmasına kanunun engelleyici kayıtlar koyamayacağını öngören ifade kaldırılmıştır. Bunun yerine maddeye eklenen cümle şu şekildedir:

"Kanun, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün insan haklarına dayanan millî demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyetin, millî güvenliğin ve genel ahlâkın korunması halleri dışında kalan bir sebebe dayanarak halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamu oyunun serbestçe oluşumunu engelleyici kayıtlar koyamaz."

²⁴ Bu hükümet hakkında bkz. Ataay, 2007.

Böylece halkın kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkına ilişkin olarak bazı sınırlama sebepleri kabul edilmiştir.

121/3. maddede radyo ve televizyon idaresinin kültür ve eğitime yardımcılık görevinin gerektirdiği yetkilere sahip kılınacağı hükme bağlanmıştır. Bu maddede 20.08.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanununun 1. maddesi ile önemli bir değişiklik yapılmıştır. Değişiklik ile birlikte madde şu şekli almıştır:

“Haber ve programların seçilmesinde, işlenmesinde ve sunulmasında ve kültür ve eğitime yardımcılık görevinin yerine getirilmesinde Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, insan haklarına dayanan millî, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyetin, millî güvenliğinin ve genel ahlâkın gereklerine uyulması, haberlerin doğruluğunun sağlanması esasları ile organların seçimi, yetki, görev ve sorumlulukları kanunla düzenlenir.”

Söz konusu değişiklik ile halkın kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkına ilişkin olarak öngörülen sınırlama sebepleri bir anlamda genel yayın ilkeleri haline getirilmiş, değiştirilen 26. madde ile de bütünlük sağlanmıştır.

3.2. Kamu Tüzel Kişileri Tarafından Yapılan Radyo ve Televizyon Yayınlarında Atatürk İlkelerinin Yeri

Kamu tüzel kişileri tarafından yapılan radyo ve televizyon yayınlarında Atatürk İlkelerinin yeri hakkında bir değerlendirme yapmak için 1961 Anayasasının şu hükümleri dikkate alınmalıdır:

Başlangıç 3. Paragraf: “Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplıyan ve milletimizi dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak millî birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak ve; «Yurtta Sulh, Cihanda Sulh» ilkesinin, Millî Mücadele ruhunun millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olarak; [...]”

Madde 2: “Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir.”

Madde 121/3: “[...] kültür ve eğitime yardımcılık görevi [...]”

Kamu tüzel kişileri tarafından yapılan radyo-televizyon yayınlarında Atatürk İlkelerinin yeri iki yönden ele alınabilir: Yayınların Atatürk İlkelerine uygunluğu ve Atatürk İlkelerinin yayınlar aracılığıyla topluma benimsetilmesi. 1961 Anayasasında bu konularda bir hüküm bulunmamaktadır. Bununla birlikte Başlangıç Bölümünün 3. paragrafı, 2. ve 121/3. maddeler birlikte yorumlanırsa şu sonuca varılır: Radyo ve televizyon yayınları yapan kamu tüzel kişiliğine verilen “kültür ve eğitime yardımcılık” görevi, Atatürk İlkeleri ile ilgili yayınları kapsamakta ve yayınların Atatürk İlkelerine uygunluğunun sağlanması ödevini de içermektedir.

Belirtmek gerekir ki 359 sayılı Kanununun 5/b maddesinde Yönetim Kurulunun görevleri arasında “programların, Anayasa'nın dayandığı temel görüş ve ilkelerle Cumhuriyetin niteliklerini benimsetici ve bu görüş, ilke ve niteliklere uygun düşünce ve davranış tarzını geliştirici bir zihniyetle ve Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi amacını güden Atatürk devrimlerini ve bu devrimlerin getirdiği dünya görüşü ile yaşama tarzını yerleştirici ve geliştirici bir tutumla hazırlanmasını” gözetmek vardı. 1971’de bu hüküm kaldırılarak 2. maddeye eklenen “Yayın Esasları” arasına “Atatürk Devrimlerinin, Türk toplumunun çağdaş uygarlık düzeyine erişmesini öngören dünya görüşünü yerleştirmek ve geliştirmek” konulmuştur.

4. İsmail Cem’in “TRT’de 500 gün” Kitabında 1961 Anayasası Çerçevesinde Devlet Tarafından Yapılan Radyo-Televizyon Yayıncılığı

4.1. Anayasanın TRT’ye Yüklendiği Görevler

TRT'deki çalışmalarında Anayasayı esas almak İsmail Cem'in en başından beri ilk plana koyduğu bir söylemdir. İsmail Cem, göreve başlamasından sonra 11 Mart 1974'te yaptığı ilk basın toplantısında TRT'nin görevini "Anayasa ve kanun çerçevesinde, çağdaş, demokratik, çoğulcu bir anlayışla" yerine getireceğini belirterek bu görevin "belli bir görüşü halkoyuna kabul ettirmek" değil "bütün görüşleri yansıtarak halkoyununun serbestçe oluşumuna yardım etmek" olduğunu vurgulamıştır (Cem, 1976a, s. 29). Böylece yayıncılık anlayışını keskin hatlarıyla ortaya koyan İsmail Cem'e göre Anayasanın TRT'ye verdiği "toplumun tümünü yansıtmak" görevi halkın ortak kültürüne eğilmeyi gerektirir. Anayasa ve TRT Kanunu bağlamında sanata ve yaratıcılığa "en geniş özgürlüğü", eğlenceye "en geniş hoşgörüyü" tanıyacaktır. Bununla birlikte gençleri erdemli olmayan davranışlara ve yanlış değer yargılarına, örneğin "dünyayı boş vermeye" yönelten programlara müsaade edilmeyecektir (Cem, 1976a, s. 30). İsmail Cem, 1961 Anayasasının özgürlükçü bir anlayış getirdiği, topluma demokratik bir alan açtığı şeklindeki yaklaşımı benimsemiştir.

Çoğulcu anlayışın Anayasanın özünde bulunduğunu düşünen İsmail Cem, devlet tarafından yapılan radyo-televizyon yayıncılığına kitlelerin "sorunlarını ve umutlarını" yansıtmak, onların gelişimine yardım etmek gibi sosyal bir işlev yüklemiştir (Cem, 1976a, s. 87). Toplumun değişmesini istemeyenlerin amacı ise "Anayasaya ters düşmek pahasına, kültürsüz, az düşünen, hareketsiz bir toplum" oluşturmaktır (Cem, 1976a, s. 268). Demek ki İsmail Cem'e göre 1961 Anayasası, sorunlarının bilincinde, bunların çözümüne yönelik taleplerini yüksek sesle ifade eden, hareketli ve sorgulayan bir toplumu hedeflemiştir. Kendisinden sonra TRT, yayınladığı diziler, "insanları budalalığa şartlayan soğuk güldürü ve tombala programlarıyla" halkı afyonlayarak onun siyaset ile ilgisini kesmeye, "düzenin" kaçınılmazlığını zihinlere yerleştirmeye çalışmıştır (Cem, 1976a, s. 268). Bu görüşler, 12 Eylül 1980 darbesinden sonraki dönemde halkı ve özellikle gençliği günlük siyasetten uzaklaştırmayı amaçlayan politikalar izlendiği şeklindeki düşünceleri hatırlatmaktadır.

Türkiye'de sol dünya görüşünü benimseyen kesim 1960'lardan itibaren güçlenerek siyaset sahnesinde belli bir yere sahip olmuştur. İsmail Cem'e göre TRT'de sol çevreler, sağ kesim ile eşit temsil edilmemiş hatta yok sayılmıştır. Bundan böyle işveren kuruluşlarının yanında işçi kuruluşlarına da TRT'de söz hakkı tanınacaktır. Sadece Türk-İş değil DİSK de görüşlerini dile getirecek, Ziraat Odaları ile birlikte Ziraat Mühendisleri Odası, Milli Eğitim Bakanının yanında TÖB-DER de halka seslenebilecektir (Cem, 1976a, s. 104; Aynı yönde s. 266). Büyük sermaye çevreleri İsmail Cem'in TRT yönetiminde sergilediği anlayışa karşı çıkmışlardır. Türkiye'deki basın-yayın organları %80 oranında sağ görüşleri yansıtırken solun ağırlığı %20'de kalmışsa da artık bu oranlar eşitlenmiştir. Hatta çok daha fazla sayıda oldukları için işçi, köylü ve memur kitlelerine ağırlık verilmeye başlanmıştır. Çok doğal olan sağ-sol ve emek-sermaye eşitliği Anayasanın ve TRT Kanununun da olağan sonucudur (Cem, 1976a, s. 104). 1974 Türkiye'sinde TRT'yi sosyalist solun önde gelen temsilcisi DİSK, siyasi örgütlenmeye gitmemiş sosyalist sol çevreler, eski TİP'in taraftarları, sosyalist aydınlar desteklemişlerdir (Cem, 1976a, s. 105). Dönemin her bakımdan istikrarsız ve güvensiz ortamında TRT'nin sol ile teması geniş akisler uyandıracak ve şiddetli tepkilere sebep olacaktır.

Solu ilgilendiren hemen her tartışmada sınıfsal ve diyalektik bakış açısının da gündeme gelmesi doğaldır ki İsmail Cem'e göre "[...] dayanabileceğiniz bir Anayasa vardır. Size karşıt olan tüm koşullara rağmen, eğer olaylara ve görevinize belli bir diyalektik anlayışla yaklaşabilirseniz, çok şey mümkündür" (Cem, 1976a, s. 269). Bu noktadan hareketle Anayasa çerçevesinde çoğulcu bir anlayışla yapılan yayın ister istemez TRT'yi "Türkiye'nin siyasal ve sınıfsal kuvvet dengelerine" ters düşürmüştür. Kamuoyunun serbestçe oluşmasına yönelik faaliyetleri demokrasi kavramından hareketle değil sınıfsal bir temelde ele alan İsmail Cem, bu görüşünü ilk basın toplantısının hemen ardından, ana muhalefet partisi olan AP'nin lideri Süleyman Demirel'in bir eleştirisi dolayısıyla dile getirmiştir. Süleyman Demirel'in özellikle 1970 sonrasında izlediği siyaset ve temsil ettiği çıkarlar, "kitlenin kendi siyasal ve sınıfsal bilincine yönelmesine katkıda bulunan" bir yayıncılığı sürdüren İsmail Cem'e ve TRT'ye karşı olmasını gerektirmiştir (Cem, 1976a, s. 31). Gerçekten de 12 Mart Muhtırası ile iktidardan uzaklaşan Süleyman Demirel, siyaset alanındaki hüner ve kıvraklığı ile sağ kesimi toplayarak MC hükümetlerini kurmuştur.

Kendisinin yakın zamanda yayımlanan kapsamlı bir biyografisinde isabetle belirtildiği gibi siyasi kutuplaşmanın derinleştiği dönemde “iç savaş politikacısı” kimliğine bürünerek iki MC hükümeti ile “sağın çatı lideri” olmuştur. 12 Eylül darbesi ile sona erecek olan “sınıfsal cephe” karakterindeki AP azınlık hükümeti sırasında da 24 Ocak kararlarını ilan ederek ekonomide neo-liberal dönüşüme zemin hazırlamıştır (Bora, 2023, s. 229).

1961 Anayasası ekonomik ve sosyal hakları geniş biçimde tanıyarak güvenceye kavuşturmuştur. TRT'nin yayınlarında bu haklara ağırlık verilmesinden dolayı İsmail Cem'e beklemediği bir eleştiri yöneltilmiş olup “TRT 500 Gün” kitabının V. Bölümü “Anayasayı tekrarlamak suçu...”dur (Cem, 1976a, s. 169). TRT Seçim Kurulunun 1974'ün Kasım ayında yapılan toplantısında CGP temsilcisi Kâmuran Ardıç, TRT'de Anayasanın sosyal, iktisadi haklar ve ödevler bölümündeki maddelerinin “sömürücü düzen edebiyatı içinde her fırsatta” sayıldığını ancak gecekondular anlatılırken herkesin mülkiyet ve miras hakkına sahip olduğunu öngören hükmün gizlendiğini ifade etmiştir (Cem, 1976a, s. 172). Mülkiyet ve miras hakkının gizlendiği iddiasının arkasında halkı sosyalist bir topluma alıştırma suçlaması olsa gerekir.

İsmail Cem'e göre TRT'deki çabaları sonuç vermiştir. Geniş halk kitleleri kendisini sol olarak nitelense bile “sınıfsal sol”dur. İşçi, memur ve köylünün dahil olduğu bu kesim TRT'yi hararetle desteklemiştir (Cem, 1976a, s. 105). TRT mensupları Türkiye'de birçok yere gitmiş, fabrikaları, kahveleri, devlet dairelerini ziyaret etmiş, TRT'yi izleyen kitlelerin haklarına sahip çıktığı, dünyayı ve Türkiye'yi kendi durumları çerçevesinde değerlendirdiği, böylece de dönüşmeye başladıkları görülmüştür (Cem, 1976a, s. 272; Aynı yönde, s. 224). En bağınaz sayılan köyler televizyon yayınlarından yararlanmaya başlayınca onların dünyaya bakış açıları değişmekte, halk TRT ile gelişmekte ve TRT'yi geliştirmektedir. Doğal olarak “değişimden yana siyasal düşünceler”in yararlandığı bu açılış Anayasa ile aynı yödedir (Cem, TRT'de, s. 104-105; Aynı yönde, s. 272). “Değişimden yana siyasal düşüncelerin”den sol dünya görüşünün kastedildiği anlaşılmaktadır. Belirtmek gerekir ki 359 sayılı Kanunda 1971'de yapılan değişiklikle 2. maddeye eklenen “Yayın Esasları” arasında “yorum niteliğindeki yayınları [...] Anayasaya aykırı olmayan karşıt görüşleri içine alacak şekilde hazırlamak [...]” vardır. Bütün bunlar birlikte ele alındığında İsmail Cem'in sol düşünceleri Anayasaya uygun kabul ettiği ortadadır. İsmail Cem, geniş halk kitlelerini “sınıfsal sol” sayarken sağ partilerin geniş bir seçmen desteğine sahip olduğunu görmezden gelmiş gibidir.

Çoğulculuk demokrasinin unsurlarından biri olsa da İsmail Cem TRT'deki yayıncılık anlayışını açıklarken demokrasi kavramını fazla vurgulamamıştır. Kitabının sonuna doğru “TRT'de 500 günü”, “bir Kurumun ve ekibin, Türkiye'deki sınıfsal ve siyasal güç dengelerine direnişinin hikayesi” olarak ortaya koymuştur (Cem, 1976a, s. 276). “TRT'de 500 günü” bir “demokrasi mücadelesi” olarak nitelendirmezken şu ifadelerle yer vermiştir: “[...] geleceğin TRT yöneticilerine, kendilerini kitle yararına daha elverişli bir sınıfsal ve sosyal güç dengesinde bulabilmeleri için, bizler tarafından topluma yapılmış küçük bir katkının hikâyesidir, TRT'de 500 gün” (Cem, 1976a, s. 276). Bu satırlarda ve genel olarak İsmail Cem'in yayıncılık politikasında kitlelere önderlik edip onları doğru yola yönelten bir aydın tavrı da sezilmiyor değildir. Böyle bir eleştiriye düşünmüş olacak ki halka “Anayasa doğrultusunda serbestçe görüşlerini oluşturmak” olanağı verilirken “ukalâ bir öğretici gibi akıl” vermekten sakınıldığını söylemiştir (Cem, 1976a, s. 272).

4.2. Yayınlarında Atatürk İlkelerinin Yeri

İsmail Cem, Atatürk İlkelerinin topluma TRT aracılığıyla yayılması ve programların Atatürk İlkelerine uygun olup olmaması üzerinde hemen hiç durmamıştır. Kemalizm'in tartışılmasına en çok konu olan ilkesi laikliğin bile yayıncılık politikası bakımından onun önceliği olmadığı görülmektedir. Böyle bir suskunluğun iki sebebi olabilir: TRT'deki görevinde Atatürk ile ilgili konularda bir sorun çıkmaması ve Kemalizm'e mesafeli duruşu. Bu çalışmanın konusu İsmail Cem'in Kemalizm ile ilgili düşünceleri değildir. Buna rağmen vurgulamak gerekir ki İsmail Cem birçok kişi tarafından anti-Kemalist kabul edilebilecek ölçüde Kemalizm'i eleştirmiştir. Eleştirilerinin onu anti-Kemalist bir konuma yerleştirmede,

amacının bu düşünce akımını düzelterek ve yenileyerek halkla bütünleştirmek olduğu dile getirilmektedir (Örmeci, 2011, s. 138). Kemalizm'e yaklaşımı, satır aralarında ortaya koyduğu bazı görüşleriyle kendisini belli etmektedir. Örneğin Nihat Erim'in "klasik Atatürkçülük" ile "faşizm arasındaki dar sınırdaki" olduğunu söylemiştir (Cem, 1976a, s. 28). Bilindiği üzere bir sağ-Kemalist olan Nihat Erim, 12 Mart Muhtırasından sonra TSK'nın komuta kademesinin desteğini alarak sola karşı takip ettiği baskıcı politikalar ile hatırlanmaktadır. Bu noktada 1970'lerden itibaren solun Kemalizm'den uzaklaşmaya başladığını da not etmek gerekmektedir.

İsmail Cem'e ilk tavır ve hücumlar "Atatürkçü solcular" ile "küçük burjuva radikalleri"nden gelmiştir. Bu çevreler, sağ partilere haberlerde yer verilmesini, eğlence veya spor programları yayınlanmasını ihanet kabul etmişlerdir. Kazara dinsel duygulara soğuk olan bir program yumuşatılsa ya da açık bir görüntü çocuk psikologlarının önerisiyle, çocukların yararı için yayından kaldırılırsa kendisini derhal gerici saymışlardır. TRT'nin dönüşerek halkın yararına çalışmasının zaman alacağını göz ardı etmişler, "halka ihanete kadar vardırılmış bir işlevin" kitle desteği alınmadan "mevcut sınıfsal ve siyasal yapıda" değişiklik yapamayacağına aldırmanmışlardır (Cem, 1976a, s. 103). Öte yandan 12 Mart döneminde siyasal etkinliği artan Atatürkçü çevreler sermaye ile yakınlaşmış olup MSP'ye karşıydılar. Onlar bakımından MSP düşüncesi Atatürkçü düşüncenin tam karşıtıdır (Cem, 1976a, s. 13). İsmail Cem'e göre CHP-MSP iktidarı CHP'ye ve sola tabanını genişletmek, halk nezdinde güçlü şekilde yerleşmek olanağını vermiştir. Mümtaz Soysal'ın MSP'nin "ezilmiş kitlelerin metafizik bir tepkisi" olduğu fikrine İsmail Cem de katılmaktadır. Bütün bunlar göz önüne alındığında İsmail Cem'in Kemalist çevrelerin beklentileri doğrultusunda yayınlar yapmadığı ortadadır.

TRT Yönetim Kurulu üyesi olan besteci, müzik eğitimcisi ve etnomüzikolog Adnan Saygun'un önerisi üzerine "genel olarak Atatürk İlkeleri, programlar ve müzik" konusu İsmail Cem'in genel müdürlüğün son aylarında Yönetim Kurulunun gündemine alınmış ancak bu konularla ilgili çalışma daha sonra sonuçlanmıştır (TRT, 1976, s. 5). Bu konu ileride ele alınacaktır.

5. Şaban Karataş'ın "TRT Kavgası" Kitabında 1961 Anayasası Çerçevesinde Devlet Tarafından Yapılan Radyo-Televizyon Yayıncılığı

5.1. Anayasanın TRT'ye Yüklediği Görevler

İsmail Cem'in aksine Şaban Karataş Anayasanın TRT'ye verdiği görevler konusunda belirgin bir bakış açısı geliştirmemiştir. 18 Haziran 1976'da yaptığı Erzurum'da yaptığı konuşmada "Cumhuriyet Anayasasının aydınlık zemininde" ve ona bağlı olarak çalıştığını belirten (Karataş, 1978, s. 126) Şaban Karataş'a göre böyle bir çalışmanın kapsamı şudur: "Millî kültür, tarih boyunca tecrübelerin mantığından geçmiş sağlamlığı ve zamanın uzantısındaki kalıcılığı ile, programlarımızın iskeletini teşkil edecektir. Sınıf kültürü gibi fantezilere, Anayasamızda olduğu gibi millet hayatında da yer vermeyeceğiz" (Karataş, 1978, s. 125). TRT yayınları aracılığıyla kamuoyunun serbestçe oluşmasını sağlamak gibi bir önceliği olmadığı anlaşılan Şaban Karataş'ın yayın politikasının iki esas unsuru sol fikirlerin TRT'den yayılmasını önlemek ve "millî kültürü" TRT'den yansıtmaktır. Her iki anlayışı da bir yönüyle Anayasaya dayandıran Şaban Karataş'ın yayın politikasının İsmail Cem'in dönemindeki uygulamalara bir tepki olduğu açıktır.

Şaban Karataş'a göre "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Türk Devletinin temel yapısı, Cumhuriyetin temel ülküleri sınıflar arası çatışmayı tahrike ve devletin temel nizamlarını sınıf esasına göre kurmaya açık mıdır? Buna verilecek cevap 'hayır'dır." Şaban Karataş, Anayasayı bu soruya evet diyenler gibi anlamamaktadır (Karataş, 1978, s. 88-89). MC Hükümetinin Anayasayı anlayış şekliyle kendisinin arasında fikir birliği olduğunu söyleyen (Karataş, 1978, s. 144) Şaban Karataş, dünya görüşünü açıkça dile getirmiştir: "Bilmiyorlardı ki, biz marksist olamazdık. Çünkü Allah'a inanıyorduk. [...] Dine, mülkiyete, mirasa inanıyorduk. Devleti ve milleti üstün değer tanıyorduk" (Karataş, 1978, s. 31). Anayasanın sola kapalı olduğunu düşünen Şaban Karataş, yıllar sonra kendisiyle yapılan bir söyleşide de Turancı olduğunu kaydetmiştir (Devran, 2011, s. 209). İzmir'de yaptığı bir basın toplantısında da şunları

söylemiştir: “Türk vatandaşı, bilhassa devletimizin soyo-ekonomik gerçeğinden ve kalkınma potansiyelinden habersiz gruplar, müsbet gelişmeden haberdar edilmiş olacaktır.” Bu tarz yayınlar genç nesillerin devlete güven saygı duyması bakımından çok yararlıdır (Karataş, 1978, s. 154-155). Böylece hem Türkiye’nin geri kalmışlığını işleyen sol propagandalara, hem de İsmail Cem’in yayıncılık anlayışına cevap vermiş, ayrıca 1970’lerden itibaren oluşan siyasi ve ekonomik şartlar bakımından gittikçe artan bir bezginlik içine sürüklenen kitlelere seslenmiştir.

TRT’den milli kültürü yansıtmak meselesine gelince, Şaban Karataş’a göre Anayasa, kanun ve yönetim kurulu kararları özüyle ve sözüyle gözetilecek olup bunlar “Türk kültürünün Türk milletine tanıtılmasına” engel değildir (Karataş, 1978, s. 88). Esasen bu tartışmanın kaynağı da Türk kültürünün Türk milletine tanıtılmasını Anayasanın emredip emretmediği değildir. Anayasanın 121/3. maddesi zaten “kültür ve eğitime yardımcı olmak” görevini radyo ve televizyon yayıncılığı yapan kamu tüzel kişisine vermiştir. Tartışma, İsmail Cem ile Şaban Karataş’ın kültür anlayışları noktasında toplanmaktadır. İki aydınının kültür ile ilgili görüşlerini karşılaştırmanın yeri bu çalışma olmasa da şu kadarını belirtmekte yarar vardır: İsmail Cem, Anayasanın TRT’ye verdiği “toplumun tümünü yansıtmak” görevi kapsamında “toplumun ortak kültürüne” yönelmiş, halkın kültürüne, Türkiye kültürüne öncelik tanımıştır. Toplumumuz “Batı’yla Doğu’nun kültür sentezini” yapabilmeye çok az toplumla karşılaştırılabilir bir kültür birikimine sahiptir (Cem, 1976a, s. 30). Bunun yanında evrensel kültürün değerleri de ön planda tutulmuştur (Cem, 1976a, s. 114). Şaban Karataş’ın kültür anlayışının bazı çizgilerini şöyle sıralamak mümkündür: Millet in örfüne, âdetine, dinine ve genel ahlaka saygısızlığı önlemek, dildeki “çirkinlikler ve yapı bozukluklarıyla” mücadele etmek, dünyada “şekilde ve muhtevada sola yatkın olan” sanat hareketlerinden kaliteyi gözetmek şartıyla yerli olanlarını milli eserler içine almak (Karataş, 1978, s. 88). Kültür yayınlarını İsmail Cem’in aksine Anayasaya dayanarak “halkın tümünü yansıtmak” gibi bir görev içinde değerlendirmeyen Şaban Karataş, bir eleştiri üzerine “fertlerini kederde ve kıvançta ortak bir bütün halinde millî şuur ve ülküler etrafında toplamakta Türk töresinin değerine inananlar, Anayasa’yı kitabın yazdığı gibi anlamıyorlar mı?” diye sormuştur (Karataş, 1978, s. 145).

Şaban Karataş, 1961’de ABD’den dönerken adını vermediği bir öğretim üyesi ile ettiği sohbette üniversite muhtariyeti, hakim teminatı, çift meclis gibi konuların Türkiye için önemli olduğunu söylemiş, arkadaşı ona hak verse de bunların komünistlerin işine yarayacağını, “propagandanın nasıl netice verdiğini öğrenenlerden türeyecek nesil, yalanla beslenecek bir rejimle yönetilecek ve memleketin başı belaya girecek” demiştir. Bu söz hakkında bir yorum yapmayan, 1961 Anayasasının öngördüğü kurumları sayarken TRT ile ilgili bir konuya yer vermeyen Şaban Karataş’ın 27 Mayıs darbesini eleştirdiği görülmektedir (Karataş, 1978, s. 15-18).

Şaban Karataş’ın TRT Genel Müdürlüğü görevine getirildiği yıl olan 1976’da Kurum tarafından “Atatürk İlkeleri, Programlar ve müzik konularında uyulması gereken esaslar ve alınacak tedbirler” isimli bir kitap yayımlanmıştır. Kitabın esasını teşkil eden yönetim kurulu kararına yönelik çalışmalar İsmail Cem’in genel müdürlüğünün sonlarında başlasa da kararda tarih yer almamaktadır (TRT, 1976, s. 5, 48-49). Şaban Karataş, bu kararın Eylül 1975 sonunda alındığını söylemektedir (Karataş, 1978, s. 235). Söz konusu tarih Nevzat Yalçıntaş’ın görev dönemine rastlamaktadır. Kitabın (1976) sonuç bölümünde şu ifadeler yer almaktadır:

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, siyasi sınırları belli olduğundan, taraflıdır. TRT kurumu da bu taraflı anayasa ve yasalar içinde taraftır. Başka bir deyişle “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile” nasıl kullanılamaz ise TRT açısından da bu yönlerde kamuoyu oluşturma gayretlerine karşı tarafsızlık söz konusu olamaz. (TRT, 1976, s. 45).

Böylece Anayasadaki genel sınırlama sebepleri esas alınarak bir “taraf olma hali” tarif edilmiştir. Aynı kitabın “Televizyon” kısmındaki “İşçi ve İşverenle İlgili Programlar” başlığını taşıyan 5. alt bölümünde

işçilerle ilgili konuların bir sosyal sorun düzeyinde, işçinin devamlı ezilen bir sınıf olduğu izlenimini yaratmaksızın ele alınmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir. Sınıf mücadelesini kışkırtacak görüntü ve mesajlardan kaçınılacaktır (TRT, 1976, s. 42-43). Söz konusu yaklaşım, işçilerin 1970'lerde örgütlenme biçimlerinde gösterdikleri yaygınlık ve çabukluk karşısında alınmış bir önlem niteliğindedir. Şaban Karataş önceden yayınlanan programlardan verilen örnekler çerçevesinde yapılan değerlendirmeleri de yerinde bulmuştur (Karataş, 1978, s. 196). Anayasanın ve TRT Kanununun bütün ilgili maddelerini içeren bu kitaptaki hususları gözetenler ile hiçbir sorunu olmadığını söylemektedir (Karataş, 1978, s. 199). Özetle Şaban Karataş'a göre yayınlarda toplumsal sınıfların öne çıkarılması Anayasaya uygun değildir.

5.2. Yayınlarda Atatürk İlkelerinin Yeri

Şaban Karataş, siyaset alanında her dönem bir merkezi hüviyet belirten Atatürk İlkeleri konusunda devamlı savunma konumundadır. Göreve başladığı sıralarda Cumhuriyet Gazetesinde bir senatör sohbetlerden, Ortadoğu Gazetesindeki ve yerel gazetelerdeki haberlerden alıntılar yaparak Şaban Karataş'ın Atatürk aleyhindeki bazı ifadelerini yayımlamıştır. Buna göre yeri yurdu belli olmayan bir kişi olan Atatürk görev ile Anadolu'ya geçmemiş, kaçmanın yolunu bulmuş, "Osman-ı Âliye"nin kurtuluşu için toplanan Erzurum Kongresini amacından saptırmış, "Osman-ı Âliye'ye başkaldırmıştır. Kendisi Abdülhamit Han ile kıyaslanamayacak bir kişidir. Bunun üzerine Şaban Karataş Atatürk hakkında övücü ifadelerin bulunduğu bir yazıyı Cumhuriyet Gazetesine göndermiştir (Karataş, 1978, s. 53-55). Bu noktada Şaban Karataş solcuların "lastik gibi lâf" ettiğini söylemiş, İsmail Cem tarafından yazılmış "Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi" kitabından uzun bir alıntı yaparak dipnota koymuştur. Burada İsmail Cem Atatürk'ün oldukça zengin olduğunu belirterek mal varlığını nasıl elde ettiği hakkında bazı iddialarda bulunmakta ancak bunları telafi edici bazı yorumlar da yapmaktadır (Karataş, 1978, s. 55-60, dipnot (*)). Böylece Şaban Karataş İsmail Cem'i Atatürk üzerinden de eleştirme fırsatını yakalamıştır.

"Atatürk İlkeleri, Programlar ve müzik konularında uyulması gereken esaslar ve alınacak tedbirler" isimli kitapta "Türk Toplumunu Çağdaş Uygarlık Düzeyi Üstüne Çıkarmak" başlığı altında Kemalizm'in Altı İlkesine ilaveten "Türkiye'nin Bağımsızlığı" ve "Millet Egemenliği-Demokrasi" ve "Barış" yer almıştır (TRT, 1976, s. 13-17). İnkılapçılığa devrimcilik denilmişse de bu ilkenin ihtilalcilik olmadığı vurgulanmıştır (TRT, 1976, s. 16). Atatürk İlkelerinin kendisi göreve gelmeden önce de TRT'de tartışılan bir konu olduğunu belirten, bahsi geçen kitabın nasıl hazırlandığını anlatan Şaban Karataş, bu kitaptaki iddiaları bilimsel yönden çok tartışmalı bulsa da kitap hakkındaki görüşü genel olarak olumludur. 359 sayılı Kanununun 2. maddesinde öngörülen "Yayın Esasları" arasındaki "Atatürk Devrimlerinin, Türk toplumunun çağdaş uygarlık düzeyine erişmesini öngören dünya görüşünü yerleştirmek ve geliştirmek" prensibinin CHP'nin "eski kadrolarının alıştığı şekil ve esasa göre" tefsirinin yapıldığı ancak açıklanmaya çalışılanların doğru olduğunu kaydetmiştir (Karataş, 1978, s. 196). CHP'nin "yeni kadrolarının" ise Partiyi sol bir çizgiye çekmeyi amaçlayan Bülent Ecevit ve ekibi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Şaban Karataş onlara zaten karşıdır.

CHP'nin Şaban Karataş'ın görevden alınması için TRT Seçim Kuruluna 2 Eylül 1976'da yaptığı şikayette TRT'nin Atatürk'ü ve Atatürkçülüğü unutturmak ve hiç olmasa onların etkilerini azaltmak yönünde bir politika izlediği iddia edilmiştir (Karataş, 1978, s. 209). Atatürk ile ilgili yirmi iki programın kaldırıldığı iddiası ise savcılığa da götürülmüştür (Karataş, 1978, s. 223). Fevzi Çakmak ile ilgili programda Atatürk'ün ikinci plana itildiği de iddialar arasındadır (Karataş, 1978, s. 218). Şaban Karataş'a göre radyolarda Atatürk ile ilgili ciddi programlar yayınlansa da televizyonda durum öyle değildir. Atatürk adına yapılan programlar ciddiyetten uzaktır. Atatürk'ün yanında bulunduğunu söyleyen aşçı, garson, seyis, şoför, şarkıcı, seyis gibi kimseler programlarda konuşturulmakta ve böylece Atatürk güya halka gösterilmektedir (Karataş, 1978, 1978, s. 211; Aynı yönde Devran, 2012, s. 206). Bazı programlar yetkin ve güvenilir kaynaklara dayanılarak yapılmamış, kimi çevreler de Atatürk adını kendi çarpık düşüncelerini desteklemek için kullanmışlardır (Karataş, 1978, s. 211). MSP'li Adalet Bakanı bile basında Atatürk programlarının yapılmadığına dair yayınları ihbar kabul etmiş, dava açılması için savcılığa yazılar yazılmıştır (Karataş, 1978, s. 175). Şaban Karataş, aynı konu hakkında yıllar sonra Atatürk'ün kişiliği ve Cumhuriyeti kurarken takip ettiği ilkeleri TRT'de anlayan ve yorumlayan kişi olmadığını, Atatürk'ü Türk

milli devletin kurucusu, Türk milliyetçisi olarak gördüklerini, bu programları yapacak kişilerin TRT’de bulunmadığını söylemiştir (Devran, 2011, s. 206). Şaban Karataş, Atatürk ile ilgili olarak kendisine yöneltilen eleştirilerden yakınsa ve neslinin “Halkevlerinde, ülkü dergileri okuyarak, radyo dileyerek” yetiştiğini söylese de Tek Parti döneminin zihniyetini “taşlaşmış” olarak nitelmiştir (Karataş, 1978, s. 131-146).

Sonuç

TRT, özellikle 1970’lerde Türkiye’de sağ-sol şeklindeki siyasi kutuplaşmanın mücadele alanlarından birisi haline gelmiştir. Henüz özel radyo ve televizyonların olmadığı bir dönemde TRT’nin konumu ve buraya hakim olmak, karşıt siyasi akımların destekçileri bakımından çok önemlidir. TRT’de genel müdürlük yapanların da bu mücadelede bir yeri olmuştur. İsmail Cem ve Şaban Karataş, iki ayrı hükümet döneminde görev yapmış, siyasi görüşleri farklı TRT genel müdürleri olarak anılarını yazmışlar ve 1961 Anayasası çerçevesinde TRT ile ilgili görüşlerini açıklamışlardır. İsmail Cem, 1961 Anayasasını kendi yayıncılık anlayışına dayanak yapmakta, radyo-televizyonu halkın sesini duyurma ve kamuoyu oluşturma araçları olarak kabul etmektedir. Kamu yayıncılığı anlayışında demokrasi kavramından çok sınıfsal çıkarlara ağırlık veren İsmail Cem, 1961 Anayasasına olumlu bakmaktadır. Şaban Karataş, 1961 Anayasasını temel alarak bir yayıncılık politikası geliştirmemiştir. Kaldı ki mensup olduğu siyasi görüş ve çevre itibarıyla 27 Mayıs’a ve 1961 Anayasasına soğuk durduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. 1961 Anayasasının sınıf ayırımına dayalı düşüncelere kapalı olduğunu savunan Şaban Karataş’ın ağırlık verdiği iki konu TRT’den solculuk propagandası yapılmasını önlemek ve milli kültürü esas alan programlar yayınlamaktır. İsmail Cem kültür yayınlarını Anayasanın TRT’ye verdiği “halkın tümünü yansıtmak” görevi içinde görürken Şaban Karataş böyle bir düşüncüyü savunmadığı gibi kendisinin kültür anlayışı İsmail Cem’inkinden oldukça farklıdır. Zaten birçok konuda izlediği politikalar İsmail Cem yönetimine bir tepki niteliğindedir. 1961 Anayasası bağlamında bu çalışmada üzerinde durulan diğer konu olan yayınlarda Atatürk’ün ve Atatürk İlkelerinin yeri hakkında da İsmail Cem ile Şaban Karataş’ın tutumları belirgindir. İsmail Cem yayınlarda Atatürk İlkelerinin yeri hakkında suskun olmasına karşılık Şaban Karataş kendisine yöneltilen eleştirilere karşı savunmacı bir tutum sergilemiştir. Bütün bu konular üzerinde yazarların dünya görüşleri kendilerini belli etmektedir. Türkiye’de siyasi kesimlerin Kemalizm konsundaki kafa karışıklığının yansımaları günümüze kadar benzer şekilde devam etmiştir.

Kaynaklar

- Aksoy, M. (1960). *Partizan Radyo ve D.P.* Ankara: Forum Yayınları.
- Arıkan, S. (1971). *Bizim TRT*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Ataay, F. (2007). *Kriz Kıskaçındaki Türk Siyaseti / 12 Mart’tan 12 Eylül’e 1978-1979 CHP Hükümeti*. Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2014). *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İstanbul: 2014.
- Cankaya, Ö. (2015). *Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi TRT 1927-2000*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Cem, İ. (1973). *Tarih Açısından 12 Mart 1. Cilt (Yazılar), Cilt 2 (tarihteki yeri ve sonuçları)*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Cem, İ. (1976a). *TRT’de 500 Gün*. İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Cem, İ. (1976b). *trt’de 500 gün ...bir dönem türkiye’sinin hikayesi*. İstanbul: Cem Yayınevi.

- Cem, İ. (2009). *Tarih Açısından 12 Mart Nedenleri, Yapısı, Sonuçları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cem, İ. (2010). *TRT'de 500 Gün ...Bir Dönem Türkiye'sinin Hikâyesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- CS Tutanak Dergisi, Cilt: 18, Toplantı: 14, 21nci Birleşim, 21.1.1975 Salı.
- CS Tutanak Dergisi, Cilt: 18, Toplantı: 14, 23ncü Birleşim, 28.1.1975 Salı.
- CS Tutanak Dergisi, Cilt: 18, Toplantı: 14, 34ncü Birleşim, 30.1.1975 Perşembe.
- CS Tutanak Dergisi, Cilt: 21, Toplantı: 14, 36ncü Birleşim, 25.2.1975 Salı.
- CS Tutanak Dergisi, Cilt: 21, Toplantı: 14, 37nci Birleşim, 27.2.1975 Perşembe.
- CS Tutanak Dergisi, Cilt: 21, Toplantı: 14, 39ncü Birleşim, 6.3.1975 Perşembe.
- Devran, Y. (2011). *Siyasal İktidar-TRT İlişkisinin Dünü*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
- Doğaner, Y. (2013). *Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Dündar, C. (2012). *Ben Böyle Veda Etmeliyim İsmail Cem Anlatıyor*. İstanbul: Can Yayınları.
- Gökçe, C. (1975). *İsmail Cem Olayı*. İstanbul: Panda Yayınları.
- Gülen, A. (2020). *Türk Siyasal Hayatında Nihat Erim*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Gülizar, J. (1995). *TRT Meydan Savaşı*, Ankara: Ümit Yayıncılık
- Gürsoy Naskali, E. (Haz.). (2012). *Yassıada Zabıtları-VI/Vatan Cephesi Davası*. İstanbul: Kitabevi.
- Gürsoy Naskali, E. (Haz.). (2014). *Yassıada Zabıtları-XII Propaganda Davası Çanakkale Olayları Davası Köpek Davası*. İstanbul: Kitabevi.
- İlal, E. (1972). *Radyo Hürriyeti, Özerklik ve 1961 Anayasası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Karataş, Ş. (1978). *TRT Kavgası*. İstanbul: Emek Matbaacılık.
- Kocabaşoğlu, U. (2010). *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurdaş, K. (2004). *ODTÜ'lü Yıllarım*, 2. Baskı, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim A.Ş.
- Milliyet, 21.02.1978.
- Milliyet, 09.03.1978.
- Milliyet, 02.04.1978.
- Milliyet, 09.04.1978.
- Milliyet, 21.04.1978.
- MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 2, Toplantı: 1, 54ncü Birleşim, 19.3.1974 Salı.
- MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 3, Toplantı: 1, 73ncü Birleşim, 9.5.1974 Perşembe.
- MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 8, Toplantı: 2, 35nci Birleşim, 5.2.1975 Çarşamba.
- MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 8, Toplantı: 2, 36ncü Birleşim, 6.2.1975 Perşembe.
- MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 11, Toplantı: 2, 52nci Birleşim, 18.3.1975 Salı.
- MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 11, Toplantı: 2, 55nci Birleşim, 25.3.1975 Salı.
- MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 12, Toplantı: 2, 75nci Birleşim, 13.5.1975 Salı.

- MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 12, Toplantı: 2, 77nci Birleşim, 15.5.1975 Perşembe.
- MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 14, Toplantı: 3, 38nci Birleşim, 13.1.1976 Salı.
- MM Tutanak Dergisi, Dönem: 4, Cilt: 20, Toplantı: 3, 126nci Birleşim, 20.7.1976 Salı.
- Olgun, A. (2003). *TRT'de On Bin Gün Anılar*. Ankara: Pozitif Matbaası.
- Örmeci, O. (2011). *Bir Sosyal Demokrati İsmail Cem*. Uşak: AKY Basım Yayın.
- Özdek, R. (1977). *Hedef TRT*. Ankara: Ekonomik ve Sosyal Yayınlar A.Ş.
- Öztürk, K. (1966). *İzahlı, Gerekçeli, Anabelgeli ve Maddelere Göre Tasnifli Bütün Tutanakları İle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası C. II (Mad. 1-75)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztürk, K. (1966). *İzahlı, Gerekçeli, Anabelgeli ve Maddelere Göre Tasnifli Bütün Tutanakları İle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası C. III (Mad. 76-157)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Resmi Gazete, 02.01.1964, Sayı: 11596.
- Resmi Gazete, 16.05.1964, Sayı 11705.
- Resmi Gazete, 06.01.1972, Sayı: 14014.
- Resmi Gazete, 08.03.1972, Sayı: 14122.
- Resmi Gazete, 15.02.1974, Sayı: 14800.
- Resmi Gazete, 16.02.1974, Sayı 14801.
- Resmi Gazete, 31.05.1974, Sayı: 14901.
- Resmi Gazete, 13.04.1975, Sayı: 15207
- Resmi Gazete, 17.05.1975, Sayı: 15239.
- Resmi Gazete, 22.05.1975, Sayı: 15243.
- Resmi Gazete, 04.06.1975, Sayı: 15255.
- Resmi Gazete, 19.01.1976, Sayı: 15478.
- Resmi Gazete, 11.03.1976, Sayı: 15525.
- Resmi Gazete, 02.07.1977, Sayı: 15984.
- Solak, İ. (Der.). (1975). *İsmail Cem Dosyası*. Ankara: Anka Ajansı.
- Soysüren, A.H. (2014). *12 Mart Döneminde Nihat Erim Hükümetleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sungur, S. (2014). TRT'nin Sözde Değil, Özde Özerklik Meselesine Dair. A. Aziz, S. Sungur içinde, *Prof. Dr. Ersan İlal'e Armağan* (s. 303-316). İstanbul: Hiperlink.
- Tanör, B. (2016). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1989-1980)*, 27. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Taşer, İ.C. (1969). *Radyonun Organizasyonu ve Özerkliği -Mukayeseli Bir Anayasa Hukuku Araştırması-*, Ankara: TRT Basılı Yayınlar Müdürlüğü.
- TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü (2010). *TBMM Albümü (1920-2010) 2.Cilt 1950-1980*. Ankara.
- TBMM, Yassıada Yüksek Adalet Divanı tutanakları: devlet radyosunun D. P. organı haline getirilerek tek fert veya zümre idaresi kurmak gayesi ile propaganda yaptırılması (esas no: 1960/20), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/2671> (Erişim Tarihi: 01.09.2023).

- TRT Basılı Yayınlar ve Kitaplık Müdürlüğü. (1976). *Atatürk İlkeleri Programlar ve müzik konularında uyulması gereken esaslar ve alınacak tedbirler*. Ankara.
- Tuğrul, S. (1975). *Türkiye'de Televizyon ve Radyo Olayları olaylar belgeler gerçekler açıklamalar*, İstanbul: Koza Yayınları.
- Turan, Ş. (2016). *Amlarla Türkiye Gerçeği*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Türkiye Gazeteciler Sendikası Ankara Şubesi. (1975). *Anayasa Işığında Kanun Hükmünde Kararnameler ve İsmail Cem'in Durumu TGS Ankara Şubesinin 2/Şubat/1975 Tarihinde Düzenlediği <<AÇIK OTURUM ZAPTI>>*, Ankara.
- Uçar, F. (2015). *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Uyar, H. (2012). *Vatan Cephesi & Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- Yalçıntaş, N. (2012). *Türkiye'yi Yükselten Yıllar Hatıralar*, İstanbul: İşaret Yayınları.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

İsrail'in "Yerleşimci" Politikası ve Filistin'e Yansımaları: Gazze Saldırıları

Israel's "Settler" Policy and its Repercussions on Palestine: Gaza Attacks

Veysel BABAHANOĞLU¹

Geliş Tarihi (Received): 26.02.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 22.04.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Öz: Filistin ile İsrail ve Arap dünyası arasındaki çatışmalar, bölgesel güç dengesi, çatışma ve işbirliklerini etkilemekle kalmamakta, halklar düzeyindeki uluslararası toplumun Batılı güçlere ve İsrail'e yönelik eleştirel tutumlarına da kaynaklık etmektedir. İsrail'in Filistin'e yönelik izlediği bir dizi kilometre taşı niteliğindeki politikalarından birini yerleşimci politikası oluşturmaktadır. Bu politika, Filistin topraklarının aidiyetini değiştirmeyi hedeflemektedir. Bunun için bölgedeki Filistin nüfusunu azaltma, Yahudi nüfusunu artırma stratejisi izlenmektedir. Yerleşimci politikası aynı zamanda İsrail'in işgal ve ilhak politikasının da bir uzantısı ve destekçisidir. Bu nedenle çalışmada yerleşimci politikasının nedenlerine ve en nihayetinde bunun Filistin'e yönelik sonuçlarına odaklanılmıştır. Çalışmanın hedeflenen amacına ulaşabilmesi için özel olarak Gazze saldırıları incelenmiş olup, yerleşimci politikasının İsrail Filistin sorununu derinleştirdiği, bunun çatışmaları artırdığı, aynı zamanda Filistin ve Ortadoğu genelinde telafi edilemez insani, politik ve ekonomik etkiler doğurduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yerleşimci politikası, İsrail'in güç ve güvenlik odaklı politikasını tescillemekte, uluslararası toplumu dikkate almayan tutumunu teyit etmektedir. İsrail'in uluslararası hukuka aykırı yerleşimci politikası ekonomik, insani ve politik çok boyutlu sonuçlar doğurmaktadır. Filistinliler askeri yöntemler kullanılarak evlerinden zorla çıkarılmakta, tarım arazilerinden, bağ bahçe ve yurtlarından edilmektedir. Yurtdışından getirilen Yahudi yerleşimciler zaman zaman bizzat, zaman zaman da polis ve asker destekli saldırılar düzenleyerek Filistinlilerin can ve mal güvenliğini ortadan kaldırmaktadır. İnsani, hukuki ve sosyo politik açıdan kabul edilemez bir olgu olan yerleşimciler, izledikleri tutumlar sonucunda işgalciye dönüşmüşlerdir. Gazze saldırıları da İsrail'in işgalciye dönüşen yerleşimci politikasının somut bir örneğidir. Gazze saldırıları ile İsrail, işgal ve ilhak politikalarını sürdürmeye devam etmekte, Filistin'e yönelik saldırgan politikaları nedeniyle de Filistin ve/veya İsrail taraftarlarını konsolide etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Filistin, İsrail, Arap İsrail Çatışması, Yerleşimci Politikası, Gazze Saldırıları

&

Abstract: The conflicts between Palestine and Israel and the Arab world not only affect the regional balance of power, conflicts and cooperation, but are also the source of the international community's critical attitudes towards Western powers and Israel at the popular level. One of the pivotal policies pursued by Israel towards Palestine is its settler policy, aiming to alter the ownership of Palestinian territories. This involves a strategy of reducing the Palestinian population in the region and increasing the Jewish population to change the demographic landscape. The settler policy is also an extension and supporter of Israel's occupation and annexation policy. Therefore, the study focuses on the causes of the settler policy and its consequences for Palestine. In order to achieve the intended goal of the study, the Gaza attacks were specifically analyzed, and it was concluded that the settler policy deepens the Israeli-Palestinian conflict, increases the conflict, and has irreparable humanitarian, political and economic impacts on Palestine and the wider Middle East. The settler policy confirms Israel's power and security-oriented policy and its disregard for the international community. Israel's settler policy in violation of international law has multidimensional economic, humanitarian and political consequences. Palestinians are forcibly evicted from their homes using military methods, displaced from their agricultural lands, vineyards, gardens and homes. Jewish settlers brought from abroad, sometimes in person and sometimes with the support of the police and military, carry out attacks, destroying the security of life and property of Palestinians. The settlers, which are an unacceptable phenomenon in humanitarian, legal and socio-political terms, have turned into occupiers as a result of their behavior. The Gaza attacks are a concrete example of Israel's settler policy that has turned into an occupation. With the attacks on Gaza, Israel continues to pursue its policies of occupation and annexation, and consolidates supporters of Palestine and/or Israel due to its aggressive policies towards Palestine.

Keywords: Palestine, Israel, Arab Israel Conflict, Settler Policy, Gaza Attacks

Atf/Cite as: Babahanoğlu, V. (2024). İsrail'in "Yerleşimci" Politikası ve Filistin'e Yansımaları: Gazze Saldırıları. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 175-196.

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Öğr.Gör.Dr., Düzce Üniversitesi Akçakoca Meslek Yüksekokulu, veyselbabahanoglu@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3734-7430

1. Giriş

İsrail'in kuruluşu, 19. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan Siyonist hareketin etkisine dayanmaktadır. Balfour Deklarasyonu (1917), I. Dünya Savaşı sonrası Britanya Mandası Dönemi (1920-1948) ve Birleşmiş Milletler'in 1947'deki Filistin'i taksim kararı gibi kilit dönemler İsrail'in kuruluş sürecinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca II. Dünya Savaşı ve Holokost'un Yahudi topluluğu üzerinde bıraktığı derin etkiler, dünya genelinde Yahudi yerleşimine ve bağımsız bir devlet kurma isteğine ivme kazandırmıştır. 14 Mayıs 1948'de David Ben-Gurion liderliğindeki Siyonist liderlerin bağımsızlık ilanı ile İsrail Devleti'nin kuruluşu resmîyet kazanmıştır. Ancak bu karar, bölgedeki Arap ülkeleri arasında büyük bir direnişle karşılanmış ve bölgesel çatışmaların temelini oluşturmuştur. İsrail'in kuruluşu tarih, din, siyaset ve kültür gibi birçok faktörün etkileşiminden kaynaklanan karmaşıklıkla yansıtılmaktadır ve bu olay hala günümüzdeki bölgesel dinamikleri şekillendiren önemli bir tarihsel kilometre taşıdır.

Ortadoğu'nun karmaşık tarihinde İsrail'in kuruluşu ve Filistin topraklarındaki etkisi, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan bir çatışmanın ürünüdür. Yahudi nüfusunun toprak talepleri ile Filistin'de yaşayan Arap nüfusu arasındaki gerilim, 1947'de Birleşmiş Milletler tarafından önerilen taksim planı ile bir nebze olsun hafifletilmeye çalışılmıştır. Ancak bu öneri yeni sorunlara gebe bir sürecin başlangıcını simgelemiştir. Filistin toprakları tarih boyunca farklı kültürleri, dini grupları ve etnik kökenleri barındırmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında yükselen Siyonist hareket, özellikle Filistin toprakları üzerinde bir Yahudi devleti kurma hedefini güderek bölgedeki dengeyi değiştirmiştir. Bu durum Filistinlilerin topraklarından edilmesinin ve bölgedeki çatışmaların temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda İsrail'in kuruluşu ve Filistin topraklarındaki etkisi, günümüzde hala devam eden bir çatışma olarak karşımıza çıkmaktadır.

İsrail'in kuruluşunun ardından 1948, 1967 ve 1973 yıllarındaki Arap-İsrail savaşları, Filistin tarihindeki kritik dönemlerin yaşanmasına ve sorunun derinleşmesine neden olmuştur. Bu savaşlar sadece Filistin topraklarını değil, aynı zamanda bölgedeki genel siyasi ve toplumsal dinamikleri de şekillendirmiştir. İlk olarak 1948 Arap-İsrail Savaşı veya Nakba, Filistinliler için trajedik bir aşamayı işaret etmektedir. Binlerce Filistinli mülteci olmuş, topraklarından sürülmüştür. Bu olay Filistin toprakları üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. Ardından 1967 Altı Gün Savaşı, İsrail'in Batı Şeria, Doğu Kudüs ve Gazze Şeridi'ni ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece Filistin toprakları daha da bölünerek mülteci sorunu katlanarak büyümüştür. 1973 Yom Kippur Savaşı ise bölgedeki siyasi dengeyi değiştirmesine rağmen Filistin sorununu çözme noktasında belirgin bir ilerleme sağlamamıştır. Bu çatışmaların etkileri sadece toprak kayıplarıyla sınırlı kalmayıp, Filistinlilerin kimlikleri, yaşamları ve ulusal hedefleri üzerinde de derin etkiler bırakmıştır.

1948 sonrasında İsrail'in Filistin'deki yerleşimci politikaları ve işgali, bölgedeki siyasi ve toprak durumunu belirgin bir şekilde etkilemiştir. İsrail, 1948 Arap-İsrail Savaşı ve ardından gelen Altı Gün Savaşı gibi çatışmalarda Filistin topraklarını ele geçirmiş, Batı Şeria, Doğu Kudüs, Gazze Şeridi, Golan Tepeleri ve Sina Yarımadası'nı kontrolü altına almıştır. Bu dönemde başlayan yerleşim birimleri politikası, Filistin topraklarına İsrail yerleşimcilerini yerleştirerek bölgedeki demografik dengeleri değiştirmeyi amaçlamıştır. Yerleşim birimlerinin kurulması, uluslararası hukuka ve barış çabalarına aykırı olarak değerlendirilmiş ve bölgedeki tansiyonu artırmıştır. Oslo Anlaşmaları'na rağmen İsrail'in yerleşim faaliyetleri devam etmiş ve bu durum barış sürecini olumsuz etkilemiştir. Filistin topraklarındaki bu işgal ve yerleşim politikaları, bugün hala devam eden Filistin-İsrail çatışması üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu durum uluslararası toplumda birçok eleştiriye yol açmış ve bölgedeki istikrarsızlığı artırmıştır.

İsrail'in yerleşimci politikalarının bir yansıması olarak gerçekleştirdiği Gazze saldırıları, bölgedeki gerilimi tırmandıran ve uluslararası toplumu endişelendiren ciddi bir olaydır. Son yıllarda tekrarlanan saldırılar, özellikle Filistinli sivillerin büyük insani trajedi yaşamalarına neden olmuştur. Gazze'deki saldırıların arka planında, İsrail'in güvenlik endişeleri ve Hamas'ı hedef alması gibi faktörler dile getirilse de kullanılan aşırı güç ve orantısız saldırı yöntemleri, sivil kayıpların yüksek olmasına ve uluslararası insan hakları ihlallerine yol açmıştır. Gazze'ye yönelik saldırılar yerleşim yerlerini, altyapıyı büyük oranda yok etmiş,

başta kadınlar ve çocuklar olmak üzere masum on binlerce insanın acı çekmesine ve hayatlarını kaybetmesine neden olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, İsrail'in yerleşimci politikasının Filistin'e etkilerini incelemek ve özellikle Gazze Saldırıları bağlamında bu politikanın günümüzdeki yansımalarını anlamaktır. İsrail'in yerleşimci politikalarının ve bu politikaların Gazze'deki operasyonlar üzerindeki etkilerinin anlaşılması, bölgesel çatışmaların anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle çalışmada yerleşimci politikalarının çoklu etkileri üzerine odaklanılmıştır.

2. Sorununun Kökenleri ve Gelişimi

20. yüzyılın dönüm noktasını oluşturan kitlesel savaşlar ve dünya düzeninin şekillendiği sürecin temelleri 1800'lerin başlarında atılmıştır. Bu dönemde milliyetçilik hareketleri, devletlerin ve monarşilerin çöküşüyle birlikte ulusal kimlik temelli yeni siyasi birliklerin oluşumuna yol açmış ve dünyayı diplomasi alanında toplumsal çatışma ve hareketliliklere doğru yönlendirmiştir. Domino etkisi oluşturan halk hareketleri, bağımsızlık ve sömürgeleşme arasındaki ince çizgide milli birliği amaçlayan siyasi çatışmalara neden olmuştur. Uluslararası örgütlerin kurulması, ırk ve toprak temelli vatan oluşturma mücadelesinde önemli bir rol oynamış ve modern dünyanın şekillenmesini etkilemiştir. 20. yüzyılın başlarında dünya savaşlarına yol açan süreçte devletsiz bir millet olarak yaşayan Yahudiler, 19. yüzyılın yeni dünya düzeninde önemli bir etken olarak ortaya çıkmıştır (Köse, 2021: 122). 1800'lerin sonlarındaki milliyetçilik hareketleri ve devletlerin çöküşü, ulusal kimlik temelli yeni siyasi birliklerin ortaya çıkmasına yol açarak dünya genelinde toplumsal çatışmaları ve hareketlilikleri tetiklemiştir. Bu dönemde özellikle Doğu Avrupa'da Rus Çarı II. Aleksandr'ın öldürülmesiyle başlayan pogrom dalgası, Siyasi Siyonizm olarak bilinen bir ideolojiyi hayata geçirmiştir. 1882 yılından itibaren Rusya ve Avrupa'da etkili olan pogromlar ve antisemitizm, Yahudilerin başta Filistin olmak üzere birçok ülkeye göç etmeye başlamalarına neden olmuştur. 1890'ların sonlarına doğru, Siyasi Siyonizm'in ideolojisi ve savunucuları dünya çapında etki oluşturarak, Siyonist örgütlerin oluşumunu hızlandırmıştır. Siyonizm'in amaçları doğrultusunda İbranice'de "Yükseliş" anlamına gelen ve "Aliyah" olarak ifade edilen Filistin'e yönelik büyük göç dalgaları bu örgütler sayesinde organize edilmiştir. Bu süreç 20. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştü ve II. Dünya Savaşı'nın ardından Batılı devletlerin bir Yahudi devleti kurma fikrine destek vermesiyle daha da güçlenmiştir.

Yahudilerin tarih boyunca buldukları coğrafyalardan dışlanmaları, kendilerine yönelik düşmanca tutumlar ve nefret duyguları gibi antisemitik yaklaşımlar siyasal açıdan örgütlenmelerinde etkili olmuştur (Özdemir ve Akbaş, 2022: 145). Bu doğrultuda Rusya'dan kaçan yaklaşık 30 bin Yahudi, 1882-1904 yılları arasında Filistin'e gelerek 23 tarımsal yerleşim alanı oluşturmuştur. 1904-1914 yılları arasında göç eden 33 bin Yahudi ise aralarında David Ben-Gurion'un da olduğu Herzl'in devletleşme fikrini savunan kişilerden oluşmuştur. 1882'de 24 bin olan Yahudilerin sayısı 1917'de 75 bine ulaşmış ve böylece Filistin'deki Yahudilerin oranı %5'ten %10'a yükselmiştir. Yahudilerin Filistin'e göçleri 1920-1948 yılları arasında da artarak devam etmiştir. Öyle ki bu süre içerisinde 452 bin Yahudi, Filistin'e göç etmiştir. 1947'de Filistin nüfusunun %32'sini Yahudiler oluşturmaktaydı (Akşin, 2020: 301-302). 1914 sonrası gerçekleşen Yahudi göçleri politik hedefler doğrultusunda Siyonu Sevenler Derneği tarafından organize edilmiştir. Bir Yahudi olan Leon Pinsker tarafından kurulan bu derneğin temel amacı Yahudilere devlet kurabilecekleri bir toprak bulmaktı. Aranılan toprak ise Filistin olmuştur. Dernek, Filistin bölgesinde Yahudi yerleşimlerini genişletmek, İbranice'yi Filistin'de yaygınlaştırmak ve İsrail'in statüsünü daha ileri bir noktaya taşımak gibi misyonlar üstlenmiştir. Derneğin kuruluş belgesinde Osmanlı toprağı olan Filistin'in yerine İsrail ifadesinin tercih edilmesi de organize ettiği göçlerin politik hedefler doğrultusunda gerçekleştiğinin kanıtı olmaktadır. Bireysel olarak başlayıp, Siyon Sevenler Derneği ile süren Yahudi göçleri için kurumsal yapılanmaya dönüşme süreci 1986'da Theodor Herzl'in Dünya Siyonist Organizasyonu'nu kurmasıyla tamamlanmıştır (Deveci, 2017: 2-3).

II. Dünya Savaşı'nın ardından Filistin topraklarında İngiliz Mandası yönetimi altında yaşanan gerginlikler, şiddetli çatışmalara evrilmiştir. Bu süreçte bölgenin demografik yapısı, planlı Yahudi göçleri ile değiştirilmeye başlanmıştır. İngilizler bölgeden çekilme planları yaparken, 29 Aralık 1947 tarihinde Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu, Filistin'in geleceğini belirleyen bir karar almıştır. Bu karar manda yönetiminin sona erdirilmesini, bağımsız Arap ve İsrail devletlerinin kurulmasını ve Kudüs'e uluslararası statü verilmesini içermektedir. Ancak 181 sayılı bu karar, Filistin topraklarının %56'sının Yahudilere ayrılmasını öngördüğü için Araplar tarafından şiddetle eleştirilmiştir (Akçalı ve Kocamaz, 2013: 190). Bu kararın ardından Herzl liderliğindeki Siyonist hareketin etkisiyle şekillenen ve Balfour Deklarasyonu aracılığıyla hızla Filistin topraklarında yerleşim alanları oluşturan İsrail, bölgenin asıl sahipleri olan Filistinlilerle arasında bir çatışma ortamının oluşmasına sebep olmuştur. Filistin'de bağımsızlık ilan eden İsrail, Filistin ve Arap toplumunun karşı çıkmasına aldırmazca işgal yöntemleriyle elde ettikleri toprakları hızla genişletmiştir. Uluslararası hukuka aykırı olan işgal eylemleri, Arap-İsrail savaşlarının patlak vermesiyle birlikte Filistin Sorunu'nun ortaya çıkmasına yol açmıştır (Yıldırım, 2021: 3842-3843).

1900'lü yıllarda sorunun gelişiminde aktif rol alan Siyonist Hareket'in öncülüğünde Filistin'e göç eden Yahudiler yoluyla bir devlet kurmak ve Filistin topraklarında oluşturulacak yerleşim birimlerini korumak için kurulan terör örgütlerinin varlığından da bahsetmek gerekmektedir. Bu bağlamda İsrail'in kuruluş sürecinde önemli bir rol oynayan Haganah, Irgun ve Stern gibi Yahudi terör örgütleri ön plana çıkmaktadır. Bu örgütler İsrail'in silahlı mücadele ile kurulacağına inanmış ve bu kapsamda birçok kanlı eylemler gerçekleştirmişlerdir.

BM'nin 181 sayılı kararından iki hafta önce İngiltere, Manda Yönetimi'ni 14 Mayıs 1948'de sona erdireceği yönünde açıklama yapmıştır. Taksim planına karşı çıkan Araplar, Aralık ayından Nisan ayına kadar geçen süre zarfında altı kez bir araya gelerek gerekirse silah kullanarak bölünmeyi engelleyeceklerini kararlaştırmıştır. Haganah, Irgun ve Stern gibi Yahudi terör örgütleri ise Araplara karşı saldırılar yoluyla katliamlar gerçekleştirmiştir. Bu durum karşısında Araplar evlerini ve yurtlarını terk etmez zorunda kalmış, Filistin'deki demografik yapı Yahudiler lehine değişmiştir (Kan, 2018: 177). Bu tür terör örgütlerinin saldırıları Araplara yönelik olmakla kalmamış, benzer şekilde İngilizlere yönelik de gerçekleşmiştir. 22 Temmuz 1946'da Irgun tarafından İngiliz Manda Yönetimi'nin karargâhı olarak kullandığı Kral David Otel'i'ne yapılan bombalı saldırı bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu saldırı İngilizlerin Filistin'den çekilmesini hızlandırarak bölgenin kaderinin belirlenmesi işini BM'ye bırakmıştır. Nitekim saldırılardan kısa süre sonra Filistin'in taksimi için BM'de oylama yapılmış ve devam eden süreçte İsrail bağımsızlığını ilan etmiştir.

Haganah, Irgun ve Stern gibi örgütler 20. yüzyılın ortalarında Filistin topraklarındaki siyasi ve güvenlik durumunu etkileyen önemli faktörler arasında yer almıştır. Özellikle 1930'lar ve 1940'lar boyunca Filistin'de Yahudi yerleşimcilerin güvenliğini sağlamak ve bağımsız bir Yahudi devleti oluşturmak amacıyla faaliyet gösteren bu örgütler, aynı zamanda Filistinli Araplarla yaşanan gerilimlerde de roller üstlenmişlerdir. Yahudi yerleşimcilerle Araplar arasındaki çatışmaların artması, bölgedeki siyasi ve etnik gerilimi daha da tırmandırmıştır. Filistin sorununun temelini oluşturan etkenler arasında, bu örgütlerin neden olduğu çatışmalar da önemli bir yer edinmektedir.

Siyonist hareketin etkisiyle ortaya çıkan Filistin sorunu; 1948, 1967 ve 1973 yıllarındaki Arap İsrail savaşlarıyla daha da derinleşmiştir. Filistin davası, Araplar arasında Pan-Arabizm (Arap milliyetçiliği) ideolojisi yoluyla birlik amacına hizmet etmiş ve bölgede politik bir araç haline gelmiştir. İsrail'in bağımsızlığını ilan etmesi ve Filistin topraklarına yayılması, Araplar ve İsraililer arasında uzun süreli bir çatışmaya sebep olmuştur. Bu süreç, Arap liderlerine iç siyasette ulusal birliği vurgulama ve halklarını birleştirme fırsatı sunarken, aynı zamanda otoriter yönetimleri güçlendirme imkânı da tanımıştır. Bu bağlamda Arap-İsrail savaşlarının, aslında 1948-1980 yılları arasında Arap Milliyetçiliğini besleyen ve geniş bir Arap kamuoyu tarafından benimsenen önemli bir araç olduğu söylenebilir (Semin, 2023: 92). Bu nedenle İsrail ile Araplar arasındaki savaşlar, Filistin meselesi üzerindeki odaklanmayı artırmış ve bölgedeki gerilimi daha da tırmandırmıştır. 14 Mayıs 1948'de İsrail'in bağımsızlığı ilan etmesi üzerine

Mısır, Ürdün, Suriye, Irak ve Lübnan birlikleri 15 Mayıs'ta Filistin bölgesine girerek 1948 Arap İsrail Savaşı'nı başlatmıştır.

1948 Arap İsrail Savaşı'nın ilk günlerinde Araplar, İsrail karşısında göreceli bir üstünlük sağlamışlardır. Nitekim Mısır Gazze'yi, Ürdün ise Kudüs'ün doğu kesimi dâhil, Batı Şeria'yı almıştır. Her ne kadar başlangıçta İsrail ağır kayıplar yaşada bir noktadan sonra karşılıklı ilerleme kaydedilememiştir (Armaoğlu, 2017: 95). BM aracılığıyla 9 Haziran'da dört haftalık ateşkes süreci başlatılmıştır. Bu barış sürecinde İsrail, Çekoslovakya üzerinden aldığı tank, uçak, silah ve cephane yardımlarıyla ordusunu düzenlemiştir. Araplar, ordularında herhangi bir düzenleme yapamamışlardır. BM'nin silah ambargo kuralı her iki taraf için geçerli olsa da, İsrail bu kuralı ihlal etmiştir. Dolayısıyla taraflar arasındaki denge İsrail lehine değişmiştir (Demircan, 2020: 202). Nitekim 1949 yılında savaşı İsrail'in kazanacağı kesinleştiği bir süreçte BM'nin arabuluculuk faaliyetleri kapsamında ikinci bir ateşkes imzalanmıştır. Bu ateşkes anlaşması kesinleşmemiş sınırları belirlemekteydi. Anlaşmaya göre Filistin; İsrail, Mısır, (Gazze Şeridi) ve Ürdün (Doğu Kudüs ile Batı Şeria) arasında paylaşılmıştır (Cleveland, 2008: 297). Zulüm görmüş bir halk kendine bir sığınak ve bir devlet bulmaya çalışmış ve bunu başka bir halka korkunç bir bedel ödeterek yapmıştır. 1948'deki savaş sırasında, o zamanki Filistin nüfusunun yarısından fazlası İsrail ordusu tarafından yurtlarından sürülmüştür. İsrail resmi olarak mültecilerin çoğunun kaçtığı ve kovulmadığını iddia etse de 1948 savaşıdan kısa bir süre sonra BM kararının talep ettiği gibi geri dönmelerine izin vermeyi reddetmiştir. Böylece İsrail toprakları, yerli Filistinlilerin etnik temizliği yoluyla elde edilmiştir (Reinhart, 2002: 7). Bu durum Filistinlilerin yaşadığı trajediyi ve bölgedeki kalıcı sorunları vurgularken, tarihsel bir perspektiften günümüze uzanan bir çatışma dinamiğinin temelini oluşturmuştur. 1948 Arap-İsrail Savaşı'nın ardından şekillenen Filistin-İsrail çatışması, bölgedeki tarihi süreç içinde bir dizi olayın etkisi altında evrim geçirmiştir. Bu çerçevede 1956'daki Süveyş Kanalı Krizi ile sonrasında yaşananlar, Filistin-İsrail çatışmasının derinleşmesine ve bölgedeki istikrarsızlığın devam etmesine neden olmuştur.

1956 yılında İngiltere, Fransa ve İsrail'in Mısır'a karşı gerçekleştirdiği askeri müdahaleyle Süveyş Kanalı Krizi meydana gelmiştir. Bu kriz Mısır'ın Süveyş Kanalı'ndaki kontrolünü ele geçirmesi, Batılı güçlerin müdahalesi ve bölgesel güç dengelerindeki değişiklikler gibi önemli unsurları içermektedir. Süveyş Krizi'nin Filistin sorununa etkileri ise derin ve çeşitli olmuştur. Mısır'ın Süveyş Kanalı'ndaki kontrolünü ele geçirmesi, bölgedeki güç dengelerini sarsmış ve Filistinli mültecilerin durumunu daha da zorlaştırmıştır. Süveyş Krizi, uzun vadeli etkileriyle bölgedeki istikrarsızlığın temel faktörlerinden biri olarak öne çıkmıştır.

Altı Gün Savaşı'na kadar geçen süreç, İsrail'e karşı duyulan intikam hislerinin güçlü olduğu bir dönem olmuştur. Bu süre zarfında Nasırcılık Arap milliyetçiliğine yeni bir dinamizm ve güç katmış, 1955 tarihli Bağdat Paketi'nin neden olduğu Batı karşıtı tepkiden faydalanan SSCB'nin Arap devletleri üzerindeki etkisi artmıştır. 1957'de, bölge devletlerine ekonomik yardım ile birlikte komünizm tehdidine karşı askeri yardım sağlama amacını taşıyan Eisenhower Doktrini, Soğuk Savaş'ın oluşturduğu bloklaşmanın Ortadoğu'yu da etkilemesine neden olmuştur. Arap-İsrail sorununda, ABD-İsrail/SSCB-Arap devletleri arasında bir kamplaşma ortaya çıkmıştır. SSCB, ilk Arap-İsrail savaşında İsrail'i desteklemişken, ikinci savaşta Arapları destekleyerek bölgeye yerleşme stratejisi doğrultusunda gerilim oluşturma ve bunu kullanma eğilimini bir kez daha sergilemiştir (Kemiksiz, 2018: 134).

Altı Gün Savaşı, Arap milliyetçiliği için belirgin bir tehdit ve dönüm noktası olmuştur. Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) 1964'te kurulması ve Suriye'de iktidara gelen Baas Partisi, Arap milliyetçiliği ve sosyalizme dayalı politikalarıyla İsrail ile çatışmayı yeniden tetiklemiştir. Bu iki gelişme, Mısır lideri Nasır'ın BM barış gücünün Sina'dan çekilmesi talebi ve Akabe Körfezi'ni kapatmasıyla birleşerek 1967 yılında krizi derinleştirmiştir. 5 Haziran 1967'de başlayan savaşta İsrail, Mısır hava kuvvetlerini imha ederek Suriye ve Ürdün'e saldırdı. İsrail, Arap ülkeleri arasındaki parçalanma fırsatını kullanarak Doğu Kudüs, Batı Şeria, Gazze, Sina Yarımadası ve Golan Tepeleri'ni işgal etti (Tekdemir, Biçen ve Tekdemir, 2023: 127). 1948 Savaşı'nın ardından Arapların ele geçirdikleri Filistin topraklarında bağımsız bir Filistin devleti kurma çabalarının başarısız olması ve 1967'deki büyük yenilgi, İsrail'in tüm Filistin topraklarını

kontrol etmesine ve Filistinlilerin devletsiz ve yurtsuz kalmasına neden olmuştur (Kemiksiz, 2018: 134). Savaşın Filistin meselesi üzerindeki en önemli etkisi, Kudüs'ün durumu olmuştur. Günümüzde hâlâ İsrail'in 1967 öncesindeki sınırlara geri dönmesi gerekliliği, Filistin meselesiyle ilgili birçok platformda dile getirilen temel argümanlardan birini oluşturmaktadır (Babahanoğlu, 2023: 44).

Filistin özelinde yaşanan her bir gelişme gittikçe artan bir Filistinli mülteci sorununu ve İsrail'in daha fazla Filistin toprağını işgal etmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmelerden biri de sorunu derinleştiren bir diğer savaş olan 1973 yılındaki Yom Kippur Savaşı'dır. 1967 Savaşı sonrasında Arap devletleri, İsrail'in işgallerini kabullenmemiş, bu nedenle de işgal edilen toprakları geri kazanmak için SSCB'nin desteğiyle gizli ve büyük bir hazırlığın içerisinde girmişlerdir (Kaplan, 2022: 93-94). Yom Kippur Savaşı veya Ramazan Savaşı olarak da bilinen 1973 Arap-İsrail Savaşı, Suriye ve Mısır'ın 6 Ekim 1973 tarihinde İsrail'e yönelik koordineli saldırısıyla başlamıştır. Bu tarih Yahudi Yom Kippur bayramının başlangıcına denk gelmesi nedeniyle özellikle sembolik bir öneme sahiptir. Mısır, Sina Yarımadası'nın bir kısmını ele geçirme amacıyla İsrail'i doğudan, Suriye ise Golan Tepeleri'ni geri alma amacıyla batıdan saldırmıştır. İlk günlerde Arap kuvvetleri bazı başarılar elde etmiş olsa da İsrail, ABD'nin de yardımıyla savaşın ortasında bir karşı saldırı başlatarak Mısır'ı Sina Yarımadası'ndan püskürtmüştür. Benzer şekilde Golan Tepeleri cephesinde de İsrail güçlü bir direniş göstermiş ve Suriye'nin saldırısını durdurmuştur. Savaşın sona ermesi için Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) tarafından bir ateşkes kararı verilmiş ve taraflar 22 Ekim 1973 tarihinde ateşkesi uymayı kabul etmiştir. Savaşın ardından Camp David Anlaşmaları ile Mısır, İsrail ile barış yaparak Filistin davasından ayrılmıştır. Bu durum Filistin meselesinde bölgesel destek açısından bir kayıp olarak değerlendirilebilir. Savaş bölgesel düzeyde önemli siyasi değişimlere yol açmış ve Filistin meselesi üzerinde etkiler bırakmıştır. FKÖ, savaş sırasında Arap devletleriyle birleşik bir cephe oluşturarak İsrail'e karşı mücadele etmiş; ancak savaşın sonuçları Filistinlilerin kendi topraklarında bağımsız bir devlet kurma hedefine ulaşmalarına doğrudan katkıda bulunmamıştır. FKÖ, savaşın ardından da kendi mücadelesini sürdürmeye devam etmiştir.

İsrail sorunu, Filistin'in ve Filistinlilerin haritalardan silinerek yok edilmesi üzerine inşa edilmiştir. İsrail, bölgede süregelen emperyalist hedeflere bağlı olarak genişlemeci politikalar izlemektedir. Dolayısıyla bölge sürekli bir çatışma kaynağı olmaktadır. Dünyada eşî benzeri görülmemiş şiddet yanlısı politikalar izleyen, havadan ve karadan sürekli askeri operasyonlar gerçekleştiren İsrail bir devlet terörü uygulamaktadır. Özellikle 7 Ekim 2023 sonrası içerisinde hastanelerin ve ibadethanelerin de yer aldığı sivil yaşam alanlarında katliamlar gerçekleştiren İsrail, Filistinlileri kökten yok etme amacı taşımaktadır (Akbaş ve Kaya, 2024: 315). Böylece İsrail, Gazze'yi hem yaşanamaz bir hayalet şehre çevirmekte hem de bölgede yaşayan Filistinlileri zorla topraklarından etmektedir. Bu şekilde "Arapsızlaştırılmaya" çalışılan Gazze'de yeniden yerleşim birimleri kurmanın da yolu açılmaya çalışılmıştır.

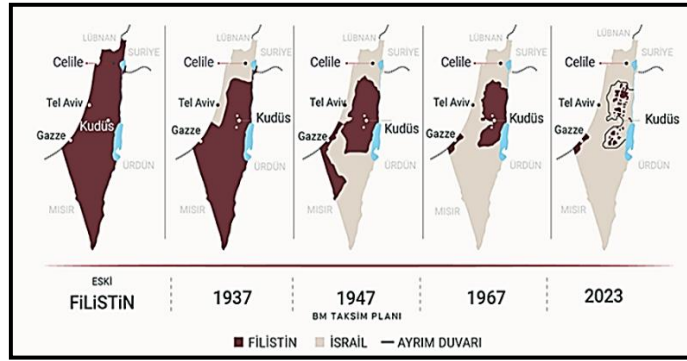
3. Bir İşgalin Ön İzlemesi: İsrail'in "Yerleşimci" Politikası

Filistin-İsrail çatışması ve İsrail'in yerleşimci politikaları, uzun süredir devam eden karmaşık bir konu olarak önem kazanmıştır. Ortadoğu'da tarihi kökleri olan bu çatışma, bölgedeki toprak talepleri, etnik kimlikler, dini inançlar ve uluslararası hukuka aykırı bir işgalin sonucunu oluşturmaktadır. 20. yüzyılın başlarından itibaren Filistin toprakları üzerindeki hak iddiaları, bölgesel ve küresel aktörler arasında gerilimlere neden olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında, Yahudi Devleti'nin kurulması ve buna bağlı olarak Filistin'deki demografik ve toprak dengelerindeki değişimler, çatışmanın temelini oluşturmuştur. İsrail'in iskân politikası, Filistin toprakları üzerinde inşa edilen Yahudi yerleşim birimlerini içermektedir. İsrail'in yerleşimci politikaları, özellikle Batı Şeria ve Doğu Kudüs'te gerçekleştirilen yerleşim birimleri inşası, uluslararası toplum tarafından eleştirilmektedir. Bu politikanın temel hedefleri arasında Yahudi nüfusunun artırılması ve stratejik kontrolün güçlendirilmesi bulunsa da, Filistin topraklarına yapılan bu yerleşimler uluslararası hukuka aykırı olarak görülmektedir. Filistin toprakları üzerindeki bu yerleşim birimleri, Filistinlilerin yaşam alanlarını sonlandırmakta ve onların toprak sahipliği konusunda haklarını ihlal etmektedir. Yerleşimci politikalarıyla Filistinlilerin evleri yıkılmakta, gasp edilmekte, arsa ve

arazilerine el konulmaktadır. Bu durum bölgedeki gerilimi artırmakta ve uzun vadeli bir barış sürecine de zarar vermektedir.

İsrail'in Filistin topraklarına yerleşme ve işgal etme süreci, Yahudi dini ve bağlı inanç gruplarının binlerce yıllık hayalini gerçekleştirme arzusundan kaynaklanan bir uluslararası sorun haline gelmiştir. Filistin coğrafyasını ele geçirme hedefi, özellikle 1900'lerin başlarına kadar ulaşılması gereken bir büyük hedef olarak belirlenmiş ve 1948'de başlayan Arap-İsrail savaşlarıyla birlikte ciddi bir boyut kazanmıştır. Bu hedefe ulaşmak adına Yahudi toplumu, ekonomik olarak güçlenmek için uzun yıllar süren hazırlık ve çalışma yürütmüş, küresel çapta etkili ilişkiler kurmuş ve güçlü devletlerin desteğini almıştır. Günümüzde Yahudi toplumu, işgal ettiği yerleri koruma ve "Büyük İsrail" ideali doğrultusunda her türlü engeli aşma konusundaki kararlılığını sürdürmektedir (Köylü, 2019: 93). İsrail'in yerleşimci politikası Filistin açısından derin etkilere sahip olan bir trajedi olarak değerlendirilebilir. Bu süreç Filistin halkının topraklarından ayrılması ve uluslararası hukuka aykırı bir şekilde yerleşim birimlerinin genişlemesi ile sonuçlanmaktadır. Filistin halkı özgürlük, adalet ve kendi devletlerini kurma hakkı için mücadele ederken, İsrail hukuk tanımaz şekilde kanlı eylemlerine devam etmektedir. İsrail'in adım adım işgal ettiği Filistin toprakları, aşağıda yer alan karşılaştırmalı haritalarda daha net bir biçimde kendini göstermektedir.

Harita 1. İşgal Altındaki Filistin Toprakları

Kaynak: Uçar ve Aydemir, 2023.

Öncelikle belirtmek gerekir ki İsrail'in yerleşimci politikası kapsamında inşa ettiği yerleşim birimlerinin tamamı ve buralara Yahudi yerleşimcileri nakletmesi uluslararası hukuka aykırı eylemlerdir. Bu konuda bir örnek olarak Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni (UCM) oluşturan Roma Statüsü'nün "işgal eden devletin kendi sivil halkının bir bölümünü işgal ettiği topraklara doğrudan veya dolaylı olarak nakletmesi veya işgal edilen topraklardaki halkın tamamının veya bir kısmının devlet sınırları içinde veya dışında sürülmesi veya nakli'nin soruşturma ve kovuşturmasını mahkemenin yetkisinde bir savaş suçu olarak kabul etmesi gösterilebilir. Benzer şekilde çeşitli bağımsız kuruluşlar ile BM'ye bağlı araştırma komisyonları tarafından hazırlanan raporlarda da İsrail'in eylemlerinin savaş hukukunu yok saydığını göstermektedir (Çakmak, 2009: 60-61). Ayrıca uluslararası hukuka aykırı olarak yürütülen "yerleşimci" politikaları ve bu kavramın kullanımı, İsrail'in hukuk dışı uygulamalarına kılıf geçirme anlayışını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla yerleşimci politikasının bir işgal politikası olduğunu da açıkça belirtmek gerekmektedir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hakan Fidan bu durumu şu şekilde izah etmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023):

"Yani uzun yıllardır hegemonik güçlerin elinde bulunan medya gücüyle oluşturdukları algıyla, problemin gerçek tabiatını unutturduklarını, hem kendilerine hem de dünyanın geri kalanına büyük bir yalan söylediklerini ve bu yalanı da kurumsallaştırdıklarını görmekteyiz. Artık buna bir son verme zamanı geldi. Başta bu tanımlamaların değişmesi lazım. Birisinin toprağını işgal ediyorsunuz, işgal etmekle kalmayıp evine el koyuyorsunuz, yıkıyorsunuz, dışarı atıyorsunuz, sonra bir başkasını getirip oraya koyuyorsunuz ve buna da bir terim buluyorsunuz, yerleşimci diyorsunuz. Bunun adı hırsızlıktır. Bunun artık bu şekilde ifade edilmesi lazım."

İsrail'in kuruluş temellerini oluşturan ve Aliyah olarak adlandırılan göç hareketleri, yerleşimcilerin eylemlerine yön veren önemli bir faktör olarak ön plana çıkmaktadır. İlk olarak 1882'de gerçekleşen Yahudi göçleri, erken dönem Siyonist düşüncelerin etkisi altında özellikle Doğu Avrupa ve Rusya kökenli Yahudilerin ilgisiyle ve Avrupalıların mali desteğiyle gerçekleşmiştir (Yüksek, 2010: 47). Yaygın kullanım biçimiyle Birinci Aliyah, 1882 ile 1904 yılları arasında Filistin'e gelen yaklaşık 25 bin Yahudi göçmenin yanı sıra, 1878'de Petah Tikva ve Gei Oni'nin tarım kolonilerini kuran Kudüs ve Safed'in Aşkenaz sakinleriyle ilişkilendirilmektedir. İlk Aliyah'ın simgesel mekansal coğrafyası, bazıları Rus İmparatorluğu'ndaki Siyon Aşıkları (Hibbat Siyon) çevreleriyle ilişkili olan bu iç yerleşimcilerin ve yeni gelenlerin yaklaşık 5 bininin yerleştiği özel mülkiyete ait tarım kolonileri olmuştur (Halperin, 2020: 54). Birinci Aliyah döneminin ardından, İkinci Aliyah (1904-1914) olarak adlandırılan bir başka önemli göç dalgası meydana gelmiştir. Bu dönemde oluşan Yahudi yerleşimciler, kibbutz ve moshav tarzı kolektif tarım toplulukları kurma eğilimindeydiler. Kolektif tarım ve üretim anlayışını benimseyen bu topluluklar, sosyalist ideallere dayanarak ortak bir yaşam tarzı geliştirmiştir. İkinci Aliyah'ın etkisiyle, Filistin'deki Yahudi nüfusu artarken, yerleşimcilerin eylemlerinin şekli ve karakteri de evrim geçirdi. Bu süreç, Filistinlilerin topraklarını kaybetmelerine ve kendi topluluklarının yapılandırılmasında etkin bir söz hakkını kaybetmelerine yol açmıştır. İsrail'in Filistin topraklarına yönelik bu genişlemesi, zamanla Filistin ve İsrail arasındaki siyasi gerilimleri artırmıştır. Filistin topraklarındaki yerleşim birimlerinin genişlemesi, bölgesel çatışmaların ve toprak anlaşmazlıklarının temelini atmış ve bu durum günümüzdeki İsrail-Filistin sorununun karmaşıklığını oluşturan faktörlerden biri olmuştur.

1948 savaşının Filistinliler üzerindeki etkisi, Filistin'in coğrafyasını, demografisini ve kimliğini kökten değiştiren bir depreme benzetilmektedir. 1948 savaşının ardından ve 1949'da imzalanan ateşkes anlaşmalarıyla birlikte Filistinliler vatanlarını kaybetmiştir. İsrail tarafından işgal edilen toprakların büyük bir kısmı, 1947 BM bölüşüm planında önerilen Arap devletinin yaklaşık yarısını içermekteydi. Savaşın sonunda İsrail'in işgal ettiği alanların oranı %78'e ulaşmıştır. Geriye kalan alanlardan Batı Şeria Ürdün'ün kontrolüne geçerken Gazze şeridi ise Mısır'da kalmıştır. Bu durum işgalin genişlemesi ve adeta Filistin'in haritalardan silinmeye başladığının göstergesi olmuştur (Manna', 2013: 91-92). Aslında savaşın başlaması, Filistinliler için felaketlerin boyut ve safhasının değiştiği bir dönem olmuştur. 14 Mayıs 1948'de Filistin toprakları üzerinde işgalci devlet İsrail'in bağımsızlığını ilan etmesiyle katliamlar ve hukuk dışı eylemler daha da şiddetlenmiştir. Canları, malları, vatanları, hakları, toprakları ellerinden alınan Filistinliler 15 Mayıs 1948 tarihini "Nakba" olarak adlandırmaktadır. Filistinlilerin maruz kaldığı her türlü olumsuzluk, uluslararası alanda tanınmış bir devletin kurumsal kimliği altında ve devlet kontrolünde sivil halka yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Bu tarihten sonra, çatışmalar devletsiz Yahudilerin Filistin'e göç etmesiyle sınırlı kalmaktan çıkmış, yerine İsrail'in işgal eylemleri ve Filistinlilere yönelik şiddet uygulamaları gibi yeni boyutlara evrilmiştir (Çelik, 2021: 141). Büyük Felaket olarak da adlandırılan Nakba, yüzbinlerce Filistinlinin göç emek zorunda kalmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece İsrail'in yerleşimci politikası, 1948 sonrasında hızla gelişerek Filistin topraklarına yayılmıştır.

Altı Gün Savaşı'nın sonucu olarak İsrail'in toprak kontrolünün kapsamı ve şekli ile Yahudi-Arap demografik dengesine ilişkin temel sorular hem bölgesel hem de ulusal ölçekte yeniden belirmiştir. Bu durum, İsrail'in Batı Şeria'daki yerleşim politikalarında dört aşamada kendini göstermiştir. İlk aşamada, İsrail toprak ve yerleşim hedeflerini sadece Doğu Kudüs ile sınırlandırmış, Kudüs'ün bu bölümünü egemenlik sınırlarına dâhil etmeye ve gelecekte yeniden bölünmesini önlemeye karar vermiştir. İkinci aşamada, yerleşim politikaları seçici bir şekilde Batı Şeria'nın tamamına yayılmıştır. "Allon Planı" olarak adlandırılan ve dönemin İşçi Partisi Hükümeti tarafından uygulanan plan çerçevesinde, Arapların seyrek olarak yaşadığı bölgelerde Yahudi kırsal yerleşim kümeleri kurulmuştur. Üçüncü aşamada yerleşim planları, Arapların yoğun olarak yaşadığı dağlık bölgelerde mümkün olan en fazla sayıda dağınık yarı kırsal yerleşimin kurulmasını öngörmüştür. Son aşamada ise 1967 sınırlarının hemen ötesinde, Kudüs ve Tel Aviv metropolitan alanlarına ulaşım mesafesinde yeni yurt kasabaları ve banliyö gelişmeleri söz konusu olmuştur (Romann, 1990: 375).

Doğu Kudüs'ün işgalinden sonra İsrail ordusunun ilk icraatlarından biri Magharib Mahallesi'nin neredeyse tamamen yıkılması ve sakinlerinin tahliye edilmesi olmuştur. Bu yıkım Ağlama Duvarı'nın bulunduğu Harem-i Şerif'in batı duvarının önünde Yahudiler için geniş bir meydan oluşturmak amacıyla yapılmıştır. Yıkıma 1967 savaşı bitmeden başlanılmıştır. İsrail, savaşın ikinci günü 7 Haziran'da Doğu Kudüs'ü ele geçirilmiş ve Kubbet-üs Sahra'ya bayrak dikmişti. 11 Haziran'da İsrail birlikleri Harem-i Şerif'in batı duvarının yanındaki Magharib mahallesindeki evleri dinamitlemeye ve molozları buldozerlerle temizlemeye başlamıştı. Mahalle sakinlerinin mahalleyi terk etmek için iki ila üç saati bulunmaktaydı. 12 Haziran'a gelindiğinde mahallenin tamamı yerle bir edilmişti. Toplamda 135 ev yıkılmış ve yaklaşık 650 kişi evlerinden edilmişti. Yıkılan binalar arasında eski el-Burak ve Afdali camileri ile bunların zaviyeleri, Sufi ibadethaneleri ve pansiyonları da bulunmaktaydı (Dumper, 1992: 37).

Altı Gün Savaşı'nın ardından, İsrail tarafından benimsenen ve günümüze dek süregelen Yahudi yerleşimleri oluşturma politikası, özellikle işgal altındaki Filistin bölgelerini İsrail topraklarına entegre etme stratejileri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu politika, zaman içinde sürekli bir şekilde uygulanmış ve giderek artan bir yoğunluk kazanmıştır (Erdem, 2023: 20). Nitekim 1967 Altı Gün Savaşı'nın ardından İsrail, 1948 öncesi var olan Yahudi yerleşimlerini canlandırma amacıyla başlattığı yerleşim politikasıyla çatışmaları devam ettirmiştir. Bu politika özellikle Batı Şeria ve Gazze bölgelerinde, o dönemde yaklaşık bir milyon Filistinlinin yaşadığı yerlerde belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. İsrail, Doğu Kudüs'te yaşayan Filistinlileri zor kullanarak bölgeden çıkarma politikası izlerken, aynı zamanda bu bölgelerde gelecekte Yahudi yerleşimleri haline gelecek oluşumların ilk pilot projelerini de başlatmıştır (Balci, 2010a: 114).

İsrail, 1973 Yom Kippur Savaşı'ndan sonra yerleştiği bölgeleri askeri bir kale gibi koruma inancında olmuştur. Bu kapsamda 1974 yılı başlarında toplam 18 yerleşim kurulmuş ve bunların toplam nüfusu yaklaşık 1.800 kişi olmuştur. Bu sayı iki yıl sonra 20 kadar yerleşimde 2.200'e yükselmiştir. 1979 yılı sonunda Golan'da 5.500 İsrailli yerleşmiş ve bir yıl sonra bu sayı 7 bine yaklaşmıştır. Yerleşimci sayısındaki artışın düşük olmasının nedeni hükümet içi tartışmalar ve İsrail'in önceliğinin Golan'dan, Batı Şeria'ya çevrilmiş olmasıdır. Filistinli nüfusun çoğunluğunun yaşadığı bu bölgede yeni yerleşim alanları oluşturularak muhtemel bir Filistin devletinin kurulma olasılığı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (Abu-Lughod, 1982: 19-20). Bu politika, Filistin topraklarının parçalanması ve İsrail yerleşimcilerinin bu bölgelere yerleşmesi yoluyla demografik dengenin değiştirilmesini amaçlamaktadır.

1967'den sonra Batı Şeria'daki ilk yerleşim Kudüs ile el-Halil arasında kibbutz tarzı kurulan Kfar Etzion olmuştur. Batı Şeria'daki ikinci yerleşim birimi ise bir moshav olarak kurulan Ürdün Vadisi'nde yer alan Mehola olmuştur. Şubat 1968'de açılışı yapılan bu yerleşim yeri, İsrail ile Batı Şeria arasındaki 1967 sınır çizgisine yakın bir yerdir. Eylül 1967 ile 1970 sonu arasında İsrailliler, Batı Şeria'da 16 yerleşim yeri kurmuştur. Yerleşim birimlerini gün geçtikçe artıran işgalci İsrail 1976 sonuna kadar Batı Şeria'da 21 yeni yerleşim biri daha kurmuştur (Ayyash, 1981: 116). Likud Hükümeti'nin 1977'de iktidara gelmesiyle birlikte Batı Şeria'nın, İsrail'e kalıcı olarak dâhil edilmesi amacıyla kararlı bir politika izlenmeye başlanmıştır. Bu politikanın temelinde Yahudi yerleşimlerinin ve toprak ediniminin bölge genelinde hızla genişletilmesi ve yayılması yer almaktadır. Nisan 1981 itibarıyla Batı Şeria'daki yerleşimler için en az 54 bin dönüm araziye el konulurken 130 bin dönüm arazi ise çoğunlukla askeri amaçlar ve güvenlik için el konulmuştur. Bu miktarlara ek olarak 20 bin ila 50 bin dönüm arazi de satın alma yoluyla elde edilmiştir. Bu alanlar Batı Şeria topraklarının yaklaşık %13'üne denk gelmektedir. Doğu Kudüs hariç bölgedeki yerleşimcilerin sayısı 1981 ortalarında 5 binden 18.500'e yükselirken, yerleşimlerin sayısı iki katına çıkmış, Yahudi yerleşimcilere genellikle yasak olan yoğun nüfuslu Arap bölgelerinde en az 20 yeni yerleşim kurulmuştur (Lustick, 1981: 557). Tüm bu gelişmeler BMGK'nın 1979 yılında almış olduğu 446 sayılı kararda ifade edilen "yerleşim kurma politika ve uygulamalarının yasal geçerliliği olmadığını ve ... işgal altındaki Arap topraklarına [İsrail'in] kendi sivil nüfusunun bir bölümünü nakletmemesini" kuralına rağmen gerçekleşmiştir (Balci, 2012: 69). Bu karar kapsamında uluslararası hukuk tarafından İsrail'in yerleşimci politikalarının yasa dışı ve geçersiz olarak görülmesine rağmen İsrail, yerleşim faaliyetlerini ve çatışmaları devam ettirmiştir.

Ayrıca ileriki yıllarda yaşanabilecek olası bir barış durumunda bölgenin boşaltılmasını zorlaştırmak için ele geçirdiği bu alanları barınma, tarım, sanayi ve askeri amaçlarına hizmet edecek şekilde kullanmıştır. Bu faaliyetler Filistinliler arasında büyük bir öfke ve direniş yol açmıştır. 1987'ye gelindiğinde İsrail'in işgal eylemlerine karşı ilk başkaldırı niteliğinde olan Birinci İntifada yaşanmıştır.

Devam eden yıllarda BMGK tarafından İsrail'in yerleşim politikalarının hukuka aykırılığını vurgulayan ve bu yerleşimlerin tanınmaması gerektiğini ortaya koyan, askeri faaliyetlerin durdurulması, ateşkes koşullarına uyulması ve sivil nüfusun korunmasına dair çeşitli kararlar almıştır. Filistin'i siyasal açıdan temsil eden FKÖ'ün BM'deki gözlemci statüsüne rağmen, İsrail 1967 öncesi sınırlara dönülmesini öngören barış görüşmelerine sıcak bakmamıştır. 1988'de Filistin'in bağımsızlığını ilan etmesine rağmen, işgal ve yerleşim politikaları devam etmiştir (Özturanlı, 2024: 68). Bu dönemde İsrail'in yerleşimci politikasını açısından önemli bir olay meydana gelmiştir. 1989'da Soğuk Savaş sona ermiş ve bu nedenle Rusya'dan İsrail'e yönelik büyük bir Yahudi göç dalgası başlamıştır. 1990 yılında yaklaşık 200 bin Yahudi İsrail'e gelmiştir. Takip eden yıl ise bu rakam 176 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. Bu göçler 1949-1950 yılları arasındaki dönemden beri görülen en yüksek iki yıllık toplam Yahudi göçü olmuş ve böylece İsrail'in nüfusunu %10 artmıştır. Göçmen akınının neden olduğu çevre bölgeleri yeni Yahudilerle doldurma çabası kapsamında kurulan yeni yerleşim birimlerindeki konut sayısı %2bin artmıştır (Evans, 2006: 590). İsrail bağlamında, bu politika Yahudi nüfusunu özellikle stratejik veya güvenlik açısından önemli kabul edilen bölgelere yerleştirmeyi içermektedir. İsrail'in tarihinde, özellikle Filistin topraklarındaki yerleşim birimleri kurma ve genişletme politikaları, Yahudi nüfusunun dağılımını etkileyen önemli faktörlerden biri olmuştur.

1993-2000 yılları arasında Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki yerleşimci sayısındaki yıllık artış oranı, İsrail nüfusundaki artışın dört katı olmuştur. 2000 yılında yerleşim birimlerindeki yapılaşma 1999'un iki katına çıkmıştır. İsrail iş makineleri, yerleşim birimlerini hem kendi aralarında hem de İsrail'e bağlayan geniş çevre yolları ağı oluşturmuş, sürekli yeni topraklara el koymuştur. Bu şekilde Filistinlilerin de topraklarına geri dönüşünün engellenmesi hedeflenmiştir. 2001'in ilk aylarında Batı Şeria'da yaklaşık 180 bin, Gazze'de 7 bin, Golon'da 17 bin, Doğu Kudüs'te 170 bin yerleşimci bulunmaktaydı (Bishara, 2003). 2005 yılı itibarıyla Gazze Şeridi'nde 21 Yahudi yerleşim birimi ve yaklaşık 9 bin yerleşimci bulunurken, bölgede yaşayan yaklaşık 1,3 milyon Filistinli vardı (Britannica, 2023). Yerleşimcilerin en kalabalık olanı Gush Katif bölgesinde otuz kadar sinagogun yanı sıra 200 öğrencili Yeshivat Torat Hachim, 150 öğrencili Hesder Yeshiva, 200 öğrencili Atzmona'daki Mechina, Netzarim ve Kfar Darom'daki Yeshivotlar, 6 Kollelim, Neve Dekalim'de kızlar için bir Medraşa ve daha fazlası bulunmaktaydı. Tüm yerleşimlerin kendi okulları, seminerleri, mağazaları ve doktorları vardı (Jewish Virtual Library, t.y.).

Gazze'deki en büyük yerleşim grubu, güney Gazze kıyı şeridi boyunca yer alan Katif bloğuydu. Bu yerleşimler Filistin'in büyük şehirleri Han Yunus ve Refah'tan sahile erişimi engellemekte ve Mısır-Gazze sınırındaki İsrail kontrolünü güçlendirmekteydi. Elei Sinai, Dugit ve Nisanit'ten oluşan bir başka yerleşim grubu Gazze'nin İsrail'le olan kuzey sınırı boyunca konumlandırılmış ve İsrail varlığını Aşkelon şehriden Gazze Şehri'nin kenarlarına kadar genişletmişti. Erez Sanayi bölgesi de bu bloğun bir parçası olmuştur. Netzarim, Kfar Darom ve Morag stratejik olarak kuzey-güney eksenini boyunca Gazze Şeridi'nin kalbinde yer alarak İsrail'in bölgeyi ve ana ulaşım yolunu kontrol etmesi için bir çerçeve oluşturmuştur. Böylece İsrail'in Gazze Şeridi'ni ayrı bölgelere ayırmasını ve her bölgenin sakinlerini izole etmesini kolaylaştırmıştır. Buna ek olarak, yerleşimler birinci sınıf tarım arazilerini, bölgenin ana yer altı sularından bazılarını ve toplam Gazze kıyı şeridinin yaklaşık üçte birini kontrol ediyordu (Jewish Virtual Library, t.y.).

Madrid'de 1991'de barış süreci başladığı zaman Gazze Şeridi ve Batı Şeria'da yaklaşık 75 bin yerleşimci bulunmaktaydı (Bishara, 2003: 104). 1990'ların belirleyici olaylarından biri olan Oslo görüşmeleri ile başlayan barış süreci, Yahudi yerleşimleri mevzu bahis olunca olumlu bir gelişme sağlamak yerine, İsrail açısından adeta yeni yerleşimlerin inşası için bir kılıf özelliği göstermiştir (Said, 2002: 54). Oslo süreci, aşamalı bir geri çekilme ve karşılığında sınırlı bir toprak parçası üzerinde geçici bir Filistin yönetiminin sınırlı özerkliğini öngörüyordu. Ancak sürecin sonlarına doğru ciddi konular ele alındığında, İsrail

tarafından Ariel Şaron'un öncülük ettiği bir provokasyonla barış süreci bozulmuştur. Böylece intifadanın başlanmasına neden olunmuş ve 1993 yılı öncesine geri dönmüştür. İsrail bu süreçte boşalttığı tekrar işgal etmiştir (Arı, 2007: 12). Nitekim İsrail'in boşalttığı yerlerde 1992 yılında 100 bin olan Yahudi yerleşimcilerin sayısı, barış sürecin sonlandığı 2000 yılında iki kat artarak 200 bine ulaşmıştır (Miller, 2002: 33). Bu süre zarfında işgal altındaki alanlarda 30 yeni yerleşim birimi ve 18.330'dan fazla konut inşa edilmiştir. Doğu Kudüs'teki yerleşimcilerin sayısı ise 22 binden 170 bine çıkmış, Filistinlilere ait 90'dan fazla konut ise yıkılmıştır (Balci, 2010b: 53). Benzer şekilde 1992'de 110 bin olan Batı Şeria ve Gazze'deki yerleşimlerin sayısı yaklaşık %40 oranında artarak 1996 yılında 145 bine ulaşmıştır (Bayraktar, 2003: 123).

Barış sürecinin sonlanması ile birlikte yeni yerleşim birimleri kurma faaliyetleri artarak devam etse de önceki dönemlerden farklı bir politika izlenmiştir. İsrail'in yerleşimci politikası kendisini, Batı Şeria'da yerleşim yerleri inşa etmek ve Yahudi yerleşimcileri buralara yerleştirmek şeklinde gösterirken Gazze Şeridi'nde abluka, tecrit, sivil halkı temel ihtiyaçlarından yoksun bırakma ve nihai olarak bu toprakları yaşanamaz hale getirme şeklinde göstermektedir. Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde uluslararası hukuka aykırı bir biçimde onlarca yerleşim birimi kuran ve binlerce Yahudi'yi bu alanlara yerleştiren İsrail, İkinci İntifada'dan aylar sonra 12 Eylül 2005 tarihinde tek taraflı çekilmiş olsa da o tarihten itibaren Gazze askeri saldırılar ve abluka altına alınmak suretiyle kontrol altında tutulmuştur. Kısacası Filistin topraklarının aidiyetinin değişmesini hedefleyen yerleşimci politikası iki farklı bölgede iki farklı yöntemle hayata geçirilmektedir. Bu yeni politikayla İsrail, Gazze Şeridi'ni yerleşim birimleri kurma politikasının odağından çıkararak iki farklı bölgede farklı araçlarla eylemlerine devam etmiştir. 7 Ekim 2023 tarihinde yaşanan gelişmeler ile birlikte İsrail, Gazze'ye eşi görülmemiş bir saldırı başlatmış ve fiilen yeniden yerleşim birimlerinin kurularak Yahudi nüfusun bu birimlere yerleştirilmesi gerektiği İsrail haber kanalları ve Knesset'te çeşitli bakan ile milletvekilleri tarafından yüksek sesle dillendirilmeye başlanmıştır. Bu tür söylemler Gazze'den çekilmenin bir yanulsama olduğunu da gözler önüne sermektedir.

Ariel Şaron'un Başbakanlığı döneminde, 15-22 Ağustos 2005 tarihleri arasında gerçekleştirilen Gazze Şeridi'nden çekilme planı, başlangıçta olumlu bir adım olarak algılsa da Filistin meselesi açısından olumsuz sonuçları söz konusu olmuştur. İsrail, Gazze'deki yerleşimleri sonlandırmış olsa da özellikle Hamas'ın 2006 seçimleri kazanmasıyla Gazze'yi açık hava hapishanesine dönüştürmüştür. Bu durum yerleşimlerin kalkmasının ardından bölgede mutlak kontrol ve denetime dayanan yeni bir yönetim biçimini beraberinde getirmiştir. Ayrıca Gazze'deki yerleşimlerinin kaldırılması, Batı Şeria'daki yerleşimlere yönelik uluslararası baskıları bir süreliğine bertaraf etme stratejisi olarak kullanılmıştır. Örneğin Gazze'deki yerleşimlerin kaldırılmasıyla evlerini kaybeden 212 ailenin, İsrail topraklarına değil de Batı Şeria'da işgal altındaki topraklara yerleştirilmesi İsrail'in yeni yerleşim politikasının önemli bir göstergesi olmuştur (Balci, 2006: 122-125). Gazze Şeridi'nden çekilme planlarının aslında yerleşimci politikaları için bir maske olduğu iki yıl sonra 2007 yılında ortaya çıkmıştır. İsrail, 2007 yılından itibaren Gazze Şeridi'ni düşman bölgesi olarak nitelendirmiş, temel ihtiyaçlardan enerji kaynaklarına, inşaat malzemelerinden altyapı ürünlerine kadar çeşitli malzemelerin Gazze'ye girişini sınırlandırmıştır. Bu tedbirler 2008'de İsrail'in Dökme Kurşun Harekâtı adını verdiği çeşitli askeri operasyonlarla birleşerek binlerce Filistinli sivilin hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Ayrıca 2009 itibarıyla, Gazze Şeridi'ne uygulanan kara ablukasına bir de deniz ablukasına eklenmiştir (Ercümen, 2016).

Gelinen noktada İsrail'in işgal ettiği Filistin topraklarındaki yeni yerleşim birimlerine ve yerleşimci sayılarına her geçen gün yenileri eklenmektedir. Bu bağlamda son dönem yerleşim birimleri ve yerleşimci sayıları dikkate değerdir. Filistin topraklarında 200'den fazla İsrail yerleşimi bulunmaktadır. Bunların 137'si resmi, devlet onaylı yerleşimlerdir. Ayrıca bu rakamlara ek olarak 100 kadar "ileri karakol" olarak adlandırılan ve genellikle çeşitli devlet kurumlarının yardımıyla da olsa resmi onay alınmadan kurulan daha küçük yerleşimler de bulunmaktadır. Bu yerleşimlerin nüfusu Batı Şeria'da 400 binin, Doğu Kudüs'te ise 200 binin üzerine çıkmıştır. İsrail'in tek taraflı olarak ilhak ettiği ve uluslararası toplum tarafından hiçbir zaman tanınmayan bir bölge olan Batı Şeria'daki yerleşimlerin kurulu alanı toplam Batı Şeria'nın %2'sini oluşturmaktadır. Ayrıca İsrail'in Filistinlilerin kullanımı için tahsis etmeyi sürekli olarak reddettiği

arazilerin %39'u İsrail yerleşimlerin yerel yönetimlerinin yetki alanına girmektedir. Bu duruma bir örnek olarak Ariel yerleşiminin belediye alanının, yerleşim birimlerinin kurulu alanından yaklaşık dört kat daha büyük olması gösterilebilir (White, 2019: 25).

Yeni yerleşim bölgelerinin oluşturulması ve giderek artan sayıda İsrail vatandaşının Batı Şeria'da yaşamaya başlaması, Filistinlileri izole etme ve kontrol etme politikaları ile birlikte düşünüldüğünde İsrail'in Batı Şeria'da kalıcı bir otorite kurma amacının bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Batı Şeria'yı Filistin torağı olarak görmek yerine, İsrail devleti için kendi ülkesinin doğal bir uzantısı olarak kabul etme eğilimindedir. Bu bağlamda İsrail resmi makamlarının bölgeyi tanımlamak için Batı Şeria yerine "Yahudiye ve Samara" terimini kullanmaları dikkat çekici bir örnektir (Özkoç, 2021: 317). İsrail'in Batı Şeria için "Yahudiye ve Samara" terimini kullanması, genellikle tarihsel ve siyasi bir bağlam içinde anlam kazanmaktadır. Bu terim İsrail hükümeti ve bazı Yahudi yerleşimciler tarafından kullanılarak, bölgeye tarihi ve dini bir kimlik atfetmeyi amaçlamaktadır. "Yahudiye ve Samara" antik İsrail Krallığı'nın tarihinde önemli yerleri temsil etmekte ve bu terimin kullanımı, İsrail'in Batı Şeria'daki toprak iddialarını güçlendirmeyi hedeflemektedir. Bir başka açıdan ise İsrail, Yahudi yerleşimcileri barındırdığı işgal altındaki bu topraklarda var olan tarihi ve kültürel bağlamı görmezden gelerek bir yandan Filistinli kimliği ile haklarına meydan okumakta diğer bir yandan ise yeni yerleşim birimlerinin kurulmaya devam edeceği mesajını vermektedir.

4. Gazze'de Yeniden Yerleşim Birimleri Kurmanın Hayali: Gazze Saldırıları

İsrail'in yerleşimci politikası, bölgede derin ve uzun süreli bir çatışmaya neden olmuş, aynı zamanda Filistin topraklarının demografik yapısını değiştirmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede Batı Şeria, Doğu Kudüs ve Gazze Şeridi'nde bir dizi yerleşim birimi kurarak Filistinlileri kendi topraklarından uzaklaştırmış ve geri dönme haklarını sınırlamıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında Filistin'e politik ve dini hedeflerle göç eden Yahudiler, bir süre sonra bu toprakların asıl sahibi olan Araplarla çatışmaya girmiştir. Bu politikanın en önemli yansımalarından biri 1947'den beri devam eden işgal ve bu işgal karşısında on binlerce Filistinlinin yaşamını yitirmesidir. İşgal ve abluka altında yaşayan milyonlarca Filistinli, mülteci durumuna düşmüştür. Su kaynaklarına erişim sıkıntısı, ekonomik zorluklar ve sosyal ayrımcılık gibi etkiler de bu sürecin kaçınılmaz sonuçları arasında yer almaktadır. İsrail'in yerleşimci politikası nedeniyle Filistinliler, topraklarını ve hayatlarını kaybetmiş, tarım alanlarına ve su kaynaklarına erişimde sınırlamalarla karşılaşmış, ekonomik açıdan olumsuz etkilenmiş ve mülteci sorunu ile baş başa kalmışlardır. Bu durum bölgede süregelen karmaşık ve hassas Filistin-İsrail çatışması bağlamında büyük bir insanlık trajedisini temsil etmektedir.

İsrail işgal ettiği Filistin topraklarında yerleşim birimleri inşa ederek bölgede yaşayan Filistinliler üzerinde baskı kurmakta ve böylece onları zorla göç ettirmeyi hedeflemektedir. Ayrıca Yahudi nüfusunun artırılarak demografik bir üstünlüğün gerçekleştirilmesi de amaçlanmaktadır. Bu üstünlüğün sağlandığı bölgeler İsrail'e entegre edilerek kalıcı bir sınır hattı oluşturulması yerleşimci politikalarının temel amacıdır (Gazit, 2003: 241-242). Yerleşimci politikaları kapsamında sürekli yeni yerleşim birimleri kurmaktan vazgeçmeyen İsrail, işgal süreci boyunca uluslararası hukuka aykırı eylemlerden de geri durmamıştır. Filistin'in toprak bütünlüğünü bozmak ve işgal altındaki bölgeleri bir tür "İsrailleştirmek" için Yahudileri bu yerleşim birimlerine sevk etmektedir. İsrail'in yerleşimci politikasının Filistin üzerindeki etkilerini en ağır yaşayan bölgelerden biri de Gazze Şeridi'dir. Bu politika kapsamında yerleşim birimlerinin genişletilmesi ve bu alanlara yeni birimlerin eklenmesiyle birlikte bölgedeki gerilim tırmandırılmıştır. Gazze, bir taraftan örülen duvarlarla diğer Filistin topraklarından ayrıştırılmakta diğer bir taraftan da İsrail'in ağır bombardımanlara varan saldırılarına maruz kalmaktadır. Örülen duvarlar ve saldırılar, sadece güvenlik endişelerine yanıt olarak değil, aynı zamanda yerleşim politikasının bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir. İsrail'in Gazze'ye yönelik gerçekleştirdiği saldırılar Gazze'deki ekonomiyi ve altyapıyı zorlamış, insanların günlük yaşamlarını alt üst etmiştir. Sadece can kayıpları ve yıkımlarla değil, aynı zamanda insanların temel yaşam koşulları üzerindeki etkileri ve zorunlu göçe maruz bırakılmaları ile

Filistinliler bu politikanın ağır sonuçlarını yaşamaktadır. İsrail'in yerleşimci politikası, genelde Filistin özelde ise Gazze meselesinde derin ve uzun süreli bir çatışmaya ve insanlık trajedisine neden olmuştur.

Gazze Şeridi'nin sınırları, 1948 Arap-İsrail Savaşı'nın ardından imzalanan İsrail-Mısır ateşkes antlaşmasıyla belirlenmiştir. Savaşın sonucunda yerinden edilen Filistinlilerin önemli bir kesimi Gazze'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Bugün Gazze'nin nüfusunun önemli bir bölümü, o dönemdeki göçmenlerin torunlarından oluşmaktadır. 1967 savaşında Mısır'ın kontrolünden çıkarak İsrail'in işgali altına giren Gazze, 1993 Oslo Barış Görüşmeleri'nin ardından yeni bir statü elde etmesine rağmen hava sahası, su kaynakları ve bazı bölgeleri İsrail'in kontrolü altında kamıştır (Çiftçi, 2010: 9). 38 yıl süren bu işgal, 2005 yılında yerleşimcilerin tahliyesi ile sona ermiştir. Geri çekilmenin ardından 2006 seçimlerini kazanan Hamas, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde Filistin Ulusal Yönetimi bünyesinde hükümeti kurmuştur. Ancak İsrail ve Batılı aktörler Hamas'ı politik bir aktör olarak görmemişlerdir. Bu kapsamda baskılarını daha da artıran İsrail, Hamas'ı yönetimden uzaklaştırmak için ekonomik ve politik yaptırımlar uygulamıştır. Yaptırımlar arasında bölgeye gıda, ilaç ve akaryakıt gibi yardım malzemelerinin girişinin engellenmesi dikkat çekicidir. Böylece Filistinlilerin hareket kabiliyetini sınırlandıran İsrail, zaman zaman gerçekleştirdiği askeri saldırılar ile de Hamas Hükümeti'ni sindirmeye çalışmıştır (Topal, 2012: 105-106).

Hamas'ın 2007 yılında Gazze'deki kontrolü sağlaması üzerine 2008 Mayıs itibariyle İsrail tarafından Gazze, havadan denizden ve karadan kuşatılmıştır. İsrail Hava Kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen bu saldırılar esnasında Hamas üyeleri dışında birçok sivil Filistinli de hayatını kaybetmiştir. İsrail'in gerçekleştirdiği bu saldırılar Gazze'nin hava sahasının ve karasularının kontrol altında tutulmaya devam etmesiyle birlikte değerlendirildiğinde, geri çekilmenin bir maskeleye stratejisi olduğunu da göstermektedir. Ancak Hamas'ı "terör örgütü" olarak gören İsrail, saldırılarını kendi güvenliğini sağlamak amacıyla gerçekleştirdiğini savunmakta ve bu savunmanın gerekçesinin ise Gazze'den çekilmiş olması olarak göstermektedir. İsrail'in Gazze Şeridi'nde yer alan yerleşim birimlerini tahliyesi bir yanılısamadan ibarettir. İsrail, çekilme adı altında olsa da aslında Filistin toprakları üzerinde genişlemeye ve Gazze'ye yönelik askeri operasyonlarına devam etmektedir. Bu kapsamda İsrail, Gazze'ye yönelik 2008'de Dökme Kurşun Operasyonu (Operation Cast Lead), 2012'de Savunma Sütunu Operasyonu (Operation Pillar of Defense), 2014'te Koruma Hattı Operasyonu (Operation Protective Edge), 2021'de Duvarların Muhafızı Operasyonu (Operation Guardian of the Walls Survey) ve 2023'de Demir Kılıçlar Operasyonu (Operation Swords of Iron) adını verdiği büyük saldırılar gerçekleştirmiştir.

27 Aralık 2008'de İsrail, Dökme Kurşun Operasyonu adı verilen operasyonla başlattığı hava saldırıların öncelikli hedefleri arasında Hamas'ın lider kadrosu ile Hamas kontrolünde olan askeri ve tıbbi tesislerde dâhil olmak üzere birçok yerleşim birimi yer almıştır. Hava saldırısının ilk günü Hamas'ın kontroлінde olan birçok yer imha edilirken 279 kişi öldürülmüş, yaklaşık 900 kişi de yaralanmıştır. Sonraki günlerde hava saldırılarının hedefleri arasında BM'ye ait okullar, hastaneler ve sivil yerleşim birimleri yer almıştır. 4 Ocak'ta ise Gazze'yi kuşatan kara birlikleri ile 17 Ocak'a kadar süren kara harekâtı başlatılmıştır. İsrail kara harekâtında sivil protestolara karşı kadın ve çocukları da hedef olarak belirlemiştir. İsrail'in havadan ve karadan yürüttüğü operasyon karşısında Hamas, hazırlıksız yakalanmıştır (Ayhan, 2008: 32-33). İsrail güvenlik kaynaklarına göre Hamas'ın operasyona hazırlıksız yakalanmasının nedeni Knesset seçimlerinden ve yeni İsrail hükümetinin kurulmasından önce İsrail'in böylesi büyük çaplı bir askeri operasyona girişeceğinin beklenmemesidir. Bu değerlendirme esasında sadece Hamas'a özgü de değildir. Dökme Kurşun Operasyonu'ndan önceki günlerde İsrail'deki pek çok analist İsrail'in teoride olmasa da pratikte bir tür zaman aşımına uğradığını ve bir geçiş hükümetinin seçim kampanyasının ortasında önemli bir siyasi veya güvenlik girişimi üstlenmesinin pek olası olmadığını düşünmekteydi (Meir, 2009: 29).

Kara harekâtının ilk günlerinde İsrail ordusunun güçlü bir direnişle karşılaşmadan ilerlemesi, Hamas'ın savunma planı oluşturmadığını ve taktiksel olarak cephe savaşına girmeye hazır olmadığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, İsrail Savunma Gücü'nün izlediği savaş stratejisi, Filistin tarafında yaşanan yüksek sivil kayıpların ana nedenini oluşturmuştur (Ayhan, 2008: 33). Nitekim Filistin Sağlık Bakanlığı verilerine göre 410'u çocuk ve 108'i kadın olmak üzere toplam 1.193 kişi hayatını kaybetmiştir. Saldırıları

karşısında 1.600'ü çocuk olmak üzere 5.300 yaralanmıştır. BM verileri de bu rakamları doğrular niteliktedir. BM'ye göre 22 gün süren saldırılarda 412'si çocuk olmak üzere 1.300'den fazla kişi hayatını kaybetmiş ve 1.855'i çocuk olmak üzere 5.450'den fazla kişi yaralanmıştır. Saldırıların neticesinde zaten çökmüş olan Gazze ekonomisine 1,9 milyar dolar zarar verilmiştir. Ayrıca Gazze Şeridi'ndeki tüm yapıların %14'üne denk gelen 20.641 bina kullanılamaz hale gelmiş, 4.100 ev, 25 okul, güvenlik güçleri için 31 yapı ve devlet dairelerini barındıran 17 yapı tamamen yıkılmıştır. Buna ek olarak 1.500 işyeri ve fabrika, 10 elektrik santrali ile 10 su ve kanalizasyon tesisi zarar görmüştür. Son olarak ekili alanların %80'nin tahrip edildiği saldırılar karşısında 90 milyon doları bulan tarımsal zarar gerçekleşmiştir (Cordesman, 2009). Yaşanan bu trajedi İsrail'in yerleşimci politikalarının Filistin topraklarındaki işgalin tüm hızıyla devam ettiğini ve bu politikaların sivil halkın güvenliği üzerindeki olumsuz etkilerini gözler önüne seren bir örnektir. İsrail'in yerleşimci politikalarının bölgedeki gerilimi artırarak barış çabalarını zorlaştırdığı ve sivil halkın yaşamını olumsuz yönde etkilediği açıkça görülmektedir.

Bir sonraki büyük saldırı, 2012 yılının Kasım ayının sonlarında bir hafta gibi bir süre içinde gerçekleşmiştir. 14 Kasım öğleden sonra Hamas'ın askeri kanadının lideri Ahmed Cabari'nin içinde bulunduğu bir araca İsrail'in düzenlediği hava saldırısıyla başlamıştır. Operasyon topçu ve hava saldırılarıyla Gazze bombalanmaya devam etmiştir. Bu operasyonda, Dökme Kurşun Operasyonu'nda olduğu gibi bir kara harekâtı başlatılmamıştır (Bachmutsky, 2018: 439). Savunma Sütunu Operasyonu adı verilen saldırılar 21 Kasım'a kadar devam etmiştir. Saldırıların karşısında 137 Filistinli hayatını kaybetmiş, 1200 Filistinli ise yaralanmıştır. Hayatını kaybedenlerin %42'si, yaralananların ise %59'u kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşmuştur. Ayrıca aralarında bakanlık binası, hastane, okul, stadyum ve Hamas'a ait binalarında yer aldığı Gazze'deki birçok bina ağır hasar görmüş veya tamamen yıkılmıştır (Bölme, 2012: 5-6).

İsrail, operasyonu başlatma nedenini Hamas'ın sahip olduğu füze kapasitesini yok ederek İsrail halkının füze tehdidi karşısında güvenliğini sağlamak olarak açıklamıştır (Hasanoğlu ve Çağlıyan, 2022: 15). İsrail tarafından saldırılar meşru müdafaa gibi sunulsa da 14 Kasım öncesi yaşanan gelişmeler bu durumun aksini göstermektedir. 8 Kasım'da İsrail tarafından açılan ateş sonucu futbol oynayan bir Filistinli çocuk öldürülmesi ve ardından 14 Kasım'da Cabari'nin suikast sonucu ölümü, ateşkesi bozan tarafın İsrail olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca İsrail'in "saldırıya karşı savunma" söyleminin yanlışlığını belirtmek bir tarafa bu tür bir sözlem İsrail'in saldırılarda gizlemeye çalıştığı motivasyonları da göstermektedir (Bölme, 2012: 4-6). Nitekim İsrail Dışişleri Bakanlığı'nun web sayfasında operasyonun adı İbranice "Bulut Sütunu Operasyonu" adı verilirken, İngilizce kısmında "Savunma Sütunu Operasyonu" adı verilmiştir. Farklı isimlendirmenin altında yatan motivasyon, saldırıların içerde ve dışarda farklı algılanmasının sağlanması arzudur. İç kamuoyunda İsrail caydırıcılığının devam ettiği ve Hamas'ın askeri yapısının çökertildiği imajı oluşturulmak istenmiştir. Uluslararası kamuoyunda ise "mağdur" imajı oluşturularak bir tür savunma savaşı yapmak zorunda kaldıklarını göstermek istemektedir (Kulu, 2013: 41).

Tüm bunlarla birlikte İsrail'in Bulut Sütunu Operasyonu gibi bir isimlendirmesinin kaynağının Tevrat'tan geldiğini de belirtmek gerekmektedir. İsrail, Tevrat'ta geçen "ve gündüz ve geceleyin yürüsünler diye, Rab onlara yol göstermek için gündüzün bulut direğinde (sütununda) ve geceleyin onlara ışık vermek için ateş direğinde (sütununda) önlerinde gidiyordu" ifadesi kapsamında ismi belirlenen operasyon ile İsrail'e yaratıcı tarafından destek verildiği imajını çizmektedirler (Bozkurt, 2013: 73). Bir başka açıdan ise İsrail'in bu tür isimlendirmenin kaynağını Tevrat'a dayandırması, operasyonlarına dini bir bağlam eklemeye ve İsrail devletinin meşruiyetini güçlendirmeye yönelik bir strateji olarak yorumlanabilir. Ayrıca İsrail'in Tevrat'tan alınan bu tür referansları kullanarak, Filistin topraklarındaki yerleşimci politikalarını meşrulaştırma ve güçlendirme çabasına da işaret etmektedir.

Gazze'de yaşanan bir başka büyük saldırısı ise 2014 yılında gerçekleşmiştir. İsrail, 7 Temmuz'da Gazze Şeridi'ndeki hedeflere yönelik hava saldırıları ve havan toplarıyla Koruma Hattı Operasyonu'nu başlatmıştır. Yaygın ateşi devam ederken Beyt Lahya, Beyt Hanun, Refah ve Han Yunus'un dış mahallelerinde yaşayan Gazzelilere kara harekâtı beklentisiyle bölgeyi boşaltmaları için tebligatlar gönderilmiştir. İsrail ayrıca "girilmez" tampon bölgesini İsrail sınırından itibaren 3 km kadar genişleterek

Gazze Şeridi topraklarının %44'ünü, hatta Gazze Şehri'ne kadar uzanan bir alanı kapsayacak hale getirmiştir. Böylece İsrail, Gazze Şeridi üzerindeki kontrolünü daha da artırmıştır (Bachmutsky, 2018: 439-440). Operasyonun ardından BM Örgütü İnsan Hakları Konseyi tarafından Gazze'ye gönderilen bağımsız raportörlerin tespitleri yaşananların ne denli kötü olduğunu kanıtlar niteliktedir. Hayatını kaybeden Filistinlilerin sayısı 2.251'e ulaşırken bunlardan 551'ini çocuklar oluşturmuştur. Ayrıca 11.251 Filistinli yaralanmış ve yine bunlardan 3.436'ı çocuklardan oluşmuştur. İsrail'in saldırıları neticesinde sadece sivil insanlar hayatını kaybetmekle kalmamıştır. Gazze'nin altyapısı yerle bir edilmiş, elektrik ve su altyapısı kullanılamaz hale getirilmiş, 73 sağlık birimi ve çok sayıda ambulans bombalanarak kullanılamaz hale getirilmiştir (Özden Cankara ve Cankara, 2022: 146-147). Benzer şekilde 51 gün süren saldırılarda, Filistinlilere yönelik 114 katliam gerçekleştirilmiştir. Özellikle hava saldırıları nedeniyle 26.366 ev zarar görmüştür. Bunlardan 3.219'u tamamen yıkılırken, 23.445'i kısmen yıkılarak kullanılamaz hale gelmiştir. Sokakların bir tür harabeye döndüğü Gazze'de 65 bin Filistinli evsiz kalmıştır (Aisha ve Karabacak, 2020).

Hamas, Koruma Hattı Operasyonu'ndan çıkardığı derslerle İsrail'in bu konudaki üstünlüğüne karşılık vermek için Gazze Şeridi'ndeki yerleşim alanlarının altında "Gazze Metrosu" olarak bilinen bir "yeraltı şehri" geliştirmeye yönelmiştir. Yıllar süren kararlı çabalar ve büyük kaynak yatırımları sonucunda Hamas, görünenden uzak, Gazze Şeridi'ndeki konut alanlarının altında tünellerden oluşan geniş bir yeraltı ağı oluşturmayı başarmıştır. Bu ağ komuta merkezleri, depolar, roket rampaları gibi donanımları barındıran bir dizi tünellerden oluşmaktadır. Hamas'ın bu ağa yaptığı yatırım boşa gitmemiştir. Artık İsrail, tünellerdeki faaliyetleri havadan izleyemez, konuşmaları dinleyemez veya alıcı eksikliği ve örgütün geniş çaplı yerli hat kullanımı nedeniyle cep telefonlarını tespit edemezdi. Dahası tünellerdeki faaliyetler, İsrail tarafından bilgi toplamak amacıyla görevlendirilen sivillere çok daha az maruz kalmıştır (Flamer, 2022: 375).

İsrail'in Filistinlilerin evlerini ve yurtlarını hukuksuz bir şekilde gasp ettiği bilinen bir gerçektir. Nitekim İsrail'in el koyduğu yerleşim birimleri ve evlere karşı Filistinliler tarafından birçok dava açılmış ancak Osmanlı arşivlerinden elde edilen tapuların kanıt olarak sunulmasına rağmen İsrail mahkemeleri bu kanıtları reddetmiştir. Bu noktadaki önemli gelişmelerden biri de Şeyh Cerrah Mahallesi'nde yaşanan hukuksuzluklardır. İsrail Yüksek Mahkemesi, Şeyh Cerrah'daki Filistinli ailelerin mülklerinden çıkarılması kararlarını kabul ederek, bu yerlerin Yahudi yerleşimcilere ait olduğuna hükmetmiştir (Kaplan, 2022: 212-213). Mahkeme kararının Filistinliler tarafından Doğu Kudüs'te protesto edilmesi ile birlikte gerilim tekrar artmaya başlamıştır. Yaşanan protestolar karşısında işgal altında tutulan Gazze'ye yönelik tutumunu sertleştiren İsrail'in, yoğun hava bombardımanı ile gerginlikler farklı bir noktaya evrilmiştir.

10 Mayıs'ta Yahudiler "Kudüs Günü"nü kutlamak için toplanırken, İsrail Güvenlik Güçleri sabah namazı vaktinde Mescid-i Aksa'ya saldırmıştır. Camiye giren polis göz yaşartıcı gaz atmış ve bazı Müslümanlar plastik mermiyle yaralanmıştır. Böylece Müslümanlar için kutsal olan Ramazan Ayı, Kadir Gecesi, Cuma Namazı vaktinde gerçekleşen Şam Kapısı, Şeyh Cerrah Mahallesi ve Aksa Camii Baskını gibi olayların art arda gelmesi olayların kontrolden çıkmasına neden olmuştur. Bu noktada birçok ülke Aksa Camii baskınını kınarken, İsrail yönetiminin olaya bakışı gerilimi daha da artırmıştır (Manaz, 2021: 441). Şeyh Cerrah'ta başlayan ve Mescid-i Aksa'da Müslümanlara yönelik saldırılara dönüşen olaylar 9-11 Mayıs günü şiddetini artırmıştır. Olayların tırmanması ile birlikte İsrail, Gazze'ye hava saldırısı ile birlikte Duvarların Muhafızı Operasyonu'nu başlatmıştır. Saldırıları karşısında 65'i çocuk, 39'u kadın olmak üzere 232 Filistinli hayatını kaybetmiştir. Ayrıca okul, hastane ve sivil yerleşim birimleri gibi birçok yer kullanılamaz hale gelmiştir (Kaya, 2021: 192).

Gazze'ye yönelik Mayıs 2021'de gerçekleşen saldırılar sırasında İsrail, Hamas tarafından kurulan tünelleri öngörülme-yen bir şekilde ele almıştır. İsrail, 13-14 Mayıs gecesinden başlayarak onlarca kilometrelik tüneli kullanılamaz hale getirmek için her gece, her seferinde Gazze'nin farklı bir bölgesine odaklanarak tünelleri düzenli olarak bombalamıştır. İlk gece başlatılan saldırı aynı zamanda bir hile de içermektedir. Şöyle ki saldırıdan önceki 24 saat boyunca İsrail, bir aldatma operasyonunun parçası olarak Gazze'nin kuzey sınırı boyunca çok sayıda kuvvet konuşlandırmıştır. Böylece bir kara harekâtı olacağı imajı verilmiş ve tüneller

kısmen işlevsiz hale getirilmiştir (Flamer, 2022: 375). Gerçekleşen saldırılar, İsrail'in Şeyh Cerrah ve Mescid-i Aksa'daki kışkırtıcı ve saldırgan politikalarının bir uzantısı olması bakımından ayırt edici bir niteliktedir. Bu saldırılar ne münferit bir olaydı ne de bir bağlamı olmadan aniden ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla bu saldırılar, Kudüs'teki gelişmelerin ve genel işgal bağlamının bir parçası olarak ele alınmalıdır. İsrail tarafından Duvarların Muhafızı olarak adlandırılan bu saldırılar Hamas tarafından Kudüs'ün Kılıcı olarak adlandırılmıştır. Hamas'ın bu saldırıları Kudüs'ün Kılıcı olarak adlandırması; İsrail'in Gazze ablukası ve Hamas liderlerine yönelik suikastlarının neden olduğu önceki savaşlardan farklı olarak, saldırıların ana nedeni olan El Aksa ve Şeyh Cerrah meselesinden kaynaklanmaktadır (Karamah, 2023: 225).

İsrail'in gerçekleştirdiği saldırılar ve uyguladığı devlet terörü, Filistin halkı üzerinde derin yaralar açmıştır. Bu saldırılarda binlerce masum Filistinli, hayatlarını kaybetmiş veya kalıcı yaralanmalara maruz kalmıştır. Ayrıca toprakları ellerinden alınarak göç etmeye mecbur bırakılan on binlerce Filistinli, kendi topraklarında yabancılaşmış ve sürgün edilmiştir. İsrail'in bu vahşi politikaları, sadece bireylerin yaşamlarını değil, aynı zamanda tüm bir topluluğun varoluşunu da tehdit etmiştir. Filistin topluluğu, tarihi topraklarından uzaklaştırılmanın acısı ve travması ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Saldırılar, insan haklarına ve uluslararası hukuka aykırı bir şekilde gerçekleştirildiği için sadece bölgesel değil aynı zamanda küresel bir endişe kaynağı olmuştur. Siyasi arenada, barış ve adil bir çözüm arayışları zaman zaman söz konusu olsa da bölgedeki istikrarsızlık ve çatışmalar devam etmektedir. Ne yazık ki uluslararası toplumun bu trajik duruma çözüm bulma konusundaki çabaları yeterli düzeyde olmamıştır. Havadan, karadan ve denizden kuşatılmış olan Gazze, İsrail'in 2005'deki geri çekilmesinden bu yana adeta açık hava hapisanesine dönüştürülmüştür. 18 yıllık ablukada Gazze sürekli bir çatışma ortamını yaşarken birçok yıkıcı saldırılara da maruz kalmıştır. Gerek BM'nin taksim planı gerek Oslo Barış Görüşmeleri ile ortaya konulan bağımsız Filistin Devleti idaresi, İsrail'in yerleşim birimleri kurma ve buraları Yahudileştirme politikaları ile imkânsız hale getirilmeye çalışılmaktadır. Bu zorlu süreçte Filistin halkı, direniş ve dayanışma ruhuyla ayakta kalmaya çalışmıştır. Nitekim bu konuda yaşanan son gelişme 7 Ekim 2023 tarihinde sabahın erken saatlerinde Hamas'ın askeri kanadı Kassam Tugayları tarafından daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde başlatılan Aksa Tufanı Operasyonu olmuştur. İsrail'in 11 Eylül'ü olarak değerlendirilen bu direniş karşısında İsrail, Demir Kılıçlar Operasyonu adını verdiği en uzun ve en kanlı saldırılarını başlatmıştır.

Hamas tarafından başlatılan operasyon İsrail üzerinde bir şok etkisi meydana getirmiş ve olaylardan yaklaşık 3 saat sonra Gazze'ye yönelik yoğun bir hava bombardımanı başlatılmıştır. Ardından İsrail Başbakanı Binyamin Netanyahu tarafından savaş halinde oldukları dile getirilerek savaş kabinesi kurulmuştur. Savunma Bakanı Yoav Gallant ise Gazze'nin topyekûn abluka altına alınacağını ilan etmiştir. Bu kapsamda Gazze'ye elektrik, gıda maddesi, temel yaşam ürünleri ve akaryakıt dâhil olmak üzere neredeyse hiçbir şeyin girişine izin verilmemiştir. İsrail'in, "meşru müdafaa hakkı" bağlamında Demir Kılıçlar Operasyonu adını verdiği saldırılar kısa süre içerisinde geniş çaplı kanlı bir insanlık dramına dönüşmüştür. Saldırılar ile Gazze'deki yerleşim birimleri ve sivil alt yapılar yok edilecek şekilde bombalanmaya başlanmıştır (Acer, 2023: 8). Bu konudaki en çarpıcı örneklerden biri İsrail'in saldırıların otuz beşinci gününde uluslararası uyarılara rağmen Gazze'deki Şifa Hastanesi'nin bombalanmasıdır. Binlerce yaralı ve yerinden edilmiş sivillerin bulunduğu hastanenin bombalanması ile aralarında kadın ve çocuklarında yer aldığı birçok Filistinli hayatını kaybetmiştir (Anadolu Ajansı, 2023). 18 Şubat 2024 tarihi itibarıyla hala devam eden saldırılar neticesinde hayatını kaybedenlerin sayısı 28.985'e yaralananların sayısı ise 68.883'e yükselmiştir. Halen enkaz altındaki kişiler ve yol kenarlarında bulunan ölümlere İsrail saldırısı nedeniyle yardımların ulaşamadığı düşünüldüğünde bu rakamların çok daha fazla artacağı muhakkaktır (TRT Haber, 2024a). Devam eden bu saldırılar Gazze'de yeniden yerleşimci birimlerinin kurulması ve Yahudi nüfusun bu topraklara yerleştirilmesi tartışmalarını yüksek tonda gündeme getirmiştir.

İsrail, Gazze Şeridi'ne 7 Ekim 2023'den beri yüzlerce tank ve on binlerce askeri göndererek hava saldırılarının yanı sıra kara saldırısı da gerçekleştirmektedir. Bu kara saldırıları ile birlikte İsrail basınında ve sosyal

medyada 2005'deki tek taraflı çekilmeden önce işgal döneminde Gazze'deki Yahudi yerleşim birimlerini ifade eden Gush Katif ifadesi tekrar dile getirilmeye başlanmıştır. Nitekim abluka ve saldırı altındaki Gazze'ye giren İsrail askerleri ulaştıkları yerlere İsrail bayrağı diktikleri fotoğrafları paylaşmaktadırlar. Söz konusu fotoğrafları Ulusal Güvenlik Bakanı Itamar Ben-Gvir'in de aralarında bulunduğu İsraili yetkililer de paylaşmışlardır. Dahası Ben-Gvir, 11 Kasım'da katıldığı bir televizyon programında "şimdi Gazze Şeridi'ni işgal etme çağrısı yapıyorum" açıklamasında bulunmuştur. İsrail Meclisi'ndeki bazı üyelerin Gazze Şeridi'nde Yahudi yerleşim birimlerinin tekrar inşa edilmesi talepleri karşısında Eğitim Bakanı Yoav Kisch ise "tabii ki de Gazze Şeridi'nde yerleşim birimlerinin yeniden imarı mümkündür" ifadesini kullanmıştır (Arnavut, 2024). Knesset haftalık toplantısında Maliye Bakanı Bezalel Smotrich de 7 Ekim sonrası İsrail'in başlattığı saldırıların ardından Gazze'de "Filistinlilerin göç etmesi ve Yahudi yerleşim birimlerinin kurulması" yönünde çağrıda bulunmuştur (Oksijen, 2024). Benzer bir başka çağrı ise Dini Siyonizm Partisi Milletvekili Zvi Sukkot tarafından yapılmıştır. Sukkot, Channel 12'ye verdiği röportajda İsrail Hükümeti'ne Gazze'nin işgal ve ilhak edilmesi, Gazze'deki bütün evlerin yıkılarak yerlerine Yahudi yerleşim birimlerinin kurulması çağrısını yapmıştır (TRT Haber, 2024b). BBC muhabiri Orla Guerin'e konuşan "Yerleşimciler hareketinin babaannesi" olarak bilinen Daniella Weiss ise Gazze'ye hemen taşınmak isteyen 500 ailelik bir listesi olduğunu söylemiştir. Gazze'deki Filistinlileri göç ettirmek isteyen ve bunun için çabalayan Weiss'in, tüm röportaj boyunca Filistinli ifadesini nadiren kullanması ve elinde yerleşim yerleriyle birlikte yeni bir Gazze haritası ve "Gazze'ye geri dönün" başlıklı broşürleri gösteren bir projektörün olması niyetlerini açıkça göstermektedir. Weiss, İsrail'in 1967'den itibaren işgal ettiği Filistin topraklarındaki uluslararası hukuka aykırı yerleşim birimlerinin kurulmasında büyük rol oynamıştır (Guerin, 2024). Bu ve benzeri söylemler her geçen gün daha yüksek sesle dile getirilmektedir. Batı Kudüs'te Bakan Ben-Gvir'in öncülüğünde Gazze Şeridi ile birlikte işgal altında bulunan bir diğer Filistin toprağı olan Batı Şeria'nın kuzeyinde Yahudi yerleşim birimlerinin kurulması amacıyla çeşitli bakanların ve milletvekillerinin katılımıyla bir konferans düzenlenmiştir. Yıllardır havadan, denizden ve karadan abluka altına alınmış olan ve askeri saldırılar ile yaşamın yok edilmeye çalışıldığı Gazze'de uluslararası hukuka aykırı bir şekilde yeniden yerleşim birimleri inşa etmek amacıyla düzenlenen konferansta Gazze'de kurulması planlanan/savunulan yerleşim birimlerinin yer aldığı haritalar da gösterilmiştir (Gazete Duvar, 2024). Nitekim İsraili aşırı sağcı gruplar, 2005'de Gazze'deki en büyük yerleşim birimi olan Gush Katif'e dönüşün sembolü olarak kabul edilen "turuncu kurdeleler" ile birlikte kara işgalinin devam ettiği Gazze sınırına doğru yürümüşlerdir. Gazze sınır noktasında yeni yerleşim birimlerini temsil mahiyetinde iki baraka kurmuşlardır.

Bu tür söylemlerle Gazze'de yeni Yahudi yerleşim birimlerinin kurulabileceği ve buralara yeni Yahudi nüfusunun getirilebileceği mesajı verilmektedir. Dahası bu tür söylemler İsrail'in Gazze'deki yerleşimleri boşaltmasından sonra başlatılan ve yıllardır devam eden askeri operasyonların neticesinde Gazze'de yeniden bir yerleşim birimi kurma hedefini açık ederek 2005'deki çekilmenin gerçek bir çekilme olmadığını, aksine uluslararası hukuku maskeleyen stratejisi taşıdığını kanıtlar niteliktedir. Bir başka ifadeyle 2005 sonrası Gazze'ye yönelik gerçekleştirilen operasyonların Gazze'yi yaşanmaz bir coğrafyaya dönüştürmenin yanı sıra arka planda yeniden bu bölgede yerleşim birimleri kurmak ve Yahudi nüfusunu artırmak amacı taşıdığı belirtilebilir. Dolayısıyla Ortadoğu'da tarihsel ve karmaşık bir çatışmanın odağı olan İsrail'in Gazze saldırıları, maalesef gelecekte de devam edebilir niteliktedir. Bölgedeki siyasi, ekonomik ve dini faktörler, taraflar arasındaki anlaşmazlıkları derinleştirerek çözüme ulaşmayı zorlaştırmaktadır.

5. Sonuç

Filistin-İsrail sorunu, tarih boyunca derin köklere sahip karmaşık bir çatışmadır. Sorunun temelleri Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar gitmektedir. Ancak özellikle 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki olaylar bu çatışmanın şekillenmesinde önemli bir faktör olmuştur. Siyonizm hareketinin ortaya çıkışı ve Yahudilerin kendi bağımsız devletlerini kurma arzusu; Balfour Deklarasyonu gibi uluslararası gelişmelerle birleşince, Filistin Bölgesi'ndeki Arap ve Yahudi topluluklar arasındaki gerilimi

artmıştır. İngiliz Manda Yönetimi döneminde, Filistin topraklarında gerçekleşen Yahudi göçleri ve buna bağlı olarak ortaya çıkan çatışmalarla sorun farklı bir noktaya evrilmiştir. 1947 BM Taksim Planı, Filistin'in bölünmesini öngören ve uygulamada sorunlar çıkaran bir adım olmuştur. 1948, 1967 ve 1973 yıllarındaki Arap-İsrail savaşları ve 1956 Süveyş Krizi, bölgedeki çatışmaların derinleşmesine ve Filistinli mültecilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu faktörler, günümüzde bile devam eden karmaşık Filistin-İsrail sorununun kökenlerini anlamak için önemli bir bağlam sağlamaktadır.

Filistin-İsrail sorununun kökeni, Siyonist hareketin doğuşu ve 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulması gibi kritik dönemlere dayanmaktadır. Ancak bu tarihsel süreçteki en önemli faktörlerden biri, İsrail'in uzun yıllara yayılan yerleşimci politikalarıdır. İsrail'in yerleşimci politikası, sadece toprak edinme ve stratejik güvenlik kaygılarına dayanmakla kalmamaktadır. Öyle ki İsrail'in bu politikası aynı zamanda Yahudi nüfusunu bu birimlere getirip yerleştirerek, Filistin'i "İsrailleştirme/Arapsızlaştırma" amacını da taşımaktadır. İsrail'in yerleşimci politikası kapsamındaki eylemleri genellikle birer Filistin toprağı olan Batı Şeria, Doğu Kudüs ve Gazze Şeridi gibi bölgelerde gerçekleşmektedir. İsrail her ne kadar 2005 yılında Gazze'den tek taraflı çekilmek suretiyle yerleşim birimlerini ve yerleşimcileri tahliye ederek Gazze Şeridi'ndeki yerleşimci politikasını farklılaştırmış olsa da 7 Ekim 2023 sonrası Knesset'te ve çeşitli basın organlarında Gazze'de tekrar yerleşim birimlerinin kurulması ve Yahudi nüfusunun yerleştirilmesi düşünceleri yüksek tonda dile getirilmeye başlanmıştır. Özellikle Gazze'deki saldırılar neticesinde yıkılan köylere Yahudi nüfusu getirilerek buralarda yeni yerleşim birimleri kurulması amaçları İsraili yetkililer tarafından sık sık telaffuz edilmeye başlanmıştır. İsrail'in bu politikasının ardındaki düşünce, bu bölgelerde güçlü bir Yahudi varlığı oluşturarak bu topraklarda siyasi, kültürel ve demografik bir etki meydana getirmektir. Dolayısıyla bölgede yaşanan gelişmelerden hareketle yerleşimci politikasının, Filistin topraklarının aidiyetini değiştirmeyi hedefleyen bir araç olarak kullanılmakta olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

İsrail'in yerleşimci politikaları, Filistinliler üzerinde çeşitli olumsuz etkiler meydana getirmiştir. İsrail'in Filistin topraklarında kurduğu yerleşim birimleri, öncelikle Filistinlilerin topraklarını kaybetmelerine ve işgale uğramalarına neden olmuştur. Sonrasında ise bu politikalar Filistinlilerin tarım faaliyetlerini sınırlandırmış, ekonomik yapılarını bozmuş ve bağımsız devlet kurma çabalarını engellemiştir. Ayrıca İsraili yerleşimciler ve askeri unsurlar, Filistinlilerin karşılaştığı insan hakları ihlallerini artırmıştır. Zorla ev tahliyeleri, güvenlik kontrol noktaları, mesnetten yoksun tutuklamalar gibi cebri ve keyfi tutumlar, Filistinlilerin günlük yaşamlarını içinden çıkılmaz bir çile haline getirmektedir. Bu durumlar sosyo politik olarak barış ve uzlaşma süreçlerine de yansımakta ve taraflar arasında güven bunalımı doğurmaktadır. Yerleşimci politikası, bölgedeki çatışmayı derinleştirmekte ve sürdürülebilir bir barışın ihdasına Filistin topraklarına inşa edilen fiziki duvarlar gibi psikolojik duvarlar gibi engeller örerek telafi edilmez zararlar vermektedir.

İsrail'in yerleşimci politikası kapsamında inşa ettiği duvarlar, özellikle Gazze Şeridi'nde yaşayan Filistinliler üzerinde önemli etkilere yol açmıştır. Bu duvarlar Filistin'in toprak bütünlüğüne ciddi şekilde zarar vermiş, Filistin topraklarını fiziksel olarak bölmüş ve Gazze'yi diğer Filistin bölgelerinden izole etmiştir. İsrail'in yerleşim birimlerini güçlendirmek amacıyla inşa edilen duvarlar, Filistinlilere ait toprakların işgal edilmesine ve yerleşimciler için yeni alanlar oluşturulmasına hizmet etmiştir. Ayrıca bu duvarlar Gazze'nin havadan karadan ve denizden abluka altına alınmasına da hizmet etmiştir. Duvarlar; Gazze'nin dış dünya ile olan ticaretini sınırlayarak ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemiş, işsizlik oranını artırmış ve ekonomik zorluklara yol açmıştır. Sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimde yaşanan kısıtlamalar, Gazzelilerin temel insani ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmalarına neden olmuştur. Tüm bu etkiler, Gazze Şeridi'ndeki toplumsal gerilimleri artırmış ve insanların günlük yaşamlarını belirsizlik ve sürekli bir tehdit altında sürdürmelerine neden olmuştur.

İsrail'in yerleşimci politikası ile Gazze'ye yönelik askeri operasyonları arasında sıkı bir bağlantı bulunmaktadır. İsrail, yıllar içinde Gazze Şeridi, Doğu Kudüs ve Batı Şeria'da yayılmacı politika izlemiş, bunun bir uzantısı olarak da yerleşim birimlerini inşa etmiştir. Bu yerleşim birimleri, Filistin topraklarını

bölerek, mülkiyet ve hakimiyet haklarına zarar vermekte, bölgenin ekonomisini, demografisini, ve politik dengeyi değiştirmektedir. İsrail'in Gazze'ye yönelik askeri operasyonları da yerleşimci politikasının bir sonucu olarak da ortaya çıkmıştır denilebilir. Yerleşim birimlerinin genişlemesi, bitmeyen toprak talepleri ve egemenlik iddiaları nedeniyle İsrail-Filistin çatışması daha da derinleşmiştir.

İsrail'in Gazze'ye yönelik gerçekleştirdiği askeri operasyonlar, Filistin toplumu üzerinde derin ve uzun vadeli etkiler bırakmıştır. Bu operasyonlar sırasında özellikle hava saldırıları ve kara birliklerinin müdahalesi nedeniyle birçok Filistinli sivil yaşamını yitirmiştir. Ayrıca Gazze Şeridi'ndeki altyapı büyük ölçüde zarar görmüş; evler, okullar ve hastaneler gibi temel altyapı birimleri onarılamaz hasarlar almıştır. Özellikle İsrail'in 7 Ekim 2023 sonrasındaki saldırıları neticesinde Gazze, açık hava hapishanesinden hayalet şehre dönüşmüştür. Saldırıları sonrası İsrail milletvekilleri ve bazı bakanları tarafından Gazze'de yeni yerleşim birimlerinin tekrar inşa edilmesi yönünde yapılan açıklamalar, Gazze saldırılarının yerleşimci politikasının bir yansıması olduğunu ortaya koymaktadır. Dahası bu açıklamalar 2008'den itibaren benzer amaç ve eylemlerle gerçekleştirilen saldırılar ile birlikte değerlendirildiğinde İsrail'in 2005'de Gazze'deki yerleşim birimlerini tahliye kararının uluslararası hukuka aykırı olan işgal eylemlerini maskeleyen amacı taşıdığını da göstermektedir.

Operasyonlar aynı zamanda İsrail-Filistin çatışmasının çözümüne dair diplomatik çabaları da sonuçsuz bırakmaktadır. ABD ve diğer Batılı aktörler İsrail yanlısı bir tutum sergilerken, Türkiye ve Arap devletleri Filistin yanlısı politikalar izlemektedir. Bu durum uluslararası toplumun birlikte hareket etmekte zorlandığı ve çatışmanın tarafları arasındaki bölgesel çıkarların diplomatik çözümünü engellediği bir atmosfer oluşturmaktadır. Özellikle İsrail'in 7 Ekim saldırıları kapsamında uluslararası kamuoyunda hükümetler ile halklar arasında da olaya bakış açısı yönünden önemli farklılıklar oluşturmuştur. Neredeyse tüm dünya halkları çeşitli protestolar yoluyla İsrail'in Filistin'e yönelik saldırılarını sık sık eleştirmiş ve barış çağrıları yapmıştır. Ancak bu durumun hükümet politikalarına etkisi, genellikle halkların görüşleri ile uyuşmamıştır. Batılı aktörler, çözüm bulma çabalarında isteksiz davranmıştır. Batılı devletler Gazze özelinde askeri güç kullanımı bağlamında İsrail ile işbirliği ve mutabakat halindeyken, dünya halkları ise saldırıların acil durdurulması ve Filistinlilerle dayanışmada mutabakat halindedir.

Kaynaklar

- Abu-Lughod, J. (1982). Israeli Settlements in Occupied Arab Lands: Conquest to Colony, *Journal of Palestine Studies*, 11(2), 16-54.
- Acer, Y. (2023). *İsrail'in Gazze'deki Suçları*, İstanbul: Seta Yayınları.
- Aisha, N. M. A. A. ve Karabacak, S. (2020). *Gazze, İsrail'in 2014'teki Saldırısının Üzerinden 6 Yıl Geçmesine Rağmen Yaralarını Saramadı*, 1 Ocak 2024 tarihinde Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/gazze-israilin-2014teki-saldirisinin-uzerinden-6-yil-gecmesine-ragmen-yaralarini-saramadi/1903669> adresinden alındı.
- Akbaş, Z. ve Kaya, B. (2024). İsrail ve Çatışma Sorunları, Z. Akbaş, V. Babahanoğlu ve M. F. Arğın içinde *Uluslararası Çatışma Bölgeleri: Aktörler, Eylemler ve Dönüşümler* (s. 315-338), Bursa: Dora Yayıncılık.
- Akçalı, Y. ve Kocamaz, İ. (2013). Mısır'ın Dini Jeopolitiği, E. Ertosun, M. Akpınar ve E. Akçay içinde, *Dini Jeopolitik Yaklaşımıyla Ortadoğu* (ss. 185-205), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akşin, S. (2020). *Kısa Yirminci Yüzyıl Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Anadolu Ajansı (2023). *İsrail, Gazze'deki Şifa Hastanesi Yerleşkesi'nde Bir Poliklinik Binasını Bombaladı*, 12 Ocak 2024 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-gazdedeki-sifa-hastanesi-yerleskesinde-bir-poliklinik-binasini-bombaladi/3049483> adresinden alındı.
- Arı, T. (2007). Filistin'de Kalıcı Barış Mümkün mü?, *Akademik Orta Doğu*, 2(1), 11-34.
- Armaoğlu, F. (2017). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Arnavut, A. (2023). *İsrailliler, Bombardımanları Altındaki Gazze'de "Yeniden Yerleşme" Planlarının Peşinde*, 18 Şubat 2024 tarihinde Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israilliler-bombardimanlari-altindaki-gazdede-yeniden-yerlesme-planlarinin-pesinde/3055498> adresinden alındı.

- Ayhan, V. (2008). Orta Doğu Ülkelerinin Türk Dış Politikasına Bakışı: Gazze Savaşı Bağlamında Bir Analiz, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(17), 30-51.
- Ayyash, A. A. (1981). Israeli Planning Policy in The Occupied Territories, *Journal of Palestine Studies*, 11(1), 111-123.
- Babahanoğlu, V. (2023). Egypt and the Palestinian Issue, H. M. Boyraz, S. Yeşiltaş ve N. Gürel içinde, *The Palestinian Issue and Regional Actors* (s. 39-58), İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Bachmutsky, R. (2018). Otherwise Occupied: The Legal Status of the Gaza Strip 50 Years After The Six-Day War, *Virginia Journal of International Law*, 57(2), 413-454.
- Balcı, A. (2006). Filistin 2005, K. İnat ve A. Balcı içinde, *Ortadoğu Yıllığı 2005* (s. 106-134), Ankara: Nobel Yayınları.
- Balcı, A. (2010a). İsrail Sorunu: Ortadoğu'nun Gordion Düğümü, K. İnat, B. Duran ve M. Ataman içinde, *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları* (s. 99-163), Ankara: Nobel Yayınları.
- Balcı, A. (2010b). Yahudi Yerleşimleri ve Filistin Sorunu, *Ortadoğu Analiz*, 2(14), 52-57.
- Balcı, A. (2012). Yahudi Yerleşimleri: Postmodern Bir İşgal, *Ortadoğu Analiz*, 4(45), 67-76.
- Bayraktar, B. (2003). *A'raf: Oslo Barışı'ndan El Aksa İntifadasına Ortadoğu*, İstanbul: Aykırı Yayıncılık.
- Bishara, M. (2003). *Filistin/İsrail: Barış veya Irkçılık*, A. Berktaş (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Bozkurt, A. (2013). Gazze'de Motivasyonun Kaynağı ve Son Gelişmelerin Gazze'ye Etkileri, *Ortadoğu Analiz*, 5(54), 71-82.
- Bölme, S. M. (2012). *İsrail'in Değişime Direnci: 2012 Gazze Saldırısı*, İstanbul: Seta Yayınları.
- Britannica (2023). *Israel's Disengagement from Gaza*, 11 Nisan 2024 tarihinde Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/event/Israels-disengagement-from-Gaza> adresinden alındı.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, M. Harmancı (Çev.), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Cordesman, A. H. (2009). *The 'Gaza War' a Strategic Analysis*, 12 Aralık 2023 tarihinde Center for Strategic International Studies: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/media/csis/pubs/090202_gaza_war.pdf adresinden alındı.
- Çakmak, C. (2009). İsrail'in Gazze Saldırısında İşlenen Uluslararası Suçlar ve Uluslararası Yargı İmkânı, *Akademik Orta Doğu*, 4(1), 59-79.
- Çelik, A. H. (2021). Filistin: Göç, Çatışma, İskân, İ. Karataş içinde, *Uluslararası Çatışmalar ve Siviller* (s. 135-163), Ankara: Orion Akademi.
- Çiftçi, S. (2009). Gazze Ablukası ve İsrail-Filistin Sorununun Geleceği, *Ortadoğu Analiz*, 2(19-20), 8-15.
- Demircan, N. (2020). Yahudi Devletinin İnşası ve Arap-İsrail Çatışmasının Başlangıcı", *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 4(2), 215-226.
- Deveci, C. (2017). Herbert Samuel Dönemi'nde Filistin'e Yahudi Göçleri (1920-1925), *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, 1-17.
- Dumper, M. (1992). Israeli Settlement in the Old City of Jerusalem, *Journal of Palestine Studies*, 21(4), 32-53.
- Ercümen, M. A. (2016). *Uluslararası Hukukta Abluka ve Gazze Şeridi*, 24 Ekim 2023 tarihinde İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi: https://www.insamer.com/tr/uluslararasi-hukukta-abluka-ve-gazze-seridi_257.html adresinden alındı.
- Erdem, T. (2023). From Past to Present in the Palestinian Issue, H. M. Boyraz, S. Yeşiltaş ve N. Gürel içinde *The Palestinian Issue and Regional Actors* (s. 9-23), İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Evans, M. (2006). Defending Territorial Sovereignty Through Civilian Settlement: The Case of Israel's Population Dispersal Policy, *Israel Affairs*, 12(3), 578-596.
- Flamer, N. (2022). Offsetting The Offset: Israel's Strategy vis-à-vis Hamas During The 2021 Gaza War. *Israel Affairs*, 28(3), 373-393.
- Gazit, S. (2003). *Trapped Fools: Thirty Years of Israeli Policy in the Territories*, London: Frank Cass Publishers.
- Guerin (2024). *Jewish Settlers Set Their Sights on Gaza Beachfront*, 11 Nisan 2024 tarihinde BBC: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-68650815> adresinden alındı.
- Halperin, L. R. (2020). Forging Beginnings: Commemorative Cultures and The Politics of the "First Aliyah", *Journal of Israeli History*, 38(1), 53-76.

- Hasanoğlu, E. ve Çağlıyan, O. (2022). 2000-2020 Yılları Arasında İsrail-Latin Amerika İlişkileri, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, (11), 1-29.
- Jewish Virtual Library (T.Y.). *The Gaza Strip: History Of Jewish Settlement*, 10 Nisan 2024 tarihinde <https://www.jewishvirtuallibrary.org/history-of-jewish-settlements-in-gaza> adresinden alındı.
- Kan, K. (2018). İsrail'in Kuruluşundan 27 Mayıs Darbesine Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1960), *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, (3), 172-188.
- Kaplan, F. K. (2022). *Değişen Dünya ve Filistin-İsrail Sorunu*, Ankara: MGV Yayınları.
- Karamah, S. (2023). Sheikh Jarrar Issue in the Context of the Palestinian Resistance against the Israeli Occupation: A Game Changer, *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi*, 23(2), 213-238.
- Kaya, E. (2021). Dünya Basınında İsrail- Filistin Meselesi: 2021 Mayıs İsrail Saldırılarına İlişkin Haberlerin Söylem Analizi, *Uluslararası Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli Dergisi*, 4(2), 190-210.
- Kemiksiz, N. N. (2018). Arap-İsrail Sorunu ve Bölgesel Yansımaları, *Journal of Awareness*, 3(Özel), 127-144.
- Köse, T. (2021). Yahudilerin Devletleşme Sürecinde Dönüm Noktaları: Pogrom, Aliya ve Siyasi Siyonizm (1881-1903), *Ortadoğu Etütleri*, 13(1), 119-142.
- Köylü, M. (2019). İsrail'in Kudüs ve Filistin'e Yerleşim Faaliyetleri ve Filistin Halkının Geleceği, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, (5), 72-97.
- Kulu, M. M. (2013). "İsrail Kamuoyu'nda İkinci Gazze Savaşı'na Farklı Yaklaşımlar". *Ortadoğu Analiz*, 5(49), 40-52.
- Lustick, I. (1981). Israel and the West Bank after Elon Moreh: The Mechanics of De Facto Annexation, *Middle East Journal*, 35(4), 557-577.
- Manaz, A. (2021). Gazze Savaşı ve Siyasi Sonuçları, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 13(50), 436-451.
- Manna', A. (2013). The Palestinian Nakba and Its Continuous Repercussions, *Israel Studies*, 18(2), 86-99.
- Meir, Y. B. (2009). Operation Cast Lead: Political Dimensions and Public Opinion, *Strategic Assessment*, 11(4), 29-34.
- Miller, A. D. (2002). The Pursuit of Israeli-Palestinian Peace: A retrospective, R. L. Rothstein, M. Ma'oz ve K. Shikaki içinde, *The Israeli-Palestinian Peace Process: Oslo and the Lesson of Failure* (s. 31-36), Brighton: Sussex Academic Press.
- Oksijen (2024). *İsrail Maliye Bakanı Smotrich: Gazze'ye Yahudi Yerleşim Birimleri Kurulsun*, 10 Nisan 2024 tarihinde Oksijen: <https://gazeteoksijen.com/dunya/israil-maliye-bakani-smotrich-gazze-ye-yahudi-yerlesim-birimleri-kurulsun-198647> adresinden alındı.
- Özdemir, L. ve Akbaş, Z. (2022). *ABD Etkisindeki Türkiye ve İsrail: Bir Kimlik Analizi*, Bursa: Dora Yayıncılık.
- Özden Cankara, P. ve Cankara, Y. (2022). Dijital Teknoloji Çağında İsrail Savunma Güçlerinin Kamu Diplomasisi Faaliyetleri: Twitter Paylaşımları Örneği, *İnsan ve Toplum*, 12(12), 140-172.
- Özkoç, Ö. (2021). İsrail'in Batı Şeria'daki Yerleşimci Politikası ve ABD'nin Filistin Sorununa İlişkin Barış Girişimleri: İki Devletli Çözüm Hâlâ Mümkün Mü?, *Gazi Akademik Bakış*, 15(29), 311-336.
- Özturanlı, B. (2024). Medyada Filistin İşgali ve Uluslararası İnsancıl Hukuk, *TRT Akademi Dergisi*, 9(20), 56-79.
- Reinhart, T. (2002). *Israel/Palestine: How to End the War of 1948*, New York: Seven Stories Press.
- Romann, M. (1990). Territory and Demography: The Case of The Jewish-Arab National Struggle, *Middle Eastern Studies*, 26(3), 371-382.
- Said, E. (2002). *Yeni Binyılda Filistin Sorunu*, A. Cüneyt, A. Kerem ve N. Ersoy (Çev.), İstanbul: Aram Yayınları.
- Semin, A. (2023). Orta Doğu'da Filistin-İsrail Sorununda Bölgesel Dengeler: Algular, İş Birlikleri, Jeopolitik ve İran Etkisi, *Akademik Hassasiyetler*, 10(22), 90-108.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2023). *Dışişleri Bakanı Sayın Hakan Fidan'ın Lübnan Dışişleri ve Göçmenler Bakanı Abdallah Bouhabib ile Ortak Basın Toplantısı*, 17 Ekim 2023, 07 Nisan 2024 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-hakan-fidan-in-lubnan-disisleri-ve-gocmenler-bakani-abdallah-bouhabib-ile-ortak-basin-toplantisi-17-10-2023.tr.mfa> adresinden alındı.

- Tekdemir, M., Biçen, F. Z. ve Tekdemir, A. (2023). Arap Milliyetçiliği ve 1967 Arap-İsrail Savaşı, *Uluslararası Sosyal Siyasal ve Mali Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 22-132.
- Topal, A. H. (2012). İsrail'in Gazze Ablukası ve Mavi Marmara Saldırısı, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 32(1), 103-154.
- TRT Haber (2024a). *İsrail'in 135 Gündür Bombaladığı Gazze'de Can Kaybı 28 Bin 985'e Çıktı*, 18 Şubat 2024 tarihinde TRT Haber: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/israilin-135-gundur-bombaladigi-gazgede-can-kaybi-28-bin-985e-cikti-838243.html> adresinden alındı.
- TRT Haber (2024b). *İsrail'de Aşırı Sağcı Vekil, Gazze'de Yıkılan Filistin Köylerine Yahudi Yerleşimleri Kurulmasını İstedi*, 11 Nisan 2024 tarihinde TRT Haber: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/israilde-asiri-sagci-vekil-gazgede-yikilan-filistin-koylerine-yahudi-yerlesimleri-kurulmasini-istedi-826306.html> adresinden alındı.
- Uçar, M. N. ve Aydemir, M. (2023). *İşgal Altındaki Filistin Topraklarında 75 Yıldır Süren "Büyük Felaket": Nekbe*, 11 Kasım 2023 tarihinde Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/isgal-altindaki-filistin-topraklarinda-75-yildir-suren-buyuk-felaket-nekbe/2897896> adresinden alındı.
- White, B. (2019). The Settler Colonial Present: Palestinian State-Building Under Apartheid, A. Tartir ve T. Seidel içinde, *Palestine and Rule of Power: Local Dissent vs. International Governance* (ss. 23-45), Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Yıldırım, Y. (2021). İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(41), 3840-3884.
- Yüksek, E. (2010). Filistin'de İsrail Yerleşimleri, *Ortadoğu Analiz*, 2(23), 73-84.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

A Study on the Potential of Emotional Contagion to Predict Emotional States in Organizations

Örgütlerde Duygusal Bulaşmanın Duygu Durumlarını Yordama Potansiyeli Üzerine Bir İnceleme

Hasan TUTAR¹ Gamze AY²

Geliş Tarihi (Received): 09.04.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 29.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Abstract: During the interaction of the employees in the work environment, some emotional states may arise due to themselves and organizational psychology. These emotional states can start from any employee and spread throughout the organization. This situation, which is described as emotional contagion, affects employees' work and private lives, and the effect of emotional contagion directs organizational behavior over time. The primary purpose of this research is to determine the impact of emotional contagion on positive and negative emotional states in organizations, which are of great importance in managing organizational behavior. To determine the dynamic conditions of the employees, the research is designed according to the cross-sectional scanning design, one of the quantitative research designs. The study sample was determined according to the simple random sampling technique, one of the probability sampling techniques. Data were collected with the help of online survey scales. The partial least squares path analysis (PLS-SEM) method was used to analyze the research model. Analysis findings showed that emotional contagion affected positive mood and did not affect negative mood.

Keywords: Emotional Contagion, Emotional States, Positive Affect, Negative Affect

&

Öz: Çalışanların iş ortamında etkileşimleri sırasında kendilerinden ve örgüt psikolojisinden kaynaklanan bazı duygu durumlar ortaya çıkabilmektedir. Söz konusu duygu durumları herhangi bir çalışandan başlayarak örgüt geneline yayılabilmektedir. Duygusal bulaşma olarak betimlenen bu durum çalışanların iş ve özel yaşamlarını etkilemekte, duygusal bulaşmanın etkisi zamanla örgütsel davranışı yönlendirmektedir. Bu araştırmanın temel amacı örgütsel davranışın yönetilmesi bakımından büyük önem taşıyan örgütlerde duygusal bulaşmanın pozitif ve negatif duygu durumları üzerindeki etkisini tespit etmektir. Çalışanların duygu durumlarını belirlemek amacıyla araştırma nicel araştırma desenlerinden kesitsel tarama desenine göre tasarlanmış bir araştırmadır. Araştırmanın örnekleme olasılıklı örnekleme tekniklerinden basit tesadüfi örnekleme tekniğine göre belirlenmiştir. Veriler çevrimiçi anket ölçekler yardımıyla toplanmıştır. *Araştırma modelinin analiz edilmesinde kısmi en küçük kareler yol analizi (PLS-SEM) tekniğinden yararlanılmıştır.* Analiz bulguları, duygusal bulaşmanın pozitif duygu durumu üzerinde etkisi olduğunu; negatif duygu durumu üzerinde ise etkisi olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Duygusal Bulaşma, Duygu Durumları, Pozitif Duygu Durumu, Negatif Duygu Durumu

Atıf/Cite as: Tutar, H. & Ay, G. (2024). A Study on the Potential of Emotional Contagion to Predict Emotional States in Organizations. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 197-214.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Prof. Dr. Hasan TUTAR, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım, hasantutar@ibu.edu.tr.

² Dr. Öğr. Gör. Gamze AY, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik, drgamzeay@gmail.com (Sorumlu Yazar).

1. INTRODUCTION

Emotional contagion is a psychological phenomenon that occurs when people unconsciously imitate the emotional expressions, postures, and behaviors of others around them. Emotional contagion can occur in any social setting, including organizations, and can significantly affect the emotional state of employees. The impact of emotional contagion on organizations can be both positive and negative. When employees experience positive emotions such as positive emotional contagion, enthusiasm, joy, and optimism, job satisfaction, motivation, and productivity are expected to increase. In the case of harmful dynamic transmission, employees experience negative emotions such as anger, frustration, and anxiety, and as a result, job satisfaction, motivation, and productivity decrease. Research shows that emotional contagion can spread rapidly within an organization and that the emotional states of leaders and managers can significantly affect the emotional states of their employees (Herrando & Constantinides, 2021; Barsade et al., 2018; Nakahashi & Ohtsuki, 2015). For example, if managers show signs of stress or anxiety, their employees will likely perceive these emotional cues and experience similar emotions.

Emotional contagion is a powerful force in organizations that can significantly affect the emotional state of employees, and this spreads from different channels to the organization over time and affects the organization's psychology. Emotional contagion can also spread through social networks within an organization. If employees feel negative emotions, their colleagues are likely to be affected, leading to a ripple effect that can affect the emotional states of the entire team or department. This can lead to decreased performance and productivity, absenteeism, and employee turnover (Goldenberg & Gross, 2020; Gerbaudo, 2016; Jouhki et al., 2016). Organizations can take steps to manage emotional contagion and foster positive emotional states among employees. One approach is to create a positive work culture that emphasizes emotional intelligence and encourages employees to recognize and manage their emotions. Creating an organizational climate in which positive emotional states will be experienced in the organization is of great importance in the management of organizational psychology. From this point of view, this research aims to answer the fundamental question, *"What is the relationship between the susceptibility of employees to emotional contagion and positive or negative emotional states."*

High-stress levels in the organization can quickly spread negative emotions, damaging employees' well-being and the organization's psychology. Therefore, organizations need to identify and address workplace stressors, such as unrealistic workloads, poor communication, and a lack of support from management. In addition to the impact on individual employees, emotional contagion can have broader implications for the organization. For example, if negative emotional contagion is not managed effectively, it can lead to a toxic work environment, low morale, and high turnover rates (Liu et al., 2019; Martin et al., 2015; Dezechache et al., 2015). On the other hand, a positive work culture that emphasizes emotional intelligence and empathy can help attract and retain the best talent, improve performance, and increase overall organizational success. By fostering positive emotional states, managing workplace stressors, and providing employees with support and resources, organizations can reduce the risk of adverse emotional contagion and create a positive work environment that benefits individual employees and the organization.

Positive psychology is a field of study in which increasing the positive characteristics of individuals is aimed at improving subjective well-being that will benefit them in maintaining their mental health. This field focuses not on what is wrong in human life but on what is right. It focuses on many positive orientations, such as traits, abilities, happiness, and others (Csikszentmihalyi & Seligman, 2000; Seligman, 2002; Luthans & Youssef, 2004). Positive psychology is essential in deciding how to use and regulate one's emotions for a better and happier life (Talay, 2021; Keçeci, 2020). When the current studies in positive psychology are examined, the importance of the negative begins to be emphasized. For this reason, in the research model, emotional contagion and positive emotions and negative emotions were wanted to be tested in the same equation.

Emotional experiences in the workplace affect employee behavior. Groups are the natural breeding ground of emotions. It is curious to research how the emotional expressions that arise during social interactions affect the group's functioning. In academic studies, it has been found that more emotional contagion affects positive mood. These posts show that those prone to emotional contagion tend to move away in a negative emotional state (Van Kleef et al., 2017; Choi & Kim, 2021). A limited number of publications related to the research topic exist. In the national literature, no studies have examined the effect of emotional contagion on emotional states. In this context, it is thought that researching the potential of emotional contagion in organizations to eliminate emotional states will make an essential contribution to filling the gap in the literature. The variables of this research are based on the theory of dynamic events, which examines the structure, causes, and consequences of emotional experiences in the workplace (Miner & Hulin, 2000; Weiss & Cropanzano, 1996; Özdevecioğlu, 2009). According to this theory, individuals are influenced by the emotional events they have experienced in the past and the day, and their current perceptions, attitudes, and behaviors emerge under the influence of the past.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

2.1. Positive and Negative Mood

Emotional states are temporary moods and can occur according to specific times and situations. A positive attitude is an emotional state characterized by pleasant emotions such as happiness, contentment, and joy. People in a positive mood tend to feel more optimistic, energetic, and enthusiastic. They may have a more positive outlook and be more motivated to participate in activities and interact with others. On the other hand, negative mood refers to an emotional state characterized by unpleasant emotions such as sadness, anxiety, and frustration. People with a negative attitude tend to feel pessimistic, lethargic, and irritable. They may have a more negative outlook on life and be less motivated to participate in activities and interact with others. Positive and negative moods are normal and natural experiences people face. They can be influenced by various factors, including personal experience and environmental and biological factors (Najafali et al., 2022; Liu et al., 2015; Liu, 2016). While positive moods are generally desirable, negative attitudes can also serve essential functions, such as signaling the need to address a problem or encouraging introspection and reflection. It is worth noting that positive and negative moods can be temporary and change over time. The emotional state, which is related to personality, is a temporary emotional state when any space is subjectively perceived by the individual (Gardner, 1985; Kacen, 1994; Ay ve Çelik, 2022).

While Positive Emotion is explained as pleasure and enjoyment taken from life, Negative Emotion is defined by the fact that the person is active in unpleasant emotions such as stress, fear, and resentment (Watson et al., 1988; Watson & Tellegen, 1985; Gençöz, 2000). Positive and negative moods can appear relatively constantly, simultaneously, or in combination, affecting many work-related attitudes and behaviors (Shaw et al., 1999). According to the results of the research, it is stated that the positive and negative emotions of individuals affect their performance in a meaningful way (Newman, 2008; Doğan & Özdevecioğlu, 2009). Employees' positive and negative emotional states in the work environment can positively or negatively affect many behaviors in the organizational field. Those feelings are more positively received by managers and contribute to higher performance in the workplace. In addition, individuals show less burnout and negative work behaviors (Fidanboy, 2019; Lyubomirsky et al., 2005; Coşkun & Gültepe, 2013).

2.2. Emotional Contagion

Emotional contagion is the tendency to repeat other people's words, to imitate and synchronize their postures and actions automatically, and consequently to converge emotionally (Hatfield et al., 1993; 1994). Emotional contagion is a phenomenon that occurs when individuals experience an adverse emotional reaction or mood after being exposed to someone else's negative emotions. This can happen even if the person does not initially feel negative, and negative emotions can persist even after the initial

source of negativity has been removed. Emotional pollution can occur in various contexts, such as interpersonal relationships, social groups, and work environments. Because negative emotions can be easily conveyed through words and images, emotional contamination can also occur through social media and other forms of communication. The impact of emotional pollution can be significant (Liu et al., 2019; Goldenberg & Gross, 2020; Gerbaudo, 2016). It can lead to reduced productivity, decreased motivation, and a hostile working environment. In addition, emotional pollution can contribute to developing emotional disorders such as anxiety and depression. It is essential to be aware of emotional contagion and take steps to minimize its impact. One way to do this is to create a positive work environment that emphasizes emotional intelligence and encourages employees to recognize and manage their emotions. Another way to minimize the impact of emotional contagion is to eliminate the source of negative emotions.

It occurs when a person or group consciously or unconsciously repeats the feelings or behaviors of another person or group, especially emotional states (Schoenewolf, 1990; Lischetzke et al., 2020). The relevant literature shows that dynamic transmission occurs in three stages: imitation, feedback, and information (Howard & Gengler, 2001; Hatfield et al., 2014; Lischetzke et al., 2020). Emotional contagion can occur both at the subconscious and conscious levels. Primitive emotional contagion (Barsade 2002; Hatfield et al., 1994), the transfer of emotions from one person to another, is the result of the unconscious dynamic processes of the receiver. This type of emotional contagion is when a person spontaneously imitates another person's facial expressions and other nonverbal cues. In contrast, conscious emotional contagion is based on social comparison processes in which people actively seek emotions as a type of social information (Barsade, 2002; Hennig-Thurau et al., 2006). In conscious emotional transmission, it is argued that people compare their moods with another person's, and when they catch the appropriate attitude, they adopt the sender's feelings. Numerous studies have concluded that group emotional contagion occurs (Totterdell et al., 1998; Barsade, 2002; Ilies et al., 2007).

Rather than seeing human emotions in organizations as the antithesis of rationality, it is more accurate to see them as an element of organizational psychology that affects motivation and group dynamics. Emotions are not just situations that lie on an individual level; they have contagious properties. It gives rise to emotional contagion, emotional understanding, and identification with others. In organizations, emotional contagion affects team processes, leadership, employee attitudes, and decision-making (Ashforth & Humphrey, 1995; Hazy & Boyatzis, 2015; Barsade et al., 2018). Emotional contagion in the workplace, which includes joy, sadness, fear, and anger, profoundly affects organizational psychology due to human interaction (Harmon, 2015; Schaefer & Palanski, 2014). Emotional contagion also significantly impacts individual job performance. This is why people often want to spend more time with people who boost their morale and motivation. Another aspect of emotions is that they are manageable. Effective ways have been developed to manage the negative emotions and moods of others (Ekanayake & Weerasinghe, 2019). For example, positive emotional contagion in group structures facilitates decision-making, contributing to increased cooperation, decreased conflict, and improved individual performance.

Organizational success does not depend on any one individual but on a group. When emotions are poorly managed, the impact on employee performance and organizational efficiency will be negative (Hatfield et al. 1994; Vijayalakshmi & Bhattacharyya 2012). Research shows that the emotional state of team members impacts individual performance. The spread of emotions within groups varies in proportion to identification, collectivist activities, and commitment to the group (Ilies et al., 2007; Tanghe et al., 2010). The susceptibility to emotional contagion affects group behavior in organizations. Group members experience moods at work, and this mood spreads wave after wave throughout the organization. Just as it can spread positive or negative emotions from each team member to the others, the team's general psychological state also affects each team member. (Barsade, 2002; Vijayalakshmi & Bhattacharyya, 2012). While positive emotions contribute positively to individual and team performance, adverse effects negatively affect personal and organizational performance (Ahmadi & Mirsepassi, 2010;

Barsade et al., 2018; Ekanayake & Weerasinghe, 2019). Accordingly, the following hypothesis was developed to be tested within the relevant theory and literature framework.

H1: The susceptibility to emotional contagion significantly affects positive mood (PDD).

2.3. The Relationship Between Emotional Contagion and Positive and Negative Mood

Because emotional contagion can significantly affect the mood of individuals in the workplace and beyond, emotional contagion and mood state are closely related. When individuals are exposed to the emotions of others, they can become infected with these feelings, which can lead to a change in their mood. The frustration or anger that someone experiences can cause others at work to feel similarly negative emotions, leading to a negative attitude. Similarly, the joy and enthusiasm that someone experiences can contribute to others' feelings of positive emotions and positive moods. Because it can contribute to the development of emotional disorders such as anxiety and depression and affect work performance, motivation, and overall well-being, the impact of emotional contagion on mood can be significant. However, it is essential to note that individuals differ in their susceptibility to emotional contagion (Huang & Dai, 2010; Bhullar, 2012; Freemantle et al., 2021). Some people may be more vulnerable to the emotions of others, while others may be more resilient and maintain their emotional state in the face of external influences. In addition, emotional contagion can be negative or positive. For example, exposure to positive emotions and behaviors at work can lead to a more positive mood and better well-being.

Emotional contagion and mood are closely related, and emotional contagion can significantly affect the mood of individuals in the workplace and beyond. By fostering positive emotional states, managing workplace stressors, and providing employees with support and resources, organizations can reduce the risk of adverse emotional contagion and create a positive work environment that benefits individual employees and the organization. Promoting emotional intelligence among employees is essential to managing emotional contagion and mood. Emotional intelligence refers to one's ability to recognize, understand, and manage one's own emotions and the emotions of others. By promoting emotional intelligence, employees can develop the skills necessary to manage their emotional states and respond effectively to the feelings of others. Another strategy is creating a positive work environment emphasizing positive attitudes and behaviors. This can include recognizing and rewarding good work, encouraging positive social interactions, and creating opportunities for employees to engage in activities that promote well-being and positive emotions. It is also essential to address the sources of workplace stress and negativity. They provide employees with resources and support to manage their emotional health (Gump & Kulik, 1997; Petitta et al., 2020; Vijayalakshmi & Bhattacharyya, 2012). This can include mental health services, stress management programs, and other resources to help employees cope with negative emotions and prevent the spread of emotional contagion. Organizational leadership can contribute to modeling positive emotional behaviors and attitudes.

Their emotions influence their mood and human judgment. A laboratory study demonstrating the effect of this on the transmission of people's moods and its impact on the dynamics of the working group showed that emotional contagion occurs in groups (Barsade, 2002). Emotions interact more in groups and spread to all group members. A solid and attractive organizational identity develops emotional contagion, and group members more easily recognize each other's positive expressions (Walter & Bruch, 2008). The emotions of each individual in a group affect all group members. From this, one of the ways organizations manage organizational behavior is to create a favorable climate for spreading positive emotions among group members (Vijayalakshmi & Bhattacharyya, 2012; Barsade, 2002). Emotional contagion is reflected in individual attitudes from groups and impacts individual performance and organizational productivity.

The positive or negative mood of people with a high level of awareness is more susceptible to emotional contagion. On the other hand, the p-oxidative spirit has a more robust transmission effect than emotional

contagion and negative mood (Englert, 2015; Bhullar, 2012). It is essential to know the personality structures of individuals and others to manage the negative emotional states of others (Ekanayake & Weerasinghe, 2019). Therefore, one of the factors that organizational management will manage organizations is the management of corporate Emotion (Johnson, 2008). Individuals affected by high positive emotions are more susceptible to emotional contagion for positive emotions such as happiness and love.

Emotional experiences in the workplace are explained by the "theory of emotional events" (Weiss & Cropanzano, 1996; Doğan & Özdevecioğlu, 2009). The theory of emotional events draws attention to the difference between "cognitive assessments" about work and "emotional responses" to work. This model combines social, personality, and organizational psychology findings to manage emotionality, emotions, and moods in the workplace. The theory of emotional events emphasizes that measuring emotional responses is essential, rather than just cognitive assessments for predicting emotionally based behaviors (Miner & Hulin, 2000; Weiss & Cropanzano, 1996). Dynamic events are not just about the events that have happened; an event during the day assumes that it will affect the individual's behavior for the rest of the day. Based on the above literature and the theory of emotional events, the following hypothesis has been developed to be tested:

H₂: The susceptibility to emotional contagion significantly affects negative mood (NDD).

Method 3

For this research, permission was obtained from the social and human sciences and human research ethics committee of Eskişehir Osmangazi University, with the decision dated 21.12.2022 and numbered 2022-20. This study's quantitative research method was preferred due to its suitability for answering the research question. The research is designed as research in cross-sectional scanning patterns from general screening models. The study data were collected with the help of the Emotional Contagion Scale and Positive and Negative Emotion Scale. The obtained data were transferred numerically to the SPSS program, and descriptive and statistical analyses were performed. SmartPLS (4.0.8.4) statistical program was used to test the research model. The mining model is shown in Figure 1.

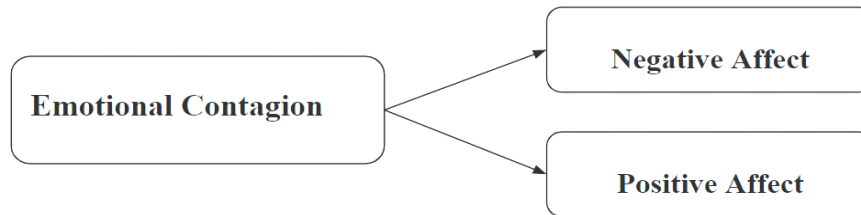

Figure 1: Research Model

Smart (PLS-SEM) program was used to analyze the data. Hair et al. (2011) recommends using the Smart PLS program to estimate the effects of dependent and independent variables. It is stated that PLS-SEM is the best approach for measuring complex and unobservable latent structures and determining direct and indirect pathways (Vinzi et al., 2010). Therefore, this approach was chosen for the study. Variance Based PLS-SEM is one of the structural equation modeling methods. When the model is run, it also gives validity and reliability values. The normal distribution is not evaluated in the analyses performed in the Smart (PLSSEM) statistical program (Wong, 2013). In PLS-SEM, the bootstrapping method is used in structural equation modeling calculations (Yıldız, 2020; Kement et al., 2021).

3.1. Sample

The research group comprises blue- and white-collar employees in any occupational group. Within the scope of the research, 338 employees were reached. The participation of the research group is voluntary. The demographic characteristics of the research sample are shown in Table 1.

Tablo 1: Demographics

Demographic Variables		Frequency	Percent	Demographic Variables	Frequency	Percent	
Gender	Female	166	49,1	Income	5,000 and less	47	13,9
	Male	172	50,9		5.001-10.000	123	36,4
	Total	338	100		10.001-15.000	103	30,5
Age	30 and younger	145	42,9		15.001-20.000	45	13,3
	31-40	123	36,4		20.000 and above	18	5,3
	41-50	59	17,5		Total	336	99,4
	50 and older	11	3,3		Working Year	5 years and less	142
	Total	338	100	6-10 Years		70	20,7
Marital status	Married	183	54,1	11-15 Years		58	17,2
	Single	155	45,9	16-20 Years		30	8,9
	Total	338	100	21-25 Years		18	5,3
Education	Primary school	5	1,5	Total	318	94,1	
	Middle school	10	3,0	Employee type	Blue collar	121	35,8
	High school	79	23,4		White collar	180	53,3
	Associate Degree	55	16,3		Total	301	89,1
	Bachelor Degree	125	37,0	Institution Type	Public	148	43,8
	Master's Degree	36	10,7		Private	190	56,2
	Ph.D. Degree	28	8,3		Total	338	100
	Total	338	100				

3.2. Data Collection and Analysis

The study sample was determined according to the simple random sampling technique, as each element in the population should have an equal chance and probability of being selected (Tutar and Erdem, 2022). The data were collected from 338 blue- and white-collar employees through an online survey. In the analysis made with structural equation modeling (SEM), a sample of 10 times the number of observed variables is considered sufficient (Tutar, 2023; Gürbüz and Şahin, 2015). The participation of the working group in the research is voluntary. The study's data were analyzed using SPSS and SmartPLS 4.0.8.4. statistical programs. The data collection tools used in the study are as follows:

Emotional Transmission Scale: The Turkish adaptation study of this scale, developed by Doherty (1997), was conducted by Akin, Uysal & Akin (2015). The scale measures the tendency to imitate five basic emotions (love, happiness, fear, anxiety, and sadness). It is a scale designed according to the Likert type of 5. The adaptation study of the scale concluded that the one-dimensional structure consisting of 15 items was valid and reliable.

Positive and Negative Emotion Scale (PANAS): The Turkish adaptation of the Positive and Negative Emotion Scale developed by Watson, Clark & Tellegen (1988) was conducted by Gençöz (2000). If the individual's positive emotion subscale score is higher than the negative emotion subscale score, the individual's subjective well-being increases. Otherwise, it means that the emotional well-being of the individual is low. The Positive and Negative Emotion scale consists of two subscales containing ten positive and ten negative emotion items named positive and negative Emotion. It is evaluated according to the 5-point Likert type.

Validity and Reliability Analyses of Scales

Before the analysis of the research model, validity and reliability studies of the structures in the research were carried out. Within the scope of validity and reliability studies, internal consistency reliability, convergent validity, and discriminant validity were evaluated. Cronbach Alpha and composite reliability coefficients were examined for internal consistency reliability. In determining the validity of the merger, the mean-variance (AVE=Average Variance Extracted) values explained by factor loads were used. $0.70 \geq$ of factor loads; Cronbach's Alpha and combined reliability coefficients were ≥ 0.70 ; The declared average variance value is also expected to be $0.50 \geq$ (Hair et al., 2006; Hair et al., 2014; Fornell and Larcker, 1981). In Table 2 below, the results of the internal consistency reliability and merger validity of the structures in the research are included.

Table 2: Statistical Results of the Measurement Tool

Variable	Item	Factor Load	Cronbach Alfa	CR	AVE
Emotional Contagion (DB)	DB1	0,616	0,949	0,962	0,570
	DB2	0,557			
	DB3	0,847			
	DB4	0,766			
	DB5	0,411			
	DB6	0,841			
	DB7	0,765			
	DB8	0,886			
	DB9	0,947			
	DB10	0,851			
	DB11	0,860			
	DB12	0,905			
	DB13	0,800			
	DB14	0,544			
	DB15	0,443			

Positive Affect (PDD)	PDD1	0,716	0,889	0,890	0,491
	PDD10	0,658			
	PDD16	0,581			
	PDD17	0,592			
	PDD19	0,807			
	PDD3	0,740			
	PDD5	0,771			
	PDD9	0,706			
	Negative Affect (NDD)	NDD11			
NDD13		-0.024			
NDD15		0.390			
NDD18		0.550			
NDD2		1.196			
NDD20		0.246			
NDD4		0.315			
NDD6		-0.037			
NDD7		0.142			
NDD8		-0.132			

When the Cronbach Alpha and CR coefficients of the measurement tool are examined, internal consistency reliability is ensured; factor loads on the emotional transmission (DB) scale between 0.411 and 0.947 and an AVE value of 0.570; On the positive mood (PDD) scale, factor loads between 0.581 and 0.807 and AVE value of 0.491 indicate merger validity. Two items (awake and inspired) with a low contribution were removed from the PDD scale. According to the downbeat mood (NDD) scale values, the union could not be achieved. The articles were deleted, and the analysis was repeated, but the validity could not be ensured.

In determining the validity of segregation, Henseler et al. The analysis results according to HTMT (Heterotrait-Monotrait Ratio) criteria recommended by (2015) are included in Table 3. When the values in the table were examined, it was determined that each structure's average variance (AVE) value was higher than the correlation of the square root with other structures. HTMT value: It is stated that 0.90 should be below 0.85 in concepts far apart in terms of content (Henseler et al., 2015). As shown in Table 3, the HTMT values are below the threshold value. According to the findings, the validity of decomposition was achieved.

Table 3: Decomposition Validity Results

Fornell ve Larcker Criteria				HTMT Criteria		
	DB	NDD	PDD	DB	NDD	PDD
DB	0.755			DB		
NDD	0.262	0.488		NDD	0.186	
PDD	0.410	0.113	0.700	PDD	0.396	0.189

4. Results

The research group had a high average susceptibility to emotional contagion (3,57). The average of positive moods (3.21) is higher than the opposing mood average (2.04). According to the results of correlation analysis, it was determined that there were significant positive relationships between the variables.

Table 4: Findings on Mean of Variables, Standard Deviation Values, and Correlation Analysis.

	N	Mean	Standard Deviation	DB	PDD	NDD
DB	338	3,5716	0,97	1		
PDD	338	3,2180	0,92	,356**	1	
NDD	338	2,0491	0,73	,139*	,028	1

Testing the Research Model

Model fit values were examined in the Smart PLS-SEM statistical program. Smart PLS program for model fit, Standardized Root Mean Square Residual SRMR, The Squared Euclidean distance (d_ ULS), Geodesic Distance (d_ G), Chi-Square, and Normed Fit Index. It reports (Normed Fit Index -NFI) values (Yılmaz & Kinaş, 2020). For the model to have an acceptable fit, the SRMR value must be less than 0.10. The SRMR value of the model is calculated as 0.087. d_ ULS fit value was calculated as 2.102, and d_ G fit value as 0.753 (p >0.05). The chi-square value was 1.392. This value below three is considered sufficient for model fit (Yıldız, 2020). The NFI value is expected to take values between 0 and 1. NFI's value close to 1 indicates that the model fits well. NFI for the model in the study was calculated as 0.755. The structural equation model created to test the hypotheses of the research is shown in Figure 2.

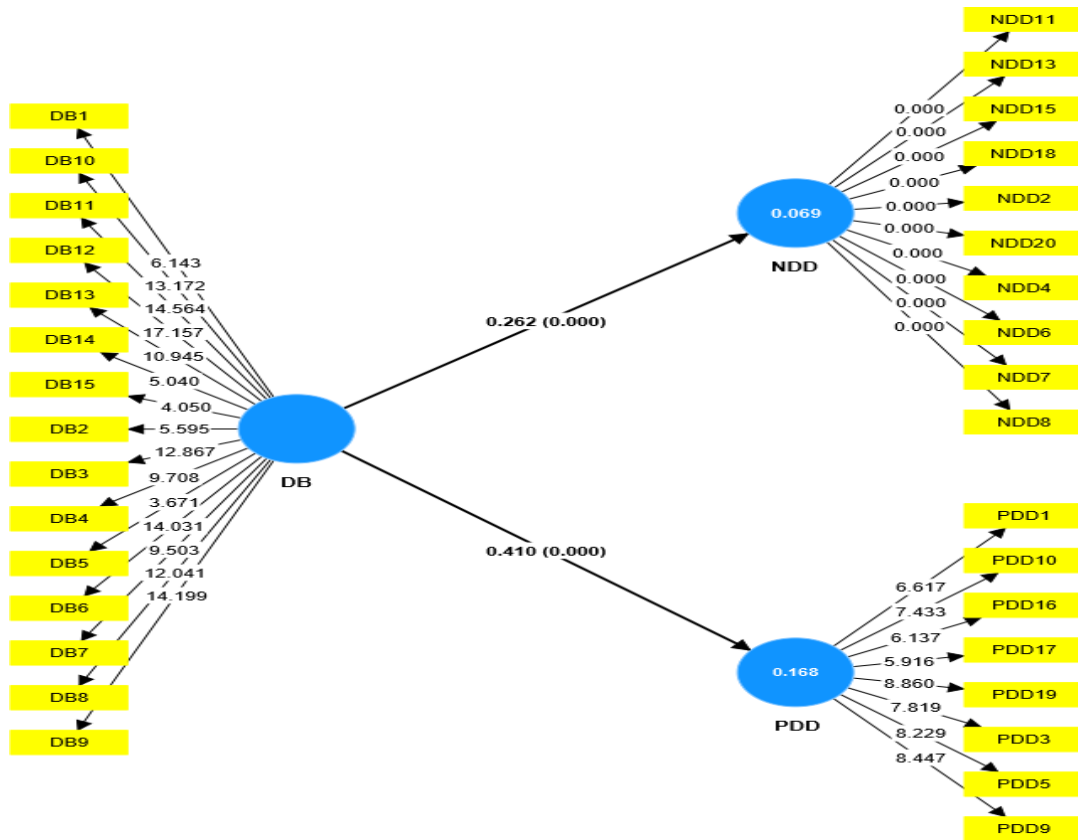

Figure 2: Structural Equation Model (PLS-SEM)

Partial least squares path analysis (PLS-SEM) was used to analyze the research model. Regarding the research model, the PLS algorithm for calculating linearity, path coefficients, R2, and effect size (f2) was also run to estimate the prediction power (Q2). T-values were calculated by taking 5000 subsamples from the sample by bootstrapping to evaluate the significance of PLS road coefficients. R2, f2, Q2, and VIF values related to the research results are presented in Table 5.

Table 5: Mining Model Coefficients (Total Impact)

DB -> PDD	VIF	R ²	f ²	Q ²	Standardized β	T Value	P
DB -> PDD	1,000	0,166	0,203	0,131	0,410	7,361	0,000
DB -> NDD	1,000	0,066	0,074	0,045	0,262	0,000	0,000

When the VIF (Variance Inflation Factor) values between the variables are examined, the fact that the values are below the threshold value (5) shows that there is no linearity problem between the variables (Hair et al., 2014). When the R² values obtained from the model are examined, emotional contagion predicts positive mood status by 16%; The effect size coefficient (f²) of 0.16 indicates a moderate effect size. Since the Q² values in the table are more significant than zero, it is understood that the research model can predict positive and negative moods. When the significance of the variables in the research model is examined, the effect of emotional contagion on positive attitude is significant ($\beta=0.410$; $p<0.01$), and the t value confirms this. However, although it explains negative mood at a rate of 6%, and this effect is significant, it is not substantial in terms of t value ($\beta=0.262$; $p<0.01$).

5. Discussion and Conclusion

Research findings suggest that managing *emotional contagion* and mood promotes a positive work environment and improves employee well-being. Organizations need to create an emotional climate that benefits everyone by fostering emotional intelligence, creating a positive work environment, addressing workplace stressors, providing resources and support to employees, and modeling positive behaviors and attitudes (Barsade, 2002; Barsade et al., 2018; Neves et al., 2018; Gallup, 2021). When the variables and findings of the research are considered together, it is understood that it is essential to encourage *effective communication* to manage emotional contagion and mood in organizations. It could be argued that effective communication can help prevent misunderstandings and conflicts that can lead to negative emotions and emotional contagion. By actively listening to co-workers and employees, managers and leaders can better understand their concerns and respond appropriately, which can help prevent the spread of negative emotions. Regarding emotional contagion, it is understood that it is essential to foster a culture of *empathy* in the workplace (Luckhurst et al., 2017; Frisby, 2019). By encouraging empathy, it can be expected that employees will be more likely to understand their co-workers' perspectives and feelings.

Managing emotional contagion and mood in organizations requires a comprehensive approach addressing various factors contributing to negative emotions and dynamic transmission. *Organizations can create a culture that fosters positive emotional states and improves employee well-being by promoting effective communication, empathy, emotional intelligence, and a positive work environment.* When individuals are exposed to the emotions of others, they can become infected with these feelings, which can lead to a change in their mood. This can contribute to the development of emotional disorders such as anxiety and depression and affect job performance, motivation, and overall well-being. However, emotional contagion can also be positive, and when individuals encounter positive emotions and behaviors in the workplace, a more positive mood may be involved (Owens et al., 2018; Tsaur & Ku, 2019; Salminen et al., 2021). The research findings show that effective management of emotional contagion and mood in organizations requires a thorough analysis of the factors that can cause dynamic transmission. This should include extensive work for developing emotional intelligence, creating a positive *work environment, addressing workplace stressors, providing resources and support to employees, modeling positive behaviors and attitudes, fostering effective communication, creating a culture that promotes positive emotional states, and developing empathy.*

This study investigated the potential of emotional contagion to eliminate emotional states in organizations. Research findings suggest that susceptibility to emotional contagion influences positive mood; It was concluded that there was no effect on negative attitude. According to the findings, H₁ was accepted; however, the H₂ hypothesis was rejected. The research results are in parallel with the research results in the literature. There is a relationship between mood and emotional transmission; that is, being in a happy mood increases the likelihood that a person will catch up with the emotions of others. People with a more positive mindset have an impact tendency to capture and feel other people's feelings (Arakawa, 2012; Englert, 2015). In a Doherty (1998) study, participants tried to process happy pictures rather than sad ones after exposure to happiness. Positive Emotion evokes a feeling of satisfaction, and negative emotionality evokes a sense of dissatisfaction. The leader's positive mood at work increases followers' susceptibility to emotional contagion (Cropanzano et al., 2003; Özdevicioğlu, 2004; Johnson, 2008). It was found that there was a significant simultaneous relationship between people's moods and the collective mood of other members of the work teams. A predisposition to positive emotional transmission, such as happiness, is linked to a greater chance of success in the workplace, social and romantic relationships, and mental health (Totterdell et al., 1998; Lyubomirsky et al., 2005; Soyumert, 2021). While most studies found an association between variables, the study did not find a relationship between emotional contagion and positive and negative mood.

Studies on emotional contagion and organizational psychology have determined a significant relationship between organizational commitment and emotional contagion (Barsade, 2002; Sezer, 2023). Another study observed that emotional contagion in healthcare workers contributed to increasing positive emotions and decreasing the perception of burnout. It has been observed that high perception of negative emotions increases burnout (Gültepe, 2023). Another study conducted on hotel employees determined that high levels of emotional contagion lead to higher burnout, reducing collective commitment (Jung & Yoon, 2019). In a study conducted by Aksoy (2019), it was determined that employees are affected by each other's emotions, which positively impacts their ability to demonstrate job crafting at the relational, task, and cognitive levels. In another study, it was determined that there was a relationship between the emotional contagion of employees and their motivation (Limon, 2019). Dal's study (2023) found a significant and positive relationship between emotional contagion and extrinsic motivation variables and job satisfaction. Another study determined the positive and significant effects of emotional contagion, trust in the manager, and organizational commitment to unethical behavior for the organization's benefit (Gürsoy et al., 2021). In social networks, it has been revealed that the information created by users who have become content producers also contains emotions, and users in close networks affect each other by showing similar emotional patterns (Kurt, 2021). It shows that individuals with high levels of positive emotional contagion are more accepting of positive emotions from the authentic leader and increase their superficial efforts. Sensitivity to positive emotions has shown that there is a relationship between followers' leadership perceptions and their emotional labor (Armutçu, 2023). All these findings indicate that emotions are experienced not individually but as a community, transcending the individual in a particular social interaction environment.

Limitations: In this study, the susceptibility to emotional contagion was examined in terms of two dimensions of emotional state. However, the scale validity of the negative mood dimension could not be achieved. According to the data in the literature, the explained variance of the mood scale is generally low. Nevertheless, in this study, the predictive effect of negative Emotion was analyzed, and according to the analysis results, although emotional contagion affected negative mood, this result was not statistically significant. The weakness of this study is that the effect of susceptibility to emotional contagion on negative attitudes cannot be explained. This research concluded that emotional contagion influences positive mood, but this result does not answer the question of which emotions are contagious. Work can be done on the redevelopment of the scale.

Recommendations: In the following research, considering that employees' emotions can be different in all organizations, the study on the differentiations in the variables within the scope of the analysis according to occupational groups can be repeated. Some studies indicate that the leader's positive emotional states affect employees. Emotion transfer improves follower performance quality (Totterdell et al., 1998). By instilling desirable emotional states (positive or negative, depending on the requirements of the task and organizational context) into groups, leaders can attract members to themselves (Sy & Choi, 2013). In this context, it is recommended to examine the relationship between the leaders' emotional states and the employees' emotional states.

As a result, in today's fast-paced and competitive business world, it is becoming increasingly important for organizations to recognize and address the impact of emotional contagion on the emotional states of their employees. While it is impossible to eliminate the risk of emotional contagion in the workplace, taking a proactive approach to managing emotions and fostering positive emotional states is possible. To do this, organizations can create a culture that supports employee well-being and encourages success and growth. This requires leaders and managers to prioritize emotional intelligence, effective communication, empathy, and a positive work environment. By creating an environment that encourages these qualities, organizations can reduce the risk of adverse emotional contagion and foster positive emotional states that contribute to a productive and satisfying work environment. It is also acceptable that emotional contagion and mood are not limited to the workplace but can also affect other areas of an individual's life, such as personal relationships and mental health. Therefore, addressing emotional contagion and fostering positive emotional states can have far-reaching benefits beyond the workplace. While it is impossible to eliminate the risk of emotions contaminating ultimately, organizations that take a proactive approach to managing emotions and fostering positive emotional states can create a culture that supports employee well-being and improves and contributes to job performance and productivity. Organizations can improve job performance and productivity by creating a positive work environment that promotes emotional well-being, reduces the risk of emotional disorders such as anxiety and depression, and supports overall success and growth. Organizations must prioritize emotional intelligence, effective communication, empathy, and a positive work environment to manage emotional contagion effectively and foster positive emotional states.

References

- Ahmadi, F. ve Mirsepassi, N. (2010). Performance contagion and human resource layout: New concepts in performance management. *Performance Improvement*, 49, 25-33.
- Akın, A., Uysal, R., & Akın, Ü. (2015). Duygusal Bulaşma Ölçeği'nin Türkçe Formu'nun geçerlik ve güvenilirliği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 97-104.
- Aksoy, Y. (2019). Kolektif empati, duygusal bulaşıcılık ve iş becerikliliği arasındaki ilişkiler üzerine bir uygulama. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 511-534.
- Arakawa, D. R. (2012). *Emotional contagion and its relationship to mood* (Doctoral dissertation, University of Hawai'i at Manoa).
- Armutçu, R. (2023). Otantik liderliğin duygusal emek üzerindeki etkisinde duygusal bulaşmanın düzenleyici rolü. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Ashforth, B. E., & Humphrey, R. H. (1995). Emotion in the workplace: A reappraisal. *Human relations*, 48(2), 97-125.
- Ay, G. ve Çelik, M. (2022). Duygusal sermayenin duygusal emek üzerindeki etkisinde pozitif duygu durumunun aracılık rolü. *European Journal of Managerial Research (EUJMR)*, 6(11), 1-14.

- Barsade, S. G. (2002). The ripple effect: Emotional contagion and its influence on group behavior. *Administrative Science Quarterly*, 47(4), 644-675.
- Barsade, S. G., Coutifaris, C. G., & Pillemer, J. (2018). Emotional contagion in organizational life. *Research in Organizational Behavior*, 38, 137-151.
- Bhullar, N. (2012). Relationship between mood and susceptibility to emotional contagion: is a positive spirit more contagious? *North American Journal of Psychology*, 14(3).
- Choi, S., & Kim, E. M. (2021). Between Instagram browsing and subjective well-being: Social comparison or emotional contagion? *Media Psychology*, 24(6), 866-890. Doi: [10.1080/15213269.2020.1824120](https://doi.org/10.1080/15213269.2020.1824120)
- Coşkun, H., & Gültepe, B. (2013). Duygudurum ve bazı davranışlarımız: yeni bulgular ışığında bir değerlendirme. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(28), 81-100.
- Cropanzano, R., Weiss, H. M., Hale, J. M., & Reb, J. (2003). The structure of effect: Reconsidering the relationship between negative and positive affectivity. *Journal of Management*, 29(6), 831-857.
- Csikszentmihalyi, M., & Seligman, M. (2000). Positive psychology. *American Psychologist*, 55(1), 5-14.
- Dal, T. Y. (2023). İşyeri maneviyatıyla iş doyumunu arasındaki ilişkide dışsal motivasyon ve duygusal bulaşmanın rolü: Sağlık sektörü çalışanları üzerine bir araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Dezecache, G., Jacob, P., & Grezes, J. (2015). Emotional contagion: Its scope and limits. *Trends in Cognitive Sciences*, 19(6), 297-299.
- Doğan, Y., & Özdevecioğlu, M. (2009). Pozitif ve negatif duygusallığın çalışanların performansları üzerindeki etkisi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(18), 165-190.
- Doherty, R. W. (1997). The emotional contagion scale: A measure of individual differences. *Journal of Nonverbal Behavior*, 21(2), 131-154.
- Doherty, R.W. (1998). Emotional contagion and social judgment. *Motivation and Emotion*, 22(3), 187-209.
- Ekanayake, E. M. H. L., & Weerasinghe, T. D. (2019). Impact of emotional contagion on work performance of employees. *Kelaniya Journal of Human Resource Management*, 14, 28-45.
- Englert, L. (2015). The impact of emotional contagion and its relationship to mood. *Lebanon, IL: McKendree University*.
- Fidanboy, C. Ö. (2019). Çalışanların Pozitif ve Negatif Duygu Durumlarının İş Yaşamında Akış Deneyimine Etkileri: Ar-Ge Çalışanları Üzerine Bir İnceleme. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 14, 69-81.
- Fornell, C., & Larcker, D.F. 1981. "Evaluating Structural Equation Models With Unobservable Variables and Measurement Error." *Journal of Marketing Research*, 18(1):39-50.
- Freemantle, A. W., Stafford, L. D., Wagstaff, C. R., & Akehurst, L. (2021). The relationship between olfactory function and emotional contagion. *Chemosensory Perception*, 1-11.
- Frisby, B. N. (2019). The influence of emotional contagion on student perceptions of instructor rapport, emotional support, emotion work, valence, and cognitive learning. *Communication Studies*, 70(4), 492-506.
- Gallup, A. C. (2021). On the link between emotional contagion and contagious yawning. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 121, 18-19.
- Gardner, M. P. (1985). Mood states and consumer behavior: A critical review. *Journal of Consumer Research*, 12(3), 281-300.

- Gençöz, T. (2000). Pozitif ve negatif duygu ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 15(46), 19-26.
- Gerbaudo, P. (2016). Rousing the Facebook crowd: Digital enthusiasm and emotional contagion in the 2011 protests in Egypt and Spain. *International Journal of Communication*, 10, 254-273.
- Goldenberg, A., & Gross, J. J. (2020). Digital emotion contagion. *Trends in Cognitive Sciences*, 24(4), 316-328.
- Gump, B. B., & Kulik, J. A. (1997). Stress, affiliation, and emotional contagion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(2), 305.
- Gültepe, S. (2023). *Duygusal bulaşmanın tükenmişlik üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KütaHYa Dumlupınar Üniversitesi.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 271.
- Gürsoy, A., Köksal, K., & Topcu, M. K. (2021). Örgüt yararına ahlaki olmayan davranışın belirleyicileri: duygusal bulaşıcılığın düzenleyicilik rolü. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 163-180.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (2006). *Multivariate Data Analysis*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Hair, J. F., Ringle, C. M. & Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed, a Silver Bullet. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 19(2), 139-152.
- Hair, J.F., Tomas, G., Hult, M., Ringle, C.M., & Sarstedt, M. (2014). *A Primer on Partial Least Square Structural Equations Modeling (PLS-SEM)*. Los Angeles: Sage.
- Harmon, J. (2015). Toward Holistically Mapping the Spread of Workplace Emotions. *Organization Management Journal*, 12, 176 - 177. <https://doi.org/10.1080/15416518.2015.1087265>.
- Hatfield, E., Bensman, L., Thornton, P. D., & Rapson, R. L. (2014). New perspectives on emotional contagion: A review of classic and recent research on facial mimicry and contagion. *Interpersona*, 8, 159-179.
- Hatfield, E., Cacioppo, J. T., & Rapson, R. L. (1993). Emotional contagion. *Current Directions in Psychological Science*, 2(3), 96-100.
- Hatfield, E., Cacioppo, J., & Rapson, R. L. (1994). *Emotional contagion*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Hazy, J. K., & Boyatzis, R. E. (2015). Emotional contagion and proto-organizing in human interaction dynamics. *Frontiers in Psychology*, 6, 806.
- Hennig-Thurau, T., Groth, M., Paul, M., & Gremler, D. D. (2006). Are all smiles created equal? How emotional contagion and emotional labor affect service relationships. *Journal of Marketing*, 70(3), 58-73.
- Henseler, J., Ringle, C.M., & Sarstedt, M. (2015). "A New Criterion For Assessing Discriminant Validity in Variance-Based Structural Equation Modelling." *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43:115-135.
- Herrando, C., & Constantinides, E. (2021). Emotional contagion: A brief overview and future directions. *Frontiers in Psychology*, 12, 712606.
- Howard, D. J., & Gengler, C. (2001). Emotional contagion effects on product attitudes. *Journal of Consumer Research*, 28, 189-201.

- Huang, P. F., & Dai, C. W. (2010). The Impacts of emotional contagion and emotional labor perception on employees' service performance. *International Journal of Electronic Business Management*, 8(1).
- Ilies, R., Wagner, D. T., & Morgeson, F. P. (2007). Explaining affective linkages in teams: Individual differences in susceptibility to contagion and individualism-collectivism. *Journal of Applied Psychology*, 92(4), 1140–1148. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.92.4.1140>
- Jung, H. S., & Yoon, H. H. (2019). Emotional contagion and collective commitment among leaders and team members in deluxe hotel. *Service Business*, 13, 737-754.
- Johnson, S. K. (2008). I second that Emotion: Effects of emotional contagion and affect at work on leader and follower outcomes. *The Leadership Quarterly*, 19(1), 1-19.
- Jouhki, J., Lauk, E., Penttinen, M., Sormanen, N., & Uskali, T. (2016). Facebook's emotional contagion experiment as a challenge to research ethics. *Media and Communication*, 4(4).
- Kacen, J. J. (1994). *Moods and motivations: An investigation of negative moods, consumer behaviors, and the process of mood management*. (Unpublished Ph.D. Thesis). USA: University of Illinois at Urbana-Champaign.
- Keçeci, B. (2020). *Pozitif Psikoloji: Kuramsal Gelişime Bir Bakış*, Durmuş Ümmet (Ed.). Tüm Kavram ve Yaklaşımlarıyla Pozitif Psikoloji içinde. 1. Basım. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Kement, Ü. , Karaküçük, S. & Çavuşoğlu, S. (2021). Ekorekreatif Tutum Ölçeği Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması . *Tourism and Recreation*, 3(1), 34-54.
- Kurt, Ş. K. (2021). Enformasyonun duygu boyutu: Duygusal bulaşıcılık perspektifinden sosyal ağlarda duygu çalışmaları. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 2021(53), 109-136.
- Limon, S. (2019). Sağlık kuruluşlarında duygusal bulaşma ve iş motivasyonu: Tıbbi sekreterler üzerinde bir uygulama. *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2), 224-241.
- Lischetzke, T., Cugialy, M., Apt, T., Eid, M. & Niedeggen, M. (2020). Are those who tend to mimic facial expressions especially vulnerable to emotional contagion? *Journal of Nonverbal Behavior*, 44, 133-152.
- Liu, W. (2016). Effects of positive mood and job complexity on employee creativity and performance. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 44(5), 865-880.
- Liu, W., Tangirala, S., Lam, W., Chen, Z., Jia, R. T., & Huang, X. (2015). How and when peers' positive mood influences employees' voices. *Journal of Applied Psychology*, 100(3), 976.
- Liu, X. Y., Chi, N. W., & Gremler, D. D. (2019). Emotion cycles in services: Emotional contagion and emotional labor effects. *Journal of Service Research*, 22(3), 285-300.
- Luckhurst, C., Hatfield, E., & Gelvin-Smith, C. (2017). Capacity for empathy and emotional contagion in those with psychopathic personalities. *Interpersonal: An International Journal on Personal Relationships*, 11(1), 70-91.
- Luthans, F., & Youssef, C. M. (2004). Human, social, and now positive psychological capital management: Investing in people for competitive advantage. *Organizational Dynamics*, 33(2), 143-160
- Lyubomirsky, S., King, L. & Diener, E. (2005). The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 131(6), 803–855.
- Martin, L. J., Hathaway, G., Isbester, K., Mirali, S., Acland, E. L., Niederstrasser, N., ... & Mogil, J. S. (2015). Reducing social stress elicits emotional contagion of pain in mouse and human strangers. *Current Biology*, 25(3), 326-332.

- Miner, A. G., & Hulin, C. L. (2000). "Affect, Attitude, Behavior Links in Affective Events Theory"; *Second International Conference on Emotions in Organizational Life*; Toronto; 10; pp. 1-13.
- Najafali, G. E., Mokhtari, S., & Borhai, K. (2022). A developmental investigation of positive mood effects on cognitive flexibility and its relationship to creativity. *Quarterly of Applied Psychology*, 16(2): 59, 81, 2.
- Nakahashi, W., & Ohtsuki, H. (2015). When is emotional contagion adaptive? *Journal of Theoretical Biology*, 380, 480-488.
- Neves, L., Cordeiro, C., Scott, S. K., Castro, S. L., & Lima, C. F. (2018). High emotional contagion and empathy are associated with enhanced detection of emotional authenticity in laughter. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 71(11), 2355-2363.
- Owens, E. S., McPharlin, F. W., Brooks, N., & Fritzon, K. (2018). The effects of empathy, emotional intelligence and psychopathy on interpersonal interactions. *Psychiatry, Psychology and Law*, 25(1), 1-18.
- Özdemir, A. A. (2015). İş Tatmini, Pozitif/Negatif Duygulanım ve Yaşam Tatmininin Etkisi. *Çalışma ve Toplum*, 46(3).
- Özdevicioğlu, M. (2004). Duygusal Olaylar Teorisi Çerçevesinde Pozitif ve Negatif Duygusalığın Alınan Örgütsel Adalet Üzerindeki Etkilerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 59(03).
- Petitta, L., Probst, T. M., Ghezzi, V., & Barbaranelli, C. (2020). Economic stress, emotional contagion, and safety outcomes: A cross-country study. *Work*, 66(2), 421-435.
- Salminen, M., Hamari, J., & Ravaja, N. (2021). Empathizing with the end user: Effect of empathy and emotional intelligence on ideation. *Creativity Research Journal*, 33(2), 191-201.
- Schaefer, R., & Palanski, M. (2014). Emotional Contagion at Work. *Journal of Management Education*, 38, 533 - 559. <https://doi.org/10.1177/1052562913489030>.
- Schoenewolf, G. (1990) Emotional contagion: Behavioral induction in individuals and groups. *Modern Psychoanalysis* 15(1): 49-61.
- Seligman, M. E. (2002). Positive psychology, positive prevention, and positive therapy. *Handbook of Positive Psychology*, 2(2002), 3-12.
- Sezer, B. (2023). Kurum içi iletişimde duygusal bulaşmanın rolü: yönetici-çalışan üzerine bir araştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Maltepe Üniversitesi.
- Soyumert, N. (2021). *Duygusal bulaşma ve empati yorgunluğu arasındaki ilişkide pozitif ve negatif duyguların aracılık rolü*. (Unpublished Master Thesis) Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir.
- Sy, T., & Choi, J. N. (2013). Contagious leaders and followers: Exploring multi-stage mood contagion in a leader activation and member propagation (LAMP) model. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 122(2), 127-140.
- Talay, S. (2021). *Pozitif psikoloji bağlamında duygu düzenleme süreçlerinin kişilerarası iletişime etkisi* (Unpublished Master Thesis), Marmara Üniversitesi.
- Tanghe, J., Wisse, B. ve Van Der Flier, H. (2010). The formation of group affect and team effectiveness: The moderating role of identification. *British Journal of Management*, 21, 340-358.
- Totterdell, P., Kellett, S., Teuchmann, K., & Briner, R. B. (1998). Evidence of mood linkage in work groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6), 1504-1515. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.6.1504>.

- Tsaur, S. H., & Ku, P. S. (2019). The effect of tour leaders' emotional intelligence on tourists' consequences. *Journal of Travel Research*, 58(1), 63-76.
- Tutar, H., & Erdem, A. T. (2022). *Örnekleleriyle bilimsel araştırma yöntemleri ve SPSS uygulamaları*. Seçkin Yayıncılık.
- Tutar, H. (2023). *Sosyal bilim araştırmalarında kullanılan yöntem ve teknikler*. Umuttepe Yayıncılık.
- Van Kleef, G. A., Heerdink, M. W., & Homan, A. C. (2017). Emotional influence in groups: The dynamic nexus of affect, cognition, and behavior. *Current Opinion in Psychology*, 17, 156-161.
- Vijayalakshmi, V., & Bhattacharyya, S. (2012). Emotional contagion and its relevance to individual behavior and organizational processes: A position paper. *Journal of Business and Psychology*, 27(3), 363-374.
- Vinzi, V. E., Trinchera, L. & Amato, S. (2010). PLS path modeling: from foundations to recent developments and open issues for model assessment and improvement. *Handbook of partial least squares*, 47-82.
- Walter, F., & Bruch, H. (2008). The positive group affects spiral: a dynamic model of the emergence of positive affective similarity in work groups. *Journal of Organizational Behavior*, 29, 239-261.
- Watson, D., & Tellegen, A. (1985). Toward a consensual structure of mood. *Psychological Bulletin*, 98, 219-235.
- Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: the PANAS scales. *Journal of Personality And Social Psychology*, 54(6), 1063-1070.
- Weiss, H. M., & Cropanzano, R. (1996), "Affective Events Theory: A Theoretical Discussion of the Structure, Cases, and Consequences of Affective Experiences at Work," *Research in Organizational Behavior*, 18, 1-74.
- Wong, K. K. K. (2013). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) techniques using SmartPLS. *Marketing Bulletin*, 24(1), 1-32.
- Yıldız, E. (2020). *SmartPLS ile yapısal eşitlik modellemesi reflektif ve formatif yapılar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, V., & Kınaş, Y. (2020). Kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesiyle bir elektrik dağıtım şirketinin hizmet kalitesinin araştırılması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(2), 437-456.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

S&P 500 - BIST 100 Karşılaştırmalı Analizi ile Finansal Stres Endeksi ve Borsa İlişkisinin İncelenmesi

Examining The Relationship Between Financial Stress Index and Stock Market with S&P 500 – BIST 100 Comparative Analysis

Salim Sercan SARI¹ Şule Yüksel YİĞİTER²

Geliş Tarihi (Received): 06.08.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 29.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Öz: Finansal piyasalarda yaşanan baskı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri küresel piyasalardaki gelişmelere karşı daha duyarlı olmaya ve riskten kaçınmaya itmektedir. Çeşitli göstergelerle finansal piyasaların değerlendirilmesini sağlayan finansal stres endeksinin finansal istikrarı olumsuz etkilemeyecek seviyede olması gerekmektedir. Bu çalışma Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’de finansal stres endeksi ile borsa arasındaki ilişkiyi ve finansal istikrarın sağlanmasında finansal stresin önemini açıklamayı amaçlamaktadır. Seriler 2010 Ocak-2022 Ocak arası aylık dönemi kapsamaktadır. Çalışmanın değişkenleri S&P 500 Endeksi, Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi (USSI), BIST 100 Endeksi ve Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi (EMSI)’dir. Simetrik Hacker ve Hatemi-J (2006) ve asimetrik Hatemi-J (2012) nedensellik testlerinin ardından Rolling Window (Kayan Pencere) nedensellik testi kullanılmıştır. Ulaşılan bulgularda finansal stres endeksi ile borsa arasında ilişki olduğu ve stres endeksinin her iki ülke içinde borsa üzerindeki etkisinin tüm dönem boyunca negatif olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu çalışma politika uygulayıcılar, araştırmacılar ve finansal aktörler için önemli sonuçlar içermektedir. Finansal piyasalardaki kriz ve belirsizliklerin önceden tahmin edilebilmesi için finansal stres endeksinin önemli bir gösterge olduğu sonucu çalışma ile desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Stres Endeksi, BIST 100, S&P 500, Kayan Pencere Nedensellik.

&

Abstract: The pressure in the financial markets pushes developed and developing countries to be more sensitive to developments in global markets and to avoid risk. The financial stress index, which enables the evaluation of financial markets with various indicators, should be at a level that will not adversely affect financial stability. This study aims to explain the relationship between the financial stress index and the stock market and the importance of financial stress in ensuring financial stability in the United States and Turkey. The series covers the monthly period from January 2010 to January 2022. The variables of the study are S&P 500 Index, United States Stress Index (USSI), BIST 100 Index and Emerging Markets Stress Index (EMSI). After the symmetric Hacker and Hatemi-J (2006) and asymmetrical Hatemi-J (2012) causality tests, the Rolling Window causality test was used. In the findings, it was determined that there is a relationship between the financial stress index and the stock market and the effect of the stress index on the stock market in both countries was negative throughout the entire period. The study in question contains important results for policy practitioners, researchers and financial actors. The conclusion that the financial stress index is an important indicator for predicting crises and uncertainties in financial markets is supported by the study.

Keywords: Financial Stress Index, BIST 100, S&P 500, Rolling Window Causality.

Atf/Cite as: Sarı, S. S. & Yiğiter, Ş. Y. (2024). S&P 500- BIST 100 Karşılaştırmalı Analizi ile Finansal Stres Endeksi ve Borsa İlişkisinin İncelenmesi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 215-227.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Doç. Dr. Salim Sercan SARI, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İşletme Bölümü, salim.sari@erzincan.edu.tr (Sorumlu Yazar)

² Doç. Dr. Şule Yüksel YİĞİTER, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İşletme Bölümü, syigiter@erzincan.edu.tr.

1.Giriş

Finansal piyasalar fon talep edenlerin reel sektör için gerekli fonları sağlayarak ekonomik büyümeye ve dolayısıyla toplumsal refahın artmasına katkı sağlamaktadır. Sağlıklı işleyen bir finansal sistem fonların el değiştirmesi ve verimli kullanılmasında da önemli rol oynamaktadır. Finansal sistemdeki işleyişin bozulması tüm ekonomiyi etkileyebilecek sonuçlar doğurabilmektedir.

Dünyadaki küreselleşme akımına finansal piyasalarda dahil olmuş, ülkelerin finansal serbestleşmeyi destekleyen politikalarıyla birlikte sermayenin yer değiştirmesi kolaylaşmıştır. Ancak yaşanan tüm bu gelişmeler finansal piyasaları krizlere daha açık hale getirmiştir. Bir ülkedeki finansal krizin diğer ülkelere bulaşma etkisi ve sistematik risk sıçramasının kolaylaşması finansal istikrar kavramının daha önemli hale gelmesine neden olmuştur. Ancak finansal yapıların bileşenlerinden kaynaklanan nedenlerden dolayı finansal istikrarın sağlanması ve sürdürülebilir olması oldukça zor olmaktadır.

Finansal istikrar tanımı henüz ortak bir payda da yapılmamıştır. Schinasi (2004), göre finansal istikrar, sistemin pek çok parçasının iyi çalışmasına bağlıdır. Finansal istikrar, ekonominin teknolojik, politik ve sosyal gelişmelerine bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Aynı zamanda finansal istikrar, finansal kurumların sağlamlığı, finansal piyasa koşulları ve finansal altyapının bileşenleri gibi, unsurların da tutarlı olmasına bağlıdır. Bu doğrultuda, finansal istikrar ekonomik koşullar ne olursa olsun kaynakların etkin dağılımının sağlanması ve piyasa risklerinin doğru bir şekilde yönetilmesi ve dağıtılması olarak tanımlanmaktadır (Schinasi, 2004, s.7-8).

Finansal istikrarın sağlanmasının önündeki engellerden biri de finansal piyasaların kırılğan bir yapıya sahip olmasıdır. Finansal piyasaların küreselleşme ile birlikte çok hızlı gelişmesi, finansal serbestleşmenin sağlanması, yatırımcıların çok çeşitli ve farklı ülke borsalarında yatırım yapabilmesi, borsaların işlem hacimlerinin artması ve finans alanındaki yenilikler nedeniyle kırılğanlık artmıştır. Finansal kırılğanlığın artması ise küresel krizlere imkan vermektedir.

Tüm bu gelişmeler finansal piyasaların ekonominin diğer faktörleriyle ilişkisinin incelenmesi gereğini doğurmuştur. Yani makroekonomik istikrarın sağlanmasının temel koşullarından birinin finansal istikrarın ağırlanması olduğu görüşü kabul görmüş ve finansal piyasalardaki işleyişin bozulması anlamına gelen finansal stres düzeyinin ölçülmesi ve izlenmesi düşüncesi hakim ön plana çıkmıştır (Zülfüoğlu, 2019: 492-493).

Finansal stres, finansal varlıkların yönetilememesi durumunda ortaya çıkan bir durumdur. Finansal Sağlık Enstitüsü (Financial Health Institute), finansal stresi birey açısından “endişe, kaygı veya kıtlık duygusuna neden olan finansal veya ekonomik olayların sonucunda ortaya çıkan ve vücudun fizyolojik bir stres tepkisi verdiği bir durum” olarak tanımlamaktadır. Finansal piyasalar açısından finansal stres ise, finansal piyasaların ve finansal aracılık faaliyetlerinin sağlıklı bir biçimde işleyişinin bozulması olarak ifade edilmektedir (Elekdağ, Kanlı, Samancıoğlu ve Sarıkaya, 2010, s. 1).

Finansal stres Illing ve Liu (2003) tarafından, finansal piyasalar ve kurumlardaki belirsizlik ve kayıp beklentilerinin artması nedeniyle ekonomik birimler üzerinde ortaya çıkan baskı olarak da tanımlanmaktadır. Ayrıca araştırmacılar finansal stresin ölçümü için bir endeks oluşturulabileceğini ve bu endeksteeki aşırı değerlerin finansal kriz olarak adlandırılabilirliğini de ifade etmektedir. Finansal stres sistemik ise, ekonomik davranış, reel ekonomi üzerinde olumsuz etkiler meydana getirecek şekilde değişebilmektedir. Finansal stres kaybın artacağı beklentisi nedeniyle risk ve belirsizliğin arttığı dönemlerde yükselmektedir.

Finansal stres, çoğunlukla finansal krizleri önceden tespit etmek için bir gösterge olarak kullanılmaktadır. Finansal risk sadece finansal piyasalar açısından önemli değildir. Aynı zamanda bir ekonomide finansal stresin ortaya çıkması, tüm piyasalarda baskıya neden olmakta, bu durum ekonomik büyüme ve

kalkınmayı olumsuz etkilemekte, reel sektör üretimi ve istihdam açısından da olumsuz sonuçlara yol açmaktadır (Barut, Çam ve Kaya, 2016, s.125).

Finansal stres, finansal piyasaların normal işleyişinde kesintilere neden olmaktadır. Finansal stresin yüksek olduğu dönemlerde varlıkların yanlış fiyatlandırıldığı, yatırımcı davranışlarında belirsizliğin arttığı görülmektedir. Ayrıca asimetrik bilgi yoğunlaşmıştır, riskli varlıkları elde tutma isteği azalmış ve likiditesi düşük varlıklardan kaçış söz konusu olmaktadır (Hakkio ve Keeton, 2009, s.6-10).

Finansal stres gelişmiş ülkeleri etkilediği gibi, gelişmekte olan ülkeleri de ciddi şekilde etkilemektedir. Gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan finansal stres çok kısa sürede gelişmekte olan ülkeleri de etkisi altına almaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin finansal stres dereceleri, yabancı borç stoğu ve gelişmiş ülke piyasalarıyla ilişkilerinin gücüne bağlı olarak farklılık göstermektedir. Banka kredileri, portföy yatırımları ve doğrudan yatırımların düzeyi finansal stres üzerinde etkili olmaktadır (Balakrishnan ve diğ., 2009, 4-5). Finansal stres endeksi, bir ekonomideki / bir alt bölgedeki / bir bölgedeki finansal stresin derecesini ölçen ve bankacılık sektörü, döviz piyasası, hisse senedi piyasası ve borç piyasası olmak üzere 4 ana finansal piyasayı kapsayan bir bileşik endekstir.

Finansal stres endeksi mevcut modellerin krizi öngörme noktasında yetersiz kaldığı düşüncesi ile ilk olarak 2007 yılında Amerika da oluşturulmuştur (Hubrich ve Tetlow, 2015, s.102). Bazı finansal araştırma kuruluşları tarafından da piyasalar için finansal stres endeksi hesaplanmaktadır. Office of Financial Research tarafından hesaplanan Finansal Stres Endeksi (OFR FSI), küresel finansal piyasalardaki stresin günlük piyasa bazlı anlık görüntüsünü vermektedir. Getiri marjları, değerlendirme ölçüleri ve faiz oranları gibi 33 finansal piyasa değişkeninden oluşturulmuştur. OFR FSI, stres seviyeleri ortalamanın üzerinde olduğunda pozitif ve stres seviyeleri ortalamanın altında olduğunda negatif değerler almaktadır. OFR FSI, kredi, öz sermaye değerlemesi, fonlama, güvenli varlıklar ve oynaklık olmak üzere beş gösterge kategorisi içermektedir ve Amerika Birleşik Devletleri, diğer gelişmiş ekonomiler ve yükselen piyasalar için finansal stres endeksi hesaplanmaktadır.

Endeksin pozitif değer alması, finansal stresin uzun vadeli ortalamanın üzerinde, negatif bir değer alması ise finansal stresin uzun vadeli ortalamanın altında olduğu bilgisini vermektedir. Ayrıca endeks değerleri geçmiş verilerle karşılaştırılarak piyasalardaki finansal stres ve sonuçları değerlendirilebilmektedir. Ukrayna finansal stres endeksini, bankacılık alt endeksi, hanehalkı davranışı, kurumsal borçlanma, devlet borcu ve döviz piyasası alt endeksi için birer tane olmak üzere beş alt endeks altında gruplandırılmış 20 göstergeye göre hesaplanmaktadır. Her alt endekse, hacmine ve ülkenin finans sektörü üzerindeki etkisine göre bir ağırlık atanmaktadır.

2. Literatür Taraması

Finansal stres, finansal istikrarı tehdit eden ve finansal piyasaların sağlıklı işleyişine engel olan faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle piyasalarda finansal stresin izlenmesi ve ölçülmesi finansal krizlere karşı hazırlıklı olma açısından da önem taşımaktadır. Finansal piyasalardaki istikrarın makroekonomik istikrar içinde önemli olması konunun literatürde de tüm yönleriyle incelenmesine neden olmuştur.

Monin (2019), Office of Financial Research (OFR FSI) tarafından geliştirilen finansal stres endeksi kullanılarak endeksin finansal piyasalardaki stresi yansıtmaya gücü analiz edilmiştir. Endeks, küresel finans piyasalarındaki günlük verileri kullanmaktadır. Analiz dönemi 2000-2018 yılları arası olarak belirlenmiştir. Logistic regresyonun kullanıldığı analiz sonucunda OFR Finansal Stres Endeksinin sistemik finansal stresi belirlemede önemli katkılar sağladığı tespit edilmiştir. Ayrıca, Granger nedensellik analizi sonuçlarına göre de Chicago Fed Ulusal Faaliyet Endeksi'ne öncülük ettiği ve finansal stresteki artışların ekonomik aktivitedeki düşüşleri tahmin etmeye yardımcı olduğu öne sürülmüştür.

Bülbül ve Akgül tarafından 2018 yılında yapılan çalışmada Türkiye için 1990-2017 yılları için finansal stres endeksi oluşturulmuştur. Analizde, döviz kuru piyasası stresini ölçmek için döviz kuru oynaklığı, hisse senedi piyasası stresini ölçmek için hisse senedi piyasası oynaklığı ve tahvil piyasası stresini ölçmek için de ülke politika faiz oranı ve ABD politika faiz oranı arasındaki fark kullanılmıştır. Markov rejim değişim modellerinin kullanıldığı çalışmada, bu modeller yardımı ile finansal piyasalardaki düşük stres, normal stres ve yüksek stres dönemleri belirlenmiştir (Bülbül ve Akgül, 2018, s.129-131).

Kaya ve Kılınç (2016) tarafından Ağustos 2002-Eylül 2015 zaman aralığı için oluşturulan finansal sıkıntı endeksi CDS, hisse senedi getirileri, bankalararası borçlanma maliyeti, döviz piyasası baskı endeksi gibi değişkenler kullanılarak hesaplanmıştır. Hesaplanan her bir gösterge standartlaştırılmış ve finansal stres endeksi bu göstergelerin eşit ağırlıklandırılmış toplamı olarak ifade edilmiştir. Analiz sonuçları incelendiğinde özellikle krizin etkisi nedeni ile 2002-2003 yılları için stres seviyesinin oldukça yüksek olduğu, 2003-2008 yılları arasında normal finansal stres seviyesinin gerçekleştiği, 2008 yılından itibaren finansal stresin yükselmeye başladığı ve 2012 yılında Avrupa borç krizi nedeniyle stres seviyesinin daha da arttığı görülmektedir.

Çamlıca ve Güneş (2016), eşit varyans ağırlıklandırma, temel bileşenler analizi ve portföy teorisi ağırlıklandırma yöntemleri kullanılarak üç farklı finansal stres endeksi hesaplamışlardır. Çalışmada stres göstergeleri olarak para, tahvil, bankacılık, hisse senedi ve döviz piyasasının genel piyasa faiz oranları ve endeks değerleri dikkate alınmıştır. Elde edilen bulgular oluşturulan finansal stres endekslerinin, finansal stres olaylarını öngörebilme noktasında başarılı olduğu tespit edilmiştir. Özellikle finansal krizlerin olduğu 2001 ve 2008 yıllarında stresin yüksek olduğu görülmektedir.

Oet, Dooley ve Ong (2015) yaptıkları çalışmada Amerika Birleşik Devletleri için bir finansal stres ölçüsü olarak Cleveland Finansal Stres Endeksi'ni (CFSI) hesaplamışlardır. Endeks kamuya açık olan kredi, finansman, gayrimenkul, menkul kıymetleştirme gibi verilerle, döviz ve hisse senedi piyasalarına ait verilere dayanmaktadır. Analiz Ocak 1970-Ocak 2015 dönemlerini kapsamaktadır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular Cleveland Finansal Stres Endeksi'nin stresi ayırtmak, gelişimini izlemek ve tarihsel analiz için yararlı olduğunu göstermiştir. Araştırma sonuçları özellikle yapısal kırılmaların olduğu (1975), yüksek enflasyon gibi ekonomik olumsuzların yaşandığı (1980) ve finansal kriz dönemlerinde (2008) finansal stresin çok yüksek seviyelere ulaştığını göstermektedir. Ayrıca ABD ekonomisinde ortaya çıkan olumlu gelişmelerin yaşandığı yıllarda ise (1991-1998 v.b) finansal stresin ortalamasının altına düştüğü görülmüştür. Özellikle 2010 yılından sonra ise finansal stres tarihin en düşük seviyelerinde gerçekleşmiştir.

2008-2009 finansal krizi döneminde Amerika Birleşik Devletleri için bir finansal stres endeksi oluşturulmuştur ve bunun gerçekleşen faaliyet, enflasyon ve para politikası ile etkileşimi bir Markov rejim değişim modeli kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz de VAR yöntemi kullanılmıştır. Markov değişim modeli yardımıyla finansal piyasalardaki stres dönemlere ayrılmıştır. Elde edilen sonuçlar, finansal piyasalardaki stres dönemlerinin ekonomilerdeki değişimlerle ilgili olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, finansal stresi ortaya çıkaran olayların yaşandığı dönemlerde geleneksel para politikasının zayıf olduğu görülmektedir (Hubrich ve Tetlow, 2015).

Kara, Özlü ve Ünalmiş (2015), çalışmalarında sık kullanılan finansal göstergelerin kapsadığı bilgileri bir araya getirerek Türkiye için "finansal koşullar endeksi" hesaplamışlardır. Endeks oluşturulurken kullanılan göstergeler döviz kuru, faiz, risk primi, kredi koşulları ve getiri eğrisidir. Endeks, her bir göstergenin ekonomik durumu tahmin gücüne göre ağırlıklandırılarak bir araya getirilmesi ile hesaplanmıştır. Çalışmada 2006-2014 yılları arasındaki dönem dikkate alınmış ve VAR yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonuçları finansal stres endeksinin kredi koşulları bakımından bir gösterge olduğunu ortaya koymaktadır.

Ekinci (2013), Türkiye için günlük bazda bir finansal stres endeksi oluşturduğu bir çalışma yapmıştır. Çalışma 2002-2013 dönemini kapsamaktadır. Bankacılık, kamu, hisse senedi ve döviz piyasalarından ulaşılan stres seviyeleri baz alarak bir finansal stres endeksi oluşturulmuştur. Araştırmacı, Türkiye ekonomisini yüksek stres dönemi, normal stres dönemi, küresel kriz dönemi, düşük stres dönemi, yükselen

stres dönemi ve azalan stres dönemi olmak üzere altı ayrı döneme ayırarak analiz etmiştir. Yüksek stres döneminde stresin en temel kaynağının kamu sektörü, küresel kriz döneminde ise hisse senedi ve döviz piyasalarının olduğu görülmektedir. Finansal stresin negatif olduğu dönemlerden normal stres döneminde döviz piyasası, düşük stres döneminde hisse senedi piyasası, yükselen stres döneminde ise kamu sektörü finansal stresi azaltan en önemli faktörler olmuştur. Yine oluşturulan endeksin negatif değer aldığı azalan stres döneminde ise hisse senedi piyasası endeksin artmasına, kamu sektörü ise endeksin azalmasına neden olmuştur. Çalışmada finansal stres endeksi aracılığıyla, finansal kurumlar ile finansal aktörler için finansal stresin algılanması ve uygulanacak politikalara yardımcı olunması amaçlanmıştır.

Çevik ve diğerleri (2013) Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Rusya için bir finansal stres endeksi oluşturdukları çalışmalarında finansal stres ile ekonomik faaliyet arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Finansal stres endeksi oluşturulurken, bankacılık sektörü kırılganlığı, borsa getiri oynaklığı, devlet borç marjları, döviz piyasası baskı endeksi ve ticari kredi verileri kullanılmıştır. Söz konusu değişkenler, kriz dönemlerinde finansal stres endeksinin çok önemli ölçüde etkilemektedir ve örnek ülkelerdeki finansal stresi ölçebileceği düşüncesiyle seçilmiştir. Yapılan VAR analizleri sonucunda finansal stres ile bazı ekonomik faaliyet ölçümleri arasında önemli bir ilişki olduğunu göstermektedir. Çalışma sonucunda genel olarak, finansal stres endeksinin, ekonominin durumu ve ekonomik faaliyet hakkında önemli bilgiler sağlayabileceği ortaya konulmuştur.

Yapılan çalışma finansal stresin borsa üzerindeki etkisini karşılaştırmalı olarak ortaya koyması açısından önemlidir. Literatürdeki çalışmaların genellikle Türkiye için finansal stres oluşturulması yönünde olduğu görülmektedir. Çalışmayı literatürdeki çalışmalardan ayıran en önemli nokta, finansal stres endeksinin borsa üzerindeki etkisini S&P Endeksi ile karşılaştırmalı olarak ortaya koymasıdır.

3. Metodoloji

Mevcut çalışma, veri mevcudiyetine dayalı olarak iki ülke için (Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye) aynı örnekleme dönemleri ve aylık verileri ile finansal stres endeksi ve borsa endeksi arasındaki ilişkiyi incelemektedir. ABD’de S&P 500 Endeksi ve Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi (USSI) ile Türkiye’de BIST 100 Endeksi ve Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi (EMSI) arasındaki ilişkinin ampirik olarak karşılaştırılması bu bölüm altında ele alınmaktadır. Başlangıçta analizlerde faydalanılan veri seti ve yöntemlerden bahsedilmektedir. Ardından analizlerden ulaşılan ampirik bulgular sunulmaktadır.

3.1. Veri ve Yöntem

Analizlerde kullanılan değişkenlerden Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi ve Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksine ait veriler Federal Reserve Bank of St. Louis veri tabanından elde edilmiştir. S&P 500 Endeksi ve BIST 100 Endeksi değişkenlerine ait veriler ise investing.com veri tabanından elde edilmiştir. Seriler 2010 Ocak-2022 Ocak arası aylık dönemi kapsamaktadır. Söz konusu dönemde gözlemlenen değişimlerin etkisinin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla ilgili dönemler tercih edilmiştir. S&P 500, BIST 100, USSİ, EMSİ değişkenleri logaritmaları alınarak standardize edilmiş ve analizler yapılmıştır.

Yapılan ampirik analizde ilk olarak serilerin eş bütünleşme derecesinin belirlenmesi amacıyla Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testine yer verilmiştir.

Dickey-Fuller’in geliştirmiş olduğu birim kök testlerinin birinci dereceden otoregresif süreçlere uygulanmadığı bilinmektedir. Diğer taraftan derecesi daha yüksek olan otoregresif süreçlere Dickey-Fuller testleri uygulanmaktadır. Aşağıda (1) numaralı denklemde p-inci dereceden otoregresif AR(p) süreci gösterilmektedir (Sevüktekin, Çınar, 2017: 335).

$$Y_t = \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \phi_3 Y_{t-3} + \dots + \phi_p Y_{t-p} + \epsilon_t \quad (1)$$

(1) numaralı denklem ile zaman serisi modelinin oluşturulması gerekirken, (2) numaralı denklem dikkate alınarak oluşturulmuş ise

$$Y_t = \phi_1 Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

biçiminde yazılabilir. Diğer bir deyişle birinci-dereceden bir otoregresif süreç modeli oluşturulduğunda hata terimi ε_t temiz-dizi olmak yerine serisel-korelasyonlu olarak kabul edilecektir. Bu durum gerçekleştiğinde (2) numaralı denklemdeki hata terimi tarafından test süreci geçerliliğini kaybedecektir. Çünkü (2) numaralı denklemde belirtilen hata terimi $\varepsilon_t = \phi_2 Y_{t-2} + \dots + \phi_p Y_{t-p} + u_t$ olarak işlem görecektir. Bu denklem (2) numaralı denklemde yerine yazıldığında ulaşılan yeni modelin denklemi (1) numaralı denklemle aynı olacaktır. Son denklemle birlikte Dickey-Fuller testi için uygulanmış olan test süreci geçerliliğini burada da devam ettirecektir. Söz konusu durumda uygulanan testler Artırılmış Dickey-Fuller Birim Kök Testleri olarak adlandırılmaktadır (Sevüktekin, Çınar, 2017: 335).

Dickey-Fuller'de belirtildiği gibi ilk olarak (1) numaralı denklemin birinci farkları alınarak (3) numaralı denkleme ulaşılmaktadır.

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \delta_1 \Delta Y_{t-1} + \delta_2 \Delta Y_{t-2} + \dots + \delta_p \Delta Y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (3)$$

(3) numaralı denklemde δ_i 'ler ϕ 'ların genel fonksiyonu olarak algılanmaktadır. Artırılmış Dickey-Fuller (ADF) denklemleri (4), (5) ve (6) numaralı denklemlerdeki gibi oluşturulmaktadır (Sevüktekin, Çınar, 2017: 335-336).

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad \tau^- \text{ istatistiği} \quad (4)$$

$$\Delta Y_t = \mu + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad \tau^+ \text{ istatistiği} \quad (5)$$

$$\Delta Y_t = \mu + \beta t + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad \tau_{\tau} \text{ istatistiği} \quad (6)$$

(4), (5) ve (6) numaralı denklemlere Dickey-Fuller testi uygulanabildiği için söz konusu testler Artırılmış Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi olarak tanımlanmaktadır.

Finansal stres endeksi ve borsa endeksi arasındaki nedensellik ilişkisi ilk olarak, simetrik ve asimetric olmak üzere iki açıdan ele alınmıştır. Simetrik nedensellik testi araştırılırken Hacker ve Hatemi-J (2006) testi ve asimetric nedensellik araştırılırken de Hatemi-J (2012) testi kullanılmıştır. Hacker ve Hatemi-J (2006) testinde değişkenler arasındaki nedensellik analizi Toda ve Yamamoto (1995)'nin geliştirmiş olduğu nedensellik test yaklaşımına göre yapılmaktadır. Test için hesaplanan kritik değerlere Efron (1979)'un bootstrap yinleme yönteminden yola çıkılarak ulaşılmıştır. Hacker ve Hatemi-J (2006) testinde iki değişken arasındaki nedensellik ilişkisi aşağıda formüleleştirilen VAR modeli ile ortaya çıkarılmaktadır:

$$y_t = \phi_0 + \phi_1 y_{t-1} + \dots + \phi_p y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (7)$$

Formülde y_t , değişken vektör, ϕ ise parametre vektörü olarak kabul edilmektedir. Wald istatistiği aracılığıyla seriler arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığını belirten boş hipotezi test edilmiştir.

Hatemi-J (2012) çalışmasında nedensellik analizini genişletmiştir ve buna asimetric nedensellik testi adını vermiştir. Nedensellik testinde asimetric bir yapıya izin vermenin önemli olduğunu belirtmiştir. Pozitif ve negatif şokların farklı nedensel etkileri olabileceği asimetrictir. Pozitif ve negatif şokların kümülatif toplamlarını oluşturarak nedensellik testinde bu asimetric davranışın dikkate alınmasını öne sürmüştür. Aşağıda rasgele yürüyüş süreçleri olarak tanımlanan iki entegre değişken y_{1t} ve y_{2t} arasındaki nedensel ilişkiyi araştırmakla ilgilenildiği varsayılmıştır:

$$y_{1t} = y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = y_{10} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i} \quad (8)$$

$$y_{2t} = y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = y_{20} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i} \quad (9)$$

Son olarak, her bir değişkenin pozitif ve negatif şokları kümülatif bir biçimde

$$y_{1t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ y_{1t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^- y_{2t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ y_{2t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^- \quad (10)$$

olarak tanımlanabilmektedir.

Yapısal olarak, her pozitif ve negatif şokun altta yatan değişken üzerinde kalıcı bir etkisi olduğunu unutulmamalıdır (Hatemi-J, 2012: 449).

3.2. Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye için aynı örnekleme dönemleri ve aylık verileri ile finansal stres endeksi ve borsa endeksi arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek amacıyla uygulanan testler ve ulaşılan bulguların sonuçları sunulmuştur.

3.2.1. Birim Kök Testleri

Analizde ilk olarak kurulan modelde yer alan serilerin durağanlığının sınanması için birim kök testinin yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Serinin durağan olmaması veya birim kök içermesi durumu, herhangi bir şok yaşanması halinde seride gerçekleşecek değişikliğin kalıcı olmasına yol açabilmektedir. Ayrıca serilerde olması muhtemel yapısal kırılmaların dikkate alınması gerekmektedir. Birim kök testi sonuçları incelendiğinde yapısal kırılmaların dikkate alınmaması sonuçların güvenilirliğini olumsuz etkileyebilmektedir.

Çalışmada kullanılan USSİ, S&P 500, EMİS ve BİST 100 değişkenlerine yönelik olarak öncelikle ADF birim kök testi uygulanmış olup test değerleri Tablo 1’de sunulmuştur. Test sonucu incelendiğinde USSİ, S&P 500, EMİS ve BİST 100 değişkenlerinin birinci farkta %1 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu görülmektedir.

Tablo 1. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

ADF BİRİM KÖK TESTİ					
	ADF Düzey	Kırılma Noktası	ADF Fark	Kırılma Noktası	Karar
Değişkenler	Trendli		Trendli		
LN USSİ	-3.291	2020M06	-12.422***	2020M06	I(1)
LN S&P 500	-1.488	2020M07	-17.122***	2020M06	I(1)
LN EMSİ	-4.486	2016M04	-11.067***	2020M06	I(1)
LN BİST 100	-1.888	2020M07	-9.799***	2022M01	I(1)

Not: Optimal gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine göre 2 olarak belirlenmiştir. *** % 1 seviyesinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir.

Ulaşılan bulgularda, t-istatistik değerlerinin Mac Kinnon (1996) kritik değerlerinden mutlak değerce küçük olmasından dolayı, değişkenlerin tümünün düzey değerde birim kök içerdiği belirtilmiştir. Ancak, birinci farklarında, t-istatistik değerleri mutlak değerce kritik değerlerden büyük olduğu için birim kökün var olduğunu gösteren H_0 hipotezi reddedilmiş ve serilerin tümü %1 anlamlılık seviyesinde durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3.2.2. Parametre İstikrar Testi Sonuçları

Mevcut çalışmanın Kayan Pencere nedensellik analizi yapılmadan önce parametrelerin istikrarı test edilmiştir. Dikkate alınan örnekleme dönemi için yapılan tahminlerle parametrelerin istikrarlı olduğu

varsayılmaktadır. Parametrelerin istikrarlı olmaması durumunda ulaşılan sonuçlar tüm dönemi yansıtan bir yorum yapılmasına engel olmaktadır (Destek ve Köksel, 2019: 7). Bu amaçla, en küçük kareler denkleminde yola çıkılarak öncelikle uzun dönem parametre istikrarını test etmek için Phillips ve Hansen (1990) Lc testi ve hızlı rejim değişimlerini içeren Andrews (1993) Sup-LR testi yapılmıştır. Ardından zaman içerisinde modelin parametre istikrarını sağlayıp sağlamayacağını test etmek için Andrews ve Ploberger (1994) Exp-LR ve Mean-LR testleri kullanılmıştır. Söz konusu testlerin sonuçları Tablo 2’de gösterilmektedir.

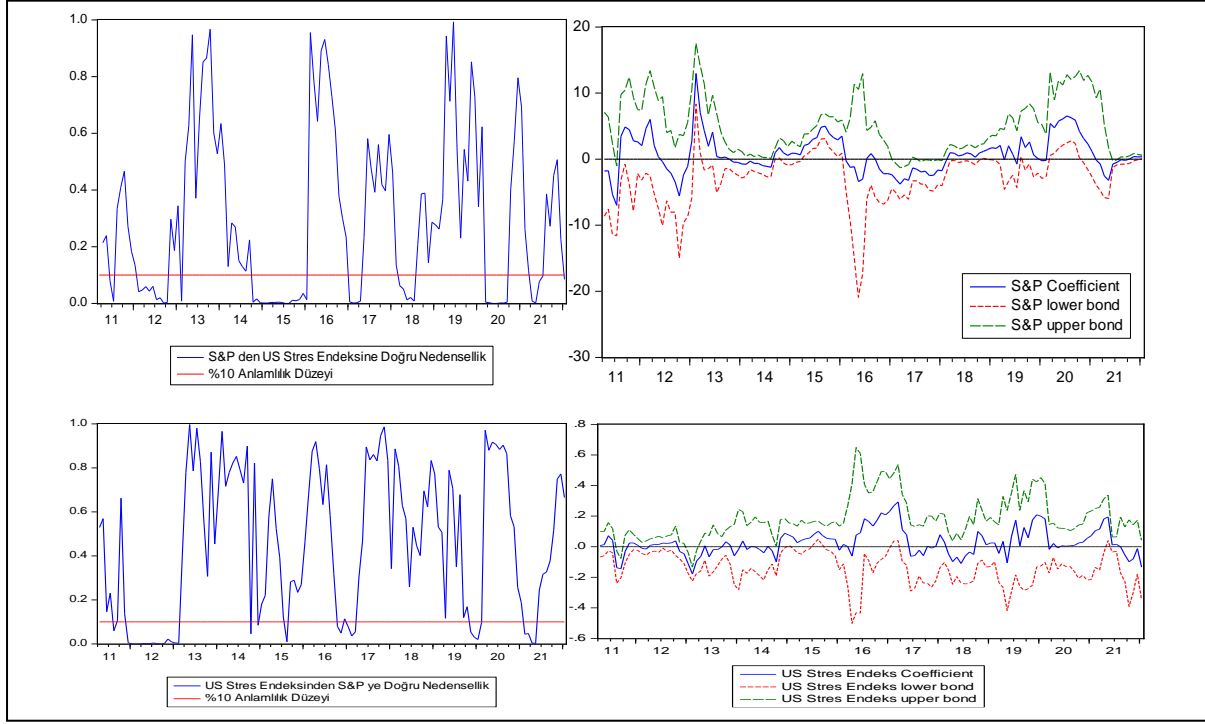
Tablo 2. Parametre İstikrar Test Sonuçları

Ülke		S&P 500 Endeksi Eşitliği		Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi Eşitliği	
		İstatistikler	p-değeri*	İstatistikler	p-değeri*
ABD	Sup-LR	1.593	0.006	4.085	0.067
	Exp-LR	0.765	0.103	1.653	0.003
	Mean-LR	2.413	0.453	2.508	0.007
	Lc	0.197	0.005	0.711	< 0.01
		BIST 100 Endeksi Eşitliği		Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi Eşitliği	
		İstatistikler	p-değeri*	İstatistikler	p-değeri*
Türkiye	Sup-LR	1.891	0.104	2.185	0.052
	Exp-LR	0.588	0.002	1.402	0.004
	Mean-LR	1.751	0.420	1.895	0.003
	Lc	0.895	0.010	0.546	< 0.01

Tablo 2 incelendiğinde elde edilen bulgular ile ABD ve Türkiye modelleri için uygulanan alternatif istikrar testlerinin tamamında parametrelerin istikrarlı olmadığı yönündeki boş hipotez ret edildiği görülmektedir. Yani yapısal kırılma bulunmaktadır. Parametrelerin istikrarsız olması nedeniyle ulaşılan parametrelerin gözlemlenen dönemin tamamını yansıtamayacağı kabul edilmektedir. Dolayısıyla ABD’de S&P 500 Endeksi ile Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi ve Türkiye’de BIST 100 Endeksi ile Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisinin tek bir parametre üzerinden tespit edilmesi zordur. Buradan yola çıkarak, 2010 Ocak-2022 Ocak arası aylık dönemini bir bütün olarak ele alıp ilgili alt dönemlerde nedenselliğin araştırılmasının daha tutarlı sonuçlar vereceği öngörülmektedir. Kayan Pencere nedensellik testi, örneklem dönemlerini alt dönemlere ayırarak nedensellik ilişkisini araştırabilmek için kullanılmaktadır (Balcılar vd., 2010: 1402). Bu durumda mevcut bulgulardan yola çıkılarak çalışmadaki örneklem dönemlerinin tamamı için parametre istikrarsızlığına dayanan, alt örneklem dönemlerinde S&P 500 Endeksi - Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi ve BIST 100 Endeksi - Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi arasındaki ilişkinin Kayan Pencere nedensellik testinin uygulanmasıyla incelenmesi uygun görülmüştür.

Şekil 1 ve 2’de ABD ve Türkiye için Kayan Pencere test istatistiklerine ait bootstrap p değerleri ve seriler arasındaki etkinin büyüklüğü gösterilmektedir. Söz konusu şekillerde dörder panel yer almaktadır. Şekil 1 de a paneli S&P 500 Endeksi’nin Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi’nin Granger nedeni olmadığı boş hipotezini göstermektedir. Şekil 1’de b paneli ise S&P 500 Endeksi’nin Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi üzerindeki etkisini ölçen Kayan Pencere test istatistiklerinin bootstrap p değerlerini göstermektedir. Şekil 1 de c paneli Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi’nin S&P 500 Endeksi’nin Granger nedeni olmadığı boş hipotezini göstermektedir. Şekil 1’de d paneli ise Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi’nin S&P 500 Endeksi üzerindeki etkisini ölçen Kayan Pencere test istatistiklerinin bootstrap

p değerlerini göstermektedir. Tüm alt dönemler için hesaplanan olasılık değerlerini belirten şeklin %10 anlamlılık düzeyini gösteren doğrunun altında kalan dönemlerde boş hipotez reddedilerek, ele alınan değişkenler arasında Granger nedensellik ilişkisi olduğu yorumunda bulunulabilir (Miçoğulları, Telek, 2022: 335).

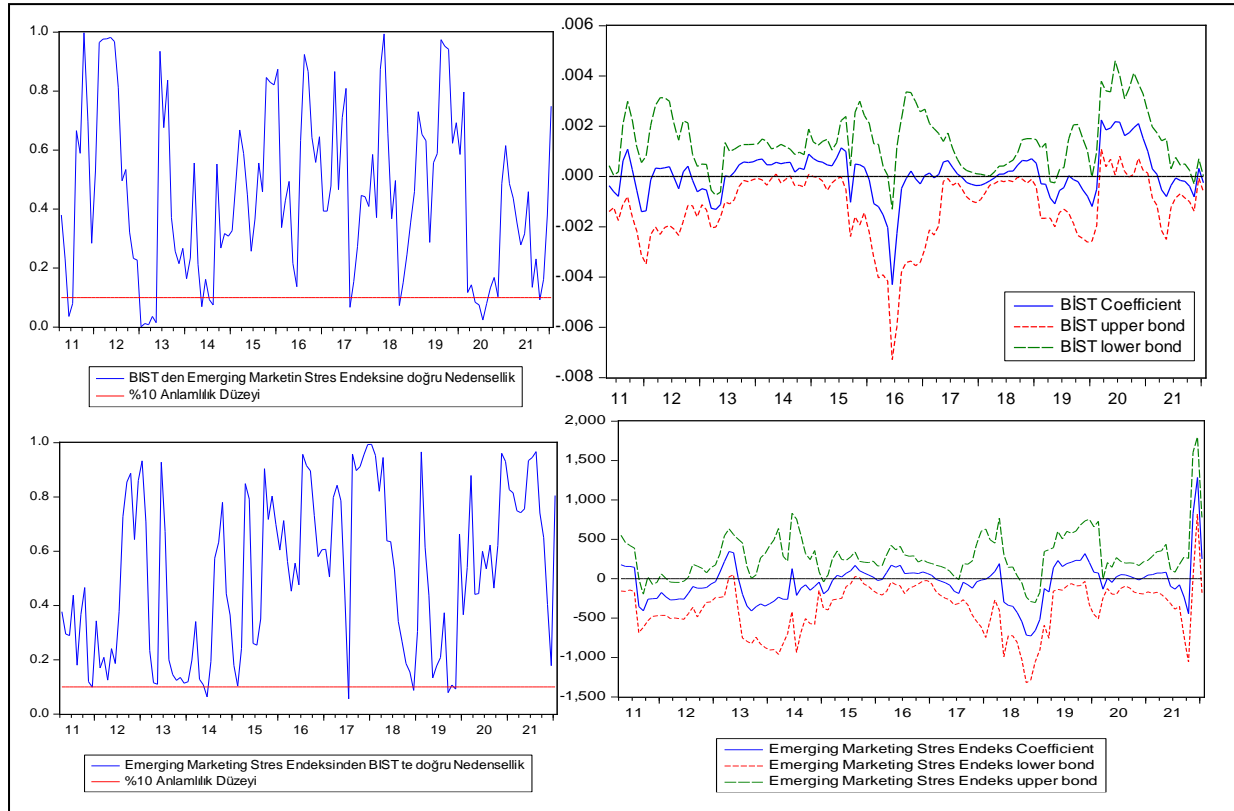

Şekil 1. ABD Analiz Sonuçları

Şekil 1'de yer alan panel a'da bulgular incelendiğinde S&P 500 Endeksi'nden Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi'ne doğru nedensellik ilişkilerinin olduğu tarihler %10 kritik değer çizgisinin altında bulunmaktadır. H_0 hipotezinin reddedildiği alt dönemler 2011-7 ve 2011-8, 2012-2 ve 2012-10, 2013-1 ve 2013-2, 2014-10 ve 2016-1, 2017-1 ve 2017-4, 2018-2 ve 2018-7, 2020-2 ve 2020-8, 2021-4 ve 2021-6 şeklindedir. Bu dönemlerde S&P 500 Endeksi'nden Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi'ne doğru nedensellik belirlenmiştir. Şekil 1'de panel b'de S&P 500 Endeksi'nin Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi üzerindeki etkisinin 2014-10 ve 2016-1, 2020-2 ve 2020-8 alt dönemleri dışında tüm dönem boyunca negatif olduğu belirtilmiştir. Şekil 1'de yer alan panel c'de bulgular incelendiğinde 2011-7 ve 2011-8, 2011-11 ve 2013-2, 2016-9 ve 2017-3, 2019-10 ve 2020-1, 2021-2 ve 2021-5 şeklindedir. Bu dönemlerde Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi'nden S&P 500 Endeksi'ne doğru nedensellik belirlenmiştir. Şekil 1'de panel d'de Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi'nin S&P 500 Endeksi üzerindeki etkisinin tüm dönem boyunca negatif olduğu belirtilmiştir.

Şekil 2'de a paneli BIST 100 Endeksi'nin Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi'nin Granger nedeni olmadığı boş hipotezini göstermektedir. Şekil 2'de b paneli ise BIST 100 Endeksi'nin Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi üzerindeki etkisini ölçen Kayan Pencere test istatistiklerinin bootstrap p değerlerini göstermektedir. Şekil 2'de c paneli Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi'nin BIST 100 Endeksi'nin Granger nedeni olmadığı boş hipotezini göstermektedir. Şekil 2'de d paneli ise Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi'nin BIST 100 Endeksi üzerindeki etkisini ölçen Kayan Pencere test istatistiklerinin bootstrap p değerlerini göstermektedir. Tüm alt dönemler için hesaplanan olasılık değerlerini belirten şeklin %10 anlamlılık düzeyini gösteren doğrunun altında kalan dönemlerde boş hipotez reddedilerek ele alınan

değişkenler arasında Granger nedensellik ilişkisi olduğu yorumunda bulunulabilir (Miçoğulları, Telek, 2022: 335).

Şekil 2. Türkiye Analiz Sonuçları

Şekil 2'de yer alan panel a'da bulgular incelendiğinde BIST 100 Endeksi'nden Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi'ne doğru nedensellik ilişkilerinin olduğu tarihler %10 kritik değer çizgisinin altında bulunmaktadır. H_0 hipotezinin reddedildiği alt dönemler 2011-5 ve 2011-6, 2013-1 ve 2013-4, 2014-4 ve 2014-8, 2020-4 ve 2020-6 şeklindedir. Bu dönemlerde BIST 100 Endeksi'nden Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi'ne nedensellik belirlenmiştir. Şekil 2'de panel b'de BIST 100 Endeksi'nin Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi üzerindeki etkisinin tüm dönem boyunca negatif olduğu belirtilmiştir. Şekil 2'de yer alan panel c'de bulgular incelendiğinde 2014-5 ve 2014-6, 2017-6 ve 2017-7, 2019-2 ve 2019-3 şeklindedir. Bu dönemlerde Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi'nden BIST 100 Endeksi'ne nedensellik belirlenmiştir. Şekil 2'de panel d'de Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi'nin BIST 100 Endeksi üzerindeki etkisinin tüm dönem boyunca negatif olduğu belirtilmiştir.

4.Sonuç

Bu çalışma, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye finansal piyasalarında 2010 Ocak – 2022 Ocak aylık döneminde finansal stres endeksi ile borsa arasındaki nedensellik ilişkisini incelemeyi amaçlamıştır. Bu amaçla finansal stres endeksi ile borsa arasındaki ilişki, tüm dönemi ve alt dönemleri kapsayan Kayan Pencere nedensellik tahmin yöntemleri kullanılarak incelenmiştir.

Tüm örneklem dönemini içine alan simetrik ve asimetrik nedensellik araştırmaları parametrelerin istikrarlı olduğu varsayımına göre hareket etmektedir. Söz konusu varsayımın geçerliliğini ve ulaşılan sonuçların güvenilirliğini tespit etmek için parametre istikrar testlerinden yararlanılmıştır. Parametre istikrarına ulaşılan bulgularda tüm örneklem dönemi için güvenilir bir ilişki varsayımına dayanan testlerin tam

güvenilir olamayacağı görülmüştür. Bu nedenle, örneklemin alt dönemlerinde nedensellik ilişkilerinin incelenmesinde Kayan Pencere nedensellik testleri kullanılmıştır. Kayan Pencere nedensellik test sonuçları, S&P 500 Endeksi'nden Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi yönüne 2011-7 ve 2011-8, 2012-2 ve 2012-10, 2013-1 ve 2013-2, 2014-10 ve 2016-1, 2017-1 ve 2017-4, 2018-2 ve 2018-7, 2020-2 ve 2020-8, 2021-4 ve 2021-6 alt dönemlerinde anlamlı bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Amerika Birleşik Devletleri Stres Endeksi'nden S&P 500 Endeksine ise 2011-7 ve 2011-8, 2011-11 ve 2013-2, 2016-9 ve 2017-3, 2019-10 ve 2020-1, 2021-2 ve 2021-5 alt dönemlerinde bir nedensellik tespit edilmiştir.

Kayan Pencere nedensellik test sonuçları, BIST 100 Endeksi'nden Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi yönüne 2011-5 ve 2011-6, 2013-1 ve 2013-4, 2014-4 ve 2014-8, 2020-4 ve 2020-6 alt dönemlerinde anlamlı bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Gelişmekte Olan Ülke Piyasaları Stres Endeksi'nden BIST 100 Endeksi'ne ise 2014-5 ve 2014-6, 2017-6 ve 2017-7, 2019-2 ve 2019-3 alt dönemlerinde bir nedensellik tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar finansal stres endeksi ile borsa arasında ilişki olduğunu ve incelenen dönem boyunca stres endeksinin borsa üzerinde negatif etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda yapılan çalışma politika uygulayıcılara, araştırmacılara ve finansal piyasa aktörlerine alacakları kararlar için yol gösterici bir nitelik taşımaktadır. Söz konusu piyasa katılımcıları finansal stres endeksindeki gelişmeleri takip ederek borsa endeksleri hakkında bilgi sahibi olabileceklerdir.

Menkul kıymet borsalarının ekonomide ve finansal piyasalardaki değişimlerden dönem dönem önemli düzeylerde etkilendiği literatürdeki çalışmalarla ortaya konmuştur. Dolayısıyla borsaları etkileyebilecek tüm etkenlerin yakından izlenmesi yatırımcılar için önemli olmaktadır. Finansal stres endeksleri de finansal sistemdeki istikrarsızlığın, gerilmenin ve düzensizliğin ölçülmesi noktasında dikkat çekmektedir. Yapılan çalışma ile borsa yatırımcısı için anlamlı bir gösterge olan finansal stres ve menkul kıymet borsaları arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar yatırımcıların stres endekslerini takip ederek yatırımlarına yön verebilecekleri görüşünü destekler niteliktedir.

Sonuç olarak, Türkiye ve ABD için finansal stres endeksi temelinde yapılan analizler çerçevesinde finansal piyasalar için borsa endeksinin istikrarın izlenmesinde kullanılacak önemli değişkenlerden biri olduğu ifade edilebilir. Finansal stres endeksi borsa endeksinin tahmin edilmesi açısından öncü bir gösterge olabilir.

Mevcut makale gelecekteki araştırmalar için potansiyel önerilerde bulunmaktadır. Yanıtlanması gereken sorular arasında finansal stres endeksinin borsa endeksi dışında döviz kuru, enflasyon ve faiz oranı dinamiklerinin tahminine dahil edilmesi konuları yer alabilir. Çalışmanın sonuçları araştırmacılara ve uygulayıcılara geleceğe dair öngörülerin oluşturulmasında finansal stres endeksinin de etkili bir şekilde izlenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Etik Beyanı

Bu makalede hiçbir insan çalışması sunulmamıştır.

Yazar Katkıları

Yazarlar bu çalışmaya eşit düzeyde katkı sağlamış ve yayın için onaylamıştır.

Çıkar çatışması

Yazarlar, araştırmanın potansiyel bir çıkar çatışması olarak yorumlanabilecek ticari veya finansal ilişkilerin yokluğunda yürütüldüğünü beyan etmektedir.

Kaynaklar

Alancıoğlu, E. (2020). Türkiye'de Enflasyon ve İstihdam Arasındaki İlişki: Bootstrap Rolling Window Nedensellik Testi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi (İKTİSAD)*, 5(13), 305-317.

- Balakrishnan, R., Danninger, S., Elekdağ, S., & Tytell, I. (2009). The Transmission of Financial Stress From Advanced to Emerging Economies. *IMF Working Paper*, June, 1-52.
- Balcilar, M., Ozdemir, Z. A. & Arslanturk, Y. (2010). Economic Growth and Energy Consumption Causal Nexus Viewed Through a Bootstrap Rolling Window. *Energy Economics*, 32(6), 1398-1410.
- Barut, A., Çam, A.V. ve Kaya, E. (2016). Finansal Risk mi Stres Yaratır Yoksa Stres mi Finansal Risk Yaratır?. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı:3, 124-137.
- Bülbül, H. ve Akgül, I. (2018). Türkiye Finansal Stres Endeksi ve Markov Rejim Değişim Modeli ile Yüksek Stres Dönemlerinin Belirlenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi C. 13, S. 3*, 125 – 140.
- Çamlıca, F. ve Güneş, D. (2016). Türkiye’de Finansal Stresin Ölçülmesi: Yöntemsel Bir Karşılaştırma. *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Ekonomi Notları*. Sayı: 2016-06, 1-16.
- Çevik, E.İ., Dibooğlu, S. ve Kutan, A.M. (2013). Measuring Financial Stress in Transition Economies. *Journal of Financial Stability*. Vol: 9, Issue: 4, 597-611.
- Destek, M. A. & Köksel, B. (2019). Income Inequality and Financial Crises: Evidence from the Bootstrap Rolling Window. *Financial Innovation*, 5(1), 1-23.
- Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1979). Distribution of The Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431.
- Efron, B. (1979). Computers and The Theory of Statistics: Thinking The Unthinkable. *SIAM Review*, 21(4), 460-480.
- Ekinci, A. (2013). Financial Stress Index for Turkey, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 14(2), 213-229.
- Elekdağ, S., Kanlı, İ.B., Samancıoğlu, Z. Ve Sarıkaya, Ç. (2010). Finansal Stres ve İktisadi Faaliyet. *Central Bank Review*, Vol:30, s.1-8.
- Hacker, R. S. & Hatemi-J, A. (2006). Tests for Causality Between Integrated Variables Using Asymptotic and Bootstrap Distributions: Theory and Application. *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500.
- Hakkio, C. S., ve Keeton W. R. (2009). Financial stress: What is it, How can it be Measured, and What does is Matter?. *Economic Review*, Second Quarter, 5-50.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric Causality Tests with an Application. *Empirical Economics*, 43(1), 447-456.
- Hubrich, K. ve Tetlow, R.J. (2015). Financial Stress and Economic Dynamics: The Transmission of crises. *Journal of Monetary Economics*, 70, 100-115.
- Kara, H., Özlü, P. ve Ünalmiş, D. (2015). Türkiye İçin Finansal Koşullar Endeksi. *Central Bank Review*. 15, 41-73.
- Kaya, F. ve Kılınç, A. (2016). Türkiye İçin Finansal Sıkıntı Endeksinin Ölçümü ve Finansal Sıkıntı Endeksinin Reel Ekonomik Faaliyetler ile İlişkisi, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayısı, 402-413.
- Illing, M. ve Liu, Y. (2003). An Index of Financial Stress for Canada. *Bank of Canada Working Paper* 2003-14, 1-63.
- Miçoğulları, S. A. & Telek, C. (2022). Türkiye’de Cari İşlemler Açığı ile Yabancı Yatırımlar Arasındaki İlişki: Rolling Window Nedensellik Analizi. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 325-344. <https://www.bankofcanada.ca/wp-content/uploads/2010/02/wp03-14.pdf>
- Monin, P.J. (2019). The OFR Financial Stress Index. *Risks*, Vol: 7, Issue: 25, 1-25.
- Oet, M.V., Dooley, J.M. ve Ong, S. J. (2015). The Financial Stress Index: Identification of Systemic Risk Conditions. *Risks*. Vol:3, 420-444.

Schinasi, G. J. (2004). Defining Financial Stability. Erişim: 18 Şubat 2022, *IMF Working Paper Tebliği*.
<https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/wp04187.pdf>

Sevüktekin, M, Çınar, M. (2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi (EViews Uygulamalı)*, 5. Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa.

Zülfüoğlu, Ö. (2019). Finansal İstikrar ve Ekonomik Büyüme Amaçları Bağlamında Optimal Finansal Regülasyon Çerçevesinin Oluşturulması. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 490-510.

<https://financialhealthinstitute.com/learn/financial-stress/> Erişim: 18 Şubat 2022.

<https://fred.stlouisfed.org/series/STLFSI2> FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis, St. Louis Fed Financial Stress Index (DISCONTINUED) [STLFSI2], retrieved from FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis Erişim: 24 Kasım 2022.

<https://bank.gov.ua/en/stability/fsi/> Erişim: 14 Mart 2022.

<https://www.financialresearch.gov/financial-stress-index/> Erişim: 14 Mart 2022.

<https://aric.adb.org/database/fsi/> Erişim: 14 Mart 2022.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

Toplum 5.0 ile İlgili Çalışmaların Bibliyometrik Analizi: Scopus Örneği

Bibliometric Analysis of Studies Related to Society 5.0: Scopus Database

Zeliha SEÇKİN¹ Yüstra KÖSE²

Geliş Tarihi (Received): 15.08.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 27.03.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Özet: Toplum 5.0, 2017 yılında gerçekleştirilen CeBIT fuarında Japonya hükümeti tarafından ilan edilen bir toplum vizyonudur. Aynı zamanda "Dijital Toplum", "Yaratıcı Toplum" ve "Süper Akıllı Toplum" olarak da ifade edilmektedir. Japonya; yaşlanan nüfus, azalan doğum oranları, altyapı sorunları ve azalan işgücü verimliliği gibi toplumsal sorunlarla yüzleşen ilk ülkelerden biridir ve ortaya koyduğu Toplum 5.0 vizyonu ile Endüstri 4.0'ın ötesinde, tüm dünyada insan merkezli bir toplum ve veriyeye dayalı bir inovasyon yaratmayı amaçlamaktadır. Literatür incelendiğinde, Toplum 5.0 vizyonuna olan ilginin yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Ülkemizde yapılan çalışmalarla alana olan ilginin arttığı gözlemlenmektedir. Yapılan araştırmalarda Toplum 5.0 ile ilgili bibliyometrik analize dayalı çalışmalara rastlanmamıştır. Bu boşluğu gidermek amacıyla, 2017-2022 yılları arasında Scopus endeksli 276 kaynaktan yayınlanan 465 adet Toplum 5.0 çalışması üzerinde bibliyometrik analiz yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda ilgili çalışmaların %38'i konferans bildirisi iken %37'sinin ise makalelerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Çalışmalar özellikle 2019 yılı ve sonrasında artarken, alanda en çok yayın yapılan yılın 2022 yılı olduğu belirlenmiştir. Sustainability (Switzerland) dergisi en çok yayın yapılan kaynakların başında yer almaktadır. Alanda en çok yayın yapan ülkeler ise sırasıyla; Japonya, Endonezya, Hindistan, Amerika Birleşik Devletleri ve İtalya'dır. Anahtar kelimelerin kullanım sıklıklarına bakıldığında "Toplum 5.0" kelimesi hariç tutulduğunda, "Endüstri 4.0", "Öğrenci", "Yapay Zekâ" ve "Nesnelere İnterneti" gibi anahtar kelimelerin ön plana çıktığı görülmüştür. Yapılan bibliyometrik analiz doğrultusunda elde edilen bulgular; makale, yazar, ülke ve dergi performansları bağlamında Toplum 5.0 araştırmalarının geçmişi ve mevcut durumunu belirlemektedir. Bu çalışma, gelecekteki potansiyel araştırmacılara Toplum 5.0 çalışma alanlarını belirlemek ve tasarlamak için bir bakış açısı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplum 5.0, Dijital Toplum, Dijital Dönüşüm, Bibliyometrik, Bibliyometrik Analiz

&

Abstract: Society 5.0 is a vision of society announced by the Japanese government at the CeBIT exhibition in 2017. It is also referred to as "Digital Society", "Creative Society" and "Super Smart Society". Japan is one of the first countries to face social problems such as ageing population, declining birth rates, infrastructure problems and decreasing labour productivity, and with the vision of Society 5.0, it aims to create a human-centred society and data-driven innovation all over the world beyond Industry 4.0. When the literature is examined, it is understood that the interest in the vision of Society 5.0 has intensified. Although it is observed that the interest in the field has increased with the studies conducted in our country, there are no studies based on bibliometric analysis on Society 5.0 in the studies conducted. In order to eliminate this gap, a bibliometric analysis was conducted on 465 Society 5.0 studies published in 276 Scopus indexed sources between 2017-2022. As a result of the analysis, it is understood that 38% of the relevant studies are conference proceedings while 37% are articles. While the studies increased especially in 2019 and after, it was determined that the most published year in the field was 2022. Sustainability (Switzerland) magazine is one of the most published sources. The countries with the highest number of publications in the field are Japan, Indonesia, India, the United States of America and Italy, respectively. When the frequency of use of keywords is analysed, it is seen that keywords such as "Industry 4.0", "Student", "Artificial Intelligence" and "Internet of Things" come to the fore when the word "Society 5.0" is excluded. The findings obtained from the bibliometric analysis determine the past and current status of Society 5.0 research in terms of article, author, country and journal performances. This study aims to provide potential future researchers with a perspective to identify and design Society 5.0 research areas.

Keywords: Society 5.0, Digital Society, Digital Transformation, Bibliyometrik, Bibliyometrik Analysis

Atıf/Cite as: Seçkin, Z. & Köse, Y. (2024). Toplum 5.0 ile İlgili Çalışmaların Bibliyometrik Analizi: Scopus Örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 228-245.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethik: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Prof.Dr. Aksaray Üniversitesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Anabilim Dalı, seckinz@aksaray.edu.tr, 0000-0003-0603-3236

² Doktora Öğrencisi, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yusrakose@gmail.com, 0000-0002-0404-9915 (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Dijital dönüşüm yeni değerler yaratarak, birey ve toplumun yaşamını dönüştürmenin yanı sıra birçok ülkede sanayi politikalarının ana unsuru haline gelmiştir. Yaşanan küresel gelişmelerin etkisi ile Ocak 2016'da Japon Hükümeti tarafından kabul edilen 5. Bilim ve Teknoloji Temel Planında, "Toplum 5.0" vizyonu temel bir kavram olarak sunulmuştur (Fukuyama, 2018). Toplum 5.0 ile gerçekleştirilecek olan sosyal inovasyon; toplum üyelerinin birbirlerine karşı saygılı olduğu, her bireyin liderlik edeceği, nesilleri aşan bir toplum yapısı oluşturmanın yanı sıra, toplumdaki durgunluk duygusunu kıran ileriye yönelik bir vizyon sağlamaktadır (Yousefikhah, 2017). Uzayan yaşam süresi, artan yaşlı nüfusu, zenginliğin bir kesimde yoğunlaşması ve bölgesel eşitsizlikten kaynaklanan toplumdaki önemli sosyal sorunları çözmek için ortaya atılmıştır (Nakanishi, 2019). Hedeflenen toplum yapısı sağlık, politika, altyapı, hükümet, sanayi ve ekonomi gibi toplumsal yaşamın her alanında çözüm üretmeyi hedeflemektedir (Varışlı ve Bayar, 2021). Dönemin Japonya Başbakanı Shinzo Abe tarafından Almanya'nın Hannover şehrinde düzenlenen Bilişim Teknolojileri Fuarı CeBIT 2017'de dünyaya ilan edilmiştir. Japonya için bir büyüme stratejisi olarak belirlenen Toplum 5.0'in amacı, sadece bir ülkenin refahını sağlamak değil toplum yaşamını iyileştirmeyi amaçlayan insan merkezli bir yaklaşım sunmaktadır (Fukuda, 2020; Fukuyama, 2018; Varışlı ve Bayar, 2021). Bu bağlamda çalışanların "kaynak", müşterilerin "tüketici" olarak değerlendirildikleri geleneksel bir anlayıştan Toplum 5.0'a geldiğinde, çalışanlar ve müşteriler "insan" olarak değerlendirilmeye başlanmıştır (Konno ve Schillaci, 2021). İnsan merkezli bir toplum oluşturularak, bireylerin zevk aldığı ve mutlu bir şekilde yaşadığı, güvenli ve konforlu bir yaşam amaçlanmaktadır.

Bu çalışma, yapılan bibliyometrik analiz ile Toplum 5.0'in literatür geçmişini ve mevcut durumunu vurgulamayı amaçlamaktadır. Toplum 5.0 kavramı 2017 yılından beri akademik literatürde tartışılmasına rağmen 2019 yılından sonra alana olan ilginin arttığı anlaşılmaktadır. Literatür incelendiğinde, Toplum 5.0 içerikli bibliyometrik analiz yöntemi ile yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu anlaşılmaktadır (Shahidan, Latiff ve Wahab, 2021; Purnomo vd. 2021; Roblek vd. 2021; Kabakuş, Özköse ve Ayaz, 2023). Daha önce yapılan çalışmalar İngilizce olarak yayınlanmış olup, Türkçe literatürde benzer bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu çalışmada kullanılan veri tabanı, analiz programı, çalışmaların baz alındığı yıllar, yayın sayıları ve yapılan analizler önceki çalışmalarla farklılık göstermektedir. Toplum 5.0 her ne kadar yeni bir kavram olsa da geçmiş çalışmaları ve gelişim sürecini incelemek potansiyel araştırmacılara yol göstermek açısından önemli hale gelmiştir.

2. Toplum 5.0: Kavramsal Çerçeve ve Dönüşüm Süreci

Toplum 5.0, avcılık toplumunu (Toplum 1.0), tarım toplumunu (Toplum 2.0), sanayi toplumunu (Toplum 3.0) ve bilgi toplumunu (Toplum 4.0) takip eden beşinci aşamada insan merkezli bir toplum olarak ifade edilmektedir. İnsanlık tarihinin başlangıcından sanayi devrimine kadar olan süreci kapsayan avcı-toplayıcı toplumu, Toplum 1.0 olarak kabul edilmektedir. Toplum 1.0, doğa ile uyumlu bir şekilde bir arada yaşayan, avlanan ve toplayan insan grupları olarak tanımlanmaktadır (Fukuyama, 2018). Bu toplum biçimi yaklaşık 20 bin yıl sürmüştür. Bu dönemde insanlar yıl boyunca göçebe hareket ederek bir yaşam alanından diğerine taşınmıştır (Kelly, 1983). Teknolojideki ilerlemeler ve demografik değişimler, gelişen sosyal yapı ve örgütlenme ile birlikte, avcı-toplayıcı toplum zamanla daha yerleşik bir topluma dönüşmüştür. Tarımsal üretime, artan organizasyon yapısına ve toplumların oluşmasına dayanan bu dönem Toplum 2.0 olarak ifade edilmektedir (Fukuyama, 2018). Bu dönemde insanlar, ilkel yaşam şartları altında, bitki türlerini evcilleştirmiş ve topraktan daha çok faydalanmayı öğrenerek, tarımsal faaliyetlere başlamış ve yerleşik hayata geçmiştir (Canlıoğlu, 2008). M.Ö. 13.000'li yıllardan M.S. 18. yüzyıl ortalarına kadar devam eden Toplum 2.0, buğday ve arpa ekiminin yanı sıra el yapımı çömlekçiliğinin ilk işaretlerinin Mezopotamya'da keşfedildiği ve tarım toplumunun şekillendiği bir dönemi ifade etmektedir (Arı, 2021; Bender, 1978). 18. yüzyılda yaşanan Sanayi Devrimi ile tarım toplumu yerini sanayi toplumuna bırakmıştır. Sanayi toplumu olarak da bilinen bu dönem Toplum 3.0 olarak ifade edilmektedir. Toplum 3.0, sanayi devrimi ile sanayileşmeyi ve seri üretimi teşvik eden bir olguyu temsil etmektedir (Fukuyama, 2018). Arı (2021), bu

dönemi dünya nüfusunun arttığı, köy ve şehirlerin kurularak toplumsal ilişkilerin şekillendiği bir dönem olarak ifade etmektedir. Araştırmacı ayrıca bu dönemde sanayi merkezlerinin önemli hale gelerek, büyük kentlerin kurulduğunu, ağır işlerde makineleşmenin başladığını belirtmektedir. Sanayide makineleşmenin başlaması ile insan yaşam süresi uzayarak, yaşam kalitesi artmış ve insan hayatını kolaylaştıran buluşlar önem kazanmış ve bilgi toplumu olarak adlandırılan Toplum 4.0 yapısının ortaya çıkışına zemin hazırlanmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Toplum 4.0 dönemi ile bilgi teknolojileri, otomasyon sistemleri ve akıllı bilgisayarlar ortaya çıkmış, böylece iletişim hızlanmış ve iş hayatını kolaylaştıracak günlük hayattaki birçok iş insanlar için rutin olmaktan çıkmıştır (Dordick ve Wang, 1993). Toplum 4.0, maddi olmayan varlıkları bilgi ağları ile birbirine bağlayarak katma değere ivme kazandıran bir bilgi toplumunun temelini oluşturmaktadır (Fukuyama, 2018).

Toplum 4.0 bilginin yaygınlaştığı ve dijital teknolojilerin geliştiği bir dönem olarak ifade edilirken, Toplum 5.0 sürdürülebilirlik ilkesine dayanan geleceğe yönelik bir vizyon olarak ifade edilmektedir. Toplum 4.0 üzerine inşa edilen Toplum 5.0 (Fukuyama, 2018), dünyadaki bütün insanların rahat ve sağlıklı bir yaşam sürmesi için ekonomik ve sosyal farkların azaldığı, ihtiyaçları karşılamak için ürün ve hizmetlere kolaylıkla ulaşıldığı bir toplum yaratmayı amaçlamaktadır (Fukuda, 2020). Japonya hükümeti tarafından 2016 yılında kabul edilen 5. Bilim ve Teknoloji Temel Planında “mevcut durgunluk duygusunu kıran, ileriye dönük, toplum üyelerinin birbirine saygı duyduğu, nesilleri aşan ve her insanın aktif ve keyifli bir yaşam sürebileceği, fiziksel ve gerçek dünyayı birbirine bağlayan, yeni teknolojilerin tüm potansiyellerinden faydalanılan ideal bir toplum” olarak ifade edilmiştir (Aquilani vd., 2020). 1990’lı yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, küresel pazarların ortaya çıkması, çeviklik ve esneklik gerektiren iş ortamlarının oluşması, mal ve hizmetlerin üretiminden sunumuna kadar köklü değişiklikler yaşanması Japonya’yı derinden etkilemiştir. Yaşanan bu ani değişimlere ve streslere karşı savunmasız kalan Japonya, on yıl boyunca ciddi bir ekonomik durgunluk yaşamıştır. 2000’li yıllarda, ürün ve hizmet süreçleri bir araya getirilerek, problem çözmeye dayalı müşteri odaklı sisteme geçiş yapılmıştır. Kaybedilen yirmi yıl sonunda, 2010’lu yıllarda, sistem dayanıklılığının geri kazanılması, Japonya’nın ekonomik performansının iyileşmeye başladığı yıllar olarak kabul edilmektedir. Japonya’nın yirmi yıl boyunca yaşadığı bu zorlukların yanı sıra son yıllarda yapay zekâ ve ileri teknolojilerde yaşanan gelişmeler, yaşanan nüfus, azalan doğum oranları, altyapı sorunları ve azalan işgücü verimliliği Japonya’yı yeni bir ani değişimle ve stresle karşı karşıya bırakmıştır (Fukuda, 2020). Ele alınması gereken bu acil sorunların ileride daha da artacağı düşünülerek endüstriyel rekabet gücünün tamamen güçlendirilmesi önemli bir görev haline gelmektedir. Bu koşullar doğrultusunda, Japonya 5. Bilim ve Teknoloji Temel Planı’nda “Toplum 5.0” girişimini benimsemektedir (Harayama, 2017). Japonya, bu sorunlarla yüzleşen ilk ülkelerden biridir ve ortaya koyduğu Toplum 5.0 vizyonu ile Endüstri 4.0’ın ötesinde, tüm dünyada insan merkezli bir toplum ve veriye dayalı bir inovasyon yaratmayı amaçlamaktadır (Fukuda, 2020; Fukuyama, 2018).

Dönemin Japonya Başbakanı Shinzo Abe, 2017 yılında Almanya’nın Hannover şehrinde düzenlenen Bilişim Teknolojileri Fuarı’ndaki konuşması sırasında, Toplum 5.0 girişimine yaptığı vurgu ile konunun duyulmasında ve farkındalık oluşturmada önemli bir etki yaratmıştır (Duman, 2022). Toplum 5.0, seçilmiş bir azınlığın mutluluğunun değil dünya çapındaki tüm toplumların refahının amaçlandığı, toplumun bir kesimine fırsatlar sunmak yerine, toplumun geneline entegre olan bir sistemi benimsemektedir (Deguchi vd., 2020; Fukuyama, 2018). Toplum 5.0 ile enerji, ulaşım, eğitim, alışveriş, sağlık, iş ve boş zaman da dahil olmak üzere hayatın her alanında mutluluk ve konfor alanı yaratmak amaçlanmaktadır (Deguchi vd., 2020).

Siber-fiziksel sistemlerin üretim süreçlerinde yaygın olarak kullanılması Endüstri 4.0 ile başlamıştır. Endüstri 4.0, sistemlere ve süreçlere yapay zekânın eklenmesini ve bunların düşük maliyetle yüksek kaliteli ürünler üreten sistemlere entegre edilmesini mümkün kılmıştır. Akıllı fabrikaların tasarlanması ve akıllı fabrika kurmak için akıllı makinelerin birbirine bağlanması ve daha sonra akıllı fabrikaların kurulması, birleştirilen siber fiziksel sistemler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir (Serpanos, 2018). Temelde Toplum 5.0, Endüstri 4.0’ın işletmelerde üretim için kullandığı hızla gelişen teknolojileri alıp, vatandaşların günlük yaşamlarına derinden entegre etmeyi amaçlamaktadır (Gladden, 2019). Tüm sanayi devrimlerinde olduğu

gibi Endüstri 4.0 da farklı bir topluma, diğer bir ifade ile Toplum 5.0'a geçişte en önemli gelişmelerden biri olarak kabul edilmektedir. Endüstri 4.0'ın özellikleri; büyük veri, yapay zekâ ve nesnelerin interneti gibi ortaya çıkan teknolojik yenilikler ile özünde sürdürülebilirlik olan Toplum 5.0'ı büyük ölçüde desteklemektedir. Endüstri 4.0, toplum içinde inovasyonu odak noktası haline getirmekte ve giderek daha çok "insan merkezli" toplumun oluşmasına katkı sağlamaktadır. Endüstri 4.0, Toplum 5.0 hedefleri ile tutarlılık göstermektedir. Ancak önerilen Toplum 5.0 modeli, Endüstri 4.0'dan farklı olarak "insan merkezli" bir toplum yapısının inşası idealini temsil etmektedir. Özellikle Toplum 5.0 vizyonu ile teknolojik inovasyonun sosyal inovasyonları desteklemesi hedeflenmektedir (Aquilani vd., 2020). Endüstri 4.0 işletmelerin etkinliğini, verimliliğini ve mali performansını yeni teknolojilerle geliştirmeye odaklanırken; Toplum 5.0 sosyal robotik, somutlaştırılmış yapay zekâ, nesnelerin interneti, artırılmış ve sanal gerçeklik ve gelişmiş insan-bilgisayar arayüzleri ile insanların yaşamlarını niteliksel olarak iyileştirmeye odaklanmaktadır (Gladden, 2019).

3. Bibliyometrik Analiz

Son yıllarda dergi, kitap ve diğer yayın organlarının artmasıyla birlikte çalışma sayılarında çok hızlı artışlar yaşanmaktadır. Herhangi bir araştırma alanının incelenmesi için araştırmacı, eskiye göre daha fazla çalışma ve bunların yayınlandığı kaynaklar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, bir araştırma alanında yapılan bütün çalışmaları göz önünde bulundurarak inceleyecek yeni araştırma araçlarına olan ihtiyacı gündeme getirmiştir (Öztürk ve Gürler, 2021). Yeni bir araştırma aracı olarak ortaya çıkan bibliyometrik analiz, literatür taraması ve bilimsel çalışmaların analizi için kullanılan bir inceleme aracıdır. Bibliyometrik analiz, yayınlanmış çok sayıda çalışmayı etkili bir şekilde analiz etmek için nicel bir yaklaşım sunmaktadır (Broadus, 1987; Shahidan, Latiff ve Wahab, 2021). Belirli filtrelemelerle sınırlandırılan bir grup çalışma alanının tanımlanması ve kapsamının belirlenmesinde temsili bibliyografik sonuçlar sunmak için kullanılmaktadır (Martinez-Lopez vd., 2018). Yapılan analiz ile araştırma alanının gelişimini incelemek, geçmiş ve mevcut durumunu belirlemek, alanın öncü yazarlarını ve yayınlarını ortaya çıkarmak, yayın yapan kaynakları değerlendirmek ve popüler araştırma alanlarını ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Bibliyometrik analiz ile yapılan çalışmalar, literatüre güncel ve genel bir bakış açısı sağlayarak potansiyel araştırmacılara ve alanın ilgililerine kullanışlı bir yöntem sunmaktadır (Bağış, 2021). Aynı zamanda politika yapıcılara da alanla ilgili etkili bir anlama ve karar verme çerçevesi de sunmaktadır (Öztürk ve Gürler, 2021).

Bibliyometrik analiz son yıllarda araştırmacılar tarafından yaygın olarak kullanılan bir literatür inceleme aracı olarak kabul edilmektedir (Bağış, 2021; Donthu vd., 2021; Öztürk ve Güler, 2021). Geleneksel literatür inceleme yöntemleri ile karşılaştırıldığında bibliyometrik analiz araştırmacıya birçok avantaj sağlamaktadır. İlk olarak, analizde büyük hacimli bilimsel verilerin elde edilmesi ve değerlendirilmesini kolaylaştıran paket programlar kullanılmaktadır (Donthu vd., 2021). BibExcel, Pajek, VOSviewer, Bibliometrix ve SciMat gibi paket programlar bibliyometrik analizde kullanılan beş farklı program olarak öne çıkmaktadır. Her programın sunduğu özellikler ve avantajlar birbirinden farklılık göstermektedir (Öztürk ve Gürler, 2021). Bibliyometrik analizde kullanılan veri tabanlarının kullanışlılığı ve ulaşım kolaylığı da analizin sağladığı bir diğer avantaj olarak ifade edilmektedir (Donthu vd., 2021). Scopus, Web of Science, Google Scholar, MEDLINE, PubMed gibi veri tabanları veri toplama ve bibliyometrik analizler için sıklıkla kullanılan veri tabanlarıdır (Chen, 2017). Analizin sağladığı avantajlardan biri de araştırmacı yanlılığı sorununu gündemden kaldırarak, objektif sonuçlar sunması olarak belirtilmektedir. Geleneksel literatür taramalarında alandaki önemli araştırmaların analize dahil edilmemesi söz konusu olabilir. Böyle bir durumda yapılan analizin alanın ilgililerine nesnellikten uzak bir bakış açısı sunduğu ifade edilmektedir (Öztürk ve Gürler, 2021). Bibliyometrik analiz ise olası yanlılığın etkilerini azaltarak (Jiang, Ritchie ve Benckendorff, 2017), alandaki gelişmeleri mikrodan makroya yönlendiren farklı bir bakış açısı sunmaktadır (Zupic ve Cater, 2015). Araştırma alanına sağladığı kuşbakışı ile bibliyometrik analiz, bir araştırmacının araştırma alanındaki en son gelişmeleri anlamasına yardımcı olarak araştırma alanı ile ilgili yapılan çalışmaların yazar, dergi, anahtar kelime, ülke ve kurum bazında performanslarının incelenmesini sağlamaktadır (Shahidan, Latiff ve Wahab, 2021). Bibliyometrik analiz, literatürü özetlemek ve sentezlemek için etkili bir yöntem olmasına

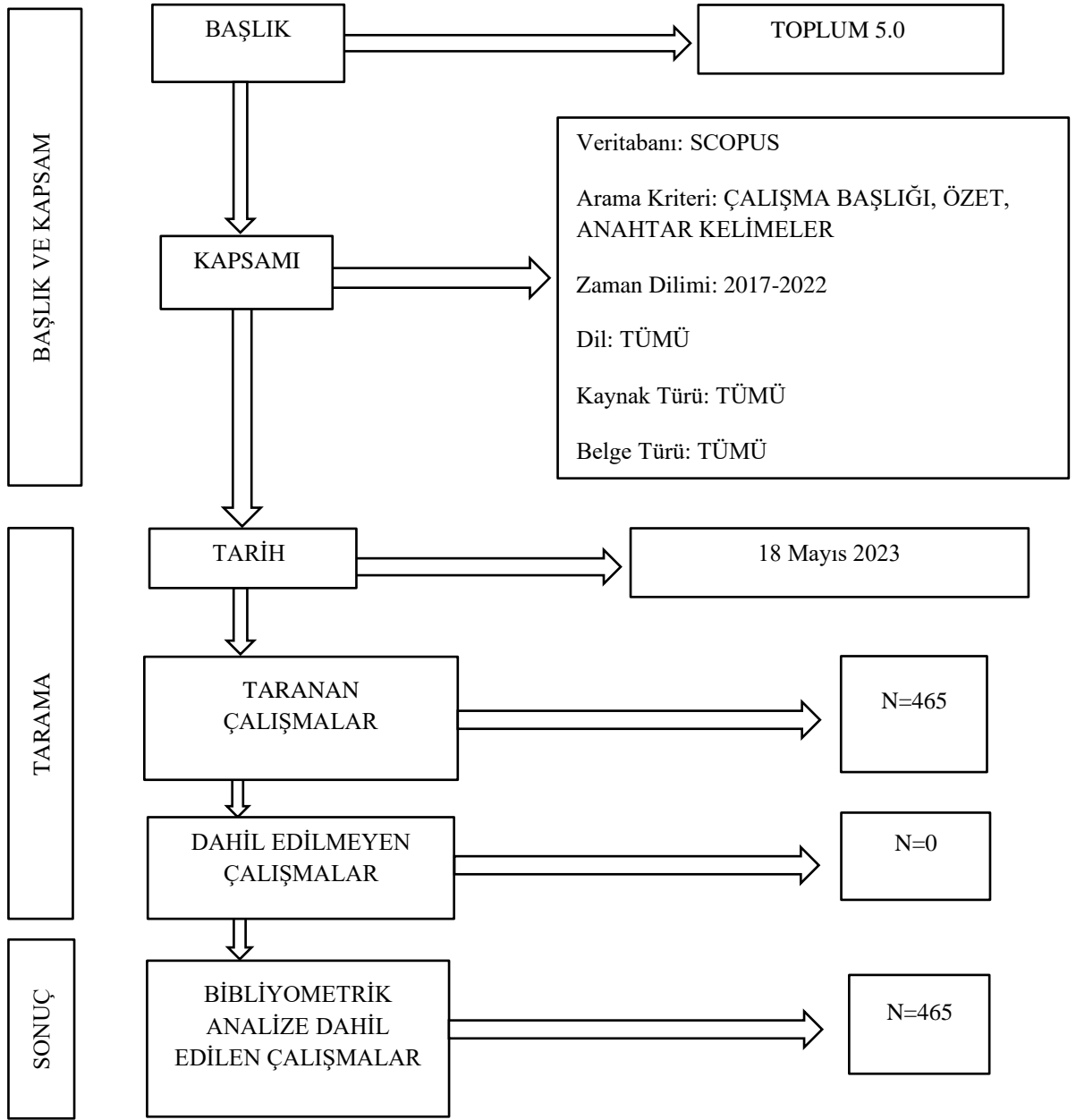
rağmen avantajlarının yanında belirli sınırlılıkları da vardır. Donthu vd. (2021) bibliyometrik analizin sahip olduğu üç farklı sınırlılıktan bahsetmektedirler. İlk olarak Scopus, Web of Science gibi bilimsel veri tabanlarından alınan veriler, sadece bibliyometrik analiz için üretilmemiştir. Bu nedenle bazı hatalar içerebilir. İkinci olarak, bibliyometrik analizin doğası içinde bazı kendi sınırlılıkları vardır. Analiz nicel sonuçlar verir ve bu durum nicel ve nitel sonuçlar arasında belirsizlik yaratabilir. Son olarak, bibliyometrik incelemeler sadece kısa vadeli tahminler sunmaktadır.

4. Yöntem

Bu çalışmada Toplum 5.0 ile ilgili uluslararası alanda yapılan çalışmalar bibliyometrik analiz ile incelenmiştir. İncelemeye temel olacak şekilde aşağıdaki araştırma soruları belirlenmiştir;

- 1-Toplum 5.0 alanında yapılan ve Scopus veri tabanında taranan yayınların yıllara göre dağılımı nasıldır?
- 2-Toplum 5.0 alanına en çok atıf alarak katkı sağlayan çalışmalar ve yazarlar hangileridir?
- 3-Toplum 5.0 alanına en çok katkı sağlayan ülkeler ve kaynaklar hangileridir?
- 4-Toplum 5.0 ile ilgili yayınlanan çalışmalarda sıklıkla kullanılan anahtar kelimeler nelerdir?
- 5-Toplum 5.0 ile ilgili yayınlanan çalışmalarda kullanılan anahtar kelimelerin yıllara göre değişimi nasıldır?

Scopus veri tabanında yer alan 2017-2022 yılları arasında Toplum 5.0 alanında yapılan yayınlar incelenmiştir. Araştırma 18 Mayıs 2023 tarihinde Scopus veri tabanında yer alan 465 yayın taranarak yapılmıştır. Konu arama kısmına "Society 5.0" yani "Toplum 5.0" yazılarak, 2017'den 2022'e kadar olan son altı yılın yayınları taranmıştır. Araştırma için herhangi bir başlangıç yılı belirlenmemiştir. Scopus veri tabanında yer alan çalışmalar 2017 yılından başlamaktadır. Tarama yapılırken "başlık, özet ve anahtar kelime" olarak filtreleme yapılmıştır. Literatür incelendiğinde konu ile ilgili ilk çalışmanın 2017 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Yayınların 179'u konferans bildirisi, 174'ü makale, 52'si kitap bölümü, 13'ü kitap iken 47 yayın ise editör yazısı, inceleme gibi diğer yayınlar olarak sınıflandırılmıştır. Şekil 1'de Scopus'ta taranan yayınların seçilmesinde izlenen adımlar gösterilmiştir.

Şekil 1. Yayınların Seçilme Süreci

Scopus veri tabanından elde edilen Toplum 5.0 ile ilgili 465 adet yayının analizinde R programlama dilindeki Ariaa ve Cuccurullo (2017)'nin geliştirdiği Bibliyometrix paket programı kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz kapsamında yapılan çalışmaların kavramsal yapı ve sosyal ağ analizleri ile atıf ve üretkenlik analizleri yapılmıştır. Yazar, makale ve dergi performansları belirlenerek, Toplum 5.0 kavramı temelinde en fazla atıf alan yayınlar ve yazarlar ile en çok yayına sahip ülkeler ve ülkeler arasındaki iş birlikler belirlenmiştir. Ayrıca Toplum 5.0 çalışmalardaki anahtar kelimeler oluşturulan tematik haritalarla görselleştirilmiştir.

5. Bulgular

Bu bölümde Toplum 5.0 literatürüne ilişkin bulgular, araştırma konu alanları ile yazarların, kaynakların ve ülkelerin analizlerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Toplum 5.0 alanının entelektüel yapısına ilişkin tematik analizlere yer verilmiştir.

5.1. Toplum 5.0 Literatürüne İlişkin Bulgular

Çalışmada, 2017-2022 yılları arasında yayınlanmış olan Toplum 5.0 ile ilgili çalışmalar analiz edilmiştir. Bu zaman aralığında yapılan 465 çalışmaya ilişkin temel bilgiler Tablo 1’de özetlenmektedir.

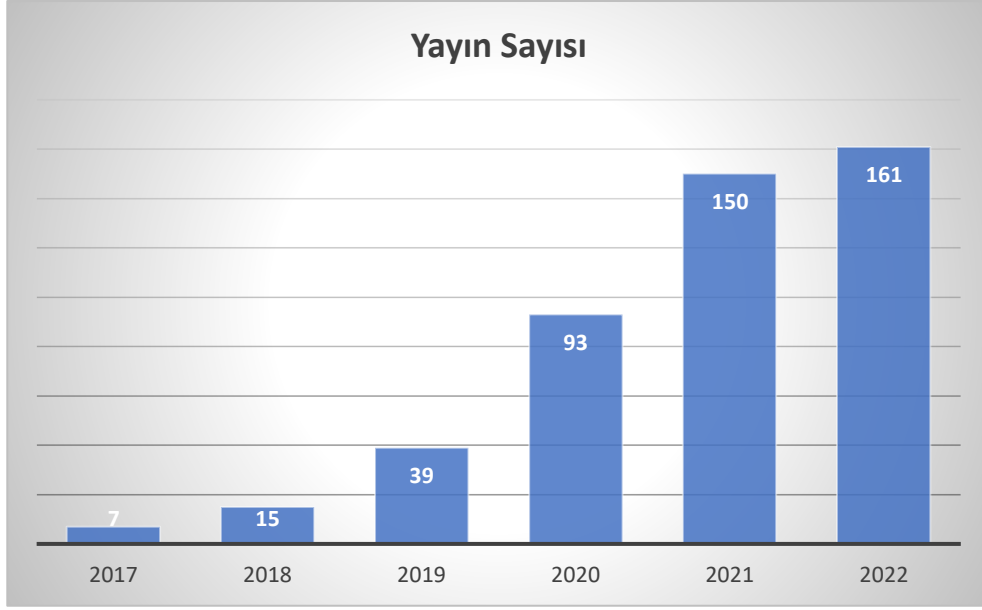
Tablo 1. Verilerle İlgili Temel Bilgiler

Zaman Aralığı	2017-2022
Toplam Kaynak Sayısı	276
Toplam Yayın Sayısı	465
Yayın Başına Ortalama Atıf	6,18
Yayın Türleri	Yayın Sayısı
Konferans Bildirisi	179
Makale	174
Kitap	13
Kitap Bölümü	52
Diğer (Editör Yazısı, İnceleme vs.)	47
Yayın Özellikleri	Yazar Sayısı
Tek Yazarlı	118
Çok Yazarlı	347
Toplam	465

Tablo 1’de görüldüğü üzere, yayınlanmış çalışmaların %38’inin bildiri, %37’sinin makale, %12’sinin kitap bölümü ve geri kalan %13’lük kısmının kitap, editör yazısı ve inceleme gibi diğer yayın türlerinden oluştuğu belirlenmiştir. Alana toplam 1200 yazar katkı vermiştir. Tek yazarlı çalışmalar %25’lik bir orana sahip iken çok yazarlı çalışmalar %75’lik bir oranla yayınların büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Ayrıca çalışmaların %43’ü dergilerde yayınlanırken, %32’si konferans bildiri kitabında, %14’ü kitap bölümünde, %9’u kitap olarak ve %2’lik kısmı ticari dergilerde yayınlanmıştır.

Yapılan analizde çalışmaların %95’inin İngilizce yayınlandığı anlaşılmaktadır. İkinci sırada %3’lük bir oranla Japonca yayınlanan çalışmalar yer almaktadır. Diğer yayın yapılan diller ise Portekizce, Türkçe ve Çince’dir.

Şekil 2’de 2017-2022 yılları arasında yayınlanan Toplum 5.0 ile ilgili çalışmaların yıllar içindeki yayın sayıları gösterilmektedir.

Şekil 2. Yıllara Göre Yapılan Yayın Sayısı

Şekil 2 incelendiğinde, 2017 yılından 2022 yılına kadar yapılan çalışmalarda istikrarlı bir şekilde artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Toplum 5.0’ın 2017 yılında ilan edilmesi ile beraber 2017 yılında yapılan 7 yayının ardından 2018 yılındaki 15 yayın ile yayın sayısında bir artış gözlenmiştir. 2019 yılında 39 yayın yapıldıktan sonra yayın sayısının yaklaşık üç kat artarak 2020 yılında 93’e ulaştığı görülmektedir. Takip eden 2021 yılında ise 150 yayın yapılmıştır. Bu sayı 2022 yılında 161 olarak belirlenmiş ve altı yıllık dönemde en çok yayın yapılan yılın 2022 olduğu anlaşılmıştır.

5.2. Toplum 5.0 Literatüründe Yayın Performansına İlişkin Bulgular

Toplum 5.0 çalışmalarına uluslararası boyutta en çok atıf yapılan on çalışma tespit edilerek, Tablo 2’de gösterilmiştir.

Genel olarak bakıldığında Toplum 5.0 alanındaki yayınlardan en çok alıntı yapılan ilk on çalışmadan toplam 738 alıntı yapılmıştır. Bu, her Toplum 5.0 yayınının ilk on listesinde bulunan çalışmalara ortalama 1,60 oranında atıfta bulunulduğu anlamına gelmektedir (738 alıntı/ 465 makale).

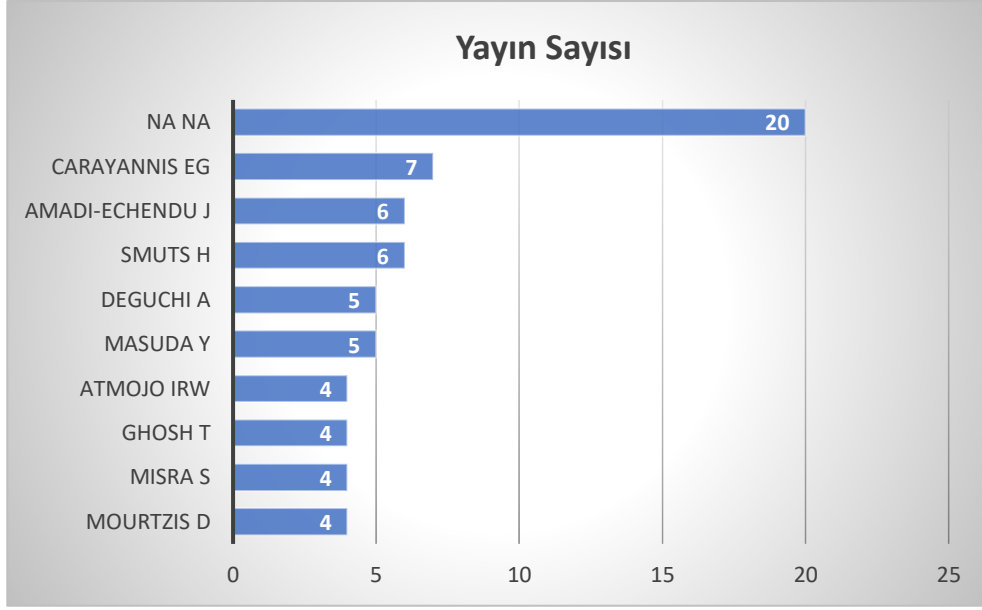
Tablo 2. Toplam Alıntı Sayısına Göre Sıralanmış Çalışmalar

Sıralama	Yazar	Yıl	Çalışma Başlığı	Alıntılar
1	Fukuda, K.	2020	Science, technology and innovation ecosystem transformation toward society 5.0	118
2	Shiroishi, Y. vd.	2018	Society 5.0: For Human Security and Well-Being	113
3	Serpanos, D.	2018	The Cyber-Physical Systems Revolution	98
4	Gladden, Me.	2019	Who Will Be the Members of Society 5.0? Towards an Anthropology of Technologically Posthumanized Future Societies	75
5	Foresti, R. vd.	2020	Smart Society and Artificial Intelligence: Big Data Scheduling and the Global Standard Method Applied to Smart Maintenance	62
6	Potocan, V. vd.	2021	Society 5.0: balancing of Industry 4.0, economic advancement and social problems	59
7	Acioli, C. vd.	2021	Applying Industry 4.0 technologies in the COVID-19 sustainable chains	58
8	Salgues, B.	2018	Society 5.0: Industry of the Future, Technologies, Methods and Tools	57
9	Aquilani, B. vd.	2020	The Role of Open Innovation and Value Co-creation in the Challenging Transition from Industry 4.0 to Society 5.0: Toward a Theoretical Framework	49
10	Deguchi, A. vd.	2020	What Is Society 5.0?	49

Tablo 2’den görüldüğü üzere Fukuda (2020)’nın, Toplum 5.0 alanında yaptığı çalışma en çok atıf yapılan makedir (118 alıntı). Makale, Toplum 5.0’deki gelişmeleri bilim, teknoloji ve yenilik bağlamında incelemektedir. Fukuda, Japonya’nın bu bağlamdaki tarihsel dönüşümünü Almanya ve Amerika ile karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Shiroishi, Uchiyama ve Suzuki (2018)’nin ele aldıkları makale ikinci sırada en çok atıf alan çalışma olarak tespit edilmiştir (113 alıntı). Makale, Toplum 5.0 girişimini, siber-fiziksel sistemler aracılığıyla ele almakta ve Birleşmiş Milletler’in Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri doğrultusunda özetlemektedir. Üçüncü sırada en çok atıf alan makale ise Serpanos (2018)’a aittir (98 alıntı). Bu makalede siber-fiziksel sistemleri, Endüstri 4.0 ve Toplum 5.0 bağlamında ilişkilendirerek açıklamıştır. Dördüncü sırada ise Gladden (2019)’e ait olan makale yer almaktadır (75 alıntı). Gladden (2019), Toplum 5.0 girişimini diğer toplumlardan farklılıkları çerçevesinde ele alarak; robotik, yapay zekâ, artırılmış gerçeklik gibi ileri teknolojilerin toplumsal yaşamdaki etkilerini incelemiştir.

5.3. Toplum 5.0 Literatüründe Yazar Performansına İlişkin Bulgular

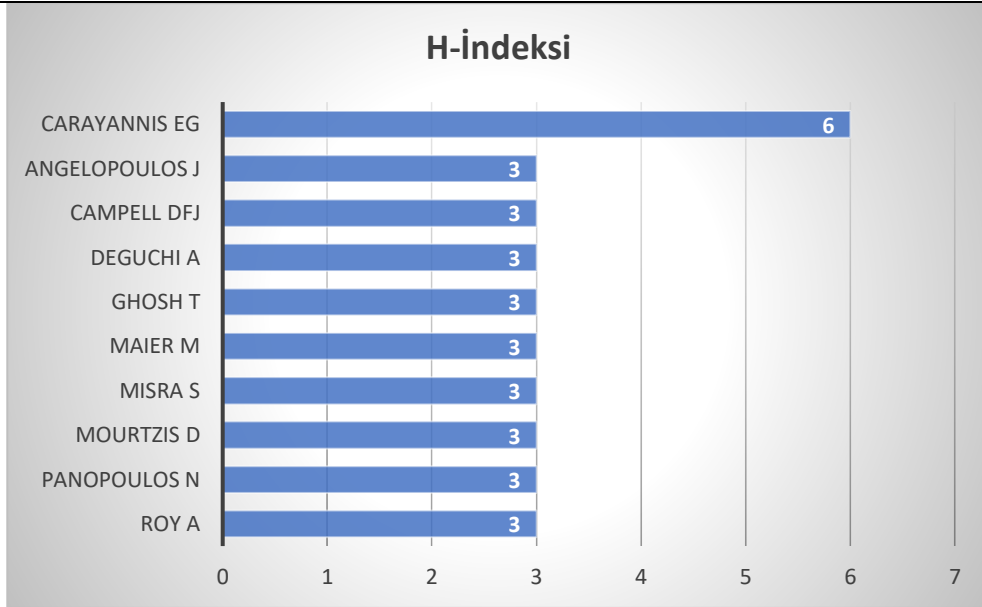
İnceleme geçmişine bakıldığında 1200 yazar Toplum 5.0 alanına katkıda bulunmuştur. Şekil 3'te taranan veri setinde Toplum 5.0 ile ilgili en çok yayın yapan yazarlar gösterilmektedir.

Şekil 3. Yazarların Yayın Sayılarına Göre Sıralaması

Şekil 3'e göre, Toplum 5.0 alanında en fazla yayın yapan araştırmacı Na Na, Toplum 5.0 ile ilgili ilk çalışmasını 2018 yılında yayınlamış ve bu alandaki en çok yayını 2020 ve 2022 yıllarında yapmıştır. İkinci sırada yer alan Carayannis ise Toplum 5.0 alanındaki yayınlarına 2021 yılında başlamıştır. Yazar, 2022 yılında 5 yayın yaparak Toplum 5.0 alanına katkı sağlamıştır. Yayın sayısı açısından beşinci sırada yer alan Deguchi'nin tüm çalışmaları ise 2020 yılında yayınlanmıştır.

Şekil 4'te ise Scopus veri tabanındaki h-inekslerine göre sıralanan ilk on yazar gösterilmektedir. H-ineksi bir yazarın bilimsel etkisinin ölçülmesinde önemli bir metriktir. Bir yazarın toplam makale sayısı N_p ile gösterilmek üzere, yazarın h sayıda makalesi h kadar atıf almış ise ve diğer $(N_p - h)$ makalelerinin her biri en az h kadar atıf almış ise bu yazar h -ineksine sahiptir (Hirsch, 2005). Yani h -ineksi, yazarın en az h sayıda yayında h kadar atıf aldığını ifade etmektedir. H -ineksi ne kadar yüksek ise yazarın yayınlarının ve alıntılarının etkisi o kadar yüksek kabul edilmektedir.

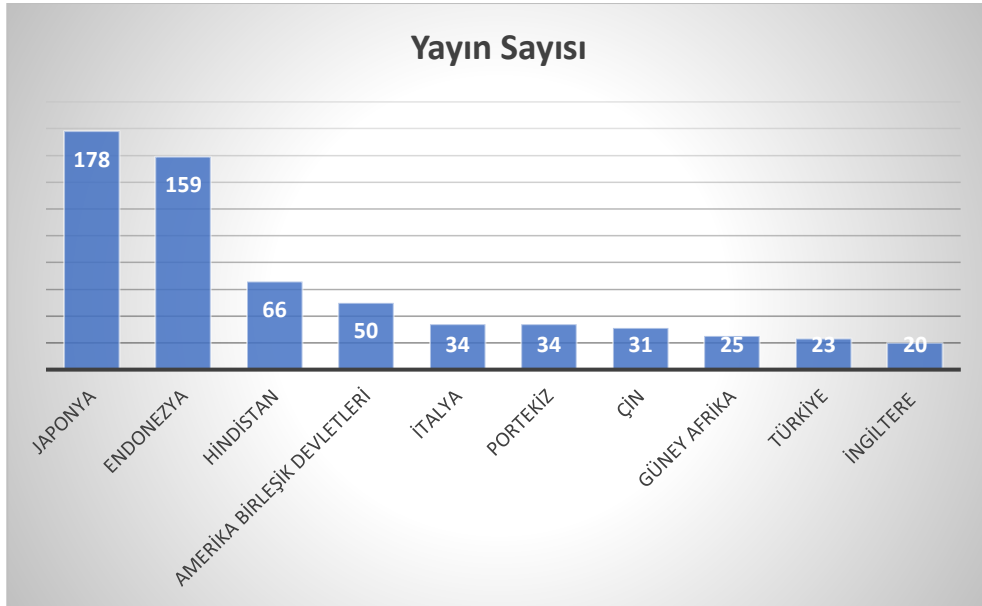

Şekil 4. Yazarların H-İndeksine Göre Sıralaması

Şekil 4'te görüldüğü üzere, araştırmacıların üretkenliği ve etkisini yansıtan Scopus veri tabanında yer alan yazarların h- indeksine göre ilk sırada Carayannis yer almaktadır. Aynı zamanda yazar, yaptığı 7 çalışma ile bu alanda en çok yayın yapan ikinci yazar konumundadır. Yayın sayılarına (Şekil 3) göre bakıldığında; h- indeksinde sırasıyla ikinci ve üçüncü sırada yer alan Angelopoulos ve Campell, yayın sayısında ilk on yazar içerisinde yer almamıştır. H-indeksinde dördüncü sırada yer alan Deguchi ise alandaki 5 yayını ile ilk on yazar arasında beşinci sırada yer almaktadır. H-indeksi 3 olan Ghosh ise alanda yayınladığı 4 çalışma ile yayın sayısı sıralamasında sekinci sırada yer almaktadır.

5.4. Toplum 5.0 Literatüründe Ülke Performansına İlişkin Bulgular

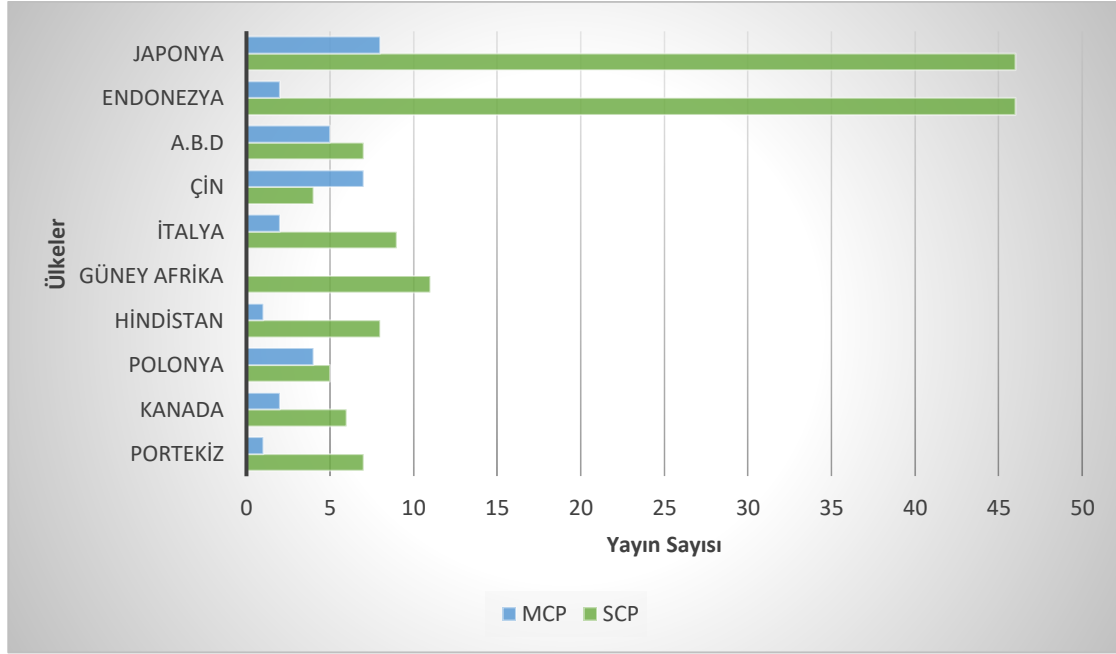
Toplum 5.0 alanında en çok çalışmanın yapıldığı on ülke Şekil 5'te gösterilmektedir. Sıralamada, çalışmalarını yapan sorumlu yazarların ülkeleri baz alınmıştır.

Şekil 5. Ülkelerin Yayın Sayılarına Göre Sıralaması

Şekil 5'e göre; 100'ün üzerinde çalışma ile Japonya ve Endonezya, bu alanda yayın yapan en önemli iki ülke konumundadır. Toplum 5.0 ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, iki ülkenin çalışmalarının toplamı alanın yaklaşık %73'ünü oluşturmaktadır. Bu analizde elde edilen ülkelerin yayın sayılarına göre sıralama bulgusu daha önceki yapılan çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Yapılan çalışmalarda benzer şekilde en çok yayın yapan ilk iki ülke Japonya ve Endonezya olarak belirlenmiştir (Shahidan, Latiff ve Wahab, 2021; Purnomo vd.,2021; Kabakuş, Özköse ve Ayaz, 2023).

Şekil 6'da ise sorumlu yazarların ülkeleri esas alınarak ülkelerin iş birliği ile yaptığı makaleler gösterilmektedir. MCP, her ülke için farklı bir ülkeden en az bir ortak sorumlu yazarın bulunduğu yayın sayısını belirtmektedir. Birden Fazla Ülke Yayını (çoklu işbirliği) anlamına gelmektedir. Bir ülkenin uluslararası iş birliğini ölçmektedir. SCP ise tek ülkeden sorumlu yazarların bulunduğu Tek Ülke Yayını (tekli işbirliği) anlamına gelmektedir (Botene vd., 2021).

Şekil 6. Sorumlu Yazarların Ülkelerine Göre İş birliği

Şekil 6'ya göre toplam 54 makale ile ilk sırada Japonya yer almaktadır. Japonya'da yayınlanan çalışmaların %85'inin tekli iş birliği ile Japonya'da yapıldığı görülürken, çalışmaların %15'i çoklu iş birliği ile başka ülkelerdeki yazarlarla ortak yapılmıştır. Endonezya'da ise yayınlanan 48 makalelerin sadece %5'i çoklu iş birliği ile farklı ülkedeki yazarlar ile yapılmıştır. Sıralamada altıncı ülke olarak yer alan Güney Afrika'da yayınlanan 11 makale aynı ülkedeki yazarlar ile yapılmıştır. Güney Afrika'daki yazarların diğer ülkedeki yazarlarla ortak bir çalışma yapmadığı anlaşılmaktadır.

Ülkelerarası iş birliklerine bakıldığında ise Japonya en çok Amerika Birleşik Devletleri ile makale yayınlamıştır. Almanya ve İngiltere ise Japonya'nın ikinci ve üçüncü sırada en çok iş birliği yaptığı ülkedir. Endonezya'nın iş birliği yaptığı ülkeler ise Malezya ve Çin olarak belirlenmiştir.

5.5. Toplum 5.0 Literatüründe Kaynak Performansına İlişkin Bulgular

Scopus'ta taranan 465 çalışmanın yayınlandığı 276 kaynak ile yapılan analizler yer almaktadır. Tablo 3'te kaynakların yayın sayılarına göre sıralaması gösterilmektedir.

Tablo 3. Kaynakların Yayın Sayısına Göre Sıralaması

Sıralama	Kaynak Adı	Yayın Sayısı
1	Sustainability (Switzerland)	20
2	Acmlnternational Conference Proceeding Series	18
3	Iop Conference Series: Earth And Environmental Science	14
4	Journal Of Physics: Conference Series	12
5	Revista Iberoamericana De Tecnologias Del Aprendizaje	9
6	Communications In Computer And Information Science	8
7	Society 5.0: A People-Centric Super-Smart Society	8
8	Aip Conference Proceedings	6
9	Epic Series In Computing	6
10	Ieej Transactions On Electronics,Information And Systems	6

Tablo 4'te Scopus'ta taranan Toplum 5.0 çalışmalarının yayınlandığı kaynakların h-indeksine göre sıralaması gösterilmektedir.

Tablo 4. Kaynakların H-İndeksine Göre Sıralaması

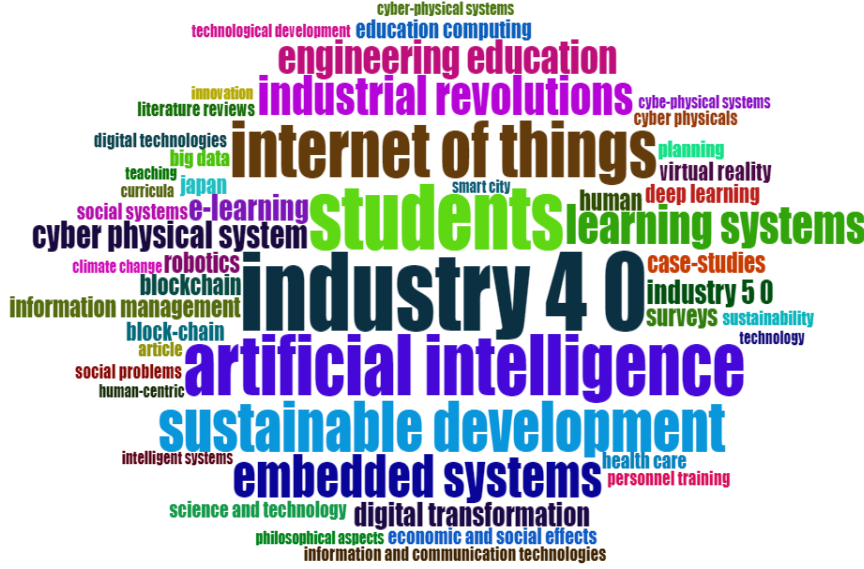
Sıralama	Kaynak Adı	H-İndeksi
1	Sustainability (Switzerland)	9
2	Journal Of The Knowledge Economy	6
3	Journal Of Physics: Conference Series	4
4	Society 5.0: A People-Centric Super-Smart Society	4
5	Computer	3
6	Data	3
7	IEEE Access	3
8	IEEE Transactions On Computational Social Systems	3
9	IFAC Papersonline	3
10	Iop Conference Series: Earth And Environmental Science	3

Tablo 4'te kaynakların h-indeksi sıralamasında en yüksek değere sahip kaynağın Sustainability dergisi olduğu görülmektedir. Çalışmada yer verilen h-indeks değerleri beş yıllık olarak ele alınmıştır. Hirch (2005) bir kaynaktaki h-indeksini; bir kaynaktaki en az h kadar atıf alan h sayıda yayının olduğu şeklinde ifade

etmiştir. Derginin h-indeksinin 9 olması, dergide en çok atfı alan 9 tane makalenin her birine en az 9 kez veya daha fazla atfı yapıldığı anlamına gelmektedir.

5.6. Sık Kullanılan Anahtar Kelimelerin Analizi

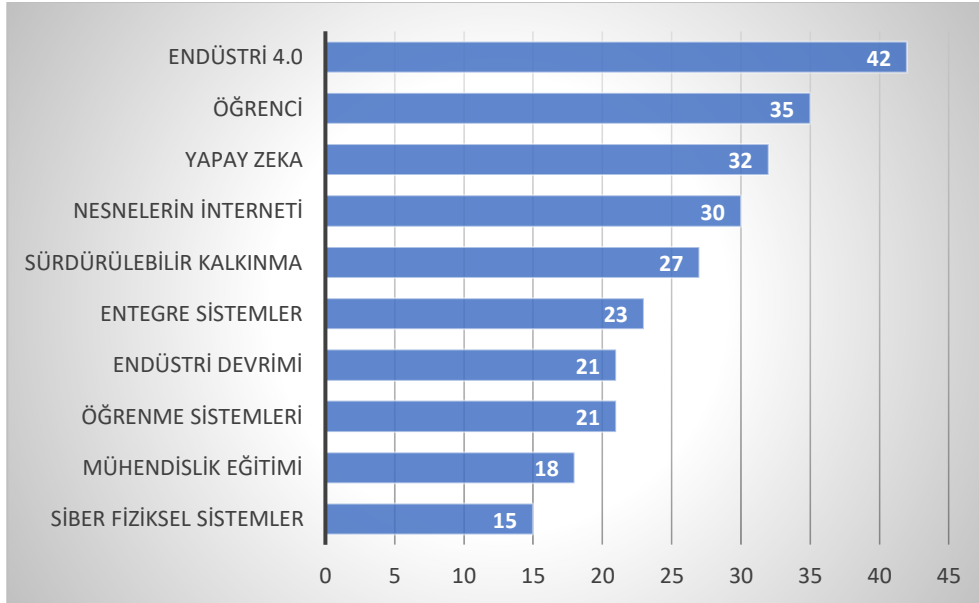
Toplum 5.0 çalışmalarında kullanılan anahtar kelimeler kullanım sıklıklarına göre Şekil 7’de gösterilmektedir.

Şekil 7. Anahtar Kelime Bulutu

Şekil 7’de görüldüğü üzere, yapılan analize “Toplum 5.0” anahtar kelimesi dahil edilmemiştir. Kelime bulutu görselinde, “Toplum 5.0” hariç, en sık kullanılan anahtar kelimeler; “Endüstri 4.0”, “Öğrenci”, “Yapay Zekâ”, “Nesnelerin İnterneti” ve “Sürdürülebilir Kalkınma” olarak belirlenmiştir.

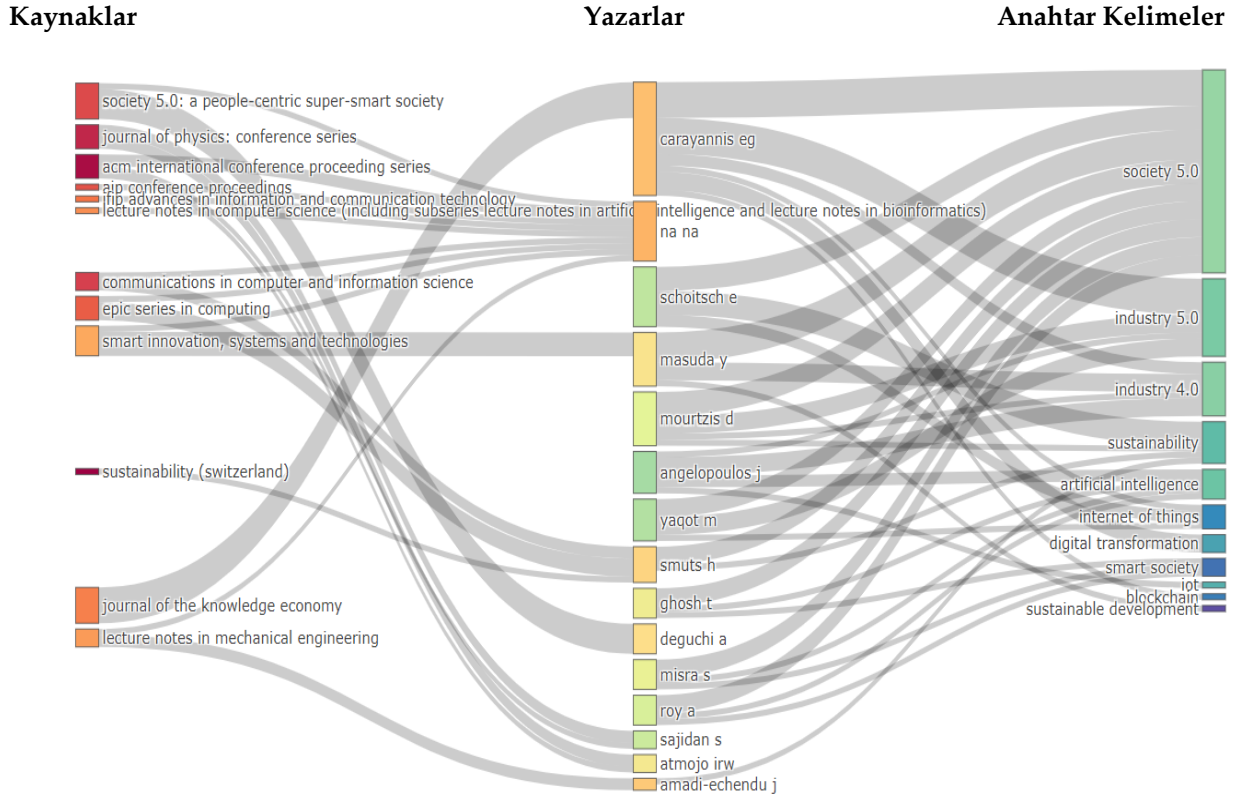
Şekil 8’de ise anahtar kelimelerin kullanım sıklıklarına göre sıralaması grafik şeklinde gösterilmektedir.

Şekil 8. Anahtar Kelimelerin Kullanım Sıklığı

5.7. Üç Alan Grafiği

Şekil 9’da üç alan grafiği aracılığıyla yayın yapan 15 kaynak, 15 yazar ve 15 anahtar kelime görselleştirilmiştir. Üç alan grafiği ile analiz edilen alanlar arasındaki ilişkiler Şekil 8’de gösterilmiştir.

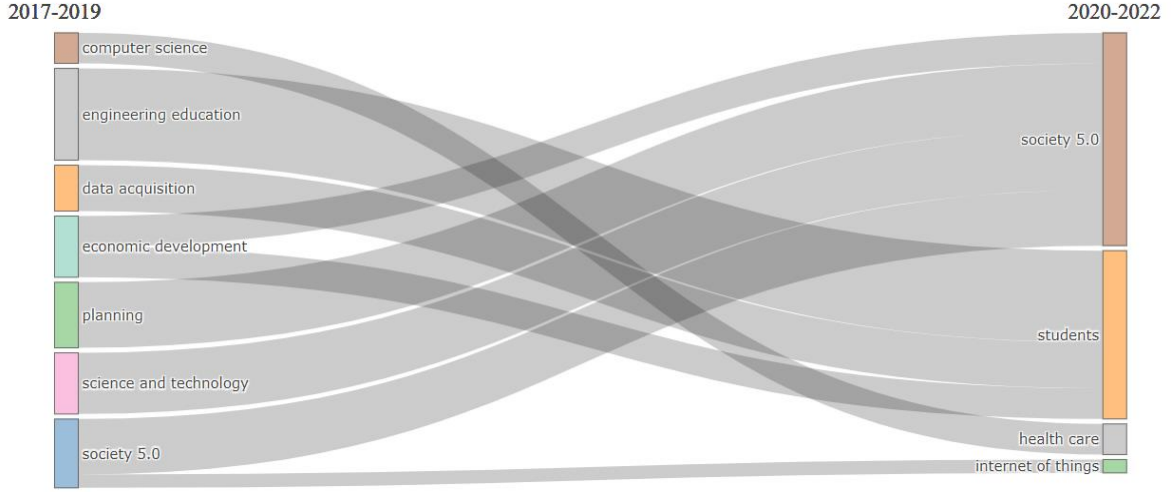

Şekil 9. Üç Alan Grafiği

Şekil 9’da yer alan her bir kutucuğun büyüklüğü ilişkisel yoğunluğu göstermektedir. Kutucuklar ne kadar büyük olursa ilişki de o kadar büyük olarak değerlendirilmektedir. Aynı şekilde aralarındaki bağın kalınlığı da ilişkisel dereceyi ifade etmektedir. Şekil 9’a bakıldığında ilk sırada iki yazar ile bağlantılı olan “Toplum 5.0: İnsan Merkezli Süper Akıllı Bir Toplum” kitabı yer almaktadır. Kitapta yayın yapan iki yazar Na Na ve Deguchi’dir. Na Na ve Deguchi’nin bu yayınlarının herhangi bir anahtar kelime ile bağlantısının olmadığı anlaşılmaktadır. Yazarlara bakıldığında ilk sırada Carayannis, “Journal Of The Knowledge Economy” dergisinde yayın yapmış ve Toplum 5.0, Endüstri 5.0, Endüstri 4.0, Nesnelerin İnterneti, Dijital Dönüşüm ve Blockchain anahtar kelimelerini kullanmıştır. Anahtar kelimelere bakıldığında ise Toplum 5.0 ve Endüstri 5.0 en fazla kullanılan iki anahtar kelime olarak belirlenmiştir. Toplum 5.0 anahtar kelimesinin ise 9 farklı yazar ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Yani Toplum 5.0 alanında yayın yapan ilk 15 yazardan 9’u çalışmalarında Toplum 5.0 anahtar kelimesini kullanmışlardır.

5.8. Anahtar Kelimelerin Tematik Gelişimi

Anahtar kelimelerin yıllar içindeki değişimini gösteren tematik gelişim görseli Şekil 10’da gösterilmektedir. Toplum 5.0 alanında yapılan çalışmalar 2019 yılı ve sonrasında hızlı bir artış gösterdiği için zaman dilimi 2017-2019 ve 2020-2022 yılları dikkate alınarak incelenmiştir.

Şekil 10. Anahtar Kelimelerin Tematik Gelişimi

Şekil 10'a göre, 2017 ve 2019 yılları arasında kullanılan "Ekonomik Gelişmeler", "Planlama" ile "Bilim ve Teknoloji" anahtar kelimelerinin 2020-2022 yılları arasında kullanım sıklığını kaybederek yerini "Toplum 5.0" anahtar kelimesine bıraktığı görülmektedir. Yine 2017-2019 yılları arasında kullanılan "Mühendislik Eğitimi", "Veri Toplama" ve "Ekonomik Gelişmeler" anahtar kelimeleri yerini 2020-2022 yılları arasında "Öğrenci" anahtar kelimesine bırakmıştır.

Tartışma ve Sonuç

Son yıllarda, yayın sayıları ve yayın organlarında yaşanan artış herhangi bir araştırma alanının, bütün literatürünü göz önünde bulundurarak inceleyen bibliyometrik analizi gündeme getirmiştir. Bu çalışmada Toplum 5.0 literatürü bibliyometrik analiz aracıyla incelenmiştir. 2017-2022 yılları arasında yapılan çalışmalar incelenerek Toplum 5.0 alanında önemli bir bilgi tabanı ortaya konulmuştur. Yapılan analizlere göre makale ve konferans bildirisi olarak yapılan yayınlar, Toplum 5.0 alanında yayınlanan çalışmalarının %75'ini oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak en çok yayın yapan kaynaklar incelendiğinde hem dergilerin hem de konferansların ön plana çıktığı görülmektedir. Yeni bir alan olan Toplum 5.0 ile ilgili çok sayıda makale yayınlanması ve konferanslarda bildiriler sunulması olağan olarak değerlendirilmektedir. Yıllar itibarıyla yapılan yayınlar incelendiğinde, Toplum 5.0 alanına olan ilginin özellikle 2019 yılı ve sonrasında arttığı anlaşılmaktadır. Bu artışın temel sebebi Covid-19 pandemi döneminde yaşanan ekonomik, sosyal ve toplumsal krizler olabilir. Covid-19 pandemi dönemi, sağlık sektörünün önemini de ön plana çıkarmıştır. Toplum 5.0 girişiminin temel stratejik hedeflerinden biri de sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesidir. Ayrıca yapay zekâ teknolojileri, nesnelerin interneti, robotik yazılımlar gibi ileri düzey teknolojilerin hızla gelişmesi de bu artışın sebebi olabilir.

Alanda en çok çalışma yapan ülkelerin başında ise Japonya ve Endonezya gelmektedir. Çalışmaların en çok Japonya'da yapılmasının nedeni Toplum 5.0 vizyonunun Japonya Hükümeti tarafından ilan edilmiş olması olabilir. Ayrıca yeni bir alan olan Toplum 5.0 kavramının ilerleyen yıllarda daha çok yaygınlaşarak çeşitli ülkelerdeki çalışmalara ilham olması beklenebilir. Anahtar kelimelerin kullanım sıklıklarına göre bakıldığında ise Toplum 5.0 vizyonunu Endüstri 4.0, öğrenci, yapay zeka, nesnelerin interneti ve sürdürülebilir kalkınma gibi anahtar kelimelerin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Toplum 5.0 vizyonunun en büyük hedefi ekonomik ve sosyal açıdan sürdürülebilir bir yaşam sağlamaktır. Bu bağlamda siber-fiziksel sistemler ile akıllı şehirler oluşturulması, Endüstri 4.0, nesnelerin interneti, yapay zeka gibi teknolojiler kullanılarak sanayi, eğitim ve sağlık gibi alanlarda entegre sistemler geliştirilmesi bu anahtar kelimelerin sıklıkla kullanılmasına neden olmuş olabilir.

Bu çalışmada, bibliyometrik analizler doğrultusunda Toplum 5.0 alanının geçmiş ve mevcut durumu ortaya konulmaya çalışılarak alan hakkında genel bir bakış açısı sunulması amaçlanmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular gelecekteki araştırmalar ve potansiyel araştırmacılar için katkı sağlayacaktır. Çalışmanın en önemli kısıtlarından biri sadece Scopus veri tabanındaki veri setinin kullanılmasıdır. Diğer bir kısıt ise araştırma alanının sadece "Toplum 5.0" çerçevesinde yapılmasıdır. Farklı anahtar kelimeler eklenerek taranan yayınlarla yeni analizler yapılabilir. Ayrıca gelecekteki çalışmalar farklı bir veri tabanı üzerinde yayınlanan çalışmalar üzerinden yürütülebilir.

Kaynaklar

- Acioli, C., Scavarda, A. & Reis, A. (2021). Applying Industry 4.0 technologies in the COVID-19 sustainable chains. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 70 (5), 988-1016.
- Arı, E. S. (2021). Süper akıllı toplum: Toplum 5.0. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (1), 455-479.
- Ariaa, M. & Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics Journal*, 11, 959-975. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Aquilani, B., Piccarozzi, M., Abbate, T. & Codini, A. (2020). The role of open innovation and value co-creation in the challenging transition from Industry 4.0 to Society 5.0: Toward a theoretical framework. *Sustainability*, 12 (21), 8943.
- Bağış, M. (2021). Bibliyometrik araştırmalarda kullanılan başlıca analiz teknikleri. Öztürk, O ve Gürler, G (Ed.), *Bir literatür incelemesi aracı olarak bibliyometrik analiz*, (ss. 97-111). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler
- Bender, B. (1978). Gatherer-hunter to farmer: A social perspective. *World archaeology*, 10 (2), 204-222.
- Botene, P. H. R., De Azevedo, A. T. & Arruda Ignácio, P. S. (2021). Blockchain as an enabling technology in the COVID-19 pandemic: A systematic review. *Health and Technology*, 11 (6), 1369-1382.
- Broadus, R.N. (1987). Toward a definition of bibliometrics, *Scientometrics*, 12 (5/6), 373-379.
- Canlıoğlu, G. (2008). *Değişen toplum yapılarında bilginin değişen konumu*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Chen, C. (2017). Science mapping: A systematic review of the literature. *Journal of Data and Information Science*, 2 (2), 1-40. DOI: <https://doi.org/10.1515/jdis-2017-0006>
- Deguchi, A., Hirai, C., Matsuoka, H., Nakano, T., Oshima, K., Tai, M. & Tani, S. (2020). What is society 5.0. *Society*, 5, 1-23.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Dordick, H.S. & Wang, G. (1993). *Information society: A retrospective view*. London: Sage Publications.
- Duman, M. Ç. (2022). Toplum 5.0: İnsan odaklı dijital dönüşüm. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 82, 309-336. DOI: <https://doi.org/10.26650/jspc.2022.82.1008072>
- Foresti, R., Rossi, S., Magnani, M., Bianco, C. G. L. & Delmonte, N. (2020). Smart society and artificial intelligence: Big data scheduling and the global standard method applied to smart maintenance. *Engineering*, 6 (7), 835-846.
- Fukuda, K. (2020). Science, technology and innovation ecosystem transformation toward Society 5.0. *International Journal of Production Economics*, 220, 107460. DOI: [10.1016/j.ijpe.2019.07.033](https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2019.07.033)
- Fukuyama, M. (2018). Society 5.0: Aiming for a new human-centered society. *Japan Spotlight*, 27, 47-50.
- Gladden, M. E. (2019). Who will be the members of Society 5.0? Towards an anthropology of technologically posthumanized future societies. *Social Sciences*, 8 (5), 148.

- Harayama, Y. (2017). Society 5.0: Aiming for a new human-centered society. *Collaborative Creation through Global R&D Open Innovation for Creating the Future*, 66 (6), 8-13.
- Hirsch, J. E. (2005). An index to quantify an individual's scientific research output. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 102, 16569-16572. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.0507655102>
- Jiang, Y., Ritchie, B. & Benckendorff, P. (2017). Bibliometric visualisation: An application in tourism crisis and disaster management research. *Current Issues in Tourism*, 1747-7603. DOI: <https://doi.org/10.1080/13683500.2017.1408574>
- Kabakuş, A. K., Özköse, H. & Ayaz, A. (2023). Society 5.0 research: Performance analysis and science mapping. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (1), 311-328.
- Kelly, R. L. (1983). Hunter-gatherer mobility strategies. *Journal of Anthropological Research*, 39 (3), 277-306.
- Konno, N. & Schillaci, C.E. (2021). Intellectual capital in Society 5.0 by the lens of the knowledge creation theory. *Journal of Intellectual Capital*, 22 (3), 478-505. DOI: <https://doi.org/10.1108/IIC-02-2020-0060>
- Martinez-Lopez, F.J., Merigó, J.M., Valenzuela-Fernández, L. & Nicolás, C. (2018), Fifty years of the European Journal of Marketing: A bibliometric analysis. *European Journal of Marketing*, 52 (1/2), 439-468. DOI: <https://doi.org/10.1108/EJM-11-2017-0853>
- Nakanishi, H. (2019). Modern society has reached its limits. Society 5.0 will liberate us. *In World Economic Forum, Davos*.
- Öztürk, O. & Gürler, G. (2021). *Bir literatür incelemesi aracı olarak bibliyometrik analiz*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Potočan, V., Mulej, M. & Nedelko, Z. (2020). Society 5.0: balancing of Industry 4.0, economic advancement and social problems. *Kybernetes*, 50 (3), 794-811.
- Purnomo, A., Asitah, N., Latukismo, T. H., Rosyidah, E. & Kurniawan, B. K. (2021). Society 5.0 publication mapping using a scientometric perspective. *In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 729 (1). DOI: 10.1088/1755-1315/729/1/01214
- Roblek, V., Meško, M. & Podbregar, I. (2021). Mapping of the emergence of Society 5.0: A bibliometric analysis. *Organizacija*, 54 (4), 293-305.
- Salgues, B. (2018). *Society 5.0: Industry of the future, technologies, methods and tools*. Hoboken. New Jersey, USA: John Wiley & Sons.
- Serpanos, D. (2018). The cyber-physical systems revolution. *Computer*, 51 (3), 70-73.
- Shahidan, N. H., Latiff, A. S. A. & Wahab, S. A. (2021). *Moving towards Society 5.0: A bibliometric and visualization analysis*. In Society 5.0: First International Conference 22-24 Haziran 2021, 93-104.
- Shiroishi, Y., Uchiyama, K. & Suzuki, N. (2018). Society 5.0: For human security and well-being. *Computer*, 51 (7), 91-95.
- Varişlı, N. & Bayar, M. (2021). Toplum 5.0 ve işletmeler. *Eurasia Journal Of Social Sciences & Humanities*, 8 (23), 31-41.
- Yousefikhah, S. (2017). Sociology of innovation: Social construction of technology perspective. *AD-minister*, 30, 31-43. DOI: <https://doi.org/10.17230/ad-minister.30.2>
- Zupic, I. & Cater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, 18 (3), 429-472. DOI: <https://doi.org/10.1177/1094428114562629>

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

Lisanssız Güneş Enerjisi Üretimi ve Muhasebe Uygulamalarının TMS/TFRS Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Evaluation of Unlicensed Solar Energy Production and Accounting Applications Within The Framework of TAS/TFRS

Şahay OK¹ Meltem ECE ÇOKMUTLU²

Geliş Tarihi (Received): 06.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 07.04.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Özet: Günümüz dünya sorunlarından biri olan fosil yakıt kaynaklı karbon emisyon artışının önüne geçmenin bir yolu da temiz enerji kullanımını teşvik etmektir. Bu anlamda çevre dostu kaynaklardan enerji üretimi ve kullanımı tüm dünyada artış göstermektedir. Ülkemizde de yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, başta elektrik üretimi olmak üzere ısınma, ulaşım gibi birçok alanda fosil kaynaklara alternatif olarak tercih edilmektedir. Türk mevzuatında yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretimi için lisanslı ve lisanssız olmak üzere iki farklı düzenleme mevcuttur. 12/05/2019 tarihinde "Elektrik Piyasasında Lisanssız Elektrik Üretimi Yönetmeliği" ve günümüze değin ilgili yönetmelikte yapılan düzenlemeler ve değişiklikler arasında en önemli konulardan ikisi "mahsuplaştırma" ve "bedelsiz katkı" düzenlemeleri olmuştur. Bu çalışmada da temsili bir lisanssız elektrik üretim santralinin, yönetmelikteki yeni değişiklikleri ve düzenlemeleri çerçevesinde proje aşamasından mahsuplaştırma ve bedelsiz katkı süreçlerine kadar olan muhasebe uygulamalarını TMS/TFRS ve VUK çerçevesinde sunmak amaçlanmıştır. Çalışmada TMS 23, TMS 16, TMS 38, TMS 20 ve VUK gereğince muhasebeleştirme yapılmış, mahsuplaşma ve bedelsiz katkı hesaplamalarına ilişkin kayıt önerileri sunulmuştur. Çalışma genel olarak değerlendirildiğinde, son güncellemeler doğrultusunda lisanssız elektrik üretiminde ve tüketiminde bulunan tüzel kişiliklerin bahsi geçen konulara ilişkin muhasebeleştirme uygulamalarında yekneksaklık sağlanması mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Güneş Enerjisi, Yenilenebilir Enerji, Lisanssız Elektrik Üretimi, TMS, VUK

&

Abstract: One of the ways to prevent the increase in carbon emissions caused by fossil fuels, which is one of today's world problems, is to encourage the use of clean energy. In this sense, energy production and use from environmentally friendly sources is increasing all over the world. In our country, the use of renewable energy resources is preferred as an alternative to fossil resources in many areas such as electricity production, heating and transportation. There are two different regulations in Turkish legislation for electricity generation from renewable energy sources: licensed and unlicensed. Among the "Regulation on Unlicensed Electricity Production in the Electricity Market" dated 12/05/2019 and the regulations and changes made in the relevant regulation to date, two of the most important issues have been "setting off" and "free contribution" regulations. In this study, it is aimed to present the accounting practices of a representative unlicensed electricity generation power plant, from the project stage to the offsetting and free contribution processes, within the framework of TMS/TFRS and VUK, within the framework of the new changes and regulations in the regulation. In the study, accounting was made in accordance with TMS 23, TMS 16, TMS 38, TMS 20 and VUK, and recording suggestions regarding offsetting and free contribution calculations were presented. When the study is evaluated in general, it will be possible to ensure uniformity in the accounting practices of legal entities engaged in unlicensed electricity production and consumption in line with the latest updates regarding the mentioned issues.

Keywords: Solar Energy, Renewable Energy, Unlicensed Electricity Generation, TAS, Turkish Tax Procedure Law

Atf/Cite as: Ok, Ş. & Ece Çokmutlu, M. (2024). Lisanssız Güneş Enerjisi Üretimi ve Muhasebe Uygulamalarının TMS/TFRS Çerçevesinde Değerlendirilmesi. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi. 20(1), 246-264.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, sahayok@karabuk.edu.tr, Orcid: 0000-0003-1420-148X (Sorumlu Yazar).

² Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, meltemece@karabuk.edu.tr, Orcid: 0000-0002-5260-3925

1. Giriş

1750'li yıllar itibariyle başlayan sanayi devrimi ile artan enerji ihtiyacının %80'i hali hazırda fosil yakıtlar ile karşılanmaktadır (Hrncic, 2021). Fosil yakıt kaynaklarının yeryüzüne eşit olarak dağılmaması, bu kaynaklara sahip olmayan ülkeleri siyasi ve ekonomik açıdan olumsuz etkileyebilmektedir. Ayrıca fosil yakıtların yoğun kullanımı çevresel sorunları da beraberinde getirmektedir. Özellikle 1970'li yıllarda patlak veren petrol krizi, çevresel sorunların yanında enerji arz güvenliği sorununun da ortaya çıkmasına neden olmuş ve dünya genelindeki devletleri ve uluslararası kuruluşları fosil enerji kaynaklarının sebep olduğu bu sorunların ortadan kaldırılması için yeni çözüm arayışına itmiştir. Bu doğrultuda, güvenli, temiz, sürdürülebilir bir enerji kaynağı olan yenilenebilir enerji kaynaklarına ilgi artmıştır. (Kınacı ve Yıldız, 2019).

Yenilenebilir kaynaklardan enerji üretimi, doğal kaynakları koruyan, çevreye zarar vermeyen ve atık üretmeyen bir yöntem olarak tanımlanabilir. Enerji üretiminde yenilenebilir kaynak kullanım oranının artırılması, fosil yakıtların tüketimini ve buna bağlı olarak karbon emisyon salınım miktarını azaltacaktır. Bu durum çevresel sorunlar ve enerji arz güvenliği sorunu için de bir çözüm olabilecektir (Şencan, 2022). Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı'nın (IRENA) düzenlemiş olduğu raporda da belirtildiği üzere, 2022 yılında küresel yenilenebilir enerji kapasitesi, 2021 yılına göre %9,6 artış göstererek 3.372 GW seviyesine yükselmiştir (TSKB, 2022). Yıllar itibariyle küresel ölçekte yenilenebilir enerjiye olan ilginin arttığını söylemek mümkündür.

Türkiye'de yenilenemez kaynakların kıt olması, enerji ithalatının azaltılması ve enerji arz güvenliğinin sağlanması açısından yenilenebilir enerji kapasitesinin artırılmasını oldukça önemli hale getirmiştir. Nitekim Türkiye'nin coğrafi konumu güneş, rüzgâr ve jeotermal gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması açısından büyük bir avantaja sahiptir ve son yıllarda Türkiye yenilenebilir enerjide özellikle de güneş ve rüzgâr enerjisi üretiminde dramatik bir büyüme kaydetmiştir (Şencan, 2022). Son dönem verileri incelendiğinde; 2022 yılında ülkemizin yenilenebilir enerji kapasitesi 2021 yılına göre %5,8 artış göstererek 56.368,29 MW seviyesine yükselirken (TSKB, 2022) 2023 yılının ilk beş ayında ise yenilenebilir enerji kapasitesi 2022 yılına göre %1 artış göstererek 57.265,98 MW seviyesine ulaşmıştır (TSKB, 2023). 2023 yılının Mayıs ayında toplam elektrik üretiminin %54,7'si yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanırken yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde güneş enerjisinin payı ise %17,55'tir. (TSKB,2023).

Türkiye'de güneş enerjisinden elektrik üretmek amacıyla kurulan santraller lisanslı ve lisansız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Bayrak ve Aslan, 2023). Mayıs 2023 tarihi itibariyle ülkemizde lisanssız enerji üretimi 8.534,40 MW'e ulaşarak toplam kurulu gücün %29,6'sını oluşturmaktadır (TEİAŞ, 2023). Lisanssız enerji üretiminde aslolan anlayış, tüketim ihtiyacını yenilenebilir enerji kaynaklarından karşılayıp, ihtiyaç fazlası kısmı üst sınır olmaksızın tesisin kurulu olduğu bölgedeki perakende satış lisansına sahip dağıtım şirketi aracılığıyla satmaktır. Ancak mevzuatın kötüye kullanılma girişimleri yeni bir düzenlemenin hazırlanmasına neden olmuştur. Ağustos 2022 yılında yapılan değişiklik ile '*tüketim kadar üretim*' hedefinden sapan, gerçek tüketicilerin lisanssız elektrik üretim santralleri kurma yeteneklerini sona erdiren ve tüketim olmadan üretim yapmaya çalışan tesislerin satışa tabi üretim miktarlarını kapsayan çeşitli düzenlemeler yapılmıştır (EPDK, 2023). Yeni düzenlemeler ve değişiklikler mevcut durumda lisanssız elektrik üretimi yapan işletmelerin de elektrik üretimi ve satışına ilişkin ekonomik işlemlerinde değişikliklere neden olmaktadır. Bu çalışmada da temsili bir lisanssız elektrik üretim santralinin, yönetmelikteki yeni değişiklikler ve düzenlemeler çerçevesinde proje aşamasından mahsuplaştırma ve bedelsiz katkı süreçlerine kadar olan muhasebe uygulamalarını TMS/TFRS ve VUK çerçevesinde sunmak amaçlanmıştır. Bu amaçla lisanssız bir elektrik enerji üretim şirketinin kuruluş aşamasından "mahsuplaşma ve YEKDEM'e "bedelsiz katkı" süreçlerine kadar olan muhasebe işlemleri temsili bir uygulama üzerinden aktarılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde yenilenebilir enerji kaynakları ve bu kaynaklardan güneş enerjisinin dünya genelinde ve ülkemizdeki durumu incelenmiştir. İkinci bölümde Türkiye'de lisanssız elektrik üretimi ve

yasal süreç 2019 yılından itibaren yapılan Lisanssız Elektrik Üretim Yönetmeliği'ndeki değişiklikler kapsamında ele alınmıştır. Yine konuya ilişkin literatür taramasına da bu bölümde yer verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise lisanssız elektrik üretim sürecinin muhasebeleştirilmesine ilişkin örnek bir uygulama sunulmuştur.

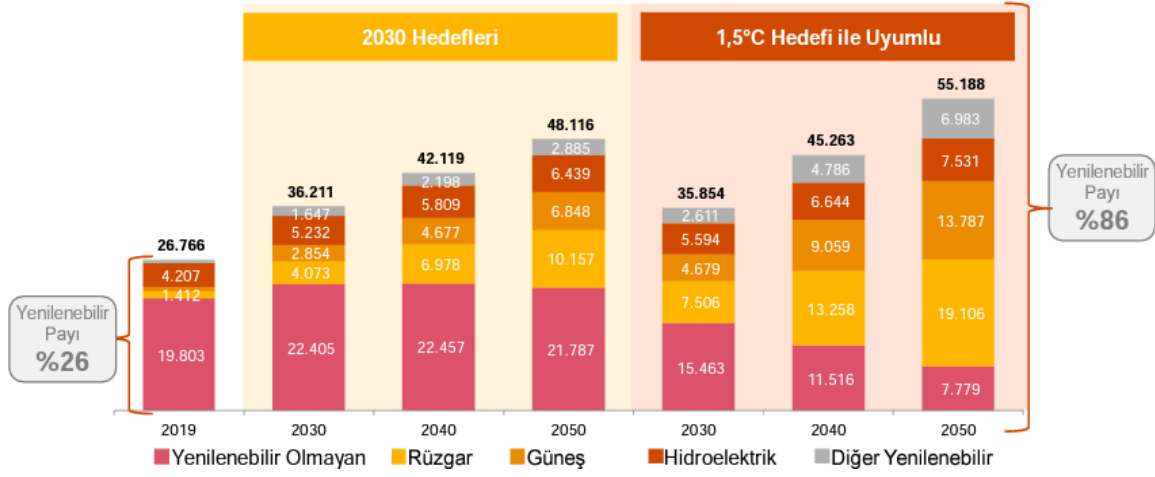
2. Yenilenebilir Enerji ve Güneş Enerjisi

Yenilenebilir enerji, çoğunlukla belirli bir üretim zamanına ihtiyaç duyulmadan elde edilebilen, fosil yakıtlardan bağımsız, çevresel etkileri ve zararları geleneksel enerji kaynaklarına kıyasla daha az hatta hiç olmayan, sürekli olarak mevcut ve kullanıma hazır olan enerji kaynakları olarak tanımlanabilir (Yurdadoğ ve Tosunoğlu, 2017). Yenilenebilir enerji çevreye zarar veren karbon emisyonlarını azaltarak, iklim değişikliğiyle mücadelede de önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca yerli kaynaklar oldukları için enerji ithalatına bağımlılığı azaltmakta ve böylece enerji alanında dışa bağımlılığı ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle yenilenebilir enerji kaynakları, enerji arz güvenliği açısından büyük öneme sahiptir. (Karagöl ve Kavaz, 2017). Literatürde yenilenebilir enerji; güneş, gel-git, jeotermal, dalga, hidrolik, akıntı enerjisi, rüzgâr ve biyokütle gibi fosil kökenli olmayan enerji kaynakları şeklinde sınıflandırılmıştır (Karbonov, 2023).

Yenilenebilir enerji kaynaklarının faydalarını özetleyecek olursak (Yurdadoğ ve Tosunoğlu, 2017; Tekdere ve Çadircı, 2019);

- Yenilenebilir enerji kaynakları, fosil kökenli kaynakların aksine tüketildikten sonra doğal yollarla yeniden yenilenebilir ve tekrar kullanılabilir,
- Yenilenebilir enerji kaynakları, yeni teknoloji transferlerini mümkün kılarak CO₂ salınımlarının azalmasına katkı sağlar,
- Yenilenebilir enerji kaynakları, fosil kökenli yakıtlara olan bağımlılığı azaltmasıyla enerji sektöründe daha dengeli bir yapının oluşmasını sağlar,
- Yenilenebilir enerji kaynakları, enerji çeşitliliğini artırarak ekonomik risklerin azaltılmasına katkı sağlar,
- Yenilenebilir enerji kaynakları, sektöre ilişkin yatırımlarla yeni iş sahaları oluşturarak ekonominin büyümesine ve istihdama olumlu katkı sağlar,
- Yenilenebilir enerji kaynakları, enerji maliyetini düşürerek hem enerjiye erişimi artırır hem de enerjinin uygun fiyatlı olmasını sağlar.

Yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde dünyada ve Türkiye'de en öncelikli ve dikkate değer kaynak güneş enerjisi kabul edilmektedir. Nitekim bu görüş, ulusal ve uluslararası örgütlerin raporlarıyla da desteklenmektedir. Uluslararası Enerji Ajansı'nın (IEA) 2017 yılında düzenlemiş olduğu Dünya Enerji Görünümü Raporu'nda, 2050 yılına kadar pek çok ülkede güneş enerjisinin elektrik üretiminde en ekonomik yenilenebilir enerji kaynağı haline geleceğini öngörmektedir. Bu rapor aynı zamanda Hindistan, Çin gibi ülkelerdeki gelişmelerin ve küresel ölçekteki elektrik üretim kapasitesindeki artışın büyük bir kısmının güneş enerjisinden kaynaklanacağını belirtmektedir. (Tekdere ve Çadircı, 2019). Diğer taraftan IRENA'nın yapmış olduğu modellemede Uluslararası Enerji Ajansı tarafından hazırlanan raporu destekler niteliktedir. Modelleme, iki farklı senaryo içermektedir. Birinci senaryo BM Sürdürülebilir Kalkınma 2030 hedeflerine göre hazırlanırken, ikinci senaryo 2050 yılına kadar küresel sıcaklık artışının 1,5 °C ile sınırlandırılmasını dikkate alarak hazırlanmıştır.

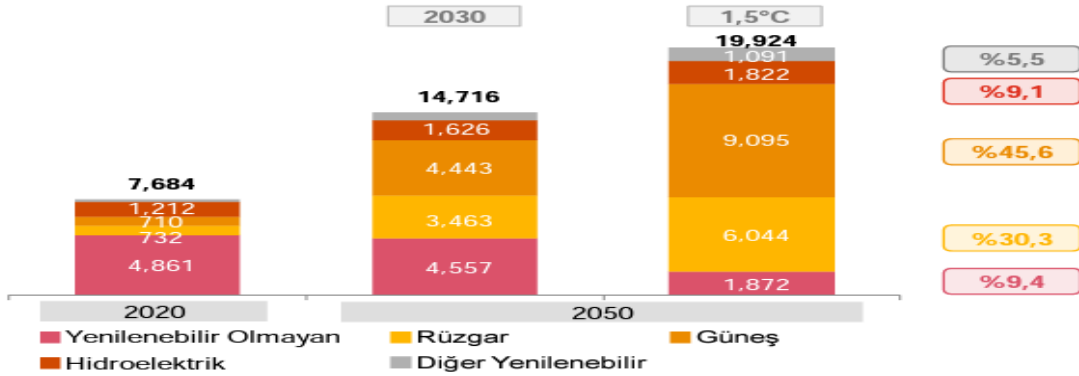

Şekil 1: Küresel Elektrik Üretimi (TWh, 2019-2050)

Kaynak: PWC, 2021

Şekil 1’de görüldüğü üzere Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri’ne göre hazırlanan senaryoda 2030 yılında küresel elektrik üretiminin %38’i yenilenebilir enerjiden sağlanırken, güneşten elde edilen enerjinin payının %7 olması öngörülmektedir. 2050 yılında ise yenilenebilir enerjinin toplam payının %55’e yükselmesi beklenirken, güneşten elde edilen enerjinin payı ise %14 olarak tahmin edilmektedir. 1,5 °C hedefi ile uyumlu senaryoda ise 2050 yılında yenilenebilir enerjinin toplam payının %86 olması beklenirken, güneş enerjisinin payı ise %25 olması öngörülmektedir.

Aynı modelleme kapsamında küresel kurulu güç dağılımı dikkate alındığında 1,5 °C hedefi ile uyumlu senaryoda toplam kurulu gücün 2030 hedeflerine göre %78 daha yüksek olacağı tahmin edilmektedir.

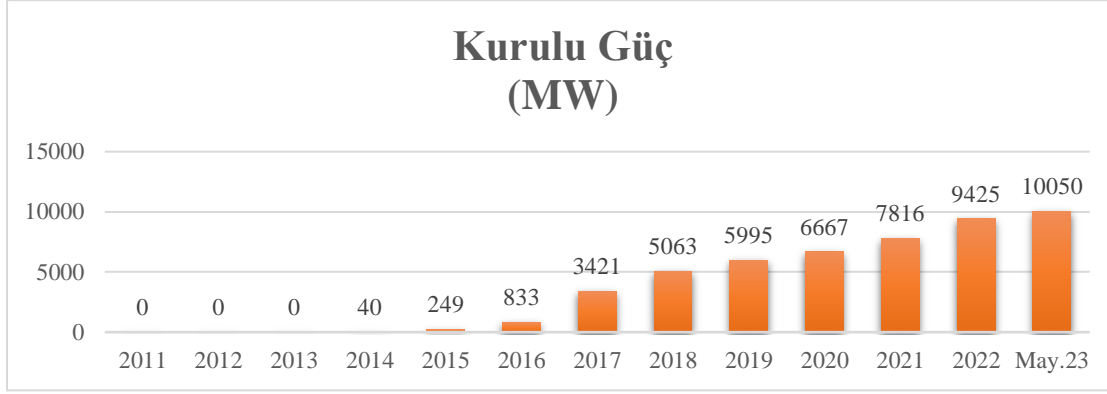

Şekil 2: Küresel Kurulu Güç Dağılımı (GW, 2020-2050).

Kaynak: PWC, 2021

Şekil 2 incelendiğinde, 2050 yılında yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde güneş enerjisinin, en büyük paya sahip olacağı ve küresel kurulu güç içerisindeki payının %45,6’ya ulaşacağı öngörülmektedir.

Görüldüğü üzere her iki senaryoda da potansiyel bakımından en dikkate değer yenilenebilir enerji kaynağı güneş enerjisidir. Güneş enerjisinin kullanımı ve kurulumu son derece basittir. Ayrıca güneş enerjisi, dünyadaki en yaygın ve temiz enerji kaynağı olarak kabul edilmektedir (ETKB, 2023; Enerjisa, 2023). Türkiye’nin coğrafi konumu, güneş enerjisi potansiyeli açısından oldukça önemli bir role sahiptir. (Koç ve Kaya, 2015).

Şekil 3: Türkiye Güneş Enerjisi Toplam Kurulu Gücü

Kaynak: TEİAŞ, 2023.

Şekil 3 incelendiğinde Türkiye'nin Mayıs 2023 tarihi itibarıyla kurulu güç kapasitesi 10.050 MW'a ulaştığı görülmektedir. Türkiye bu güç kapasitesine ulaşabilmek için 2015 yılı itibarıyla birçok güneş enerji santrali kurmuştur. Ülkemizde elektrik enerjisi santrallerinin kurulumu lisanslı ve lisanssız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu santrallerinden büyük bir kısmını ise lisanssız santraller oluşturmaktadır (Bayrak ve Aslan, 2023).

2.1.Lisanssız Elektrik Üretimi

Türkiye'de lisanssız elektrik üretimine ilişkin düzenlemeler incelendiğinde "5346 Sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun" ve "6446 Sayılı Elektrik Piyasası Kanunu" esas düzenlemeler olarak karşımıza çıkmaktadır (Resmî Gazete [RG], 2005; RG, 2013). Yine 2013 yılında yayınlanan "Elektrik Piyasasında Lisanssız Elektrik Üretimine İlişkin Yönetmelik" ikincil bir mevzuat hazırlanmış ve usul ve esasları belirlenen lisanssız elektrik üretiminde gerçek veya tüzel kişilere işletme olmaksızın ve lisans almaksızın öz enerji ihtiyaçlarını karşılamaları amacıyla yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanma fırsatı sağlanmıştır. Ayrıca yönetmelik gereği lisanssız elektrik üretimi yapmak amacıyla kurulan santraller şebekeye bağlı olup, kendi üretimlerinin ihtiyaç fazlasını şebekeye aktaran bir yapıya sahiptir. Bu tüketimden fazla olan üretim ise "Yenilenebilir Enerji Kaynakları Destekleme Mekanizması (YEKDEM)" çerçevesinde değerlendirilmektedir (Yüksel, 2018; Büyükbozkırlı, 2022). İlgili yönetmelik 12/05/2019 tarihinde yürürlüğe giren "Elektrik Piyasasında Lisanssız Elektrik Üretim Yönetmeliği" ile yürürlükten kaldırılmıştır (RG, 2019). Mevcut yönetmelik sıklıkla güncellenmekte lisanssız elektrik üretimi ve kullanımına ilişkin yeni düzenlemeler doğmaktadır.

Lisanssız elektrik santrallerinin kurulmasıyla, elektrik sektöründe, tüketicilerin elektrik gereksinimlerini kendi tüketim noktalarına en yakın üretim noktasından karşılamaları, elektrik şebekesinde sürekliliğin ve arz güvenliğinin sağlanması amacıyla küçük ölçekli üretim tesislerinin enerji sistemine dahil edilmesi, dağıtık enerji üretimi yöntemi kullanılarak, elektrik şebekesinde iletim/distribütör maliyetlerinin düşürülmesi ve enerji kayıplarının azaltılması amaçlanmıştır (ETKB, 2023).

İlk lisanssız elektrik üretim yönetmeliği, 500 KW'ye kadar güç kapasitesine sahip lisanssız elektrik üretim santrallerinin kurulması ve işletilmesine olanak tanımıştır. Mart 2013'te lisanssız elektrik üretimi ile ilgili düzenlemeler değiştirilmiş ve kurulu güç üst sınır 1 MW'a yükseltilmiştir. Bu değişiklik, lisanssız elektrik üretimine daha büyük tesislerin dahil edilmesine olanak tanımış ve yenilenebilir enerji projelerinin genişlemesine katkı sağlamıştır. Daha sonra, Mayıs 2019 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Kararı ile bu üst sınır 5 MW'a yükseltilmiştir. Karara göre lisanssız üretim santrallerinin kurulu gücü, tüketimi yapan tesisin bağlantı anlaşması sözleşme gücü ile sınırlı olacak ve üretim ve tüketim aynı ölçüm noktasında gerçekleşecektir. Bu karar çerçevesinde Mayıs 2019'dan sonra faaliyete geçen lisanssız üretim santralleri tüketim yapan tesisinin abone grubuna ait perakende tek zamanlı aktif enerji bedeli üzerinden 10 yıl boyunca alım garantisi avantajından faydalanabilecektir. Bu durumun, lisanssız enerji üreticileri için uzun vadeli bir

teşvik sağlayarak yenilenebilir enerji üretimini daha da arttıracakı öngörülmüştür. Düzenleme ayrıca mahsuplaşma sisteminin de uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Mahsuplaşmayla, lisanssız elektrik üreticilerine aylık olarak üretim ve tüketim arasındaki fark dikkate alınarak ödeme yapılması amaçlanmıştır (Büyükbozkırlı, 2022). 2022 Ağustos ayında yönetmelikte gerçekleştirilen düzenleme ile, tüketim tesisleri için faaliyete alınacak üretim santralleri, tüketim tesisinin abone olduğu tedarik şirketinin sınırları dışında da kurulabilecek ve üretim tesisiyle eşleştirilebilecektir. Bu değişiklik sayesinde yatırımcılar tüketim tesislerinde elektrik üretimi için uygun bir alan bulamadıklarında, farklı bir bölgede üretim santralleri kurma ve bu tesisi tüketim tesisiyle eşleştirme imkanına sahip olacaklardır. 2022 Ağustos ayında yapılan diğer bir düzenleme ise lisanssız elektrik üretiminde ihtiyaç fazlası elektrik üretiminin satışına ilişkin yapılan değişikliktir. Bu değişikliğe kadar ihtiyaç fazlası kısmın tamamı YEKDEM kapsamında on yıl süre ile satın alınmakta idi. Diğer bir deyişle ihtiyaç fazlası elektrik miktarının satışı konusunda herhangi bir kısıtlama bulunmamaktaydı. Ağustos 2022 yılında yapılan düzenleme ile satışa konu edilecek üretim miktarı sınırlandırılmıştır. Bu düzenleme ile tüketim olmadan üretim yapan işletmelere kota getirilerek önceki yıl tüketmiş olduğu elektrik miktarı, cari yıl ile mahsuplaştırılacak akabinde tüketmiş olduğu miktar kadarını satışa konu edebilecektir. Mahsuplaştırma miktarını aşan kısım ise YEKDEM'e "bedelsiz katkı" olarak yansıtılacaktır. Bu düzenlemeyle, gerçek elektrik tüketicileri, tüketimlerini karşılamak amacıyla elektrik üretim santralleri kurabilecek ve tükettikleri kadarını satarak yatırımlarını makul sürelerde geri kazanabileceklerdir (EPDK, 2023).

Lisanssız elektrik üretimine ilişkin ülkemizde oldukça kısa bir geçmiş söz konusudur. Konuyla alakalı akademik çalışmalar incelendiğinde lisanssız elektrik santrallerinin kurulumuna ilişkin yasal süreçler, muhasebeye yansımaları, önemi ve enerji üretim kaybının ülkemize maliyeti gibi konulara değinildiği görülmektedir. Bu bağlamda literatürde konuya ilişkin örnek çalışmalar aşağıda özetlenmiştir.

Gözen (2015) çalışmasında Türkiye'de yenilenebilir enerjiden lisanssız üretime ilişkin mevzuat, üretime ilişkin uygulamadaki zorluklar kapsamlı şekilde irdelenmiştir.

Yüksel (2018) lisanssız elektrik üretiminde başvuru ücretini, üretilen ve işletme tarafından sarf edilen enerji maliyetinin nasıl yansıtılacağını ve işletme tarafından bölgede bulunan tedarik şirketine ödenecek olan sistem kullanım maliyetini, maddi duran varlıkların maliyetini ve fazla üretim için alınan devlet teşviklerini TMS 16, TMS 38 ve TMS 20 kapsamında örnek olaylarla inceleyerek muhasebeleştirmiştir.

Fidancı ve Yükçe (2018) çalışmalarında lisanssız elektrik üretimini karbon maliyetleri azaltmada kullanılacak bir yöntem olarak dikkate alarak bir örnek senaryo tasarlamışlardır. Çimento sektöründe faaliyet gösteren bir işletmeyi baz aldıkları senaryoda işletmenin gelecekte de faaliyetlerine devam edebilmesi için kullandığı enerji kaynaklarının sürekli olmasının gerekliliğini vurgulamışlardır.

Özdoğan ve Bitlisli (2019) elektrik üretiminde güneş enerjisi kullanan işletmelerde, meydana gelen maliyet ve gelirin belirlenmesi ve kaydedilmesi sürecine ilişkin adımları açıklamışlar ve işletmenin kuruluş aşamasından gelir elde etme aşamasına kadar ki süreci TDHP, TMS ve TFRS'ye uygun olacak şekilde uygulamalarla örneklendirmişlerdir.

Tekdere ve Çaldırcı (2019) güneş enerjisinden lisanssız elektrik üretiminin önemine değinerek, lisanssız elektrik üretiminden daha fazla faydalanabilmek için üretim sürecinde meydana gelen maliyetlerin düşürülmesi, kurulu güç sınırı, kurulum yöntemleri ve arz talep dinamiklerini dikkate alan özelleştirilmiş teşviklerin sunulması gibi birtakım önerilerde bulunmuşlardır.

Özyakışır ve Ünver (2020) çalışmalarında Türk hukukunda güneş ve rüzgâr enerjisinden lisanssız elektrik üretimine ilişkin mevzuatları incelemişler ve bazı Avrupa ülkelerinde lisanssız elektrik üretim modellerine yer vermişlerdir.

Bayrak ve Aslan (2023) EPDK'nın yayınladığı yönetmelik gereği lisanssız elektrik üretimi yapan işletmelerin yaz aylarında yaşadıkları üretim kayıplarını gerçek veriler kullanarak hesaplamışlar. Elde edilen sonuçlara

göre ülkemizde üretilmeyen elektrik enerjisinin yıllık en az 684 milyon TL maddi kayba yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır.

Lisanssız elektrik üretimine ilişkin yerli literatür incelendiğinde az sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Muhasebeleştirme sürecine ilişkin de kısıtlı çalışma bulunmaktadır. Ülkemizde birincil ve ikincil mevzuatta sıklıkla yapılan değişiklikler ve düzenlemelerin ve bunların muhasebeye yansımalarının incelenmesi ise başta lisanssız elektrik üretimi ve tüketimi yapan tüzel kişilikler olmak üzere tüm karar alıcılar için önem arz etmektedir. Bu çalışmada da lisanssız elektrik üretimi sürecinde muhasebeleştirme süreci incelenerek literatüre bu çerçevede katkı sunulması hedeflenmiştir.

3. Lisansız Güneş Enerjisi Üretimine İlişkin Yatırım Yapan Işık A.Ş İşletmesine Ait Kayıtların TMS/TFRS ve VUK Kapsamında Muhasebeleştirilmesi

Organize sanayi bölgesinde (OBS) faaliyet gösteren 5.250 m² kullanılabilir çatı sahasına sahip Işık A.Ş'nin enerji tüketimi yaklaşık olarak 2 MW'tır. İşletme hem kendi enerji talebini karşılamak hem de ihtiyaç fazlası enerjiyi satarak gelir elde etmek amacıyla güneş enerjisinden 5 MW lisanssız elektrik üretimi yapmayı planlamaktadır. İşletmenin gereksinim duyduğu enerji üretimi için işletmenin çatı sahası yetersiz kalmaktadır. EBDK'nın 11 Ağustos 2022 tarihinde yapmış olduğu düzenleme ile işletme Hatay şehrinde bulunan sahasına enerji tarlası kurmayı planlamaktadır. Işık A.Ş'nin lisans alınmaksızın elektrik üretimi yapılmasına ilişkin yapmış olduğu yatırımlar, giderler ve ihtiyaç fazlası üretimin satışı esnasında ortaya çıkan kayıtlar temsili bir örnek olay üzerinde incelenmiştir.

3.1.Kuruluşta Ortaya Çıkan Giderlerin Muhasebeleştirilmesi

TMS 38'e göre kuruluş ve örgütlenme giderleri çoğunlukla aktifleştirilme koşulunu taşımazlar (Örten, Kaval ve Karapınar, 2012). Kuruluş ve örgütlenme amacıyla yapılan harcamalar neticesinde işletmenin somut bir varlık elde edememesi, bu harcamaların başka bir varlığın üretilmesinde veya edinilmesinde kullanılamaması ve harcamaların işletmeye ne ölçüde fayda sağlayacağını da net bir şekilde ölçülemediğinden dolayı kuruluş ve örgütlenme giderleri aktifleştirilmez (Özdoğan ve Bitlisli, 2019; Atmaca ve Altuk Özden, 2009). Vergi Usul Kanununa göre ise kuruluş ve örgütlenme giderleri bir bütündür ve ayrıştırılmaz. VUK'a göre kuruluş ve örgütlenme giderlerinin tamamı aktifleştirilir (Yardımcıoğlu, Ay, Bilginer, Günay ve Avcı, 2015). VUK madde 326'ya göre kuruluş ve örgütlenme giderleri 5 yıl içerisinde eşit olarak itfa edilir (VUK, 326. Md.). TMS 38'e göre yapılması gereken muhasebe kaydı aşağıdaki şekilde hazırlanmıştır.

- Işık A.Ş lisansız elektrik enerji sistemi kurmak amacıyla 75.000 TL kuruluş ve örgütlenme giderine katlanmıştır.

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MALİYETİ	75.000	
100 KASA		75.000

Aktifleştirme yöntemi VUK'a göre tercih edildiğinde yapılması gereken muhasebe kaydı aşağıdaki şekilde olmalıdır.

	Borç	Alacak
262 KURULUŞ VE ÖRGÜTLENME GİD.	75.000	
100 KASA		75.000

VUK'a göre Kuruluş ve Örgütlenme Giderlerinin itfasına ilişkin gereken muhasebe kaydı aşağıdaki şekilde olmalıdır.

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MALİYETİ	15.000	
268 BİRİKMIŞ AMORTİSMAN		15.000
Bir yıllık itfa payı $75.000/5 = 15.000$		

3.2.Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) Giderlerinin Muhasebeleştirilmesi

TMS 38'e göre araştırma harcamaları ile geliştirme harcamaları farklı anlamlar taşımaktadır (Özdoğan ve Bitlisli, 2019). Araştırma giderleri, yeni bir bilginin ortaya konulması veya mevcut bilginin yeni bir üretim sistemine entegre edilmesi gibi faaliyetleri kapsar ve bu faaliyetlerin sonuçları belirsizdir. Geliştirme giderlerinde ise tam aksine sonuç bellidir. Elde edilen bilginin nasıl kullanılacağı veya mevcut bir projeye entegrasyonu için çalışılmaktadır. TMS 38'e göre yukarıda bahsi geçen bu ayırım yapılabiliyorsa araştırma giderleri aktifleştirilemezken, geliştirme giderleri aktifleştirilir. Eğer bir proje de araştırma ve geliştirme harcamaları ayrıştırılmıyor ise, harcamanın tamamı araştırma gideri olarak kabul edilir ve dönem gideri olarak kaydedilir (Örten, vd., 2012). VUK'a göre araştırma-geliştirme giderlerinin aktifleştirilmesi hususunda net bir hüküm bulunmamaktadır. Madde 282'ye göre araştırma geliştirme giderlerinin aktifleştirilmesinin ihtiyari olduğu ifade edilmiştir (Yardımcıoğlu, Demirel ve Özer, 2008). Bu durum da araştırma-geliştirme giderlerinin muhasebeleştirilmesi hususunda TMS 38 ile VUK arasında önemli bir farkın oluşmasına neden olmuştur. TMS 38 Maddi Olmaya Duran Varlıklar Standardına göre yapılması gereken muhasebe kaydı aşağıdaki şekilde yapılmalıdır.

- Işık A.Ş duran varlıklarında kayıtlı arsasının uygunluğunun araştırılması için 125.000 TL gidere katlanmıştır. Solar PV panel ve iletim hatları için optimal pozisyonun belirlenmesi için de 100.000 TL geliştirme giderine katlanmıştır.

	Borç	Alacak
263 AR- GE GİDERLERİ	100.000	
750 AR- GE GİDERLERİ	125.000	
102 BANKALAR		225.000

TMS 38'e göre ar-ge harcamalarına ilişkin ayırımın mümkün olmadığını varsayarsak yapılması gereken kayıt şu şekilde olacaktır.

	Borç	Alacak
750 AR- GE GİDERLERİ	225.000	
102 BANKALAR		225.000

VUK'a göre Ar-Ge giderlerinin muhasebeleştirilmesi için yapılması gereken kayıt;

	Borç	Alacak
750 AR- GE GİDERLERİ	225.000	
102 BANKALAR		225.000

Görüldüğü üzere araştırma geliştirme giderleri arasında ayırımın söz konusu olmadığı durumlarda yapılması gereken muhasebe kaydı ile VUK'a göre araştırma-geliştirme harcamalarının giderleştirilmesinde yapılması gereken muhasebe kaydı aynıdır.

3.3.Elektrik Santralinin İnşası ve Makine ve Teçhizat Alımına İlişkin Harcamaların Muhasebeleştirilmesi

Yenilenebilir enerji kaynaklarının yatırım aşamasında, sistemin kurulması için yapılan arazi düzenlemeleri, inşaat, nakil hattı, makine ve teçhizat giderleri 258 Yapılmakta Olan Yatırımlar Hesabında takip edilir.

- Işık A.Ş duran varlıklarında kayıtlı olan arsasına, enerji sistemlerinin kurulabilmesi için gerekli çevre düzenlemelerinin yapılabilmesi amacıyla TGB şirketinden 95.000 TL+KDV karşılığında ekskavatör ve ekipman kiralamıştır. İşletme ödemeyi banka hesabı üzerinden yapmıştır.

	Borç	Alacak
258 YAPILMAKTA OLAN YATIRIMLAR	95.000	
258. X1 Çevre Düzenlemesi Giderleri		
191 İNDİRİLECEK KDV	17.100	
102 BANKALAR		95.000
100 KASA		17.100

- Işık A.Ş güneş enerjisi üretimi yapılabilmesi amacıyla ECM A.Ş ile 1.090.000 TL+KDV karşılığında sözleşme yapmıştır. Sözleşmeye ilişkin fatura aynı gün kesilmiş olup ödeme banka aracılığı ile yapılmıştır. Yatırımlara ilişkin detaylara aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Asfalt dökümü 225.000 TL, Yönetim Binası 540.000 TL ve Jeneratör 330.000 TL'dir.

	Borç	Alacak
258 YAPILMAKTA OLAN YATIRIMLAR	1.095.000	
258.X1 Asfalt Dökümü 225.000		
258.X2 Yönetim Binası 540.000		
258.X3 Jeneratör 330.000		
191 İNDİRİLECEK KDV	197.100	
102 BANKALAR		1.292.100

3.4.Borçlanma Maliyetlerinin Muhasebeleştirilmesi

TMS 23'e göre nitelikli varlık, istenildiği şekilde kullanılması ya da satışa hazır bir unsur haline getirilmesi uzun vadede mümkün olan varlıklardır ve bu varlıklar için katlanılan borçlanma maliyetleri, standart gereği aktifleştirilmelidir (Kaya, 2009). Çalışmamızın konusunu oluşturan enerji santralinin kurulumunun da bir yıldan uzun süreceği öngörüldüğü için nitelikli varlık olarak değerlendirilecektir. Bu nedenle de kurulumu esnasında ortaya çıkan borçlanma maliyetlerinin aktifleştirilmesi gerekmektedir. Tesis binası ve makine teçhizat için yapılan harcamalar ise kullanıma hazır hale gelene kadar yine 258 Yapılmakta Olan Yatırımlar Hesabında takip edilecektir.

- Işık A.Ş'nin güneş enerji santralinin kurulumu için ihtiyaç duyduğu kaynak tutarı 35.000.000 TL'dir. Işık A.Ş 10.000.000 TL kaynak tutarını tesis bina yapımında, 25.000.000 TL kaynak tutarını ise güneş enerjisi paneli satın almak için kullanmayı planlamaktadır. Işık A.Ş ihtiyaç duyduğu bu kaynağı A bankasından 7 yıl vade ile finanse etmiştir. Kullanılan finansmanın yıllık faiz oranı %13'tür.

	Borç	Alacak
102 BANKALAR	35.000.000	

400 BANKA KREDİLERİ		35.000.000

TMS 23 standardına göre borçlanma maliyetleri aktifleştirilebilmesi için ilk aşamada işletmenin ödeyeceği faiz miktarının, ikinci aşamada ise aktifleştirme oranı ile borçlanılan fonların ağırlıklı ortalama maliyetinin hesaplanması gerekmektedir (Köroğlu, 2016). Örnekte ilk olarak Işık A.Ş'nin bir yıl boyunca ödeyeceği faiz miktarı hesaplanacaktır;

Faiz Miktarı: $35.000.000 \times \%13 = 4.550.000$ TL

	1. Yıl Faiz	Aktifleştirme Oranı	Aktifleştirme Tutarı
Tesis Binası	4.550.000	$10.000.000 / 35.000.000 = \%29$	1.319.500
Makine ve Teçhizat	4.550.000	$25.000.000 / 35.000.000 = \%71$	3.230.500

1. yıl işletme tesis binasının yapımı için 7.500.000 TL harcama yapmıştır. Ayrıca kullanılan finansmanın aktifleştirme oranına göre hesaplanan faiz gideri de tesis binasının maliyetini dahil edilecektir.

	Borç	Alacak
258 YAPILMAKTA OLAN YAT. HS.	8.819.500	
258.X1 Tesis Binası 7.500.000		
258.X2 Aktifleştirilen faiz 1.319.500		
102. BANKALAR		8.819.500

3.5.Devlet Teşviklerinde Muhasebeleştirme

TMS 20'ye göre ödenmeyen KDV ve Gümrük vergisi muhasebeleştirilir. Burada bahsi geçen ödenen verginin geri alımı değil, teşvik kapsamında gümrük vergisi muafiyetiyle ithal edilen bir duran varlık edinimi söz konusudur (Şükrü, 2021). TMS 20'de iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan ilki "sermaye yaklaşımı" olarak tanımlanırken, ikincisi "gelir yaklaşımı" olarak tanımlanmaktadır (TMS 20, M:13). Sermaye yaklaşımı devlet teşvikini kar veya zarar olarak muhasebeleştirmek yerine, bilanço ile ilişkilendirirken (TMS 20, M:14) gelir yaklaşımı devlet teşviklerini, pay sahipleri dışındaki kaynaklardan sağlandığı için ilgili döneme kar veya zarar olarak kaydedilmesini önermektedir (TMS 20, M:15).

- Işık A.Ş güneş enerjisi santrali kurmak amacıyla yurtdışında faaliyet gösteren bir işletmeden 1.500.000 USD değerinde güneş paneli ithal etmiştir. Gümrük Genel Tebliği 8541.40.90.00.14 G.T.İ.P kodlu güneş panellerine ait gümrük vergisi 25 USD/kg olarak belirlenmiştir. İthal edilen güneş panel sisteminin ağırlığının 10.000 kg olduğunu varsayarsak. (1 USD 18,88 TL)

$$\text{Güneş paneli alım tutarı} = 1.500.000 \text{ USD} \times 18,88 \text{ TL} = 28.320.000 \text{ TL}$$

$$\text{Güneş paneli gümrük vergisi} = 10.000 \text{ kg} \times 25 \text{ USD/kg} = 250.000 \text{ USD}$$

$$= 250.000 \text{ USD} \times 18,88 \text{ TL} = 4.720.000 \text{ TL}$$

	Borç	Alacak
258 YAPILMAKTA OLAN YATIRIMLAR	36.270.500	
258. X1 Güneş Paneli Yatırımı: 28.320.000 TL		
258. X2 Aktifleştirilen Faiz: 3.230.500 TL		
258. X3 Güneş Paneli Yatırımı: 4.720.000 TL		
102 BANKALAR		31.550.500
360 ÖDEN. VER. Ve FON.		4.720.000

"31888 sayılı Enerji Kaynaklarının ve Enerjinin Kullanımında Verimliliğin Artırılmasına Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmeliği (m.16)" gereğince, verimliliği artırıcı projelerde gümrük vergisi

muafiyeti ve KDV istisnası uygulanması hükmü bulunmaktadır. TMS 20'ye göre Işık A.Ş'nin teşvik yararı muhasebeleştirilmelidir.

Sermaye yaklaşımına göre yapılması gereken muhasebe kaydı aşağıda belirtildiği şekildedir.

	Borç	Alacak
360 ÖDENECEK VERGİ VE FONLAR 360. x Güneş Paneli Gümrük Vergisi	4.720.000	
38X ALINAN DEV. TEŞV.		472.000
48X ALINAN DEV. TEŞV.		4.248.000

TMS 20 Sermaye yaklaşımına göre, işletme elde etmiş olduğu gümrük vergisi teşvikini güneş enerji panellerinin Vergi Usul Kanunu'nun 365 sayılı ilgili tebliğinde belirlemiş olduğu (10 yıl) ekonomik ömrü boyunca gelir olarak yazması gerekmektedir.

Gelir yaklaşımına göre yapılması gereken muhasebe kaydı aşağıda belirtildiği şekildedir.

	Borç	Alacak
360 ÖDENECEK VERGİ VE FONLAR 360. X Güneş Paneli Gümrük Vergisi	4.720.000	
64X DEVLET TEŞV. GEL.		4.720.000

TMS 20 Gelir yaklaşımına göre Işık A.Ş'nin gümrük muafiyetinden kaynaklı elde etmiş olduğu teşvik ilgili dönemin geliri olarak gelir tablosuna aktarılmaktadır.

3.6.Tesislerin Aktifleştirilmesine İlişkin Muhasebe Kayıtları

Işık A.Ş güneş enerjisinden enerji üretimi için yatırım sürecini tamamlayıp üretim aşamasına geçmiştir. İşletme faaliyete geçtiği tarihten itibaren "258 Yapılmakta Olan Yatırımlar Hesabında" takip edilen tutarlar ilgili hesaplara aktarılmalıdır.

	Borç	Alacak
251 YERALTİ VE YERÜSTÜ DÜZEN. HES. 251. xx Çevre Düzenlemesi 50.000 251.xx Asfalt Yapımı 225.000	275.000	
252 BİNALAR HES. 252. xx Yönetim Binası 540.000 252. xx Tesis Binası 8.819.500	9.359.500	
253 TESİS MAKİNE VE CİHAZLAR HES. 253. xx Güneş Paneli 31.550.500 253. xx Jeneratör 330.000	31.880.500	
258 YAP. OLAN YATIRIM. HES. 258. xx Çevre Düzenlemesi 50.000 258. xx Asfalt Yapımı 225.000 258. xx Yönetim Binası 540.000 258. xx Tesis Binası 8.819.500 258. xx Güneş Paneli 31.550.500 258. xx Jeneratör 330.000		41.515.000

3.7.Varlıklara İlişkin Amortisman Kaydı

Uluslararası Muhasebe Standartlarına göre aktifleştirilen duran varlıkların amortismanına tabi değeri, varlığın maliyetinden hurda değeri çıkartıldıktan sonra ortaya çıkan tutar üzerinden hesaplanmaktadır (Bozkurt ve Karataş, 2011). VUK 269. maddesinde ise duran varlıkların amortismanına tabi değerinin maliyet bedeli olduğu ifade edilmiştir (Deran ve Yakupçebioğlu, 2006).

- **Yönetim Binasına İlişkin Amortisman Kaydı;** İşletmenin aktifinde kayıtlı bulunan yönetim binasının faydalı ömrünün 15 yıl olacağı tespit edilmiştir. Ayrıca işletme yönetim binasının hurda değerini 60.000 TL olarak belirlemiştir.

TMS 38 dikkate alınarak normal amortisman yöntemine göre yapılacak muhasebe kaydı;

$$\text{Amortisman tutarı} = (\text{Bina Tutarı} - \text{Hurda Değeri}) / \text{Ekonomik Ömür}$$

$$\text{Amortisman tutarı} = (540.000 - 60.000) = 480.000 \text{ TL}$$

$$\text{Yıllık amortisman} = 480.000 \text{ TL} / 15 \text{ yıl} = 32.000 \text{ TL}$$

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	32.000	
257 BİRİKMİŞ AMORT.		32.000

VUK dikkate alınarak yönetim binasının normal amortisman yöntemine göre giderleştirilmesine ilişkin yapılması gereken muhasebe kaydı;

$$\text{Amortisman tutarı} = \text{Bina tutarı} / \text{Ekonomik Ömür}$$

$$\text{Yıllık Amortisman} = 540.000 \text{ TL} / 40 \text{ yıl}^3 = 13.500 \text{ TL}$$

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	13.500	
257 BİRİKMİŞ AMORT.		13.500

- **Tesis Binasına İlişkin Amortisman Kaydı;** İşletmenin aktiflerinde kayıtlı olan tesis binasının faydalı ömrünü 20 yıl, hurda değerini ise 850.000 TL olacağı tespit edilmiştir.

TMS 38 dikkate alınarak normal amortisman yöntemine göre yapılacak muhasebe kaydı;

$$\text{Amortisman tutarı} = (\text{Bina Tutarı} - \text{Hurda Değeri}) / \text{Ekonomik Ömür}$$

$$\text{Amortisman tutarı} = (8.819.500 - 850.000) = 7.969.500 \text{ TL}$$

$$\text{Yıllık amortisman} = 7.969.500 \text{ TL} / 20 \text{ yıl} = 398.475 \text{ TL}$$

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	398.475	
257 BİRİKMİŞ AMORT.		398.475

VUK dikkate alınarak tesis binasının normal amortisman yöntemine göre giderleştirilmesine ilişkin yapılması gereken muhasebe kaydı;

³ VUK'nun 333 no'lu ilgili genel tebliğine göre binaların ekonomik ömrü 40 yıldır.

Amortisman tutarı= Bina tutarı / Ekonomik Ömür

Yıllık Amortisman= 8.819.500 TL/ 40 yıl⁴ = 220.488 TL

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	220.488	
257 BİRİKMİŞ AMORT.		220.488

- **Makine ve Teçhizata İlişkin Amortisman Kaydı;** İşletmenin aktiflerine kayıtlı bulunan güneş panellerinin faydalı ömrünün 10 yıl, hurda değerinin ise 1.600.000 TL olacağı tespit edilirken, aktiflerde kayıtlı bulunan jeneratörün ekonomik ömrünün 8 yıl, hurda değerinin ise 55.000 TL olacağı tespit edilmiştir.

TMS 38 dikkate alınarak güneş panellerinin normal amortisman yöntemine göre yapılacak muhasebe kaydı;

Amortisman tutarı = (Güneş Paneli Tutarı- Hurda Değeri) / Ekonomik Ömür

Amortisman tutarı = (31.550.500-1.600.000) = 29.950.500 TL

Yıllık amortisman = 29.950.500 TL / 10 = 2.995.050 TL

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	2.995.050	
257 BİRİKMİŞ AMORT.		2.995.050

VUK dikkate alınarak güneş panellerinin normal amortisman yöntemine göre giderleştirilmesine ilişkin yapılması gereken muhasebe kaydı;

Amortisman tutarı= Güneş Paneli Tutarı / Ekonomik Ömür

Yıllık Amortisman= 31.550.500 TL/ 10 yıl⁵ = 3.155.050 TL

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	3.155.050	
257 BİRİKMİŞ AMORTİSMAN		3.155.050

TMS 38 dikkate alınarak jeneratörün normal amortisman yöntemine göre yapılacak muhasebe kaydı;

Amortisman tutarı = (Jeneratör Tutarı- Hurda Değeri) / Ekonomik Ömür

Amortisman tutarı = (330.000-55.000) = 275.000 TL

Yıllık amortisman = 275.000 TL / 8 = 34.375 TL

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	34.375	
257 BİRİKMİŞ AMORT.		34.375

VUK dikkate alınarak jeneratörün normal amortisman yöntemine göre giderleştirilmesine ilişkin yapılması gereken muhasebe kaydı;

⁴ VUK'nun 333 nolu ilgili genel tebliğine göre binaların ekonomik ömrü 40 yıldır.

⁵ VUK'nun 333 nolu ilgili genel tebliğine göre güneş panellerinin ekonomik ömrü 10 yıldır.

Amortisman tutarı= Jeneratör Tutarı / Ekonomik Ömür

Yıllık Amortisman= 330.000 TL/ 10 yıl⁶ = 33.000 TL

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	33.000	
257 BİRİKMİŞ AMORT.		33.000

- **Asfaltlamaya İlişkin Amortisman Kaydı;** İşletme çevre düzenlemesi kapsamında yapmış olduğu yol çalışmasında asfaltlama faaliyeti için 225.000 TL'lik bir gidere katlanmıştır. Asfaltlanmış yolun faydalı ömrünün 20 yıl olacağı tespit edilmiştir. Asfaltlanmış yolun herhangi bir hurda değerinin olmayacağı öngörülmüştür.

TMS 38 dikkate alınarak asfaltlama çalışmasının normal amortisman yöntemine göre giderleştirilmesine ilişkin yapılması gereken muhasebe kaydı;

Amortisman tutarı = (Asfaltlama Tutarı- Hurda Değeri) / Ekonomik Ömür

Amortisman Tutarı = 225.000 TL

Yıllık amortisman = 225.000 TL / 20 yıl = 11.200 TL

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	11.200	
257 BİRİKMİŞ AMORT.		11.200

VUK dikkate alınarak asfaltlama çalışmasının normal amortisman yöntemine göre giderleştirilmesine ilişkin yapılması gereken muhasebe kaydı;

Amortisman tutarı= Asfaltlama Tutarı / Ekonomik Ömür

Yıllık Amortisman= 225.000 TL/ 8 yıl⁷ = 28.125 TL

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	28.125	
257 BİRİKMİŞ AMORT.		28.125

3.8.Elektrik Üretim Sürecinde Ortaya Çıkan Faaliyetlerin Muhasebeleştirilmesi

Yenilenebilir enerji kaynaklarından faydalanarak üretilen enerji, hizmet üretimi olarak nitelendirilmektedir. Bu nedenle elektrik üretimi ve dağıtımı esnasında ortaya çıkan giderler 740 Hizmet Üretim Maliyetleri Hesabında takip edilir (Dölen, 2023).

- Işık A.Ş güneş panellerinin bakımı için ZYP A.Ş ile 60.000 TL+KDV bedelinde bir sözleşme düzenlenmiştir. Yapılan sözleşme gereği ilgili tutar aynı gün banka aracılığı ile ödenmiştir.

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	60.000	

⁶ VUK'nun 333 nolu ilgili genel tebliğine göre jeneratörlerin ekonomik ömrü 10 yıldır.

⁷ VUK'nun 333 nolu ilgili genel tebliğine göre asfaltlama çalışmalarının ekonomik ömrü 8 yıldır.

191 İNDİRİLECEK KDV	10.800	
102 BANKALAR		60.000
100 KASA		10.800

- KRY Elektrik Dağıtım A.Ş, ağustos ayı içerisinde ürettiği elektriğin dağıtım hizmet bedeli olarak IŞIK AŞ'ye 17.000 TL+KDV fatura düzenlemiştir.

	Borç	Alacak
740 HİZMET ÜRETİM MAL.	17.000	
191 İNDİRİLECEK KDV	3.060	
320 SATICILAR		17.000
100 KASA		3.060

3.9.Mahsuplaşma Muhasebe Kayıtları

"Mahsuplaşma: Belirli bir zaman dilimi içinde gerçekleşen, üretim ve tüketimin birbirinden düşülmesi sonucu kWh cinsinden net üretim veya tüketimin bulunması olarak tanımlanır" (RG, 2019).

Işık A.Ş lisanssız güneş enerjisi üretim tesisinde ağustos ayında toplamda 980.000 kW elektrik üretmiştir. Işık A.Ş ağustos ayı itibariyle 420.000 kW enerji tüketmiştir. Tüketim sonrası şebekeye verilen net elektrik enerjisi 560.000 kW olarak hesaplanmıştır.

Aylık Üretim Miktarı: 980.000 KW

Aylık Tüketim Miktarı: 420.000 KW

Şebekeye Aktarılacak Elektrik Miktarı: 560.000 KW

Şebekeye aktarılacak elektrik enerjisi karşılığında alınacak devlet desteği:

$$420.000 \text{ kW} \times 0,32 \text{ TL} = 134.400 \text{ TL}$$

	Borç	Alacak
102BANKALAR	134.400	
602 DİĞER GELİRLER		134.400

Işık A.Ş güneş enerjisinden lisanssız elektrik enerjisi üreterek ihtiyaç duyduğu 420.000 KW elektriği şebekeden çekmeyerek elektrik enerji giderini ortadan kaldırmıştır. Ayrıca tüketim miktarını aşan üretim için ise 134.400 TL devlet teşviği almıştır. Her ne kadar şebekeye 560.000 KW aktarmış olsa da EPDK'nun 11/08/2022 tarihli Elektrik Piyasasında Lisanssız Elektrik Üretim Yönetmeliğinde yapmış olduğu değişiklikle yenilenebilir enerjiden elektrik üreten kişi veya tüzel kişiler kendi işletmelerinde tükettikleri oran kadarını devlet teşviki olarak alabilmektedir. Mahsuplaştırılmayan kısım (560.000 KW – 420.000 KW) =140.000 KW YEKDEM'e bedelsiz katkı payı olarak aktarılması öngörülmüştür. Ayrıca 11/08/2002 tarihli yapılan değişikliğe istinaden YEKDEM'e bedelsiz katkı olarak aktarılan ve bütün elektrik tüketicilerine yarar sağlaması amaçlanan enerjinin, lisanssız üreticilere ödenecek toplam bedele (LÜYTOP) eklenerek ilgili şebeke işletmesi tarafından Enerji Piyasaları İşletme A.Ş'e (EPIAŞ) bildirilmesi gerekmektedir. Dağıtım şirketleri tarafından bedelsiz katkı olarak kabul edilen bu enerji için gereksinim duyulan sistem kullanım bedeli, yetkili tedarik şirketine bildirilmekte ve EPIAŞ tarafından bu aktarma işlemine ilişkin sistem kullanım bedeli düşüldükten sonra kalan enerji, YEKDEM'e bedelsiz katkı olarak değerlendirilmektedir (EPDK, 2023b).

Bedelsiz olarak YEKDEM'e aktarılan kısım mali nitelikli işlem özelliği taşımamaktadır ve bilanço unsurlarını etkileyen bir işlem değildir. Ancak bu işlemlerden bazılarının işletmeler açısından takip edilmesi ve izlenmesi önemli olabilir. Bu nedenle YEKDEM'e bedelsiz olarak aktarılan kısım mali nitelikli olmayan işlemlerin izlenmesi için TDHP'nda 9 ile başlayan hesap grubu, nazım hesaplarda takip edilebilir.

	Borç	Alacak
9xx NAZIM HESAPLAR	44.800 TL	
9xx NAZIM HESAPLAR		44.800 TL
140.000 KW x 0,32 kuruş = 44.800 TL		

4. Sonuç

Günümüzde ülkeler, ekonomik büyüme sağlamak amacıyla üretim faaliyetlerine daha çok odaklanmaktadır. Üretim yapabilmek için ise enerji, en temel ve kritik girdidir. Bununla birlikte dünyada enerjinin sürdürülebilirliği ve çevreye zarar vermeden üretimi için de büyük yatırımlar yapılmaktadır. Güneş enerjisi, hiçbir çaba sarf etmeden doğrudan güneşten gelen ışıklardan elde edilme özelliği sayesinde yenilenebilir enerji kaynakları arasında büyük bir potansiyele sahiptir. Son yıllarda dünyada ve ülkemizde güneş enerjisine yapılan yatırımlar oldukça büyük artış göstermiştir. Türkiye de güneş enerjisinden elektrik üretme potansiyeli oldukça yüksek olan bir ülkedir. Enerji arz güvenliğinin sağlanmasında en etkili yol, enerji verimliliği sağlayabilecek her türlü politikayı hızlı bir şekilde hayata geçirmektir. Ülkemizde güneş enerjisi de çevreci ve sürdürülebilir olması nedeniyle de bu politikalar için önde gelen araç konumundadır.

Türkiye'de lisanssız elektrik üretimine ilişkin düzenlemeler incelendiğinde 5346 Sayılı "Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun" ve 6446 Sayılı "Elektrik Piyasası Kanunu" esas düzenlemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. İkincil düzenleme ise 2019 yılında Lisanssız Elektrik Üretimi Yönetmeliği ile lisans olmadan da elektrik üretimi teşvik edilmeye başlanmıştır. Yapılan bu teşviklerin ardından güneş enerjisi, Türkiye'de lisanssız elektrik üretimi alanında kurulu güç, üretim miktarı, şebekeye sağlanan enerji ve yapılan ödemeler bakımından ilk sırayı almaktadır. Türkiye'de lisanssız elektrik üretimi kapsamında güneş enerjisinin öne çıkmasında güneşten yararlanma imkânı, bürokratik kolaylıklar, ihtiyaç fazlası enerjinin satışı, genişletilmiş kullanım alanları, kurulu güç sınırının yükseltilmesi gibi birçok faktör etkili olmuştur. Bu faktörler, Türkiye'de lisanssız elektrik üretimi alanında güneşten elde edilen enerji projelerinin gelişimine katkı sağlamıştır.

Ancak son dönemlerde lisanssız enerji üretimine yönelik yapılan teşviklerin kötüye kullanılması çeşitli düzenlemelerin getirilmesini zorunlu kılmıştır. 2022 yılında yayınlanan "Lisanssız Elektrik Üretim Yönetmeliği"nde yapılan değişiklik kapsamında işletmeler artık lisanssız elektrik üretim santrallerini işletme sınırları dışında da kurabilecek ve tüketmiş olduğu elektrik enerjisiyle farklı bir bölgede ürettiği elektrik enerjisini eşleştirebilecektir. Aynı düzenleme lisanssız olarak üretilen elektriğin satımına da kota getirerek, tüketim miktarı kadar enerjinin satışına müsaade etmektedir. Tüketim miktarını aşan kısım düzenleme gereği YEKDEM'e bedelsiz katkı olarak aktarılacaktır. Bu çalışmada 2019 yönetmeliğinde yıllar itibari ile yapılan düzenleme ve değişiklikler dikkate alınarak lisanssız elektrik üreten bir işletmede TMS/TFRS ve VUK kapsamında, oluşan maliyet ve gelirin tespiti ve kayıt altına alınması noktasında yapılması gereken işlemler detaylı bir şekilde açıklanmış, kuruluş aşamasından mahsuplaşmayı aşan kısmın YEKDEM'e bedelsiz katkı olarak aktarılması aşamasına kadar ki süreç örnek olaylarla takip edilmiş, muhasebeleştirme TMS 38 Maddi Olmayan Duran Varlık Standardı, TMS 23 Borçlanma Maliyeti Standardı, TMS 20 Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi Standardı, TMS 16 Maddi Duran Varlıklar Standardı ve VUK gereğince yapılmıştır.

Ülkemizde lisanssız elektrik üretimi sürecinin mevzuatında sıklıkla yapılan düzenlemeler ve değişiklikler nedeni ile mevzuatın anlaşılması ve farklı yorumların engellenmesi önem arz etmektedir. Mahsuplaşma ve bedelsiz katkı konularında yaşanan sorunların çözümünde uygulama birliğinin sağlanması adına bu ekonomik işlemler muhasebe standartları, raporlama standartları ve vergi mevzuatı çerçevesinde

muhasebeleştirilmiş ve karar alıcılara faydalı bilgi sunulmuştur. Mevzuatlar arasındaki uygulama farklılıkları muhasebe sisteminden beklenen faydalı bilgiye ulaşmakta engel teşkil etmektedir. Enerji üretimi, tüketimi, mahsuplaşma ve bedelsiz katkı süreçlerinde de ülkemiz muhasebe standartlarının kullanımının yaygınlaşması, uygulamada fikir birliği oluşturulmasını mümkün kılacaktır. Gelecek dönemlerde yapılacak olan çalışmalarda BOBİ FRS ve KÜMİ FRS kapsamına giren lisanslı ya da lisanssız elektrik üretimi yapacak tüzel kişilikler için temsili muhasebeleştirme senaryolarının hazırlanması ile bu yeni güncellemelerin de elektrik üretimi yapan tüzel kişi işletmelerinde kullanımını yaygınlaştıracaktır.

Kaynaklar

- Atmaca, B., ve Altuk Özden, E. (2009). Tek Düzen Hesap Planına Göre Hazırlanan Finansla Tabloların UFRS'ye Uyarlanması Rasyo Yönetimi ile Analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 44, 59-73.
- Bayrak, M., ve Aslan, E. (2023). Türkiye'deki Lisanssız Güneş Enerjisi Santrallerinde Üretim Kayıplarının Belirlenmesi. *KSÜ Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 26(1), 233-240.
- Büyükbozkırlı, L. (2022). Türkiye'de Güneş Enerjisi. *Türkiye'nin Enerji Görünümü*, 223-240.
- Bozkurt, İ., ve Karataş, M. (2011). Türkiye'deki Yenilenebilir Enerji Sektörünün Muhasebe Sorunları. *İSMMM Mali Çözüm Dergisi*, Eylül-Ekim, 85-114.
- Deran, A., ve Yakupçebioğlu, N. S. (2006). Türk Vergi Mevzuatı'nda Amortisman Muhasebesi. *Mevzuat Dergisi* (104).
- Dölen, T. (2023). Yenilenebilir Enerji Kaynaklarından Hidroelektrik Enerji ve Muhasebe Uygulamaları, Alagöz., ve Yılmaz B. (Der.), Yenilenebilir Enerji Kaynakları ve Muhasebe Uygulamaları içinde (ss.1-23). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Fidancı, N., ve Yükücü, S. (2018). Karbon Maliyetlerinin Yönetiminde Sürdürülebilirlik Felsefesi Yaklaşımı: Lisanssız Elektrik Üretimi Örneği. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20 (Özel Sayı), 230-247.
- Gözen, M. (2015). Unlicensed Renewable Energy Generation: A Review of Regulation and Applications in the Context of Turkey. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 5(1), 1-13.
- Hrncic, B., Pfeifer, A., Jurić, F., Duić, N., Ivanović, V., ve Vušanović, I. (2021). Different Investment Dynamics in Energy Transition Towards a 100% Renewable Energy System. *Energy*, 237.
- Karagöl, E. T., ve Kavaz, İ. (2017). Dünyada ve Türkiye'de Yenilenebilir Enerji. *Seta* (197), 1-32.
- Kaya, G. A. (2009). TMS-23 Borçlanma Maliyetlerinin Muhasebesi. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 4(1), 59-71.
- Kınacı, H., ve Yıldız, F. (2019). Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Sektörüne Yönelik Devlet Teşviklerinin Değerlendirilmesi. *Türkiye'de Mali Teşvik Sistemi ve Uygulamaları* (s. 205-230). İçinde İstanbul: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Koç, E., ve Kaya, K. (2015). Enerji Kaynakları-Yenilenebilir Enerji Durumu. *Mühendis ve Makina*, 56(668), 36-47.
- Koroğlu, Ç. (2016). Muhasebe Meslek Mensuplarının TMS-23 Borçlanma Maliyetleri Standardı'na İlişkin Bilgi Düzeylerinin Tespitine Yönelik Bir Araştırma. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (11), 133-146.
- Kurbonov, K. M. (2023). Use of Renewable Energy Sources For Heating Buildings. *Methodical Research Journal*, 4(3), 349-354.
- Örten, R., Kaval, H., ve Karapınar, A. (2012). *Türkiye Muhasebe- Finansal Raporlama Standartları*. Ankara: Gazi Kitabevi.

- Özdoğan, F. S., ve Bitlisli, F. (2019). Güneş Enerjisi ile Elektrik Üreten İşletmelerin Muhasebe Uygulamalarının TDHP ve TMS/TFRS Çerçevesinde Karşılaştırılması. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 255-279.
- Özyakışır Ö., ve Ünver, S. (2020). Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Lisanssız Elektrik Üretimi, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi XXIV (4)* 195.
- Şencan, D. (2022). Yenilenebilir Enerjide Türkiye'nin Dünyadaki Yeri ve Uygulanan Teşviklerin Değerlendirilmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(3), 693-709.
- Şükrü, Ö. (2021). Türkiye Muhasebe Standartları Çerçevesinde İthalat İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi. *Gümrük Ticaret Dergisi*, 8(23), 44-65.
- Tekdere, M. ve Çaldırcı, B. D. (2019). Lisanssız Elektrik Üretimi Kapsamında Güneş Enerjisinin Önemi. *Enerji ve Çevre Ekonomisi*, 64-88.
- Yardımcıoğlu, M., Ay, H. M., Bilginer, M., Günay, Y., ve Avcı, T. (2015). Maddi Olmayan Duran Varlıkların Muhasebe, Vergi Düzenlemeleri ve TFRS Kapsamında Analizi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 173-184.
- Yardımcıoğlu, M., Demirel, N. ve Özer, V., (2008), Araştırma- Geliştirme Harcamalarının ve Maddi Olmayan Duran Varlıkların TMS-38, Tekdüzen Muhasebe Sistemi ve SPK Tebliği'ne göre Muhasebeleştirilmesi İşlemlerinin Karşılaştırılması, *İSMMM Mali Çözüm Dergisi*, 85.
- Yurdadoğ, V., ve Tosunoğlu, Ş. (2017). Renewable Energy Support Policies in Turkey. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Business & Economics Journal* (9), 1-21.
- Yüksel, F. (2018). Lisanssız Elektrik Üretimi ve Muhasebeye Yansımaları. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 4(3), 274-283.
- Enerjisa (2023) Güneş Enerji Sistemleri, 08.04.2023 tarihinde <https://m.enerjisa.com.tr/tr/isimin-enerjisi/enerji-cozumlerimiz/gunes-enerjisi> adresinden alınmıştır.
- EPDK (2023) Yeni Lisanssız Elektrik Üretimi Yönetmeliği, 19.06.2023 tarihinde <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/2-12744/yeni-lisanssiz-elektrik-uretimi-yonetmeliği-%E2%80%A6> adresinden alınmıştır.
- ETKB (2023) Lisanssız Elektrik Üretimi, 21.06.2023 tarihinde <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-gunes> adresinden alınmıştır.
- PWC (2021) Türkiye'de ve Dünyada Güneş Enerjisi Sektörü, 22.06.2023 tarihinde <https://www.pwc.com.tr/tr/sectorler/enerji/turkiye-ve-dunyada-gunes-enerjisi-sektoru-raporu.pdf> adresinden alınmıştır.
- Resmî Gazete, 2005, Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun, 25819.
- Resmî Gazete (2013). Elektrik Piyasası Kanunu, 28603.
- Resmî Gazete, (2019) Elektrik Piyasasında Lisanssız Elektrik üretim Yönetmeliği, 30772.
- TEİAŞ (2023) Kurulu Güç Raporu, 04.04.2023 tarihinde <https://www.teias.gov.tr/kurulu-guc-raporlari> adresinden alınmıştır.
- TMS 20 K.G.K., Kamu Gözetim Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu, 2021. TMS 20 Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi ve Devlet Yardımlarının Açıklanması www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/DynamicContentFiles/Türkiye%20Muhasebe%20Standartları/TMSTFRS2018Seti/TMS/TMS_20_2018.pdf

- TSKB (2021) Aylık Enerji Bülteni, 21.05.2023 tarihinde <https://www.tskb.com.tr/uploads/file/enerji-bulteni-aralik-2021-1.pdf>. adresinden alınmıştır.
- TSKB (2022) Aylık Enerji Bülteni, 22.05.2023 tarihinde www.tskb.com.tr/uploads/file/enerji-bulteni-ocak-20230215.pdf adresinden alınmıştır.
- TSKB, (2023) Aylık Enerji Bülteni, 22.05.2023 tarihinde www.tskb.com.tr/uploads/file/enerji-bulteni-mart-20230413.pdf adresinden alınmıştır.
- VUK (2023) Amortisman Oranları, 05.10.2023 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=9&MevzuatNo=12689&MevzuatTertip=5> adresinden alınmıştır.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

Hisse Senedi Fiyatını Etkileyen Finansal Göstergelerin Saptanması: Katılım ve Konvansiyonel Bankacılık Sektörü Uygulaması

Determining Financial Indicators Affecting Stock Prices: Application in the Participation and Conventional Banking Sector

Kayhan AHMETOĞULLARI¹

Geliş Tarihi (Received): 21.02.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 01.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Özet: Bu çalışma, bankacılık sektöründe yer alan katılım ve konvansiyonel bankaların hisse senedi fiyatlarını etkileyen finansal göstergeleri ARDL yöntemi ile saptamayı hedeflemektedir. Çalışma 2009-2023 yıllarındaki çeyrek dönemlik finansal verilerden yararlanarak değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemdeki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Katılım ve geleneksel bankacılık sektörünü temsilen iki banka incelemesi yapılmıştır. Geleneksel bankalardan köklü bankacılık geçmişi olan İş Bankası, katılım bankalarından ise, benzer şekilde katılım bankalarını önemli ölçüde temsil eden Albaraka Türk bankasının verilerinden yararlanılmıştır. Araştırmada yer alan değişkenler şirketin hisse senedi fiyatını etkilediği düşünülen, net kar, öz sermaye karlılığı ve faaliyet karlılığı değişkenlerinden oluşmaktadır. Araştırmada Eviews Paket Programı kullanılarak ARDL yaklaşımı ile hipotezler test edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, İş bankasında hisse senedi fiyatını etkileyen en önemli unsur uzun ve kısa dönemde net kar olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan Albaraka Türk bankası için hisse senedi fiyatının en önemli belirleyicisi öz sermaye karlılığı olarak saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hisse Senedi Fiyatı, Finansal Performans, Bankacılık.

&

Abstract: This study aims to determine the financial indicators affecting the stock prices of participation and conventional banks in the banking sector using the ARDL method. The study aims to examine the relationship between variables in the short and long term using quarterly financial data from 2009 to 2023. Two bank analyses were conducted to represent the traditional and participation banking sectors. The data of İş Bankası, which has a deep-rooted banking history among traditional banks, and Albaraka Türk Bank, representing participation banks significantly, were utilized. The variables included in the research are believed to affect the company's stock price, consisting of net profit, return on equity, and operating profitability variables. Hypotheses were tested using the ARDL approach with the Eviews Package Program in the research. According to the analysis results, the most important determinant of stock price in İş Bankası emerged as net profit in the long and short terms. On the other hand, return on equity was determined as the most important determinant of stock price for Albaraka Türk Bank.

Keywords: Stock Price, Financial Performance, Banking.

Atıf/Cite as: Ahmetoğulları, K. (2024). Hisse Senedi Fiyatını Etkileyen Finansal Göstergelerin Saptanması: Katılım ve Konvansiyonel Bankacılık Sektörü Uygulaması. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi. 20(1), 265-282.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu²

¹ Öğr. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, kayhanahmet@uludag.edu.tr, (Sorumlu Yazar)

Giriş

Finansal piyasalar yatırımcıların en çok ilgilendiği alanlardan biridir. Yatırım kararlarını verirken rasyonel hareket edildiği varsayımına dayanan geleneksel finans teorileri, finansal performans göstergelerinin analiz edilmesinin bir hissenin performansını anlamada önemli bir faktör olduğunu varsayar. Yatırımcı kararlarında rasyonaliteye dayalı mikro etkenlerin başında finansal performans göstergeleri, mali tablolar ve şirket hakkında finansal bilgiler önem kazanmaktadır. Geçmişten günümüze birçok çalışmada şirketlerin hisse senedi fiyatına etki eden birçok parametre üzerinde çalışılmıştır. Bunlarda bir kısmı mikro düzeyde etkenlerden oluşurken, diğer kısmı makro ölçekli değişkenlerden oluşmaktadır (Canbaz ve Dur, 2019; Polat ve Olgun, 2020; Gülmez, 2015)

Hisse senedi fiyatının belirlenmesi ve hisse senedi fiyatına etki eden rasyonel ve anormal etkenlerin belirlenmesi geçmişten günümüze tartışılan önemli bir konudur. Bu bağlamda bazı yazarlar etkin piyasalar hipotezini savunurken, bazı yazarlar da etkin piyasalar hipotezinin varsayımını kabul etmemektedir (Kaya ve Öztürk, 2015; Yılmaz, 2024). Bu çalışma özelinde rasyonel etkenlerin hisse senedi fiyatına etki edebileceği etkin piyasalar hipotezi varsayımdan hareketle değerlendirme yapılmaktadır. Ana akım yazında hisse senedi fiyatını etkileyen mikro faktörler, firmaların finansal yapısı, muhasebe kârlarının sürekliliği, firmaların büyüklüğü, aktif toplamı içerisinde maddi duran varlıkların oranı, firma yönetimi, sermaye artırımını, kâr dağıtım politikası, içerden öğrenenlerin ticareti, işletmenin sektör içerisindeki konumu ve payı, firmaların nakit akımlarının büyüklüğü, firmalara ait finansal tablolardaki bilgilerin kalitesi iken, makro faktörler, faiz oranları, döviz kuru, para arzı, ekonomik durgunluk, sanayi üretim endeksi, enflasyon, altın, petrol fiyatları gibi ekonomik faktörlerken oluşmaktadır (Kaya ve Öztürk, 2015, s.38).

Hisse fiyatlarını etkileyen mikro düzeyde parametrelere odaklanan çalışmalar bulunmaktadır (Yılmaz, 2023; Güngör, 2015). Farklı sektörlerde farklı parametrelerle test eden çalışmalar da bulunmaktadır (Kaya ve Öztürk, 2015). Dahası bankacılık sektöründen geleneksel ve katılım bankacılığı örnekleri üzerinden makro düzeyde etkenlerin irdelendiği çalışmalar da bulunmaktadır (Topcu, 2023; Gürsoy, 2019). Ayrıca literatürde yaygın olarak hisse senedi getirileri ile, enflasyon, kur riski, politik risk, faiz riskini içeren sistematik riskler ve finansal ve yönetici riski gibi sistematik olmayan riskleri inceleyen ya da sadece CDS primlerinin ilişkisini inceleyen çalışmalara da rastlanmaktadır (Yurttañçıkma, 2012; Saleem, vd, 2013; Coronado, vd, 2012). Ancak mikro düzeyde parametrelerde öz sermaye karlılığı, net kar ve faaliyet karlılığının etkisini birlikte ARDL modeli ile araştıran çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamda çalışma literatürdeki bankacılık sektöründe yer alan iki banka özelinde hisse senedi fiyatını kısa ve uzun dönemde etkileyen unsurları saptamaya çalışmaktadır. Ayrıca geleneksel ve katılım bankalarından birer örnek şirket (BIST'te son 15 yılda işlem gören şirketlerden seçilmiştir) için aynı modelin sonuçları karşılaştırılarak iki banka arasında teorik yapıdaki farklılığın hisse senedi fiyatının belirlenmesinde de etkili olup olmayacağı ve aralarındaki temel farklılığın pratikte nasıl şekillendiğine dair değerlendirmeler yapılmaktadır.

Bu çalışmada BIST'e kayıtlı bankacılık şirketlerinden bir katılım bankası bir de geleneksel banka örneği özelinde, hisse senedi fiyatlarını net karlılıkları, öz sermaye karlılığı ve faaliyet karlılığı tarafından kısa ve uzun dönemde tahmin eden ARDL yaklaşımı ile analiz edilmektedir. Ayrıca katılım bankası ve geleneksel banka örneklerinden elde edilen analiz sonuçları karşılaştırılmaktadır. Çalışma 2009-2023 yılları arasındaki 15 yıllık verilerden çeyreklik dönemler dikkate alınarak değerlendirilmektedir.

Literatür Taraması

Bu bölümde ulusal ve uluslararası literatürde hisse fiyatlarını etkileyen mikro ve makro değişkenler özelindeki çalışmalar ve bankacılık özelindeki çalışmalara odaklanılacaktır. Farklı düzeylerde ve bankacılık özelinde yapılan çalışmalar şu şekildedir.

Topcu (2023) hisse senedi getirilerinin belirleyicilerini bankacılık sektörü özelinde ele almıştır. Çalışmada, Covid-19 dönemindeki veriler dikkate alınarak bankacılık sektöründe yer alan firmaların kredi risk primi (CDS), enflasyon oranları ve ABD dolarına uygulanan mevduat faiz oranlarının etkisi irdelenmiştir.

Çalışmada sonuçlarına göre, uzun dönemde analize dahil edilen parametrelerin hepsi hisse senedi getirileri ile beraber hareket ettiğini göstermiştir.

Bir başka çalışmada bankacılık sektörü özelinde 1994-2010 dönemine ait verileri kullanarak, enflasyon, CDS primleri ve döviz kurları verileri ile hisse senedi getirileri arasındaki ilişki ele alınmıştır (Yurttañçıkılmaz, 2012). Çalışmada hisse senedi üzerinde enflasyonun aynı yönde, döviz kurlarının ise farklı yönde etkileri gözlenmiştir. Ayrıca enflasyon etkilerinin döviz kurlarına göre daha fazla olduğu ve CDS primi göstergeleri ile sektörün eş bütünleşik olduğu ortaya konmuştur.

Özkul ve Akgüneş (2015) tarafından BİST bankacılık sektörü 2010-2014 dönemi aylık hisse getirilerini etkileyen makro ekonomik unsurları çoklu doğrusal regresyon modeli ile analiz edilmiştir. Çalışmada, M1 para arzı, sanayi üretim endeksi ve ihracat birim değer endeksinin BİST'te işlem gören 10 bankanın hisse getirisi endeksini negatif etkilediği ortaya çıkmıştır.

Korkmaz, Uygurtürk, Gökbulut, Göğçerçin (2008) BİST'te çimento sektöründe yer alan şirketlerin varlık performansına etki eden finansal faktörleri saptamak adına öz sermaye karlılığı, sabit aktif karlılığı, net kar marjı ve cari oran değişkenlerinin aktif karlılığında önemli bir rol oynadığını saptamışlardır.

Kaya ve Öztürk (2015) BİST'e kayıtlı gıda, içki ve tütün sektöründe faaliyet gösteren 2000-2013 yıllarına ait muhasebe karları ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi panel eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi ile analiz etmiştir. Çalışmada hisse fiyatlarının eşbütünleşik olduğu ve muhasebe karlarını temsil eden aktif karlılığı ve net kar marjının hisse senedi fiyatına doğru tek yönlü, esas faaliyet karlılığı değişkeni ile hisse senedi fiyatı arasında çift yönlü nedensellik olduğu saptanmıştır.

Šimáková (2017) Jorin's model ve panel veri analizi kullanarak 2002-2008 kriz öncesi ve 2008-2016 kriz sonrası dönem için seçilmiş ülkelerde hisse senedi fiyatı ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovakya'da döviz kuru ile hisse senedi fiyatı arasında negatif ilişki saptanmıştır. Polonya için döviz kuru hisse senedi fiyatı üzerinde hiçbir etkisi saptanmamıştır. Ayrıca kriz öncesi ve kriz sonrası durumlar arasında olumlu bir değişim gözlenmektedir.

Assefa Ta ve diğerleri (2017) tarafından dinamik panel yöntemi kullanarak 1999-2013 dönemi için 21 gelişmiş, 19 gelişmekte olan ekonominin çeyreklik hisse senedi getirileri ve mevduat faiz oranları arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada, faiz oranlarının gelişmiş ülkelerde hisse senedi getirileri üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkisi saptanmıştır.

Kumar (2019) tarafından doğrusal olmayan Granger nedensellik ve doğrusal olmayan ARDL testleri ile 1994-2015 yıllarındaki aylık verilerden yararlanarak petrol fiyatları, döviz kurları ve hisse senedi fiyatları arasında nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Çalışmada petrol fiyatları döviz kuru ve petrol fiyatları hisse senedi fiyatları arasındaki çift yönlü doğrusal olmayan bir ilişki saptanmıştır. Ayrıca döviz kurlarından hisse senedi fiyatlarına tek yönlü nedensellik etkisi saptanmıştır.

Şişman, Çömlekçi ve Şahin (2020) tarafından hisse senedi fiyatlarının etkileyen unsurları işletme düzeyinde ele alınmış ve BİST teknoloji sektöründe yer alan firmaların 2009-2015 yılları arasındaki finansal verilerinden yararlanarak kaldıraç oranı, temettü ödeme oranı, hisse başına kar oranı, aktif karlılık oranı, fiyat/kazanç oranı, net kar büyüme hızı, öz sermaye artış hızı, işlem görme oranı ve piyasa değeri/defter değeri oranlarının hisse senedi fiyatına etkisi irdelenmiştir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, hisse senedi üzerinde en çok etkiye sahip işletme faktörünün piyasa değeri/ defter değeri ve hisse başına kar olduğu saptanmıştır.

Sim, Gopalkrishnan ve Li (2011), finansal oranları birbirine yakın olan hisselerin kazançlarının da yakın olup olmadığını saptamak için 2000-2006 yılları arasında 234 firmanın 32 farklı finansal oranını irdelenmişlerdir. Çalışmada beklendiği gibi birbirine yakın finansal oranları olan şirketlerin hisselerinin benzer fiyat hareketlerine haiz olduklarını saptamışlardır.

Araştırmanın Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada Borsa İstanbul'a (BİST) kote edilmiş bankacılık sektörü firmalarının 2009 Ocak-2023 aralık dönemlerine ait çeyreklik finansal raporları doğrultusunda finansal performansları ve hisse başına karları ile finansal göstergelerin hisse senedi fiyatına etkisini incelemek hedeflenmektedir. Özellikle büyük finansal krizlerin olmadığı güncel durumlar alınarak daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle 2008 dünya finansal krizinin etkisini almamak adına 2009 yılı ve sonrası seçilmiştir. Çeyrek dönemler halinde birçok finansal raporların sunulması da dönemsel olarak çeyreklikleri almanın daha makul olduğunu göstermektedir. Ayrıca çalışmada ele alınan bankaların bir dönem gecikmeli finansal performans göstergelerinin hisse fiyatına etkisi dikkate alınmaktadır. Bu bağlamda DataStream uygulamasından elde edilen finansal göstergeler ve bilgiler ile analizler yapılmıştır. Bankacılık sektöründe yer alan başlıca firmalar, Akbank, Şekerbank, Garanti, Halkbank, İş Bankası, Vakıf Bankası, Yapı Kredi, TSKB Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı ve Albaraka Türk bankalarından oluşmaktadır. DataStream verileri içerisinde ulaşılabilir ve BİST kapsamında ana şirketler olduğundan ve uzun vadeli dönemlerde verilerin ulaşılabilir olması nedeniyle ilgili şirketlerin yeterli olacağı düşünülmektedir. Şirketlere ait finansal veriler olarak, net kar, hisse senedi fiyatı, faaliyet karlılığı ve öz sermaye karlılığı dikkate alınmıştır. İlgili bankacılık şirketlerinin adları ve borsadaki kodları Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1. BİST'de Kayıtlı Bankacılık Firmaları

Sıra	Kod	Şirket Unvanı
1	AKBNK	AKBANK T.A.Ş.
2	ALBRK	ALBARAKA TÜRK KATILIM BANKASI A.Ş.
3	SKBNK	ŞEKERBANK T.A.Ş.
4	GARAN	TÜRKİYE GARANTİ BANKASI A.Ş.
5	HALKB	TÜRKİYE HALK BANKASI A.Ş.
6	ISCTR	TÜRKİYE İŞ BANKASI A.Ş.
7	TSKB	TÜRKİYE SINAI KALKINMA BANKASI A.Ş.
8	VAKBN	TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI T.A.O.
9	YKBNK	YAPI VE KREDİ BANKASI A.Ş.

Tablo 1'de görüldüğü gibi BİST100'de kayıtlı bankacılık şirketlerine ait kodlar ve unvanlar verilmektedir.

BİST'te yer alan bankacılık sektör firmalarına ait temel bilgilerden sonra örnek karşılaştırma gereği katılım ve geleneksel banka diye sınıflandırılan iki banka türünden birer tane örnek alınarak analizler yapılmaktadır. Katılım bankaları içerisinde belirlenen tarihler arasında BİST'te işlem gören tek banka Albaraka Türk olduğundan, bu bankanın verilerine ulaşılmıştır. Öte yandan konvansiyonel bankalar içerisinde belirlenen zaman diliminde 8 farklı bankaya ait mali tablo verileri ve hisse senedi fiyatlarına erişilmiştir. Ancak katılım bankalarından sadece birinin zaman serisi verilerine ulaşılabilirdi için kıyaslanacak bankacılık türlerinden aynı miktarda şirketin kıyaslanması daha optimal görülmüştür. Bu bağlamda mevcut geleneksel bankalar içerisinde birinin seçilmesine karar verilmiştir. Mevcut bankalar arasında en ideal olan bankanın İş Bankası olmasına karar verirken, gerek birim serilerin durağanlığı açısından daha iyi sonuçlar vermesi, gerek elde edilen serilerin normalliğinin diğer bankalara göre daha normale yakın olması, gerekse kullanılan ARDL yöntemine daha uygun verilere sahip olması nedeniyle öncelik verilmiştir. Dahası geleneksel bu banka konvansiyonel özel bankaları en iyi temsil edecek köklü bankacılık geçmişi de olan birkaç bankadan biridir. Analize konu olacak şirketlere ait belirlenen tarihler aralığında düzenli şekilde ulaşılabilen finansal değerlendirme kriterleri Tablo 2'deki gibidir. Finansal gösterge olarak ele alınan değerlerin hesaplanması ve ne anlama geldiği Refinitive DataStream'in hesaplamaları baz alınarak oluşturulmuştur.

Tablo 2. Analize Dahil Edilecek Finansal Değerlendirme Kriterleri

Sıra	Finansal Gösterge	Ne anlama gelir?	Nasıl Hesaplanır?
1.	Net Kâr (NK)	Belirli bir faaliyet dönemi sonunda vergi sonrası ulaşılan kârdır.	Toplam gelirden satılan malın maliyeti, işletme giderleri, faiz ve vergi giderleri düşülerek bulunur.
2	Öz sermaye karlılığı (Faaliyet kârı / Toplam sermaye)(ÖK)	Bankalar için= Faiz Gelirler + Faiz Dışı Gelirler - Faiz Giderleri-Toplam - Faiz Dışı Giderler - Kredi Zararları Karşılığı.	Faaliyet Geliri / Geçen Yılın ve Cari Yılın Toplam Sermayesinin Ortalaması * 100
3	Faaliyet karlılığı oranı (Nakit akışı/ Satışlar) (FK)	Brüt satış karından faaliyet giderlerinin düşülmesi ile elde edilir.	Faaliyetlerden Elde Edilen Fonlar / Net Satışlar veya Gelirler * 100
4	Hisse senedi fiyatı (HF)	Fiyat endeksi, bir hisse senedinin fiyatını, sermaye değişikliklerine göre ayarlanmış baz tarihteki değerinin yüzdesi olarak ifade eder.	

Kaynak: <https://emea1-apps.platform.refinitiv.com/web/apps/thinmonitor?RIC=>

Tablo 2 ele alındığında, bankacılık şirketlerine ait en önemli finansal göstergelerin nasıl hesaplandığı ve ne anlama geldiği açıklanmaktadır. Çalışmanın ilk etabında şirketlerin kendi içerisindeki finansal performans değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bu bağlamda hisse senedi fiyatı bağımlı değişken iken, net kâr, faaliyet kârı, faaliyet karlılığı ve öz sermaye karlılığı bağımsız değişken olarak sınıflanmıştır. Bu bağlamda her bir şirketin hisse değeri bağımsız değişken iken BIST endeksi fiyatı bağımlı değişken olarak tanımlanmaktadır.

Endeks verileri Refinitiv Eikon DataStream Excel uygulaması üzerinden zaman serileri ile çekilmiştir. Veriler 10.01.2024 tarihinde 2009 ocak-2023 aralık dönemlerine ait çeyreklik finansal göstergeler olarak elde edilmiştir. Bu bağlamda 60 gözlemden oluşan yapı için ekonometrik testler Eviews 13 paket programı yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma değişkenleri, oluşturulurken bankacılık sektörüne ait net kâr (NK), Öz sermaye karlılığı (ÖK), faaliyet kârı (FK), hisse senedi fiyatı (HF) değişkenleri arasında kısa ve uzun vadeli ilişkilerin eşbütünleşme ve ARDL yaklaşımı analizleri kullanılarak incelenmiştir. Araştırmada yer alan her bir şirket için ayrı ayrı oluşturulan modeller test edilerek sonuçlar değerlendirilmektedir. Bankacılık sektöründe Datastream’de yer alan firmaların tamamına ait belirli değişkenlere ait bilgiler alınmıştır. Ancak toplam 9 adet bankaya ulaşıldığı için bu şirketlerin genel bilgileri verildikten sonra analize alınacak iki örnek şirkete ait birim kök testleri yapılmıştır. Ardından ARDL modeli için son dönemde bir adet geleneksel banka ve bir adet katılım bankası şirketine ait bulgular test edilmiştir. Çalışmanın formatını daraltmak, çalışılan sektörün benzer olması nedeniyle kıyaslamaya yardımcı olmak ve çalışmaya ait kurulan modelin çok değişkenli bir model içermesi ve uzun dönem etkilerin de değerlendirilmesi nedenleriyle 9 şirketten sadece 2 şirketin değerlendirilmesine karar verilmiştir. Bu bağlamda hem düzenli bir şekilde büyüyen ve hisse senedi fiyatı artan hem de köklü bir geçmişi olan İş Bankası ile Albaraka Türk Bankası verileri analize dahil edilmiştir. Araştırmada yer alan hipotezlerin test edilmesi için eş bütünleşme testi ile nedensellik ilişkisi ve zamanın etkisi irdelenmiş ve ardından ARDL yaklaşımı ile istatistiksel modeller kurulmuştur. Yapılan ARDL yöntemi ile değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisi test edilmektedir. Değişkenler arasındaki nedenselliğin yönünü belirlemek için de nedensellik testi yapılmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak bankacılık sektöründe yer alan firmalardan örneklem olarak seçilen şirketlere ait finansal durum göstergelerinin hisse senedi fiyatına etkisini irdeleyen modeller kurulmuştur.

Zaman serilerinin genellikle durağan olmadığından hareketle birim kök testlerine bakılmaktadır (Erdoğan ve Bozkurt, 2008, s.28). Bu bağlamda serilerin durağanlığını sınamak adına DF (Dickey-Fuller), ADF (Genişletilmiş Dickey Fuller), PP (Phillips ve Peron, 1988) ve KPSS (Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin)

testleri kullanılabilir. Birim kökler belirlenirken PP ve KPSS birim kök testleri yeterli görülmüştür. Genel olarak PP ve KPSS testlerinin birim kök değerlendirme yöntemleri farklı olduğundan ve yaygın kullanımdan ötürü (Güloğlu, 2009; Kahyaoğlu ve Duygulu, 2005) ilgili iki test yeterli görülmektedir. PP ve KPSS sıfır hipotezleri birbirinin zıttı olarak değerlendirilir. PP testinin sıfır hipotezi durağan olmama (birim kökün varlığı), KPSS testinin sıfır hipotezi ise durağanlığı ifade etmektedir. İlgili iki testin sağladığı en kritik bilgi ise serilerin entegrasyon düzeyidir (Kahyaoğlu ve Duygulu, 2005, s.74). Ayrıca ADF ve PP testleri benzer nitelikleri test ettiği için zaman serilerinde farklı bir test imkanı sunan ADF ve PP testlerinin eksikliklerini gideren bir başka test olan KPSS kullanılmıştır (Evin, 2007, s.86).

Kointegrasyon tekniği değişkenlerin farklı birim kök düzeylerine sahip olup olmamalarına göre farklılaşmaktadır. Değişkenlerin farklı dereceden entegre olması durumunda alternatif bir yaklaşım olarak ARDL (Autoregressive Distributed Lag) tekniği önerilmektedir (Pesaran ve Shin, 1997). Böylece zaman serileri ele alınan değişkenlerin hem birden fazla olduğu hem de birim kök içerip içermemesinin göz ardı edilebildiği bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Sınır testi olarak da bilinen bu yöntem, serilerin durağanlık mertebelerinin değişkenlik gösterdiği durumlarda kullanılmakta ve Engle ve Granger (1987)'in bahsettiği tekniğe benzer şekilde iki aşamadan oluşmaktadır. İlk olarak değişkenlerin farklarına yönelik gecikmelere ve düzey değerlerinin ilk gecikmeli değerlerine yer verilmektedir. İkinci olarak standart F testi ile bu eşitlikte uzun dönem ilişkisinin var olup olmadığı sınanmaktadır (Erdoğan ve Bozkurt, 2008, s.29). Ayrıca ARDL yöntemi modelde kullanılan değişkenlerin farklı dereceden entegre olmasına izin vermekte ama bunun için bir sınır da vardır. Bağımsız değişkenlerin tamamı I(0) olursa zaten EKK yöntemi kullanılır, eğer bazı değişkenler I(0) bazıları da I(1) ise ARDL yöntemi kullanılır. Fakat değişkenlerden hiç biri I(2) olmaması gerekir. ARDL yöntemini kullanırken değişkenlerin hiçbirinin I(2) olmadığını gösterdikten sonra analize devam edilir (Sizer, 2022).

ARDL sınır testi yaklaşımında kısıtsız düzeltme kullanıldığında, Engle-Granger testine göre daha iyi bir istatistiksel niteliklere sahip olmasına, küçük örneklerde Johansen ve Engle-Granger testlerine göre daha güvenilir sonuçlar vermesine (Narayan, 2005, s.429, Gülmez, 2015, s.146) ve verilerin ham hali üzerinden de analiz yapmaya fırsat tanınmasına istinaden tercih edilmiştir. Bu bağlamda 60 gözleme sahip görece durağanlıkların farklı düzeylerde olduğu eldeki veriler için ARDL modelinin kullanılmasına karar verilmiştir. Ayrıca ARDL değişkenlerin aynı düzeyde olmalarına bakmaksızın eşbütünleşme ilişkisi olup olmadığını sınırlar (Pesaran, vd, 1999, s.3). Pesaran, Shin ve Smith (2001) yaptıkları çalışmada, eşbütünleşme ilişkisi için, analizde kullanılan değişkenlerin I(0) veya I(1) olmaları durumunda da sağlam sonuçlar veren ARDL modelini önermişlerdir. y_t bağımlı değişken, $x_{i,t} = 1, 2, \dots, k$ bağımsız değişkenler olmak üzere ARDL(p, q_1, \dots, q_k) modeli aşağıda verilmiştir.

$$HF = f(NK, FK, \ddot{O}K) \quad (1)$$

Hisse senedi fiyatının bağımlı değişken, net kar, faaliyet karlılığı ve öz sermaye karlılığının bağımsız değişken olduğu regresyon modeli (2) nolu denklemde verilmiştir.

$$HF_t = \beta_0 + \beta_1 NK_t + \beta_2 FK_t + \beta_3 \ddot{O}K_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen sınır testi, değişkenler arası uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmak amacıyla öncelikle bağımlı değişkene göre uyarılan sınırlandırılmamış bir hata düzeltme modeli tahmin etmektedir. Bu kapsamda (2) nolu denklem aşağıda yer alan (3) nolu ARDL(m, p, q, r) modeli formatında yeniden ifade edilmiştir.

$$\Delta HF_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \alpha_2 HF_{t-1} + \alpha_3 NK_{t-1} + \alpha_4 FK_{t-1} + \alpha_5 \ddot{O}K_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_{1,i} \Delta HF_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{2,i} \Delta NK_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{3,i} \Delta FK_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{4,i} \Delta \ddot{O}K_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

(3) nolu denklemde α_0 sabit terimi, $\alpha_2, \alpha_3, \alpha_4, \alpha_5$ parametreleri uzun dönem katsayılarını ve $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$ parametreleri ise kısa dönem katsayılarını, t deterministik trendi, (m, p, q, r) optimal gecikme uzunluğunu, Δ fark operatörünü, ε_t hata terimini ifade etmektedir. ARDL sınır testi sonuçlarına göre değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmesi durumunda uzun ve kısa dönem katsayılarının tahmini

yapılabilmektedir. Tanısal testler yapıldıktan sonra uzun dönem katsayı tahmininde kullanılacak ARDL modeli aşağıda (4) nolu denklemde verilmiştir. Aşağıdaki denklemlerde değişkenlerin kısaltılmış isimlerini denkleme yazmak gerekir.

$$HF_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \sum_{i=1}^m \beta_{1,i} HF_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{2,i} NK_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{3,i} FK_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{4,i} \ddot{O}K_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Son aşamada ise değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin incelendiği hata düzeltme modelinin oluşturulmasıdır. ARDL modeline ait hata düzeltme modeli aşağıda (5) nolu denklemde verilmiştir.

$$\Delta HF_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \sum_{i=1}^m \beta_{1,i} \Delta HF_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{2,i} \Delta NK_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{3,i} \Delta FK_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{4,i} \Delta \ddot{O}K_{t-i} + \lambda ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

(5) nolu hata düzeltme modelinde yer alan $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$ katsayıları modelin dengeye yakınsamasını sağlayan kısa dönem katsayılarını ifade etmektedir. λ ise ayarlama hızı veya hata düzeltme terimini göstermektedir. λ 'nın negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir.

ECM değişkeni hata düzeltme terimidir. Bu terimin katsayıları 0 ile -1 arasında olması durumunda uzun dönem denge değerine tekdüze bir biçimde yakınlaşmadan bahsedilebilir. Katsayıların -1 ile -2 skorları arasında bulunması hata düzeltme sürecinin uzun dönem denge değerleri etrafında azalan dalgalanmalar sergileyerek, dengeye ulaşıldığını gösterirken bu skorun pozitif ya da -2'den küçük olması durumunda ise, dengeden uzaklaşıldığı anlamı taşımaktadır (Alam ve Quazi, 2003; Gülmez, 2015, s.147).

Ayrıca söz konusu bilgi kriterleri veya belirtme katsayısının gösterdiği modelde otokorelasyon, değişen varyans, spesifikasyon ya da normallik sorunları olmamalı, parametre tahminlerinin istikrarlı olmasına dikkat edilmelidir (Sizer, 2022, s.38-39). Bahmani-Oskooee ve Gaswami (2003) çalışmalarında sınır testi için kullanılan F testinin, gecikme uzunluğuna karşı duyarlı olduğunu gözlemlemişlerdir. İlgili değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi olmadığını gösteren temel hipotez Model 3'te yer alan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin düzey değerlerinin bir dönem gecikmeli değerlerinin anlamlılığının sınanmasıyla test edilebilir. Bu bağlamda test edilen hipotezlerin bu çalışmaya uyarlanmış versiyonu şu şekildedir:

$$H_0 = \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = 0$$

İlgili hipotezi sınamak adına yapılan standart F istatistiği, ARDL yaklaşımına eklenen değişkenlerin I(0) veya I(1) durumları, değişken sayısı, ARDL yaklaşımının sabit terim ya da trend içerip içermeme durumu ve örneklem boyutuna göre standart bir dağılıma sahip olup olmadığına karar verilir (Narayan, 2005, s.1981).

Bu araştırmanın örneklem adedi görece az olduğundan (N=60) Narayan (2005)'dan elde edilecek kritik değerler baz alınmaktadır. Bu bağlamda söz konusu çalışmada değişkenlerin tamamen I(0) veya I(1) olmalarına göre sınırlar saptanmıştır. Eğer hesaplanan F istatistiği bu iki sınırın dışında ise değişkenlerin eşbütünlük olup olmadıklarına yönelik çıkarımda bulunulabilir. Ancak hesaplanan F istatistiği kritik skorların üst sınırından daha yüksekse değişkenler arasında eşbütünlük olmadığını ifade eden ana hipotez reddedilemez. Öte yandan F istatistiği iki sınırın arasında olması durumunda ise sınır testine göre değişkenler arasındaki eşbütünlük olmadığına karar verilir (Yılancı ve Özcan, 2010; Gülmez, 2015, s.147).

Değişkenler arasında eşbütünlük ortaya çıkması durumunda, ARDL sınır testi yaklaşımının diğer aşamasına geçilir. Bu aşamada değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin analizi için gecikme uzunluğu belirli bilgi kriterleri (Akaike (AIC) ve Schwarz (SIC)) ile saptanan uzun dönem gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (ARDL) kurulması gerekmektedir.

Bulgular

Bu bölümde çalışmanın birim kök testleri ve ARDL yaklaşımı ile model testi sonuçları verilmektedir. Örnek olarak seçilen Albaraka Türk ve İş Bankası sonuçlarına göre değerlendirmeler yapılmaktadır.

Birim kök testleri

Net kâr (NK), Öz sermaye karlılığı (ÖK), faaliyet kârı (FK), hisse senedi fiyatı (HF) serilerinin durağan olup olmadıkları ya da birim kök içerip içermediklerini saptamak amacıyla KPSS ve PP birim kök testleri uygulanmıştır. İlgili sonuçlar Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. PP Birim Kök Test Tablosu

Şirketler	Değişkenler	PP Birim Kök Testi			
		Sabit		Sabit&Trend	
		Düzyey	1.fark	Düzyey	1.fark
ISCTR	NK	2.3906	-2.8485*	0.9152	-3.2057*
	ÖK	-1.3468	-7.2585***	-0.8892	-7.381***
	FK	-2.6834*	-7.2136***	-2.8613	-7.1447***
	HF	6.5145	-5.4375***	4.9766	-6.2852***
ALBRK	NK	5.1940	-6.0344***	3.6966	-6.0344***
	ÖK	-1.2471	-7.2178***	-0.0481	-7.4791***
	FK	-2.1250	-7.2111***	-2.0374	-7.2182***
	HF	0.8488	-8.4949***	-0.3460	-8.8366***

Not: KPSS ve PP testi Bandwidth genişliği Bartlett – Kernel metodu ile belirlenmiştir. PP testinde sırasıyla %1, %5 ve %10'dan küçük değerler ***, ** ve * olarak işaretlenmiştir.

Tablo 3 PP birim kök testleri sonuçlarını vermektedir. İş bankası ve Albaraka Türk bankasına ait değişkenlerin sabit ve sabit trend modellerine ait düzey ve birinci fark değerleri verilmektedir. Tablo 4 ise bir başka birim kök testi olan KPSS testi sonuçlarını vermektedir.

Tablo 4. KPSS Birim Kök Test Tablosu

Şirketler	Değişkenler	KPSS Birim Kök Testi			
		Sabit		Sabit&Trend	
		Düzyey	1.fark	Düzyey	1.fark
ISCTR	NK	0.5799***	0.4359	0.1845***	0.1369
	ÖK	0.2843***	0.2333	0.1781***	0.1097
	FK	0.3257***	0.0503	0.1205***	0.0488
	HF	0.5054***	0.4455	0.1680***	0.1932
ALBRK	NK	0.4890***	0.4750	0.1689***	0.2018
	ÖK	0.6260***	0.3627	0.1913***	0.1775
	FK	0.3724***	0.1103	0.1408***	0.0528
	HF	0.5660***	0.3005	0.1799***	0.1537

Not: KPSS ve PP testi Bandwidth genişliği Bartlett – Kernel metodu ile belirlenmiştir. KPSS testinde %1, %5 ve %10'dan küçük değerler ***, ** ve * diye işaretlenmiştir.

Tablo 3 ve Tablo 4 incelendiğinde hem PP hem de KPSS birim kök testi sonuçlarına göre %5 önem düzeyinde değişkenlerin seviye değerlerinde durağan olmadığı fakat serilerin birinci farkları alındıktan sonra durağan hale geldikleri görülmüştür. Yani modelde kullanılan tüm değişkenlerin I(1) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla birim kök testi sonuçlarından elde edilen bulgulara göre değişkenlerin hiçbiri I(2) olmadığı belirlenmiştir.

İş Bankası Modeline Ait ARDL Sınır Testi Sonuçları

Analize geçmeden önce değişkenler arasındaki ilişkinin gözlenmesi otokorelasyon ya da çoklu doğrusallık sorununun olup olmadığını görmek için önemlidir. Bu bağlamda Tablo 5 dikkate alındığında değişkenler arasındaki ilişki 0.90'ın altında olmasından çoklu doğrusal bağlantı problemi olmadığını göstermektedir

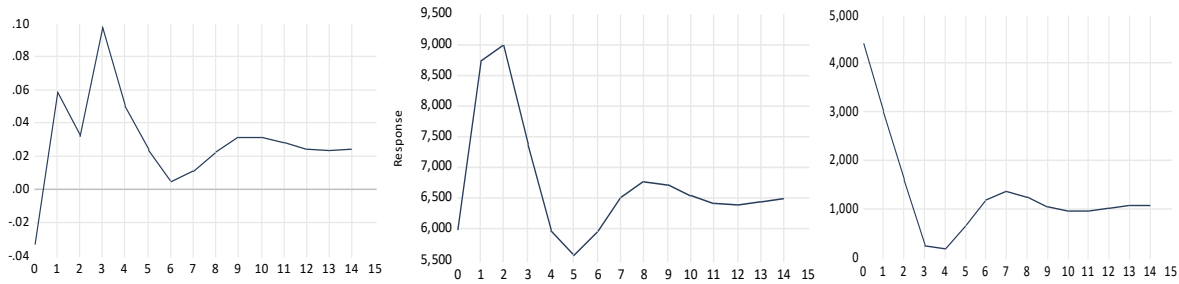
(Çokluk, Şekercioğlu ve Büyüköztürk, 2014, s.35; Tabachnick ve Fidell, 2015). Özellikle bağımsız değişkenler arasında çok yüksek bağlantı olması (0.90 ve üzeri) çoklu bağlantılılık problemini ortaya çıkaracağından modele dahil edilen bağımsız değişkenler açısından belirtilen değeri aşmadığı gözlenmektedir.

Tablo 5. İş Bankasına Ait Değişkenler Arasındaki İlişki

	TİBHF	TİBNK	TİBOK	TİBFK
TİBHF	1			
TİBNK	0.875***	1		
TİBOK	0.408***	0.443***	1	
TİBFK	-0.050	-0.025	-0.552***	1

*** = %1 düzeyinde anlamlıdır.

Model testlerinden önce bağımsız değişkenlere ait değerlerin uzun dönemdeki grafiksel yapılarını görmekte fayda olacaktır. Bu bağlamda incelenecek olan İş Bankası'nın çeyreklikler halinde yıllar itibariyle net karı, öz sermaye karlılığı ve faaliyet karlılığı gösteren sonuçlar şu şekildedir:

Net Kar

Öz sermaye karlılığı

Faaliyet Karlılığı

Şekil 1. Net kar, Öz sermaye karlılığı ve Faaliyet karlılığı Grafikleri

Şekil 1 ele alındığında İş bankasının 2009 yılının ilk çeyreğinden 2023 yılının son çeyreğine kadar olan dilimdeki finansal performans göstergeleri gözlenmektedir. Bu bağlamda ilk olarak (soldaki) net karın 2008 küresel mali krizinden hızlı sıçrama gerçekleştiği bu nedenle net karın oldukça keskin arttığı gözlenmekte ve fakat 2010 yılı itibariyle bu ivmenin düştüğü ve sonrasında dalgalanmaların olduğu gözlenmektedir. Genel olarak net kar pozitif seyretmektedir. Öte yandan benzer bir durum (ortada) öz sermaye karlılığı için de geçerlidir. En nihayetinde faaliyet karlılığı (sağdaki) grafiği tam tersi keskin bir düşüşten sonra toparlanma ve yatay seyretme eğilimindedir. Faaliyet karlılığının 2009'un başında oldukça iyi olduğu ancak takip eden üç dönemde hızlı düşüş olduğu gözlenmektedir. Bağımsız değişkenlerin genel değerlendirmesinden sonra oluşturulan ARDL modelinin şartları ve aşamalarına geçilmiştir.

Sınır testinin uygulanmasında ilk adım, değişkenler için ortak gecikme uzunluğunun belirlenmesidir. Bu bağlamda kullanılan kritik skorlar, Akaike (AIC) ve Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriterleridir. İdeal gecikmenin tespitinin ardından, ilgili gecikmede otokorelasyon sorununun olmaması arzulanmaktadır (Erdoğan ve Bozkurt, 2008: 30). Bu minvalde Tablo 6'da sınır testi gecikme sayısı sonuçları ve otokorelasyon değerleri verilmektedir.

Tablo 6. Uygun Gecikmenin Belirlenmesi

M(gecikme)	AIC	HQ
1	27.8404	27.8683
2	27.5980	27.6398
3	27.5772*	27.6329*
4	27.6068	27.6765

* İdeal gecikme AIC ve HQ skorları üçüncü olarak belirlenmiştir. İlgili gecikmede Breusch-Godfrey LM testinin skoru 1.2856, χ^2 kritik değerden küçük olduğundan otokorelasyon olmadığı gözlenmektedir.

ARDL modelinin tahmininde dikkate alınacak gecikmeye ve bu gecikmede otokorelasyon olmadığı görüldükten sonra, seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmak adına F testi istatistiğine müracaat edilmektedir. (Model 1) eşitliğindeki değerler dikkate alınarak uzun dönem ilişkinin olup olmadığına karar verilmektedir. Bu bağlamda F istatistiği sonuçları Tablo 7'deki gibidir.

Tablo 7. F İstatistiği Kritik Değerlerle Karşılaştırılması

k	F İstatistiği	Kritik Değer	
		Alt Sınır	Üst Sınır
50	6.9247	3.048	4.002
55		2.982	3.942
Asymptotic		2.790	3.670

k, modelde yer alan bağımsız değişken sayısını ifade eder. Kritik değerler Pesaran vd. (2001) Tablo C1.v:Case V'den alınan % hata payına yönelik değerlerdir.

Tablo 7 ele alındığında, F istatistiği üst sınırı değerinin üzerinde bir değere sahip olduğundan seriler arasında uzun dönemli bir korelasyonun varlığından söz edilmektedir.

Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini doğruladıktan sonra, bu bölümde Türkiye'nin köklü bankalarından biri olan İş bankasının hisse fiyatlarının kısa ve uzun dönemde net kar, öz sermaye karlılığı ve faaliyet karları tarafından etkilenip etkilenmediğine yönelik ampirik analiz yapılmıştır. Bu analizde dinamik bir regresyon niteliğinde olan ARDL yönteminde maksimum dört gecikme uzunluğunda, sabitli ve trendli model ile Akaike Bilgi Kriteri dikkate alınmıştır. İlgili sonuçlar Tablo 8'de görülmektedir.

Tablo 8. İş Bankası ARDL Yaklaşımı Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	t-İstatistik Değerleri	Olasılık Değerleri
Uzun Dönem Etkiler			
Sabit (C)	285828.0	2.238214	0.0308**
TİBHF ₀	0.4575	3.2244	0.0025***
TİBHF ₁	-0.1688	-0.9645	0.3406
TİBHF ₂	-0.2131	-1.4712	0.1491
TİBNK ₀	-0.0323	-2.0446	0.0475**
TİBNK ₁	0.1057	3.8995	0.0004***
TİBNK ₂	-0.0733	-2.2136	0.0326**
TİBNK ₃	0.0862	2.2526	0.0296**
TİBNK ₄	-0.0625	-2.2527	0.0298**
TİBOK ₀	6006.159	1.1671	0.2501
TİBFK ₀	4419.918	2.2953	0.0270**
TİBFK ₁	-3446.354	-2.0146	0.0507**

$R^2 = 0.9067$, Düzeltilmiş $R^2 = 0.8811$, DW İstatistiği = 1.9071, F İstatistiği = 35.3591,

Breusch-Godfrey Otokorelasyon Test İstatistiği = 1.2856 (0.5258),

JarqueBera Normallik testi = 0.2938(0.8633),

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey F İstatistiği= 0.9525(0.5030),

parantez içerisindeki değerler istatistiklere ilişkin olasılık değerlerini ifade eder.

Kısa Dönem Etkiler	Katsayılar	t-İstatistiği	Olasılık Değeri
TİBHF ₋₁	-0.9244	-5.3733	0.0000***
TİBNK ₋₁	0.0238	2.4049	0.0209**
TİBOK	6006.159	1.1671	0.2501
DTİBFK ₋₁	973.564	0.6662	0.5091
DTİBHF ₋₁	0.3819	2.4224	0.0200**
DTİBHF ₋₂	0.2131	1.4712	0.1491

DTİBNK	-0.0323	-2.0447	0.0475**
DTİBNK-1	0.0496	2.4631	0.0182**
DTİBNK-2	-0.0237	-1.0640	0.2937
DTİBNK-3	0.0625	2.2527	0.0298**
DTİBFK	4419.918	2.2954	0.0270**
C	285828.0	2.2382	0.0308**
COINTEQ*	-0.9244	-6.1714	0.0000***
$R^2 = 0.8081$, $Düzeltilmiş R^2 = 0.7553$, $DW İstatistiği = 1.9071$, $F İstatistiği = 15.3126$			

Tablo 8 ele alındığında, çeyreklik veriler olduğundan 4 olarak uygun gecikme belirlenmiş ve ideal gecikme mesafesini belirlemek adına Akaike bilgi kriterinden yararlanılmıştır. ARDL (3, 4, 0, 1) modeli uygun model olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda Tablo 7’de görüldüğü gibi, İş Bankası için hisse senedi fiyatının düzey değeri istatistiksel olarak anlamlı iken, 1 ve 2 dönem gecikmeli değerine ait katsayılar istatistiksel olarak anlamlı değildir. Öte yandan bağımsız değişkenlerden net kar için belirlenen ideal düzey 4 olarak saptanmış ve bütün düzeylerde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bir diğer bağımsız değişken olan özsermaye karlılığı (OK) düzey değerinde ele alınmış ve istatistiksel olarak anlamlı değildir. Son olarak faaliyet karlılığı bağımsız değişkeni 1 dönem gecikmeli olarak belirlenmiş ve mevcut ve bir dönem gecikmeli katsayıları istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bağlamda uzun dönem katsayıları net kar (NK) ve faaliyet karlılığı (FK) için yorumlanabilir.

İş bankasının net karlılığı uzun dönemde hisse senedi fiyatını etkilemektedir. Yani cari dönemde net kardaki artış hisse senedi fiyatını anlamlı şekilde azaltmakta iken, net kar bir dönem gecikmeli olarak değerlendirildiğinde anlamlı bir artış meydana getirmektedir. Ayrıca net kar 2 dönem gecikmeli dikkate alındığında hisse senedi fiyatı anlamlı şekilde azalmakta iken, 3 dönem gecikme ile dikkate alındığında anlamlı bir artış meydana gelmektedir. Son olarak 4 dönem gecikmeli net kardaki değişim hisse senedi fiyatında anlamlı bir şekilde azalış meydana getirmektedir. Öz sermaye karlılığı değişkeninin mevcut dönem olarak dikkate alındığı ve herhangi bir anlamlı etkisinin olmadığı gözlenmektedir. Son olarak faaliyet karlılığının %5 anlamlılık düzeyinde mevcut dönem de hisse senedine etkisi pozitif iken, bir dönem gecikmeli dikkate alındığında bu etki negatif yönde seyretmektedir.

Kısa dönem etkilere bakıldığında, %5 anlamlılık düzeyinde cari dönemde net karın negatif etkisi gözlenirken, bir dönem gecikmeli etkisi pozitif dönüşmekte, iki dönem gecikmeli etkisi negatife dönerken, üç dönem gecikmeli etki tekrar pozitif dönüşmektedir. Yani net kardaki bir birimlik değişim cari dönemde düşüşe, bir dönem gecikmeli olduğunda artışa, iki dönem gecikmeli olduğunda düşüşe (sadece bu kısım istatistiksel olarak anlamlı değil), üç dönem gecikmeli olduğunda %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir artışa yol açmaktadır. Bunun yanı sıra faaliyet karlılığının cari dönemde %5 düzeyinde anlamlı ve aynı yönde bir ilişkisi varken bir dönem gecikmede anlamlı bir etki olmamıştır. Yani faaliyet karlılığındaki bir birimlik artış hisse senedi fiyatında cari dönemde anlamlı bir artışa yol açarken, bir dönem gecikmeli değer anlamlı bir artışa yol açmamaktadır. Öte yandan öz sermaye karlılığının cari dönemde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Kısa ve uzun dönemde sonuçları karşılaştırdığımızda, net karın çift dönemlerde negatif tek dönemlerde pozitif etkisi anlamlı şekilde uzun dönemde gözlenirken, kısa dönemde iki dönem gecikmeli etkisi anlamlı olmamıştır. Kısa ve uzun dönem etkileri diğer dönemler için benzer sonuçlar vermektedir. Ayrıca faaliyet karlılığı açısından uzun dönemde cari ve bir dönem gecikmeli değerler pozitif yönde hisse senedi fiyatını etkilerken, kısa dönemde bir dönem gecikmeli etki anlamlı değilken, cari dönem %5 düzeyinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Son olarak modelin COINTEQ (ECM) değeri %1 düzeyinde anlamlı ve R2 değeri %75.53, Durbin-Watson değeri 1.9071’dir.

Hata düzeltme mekanizması, kısa vadeli dengesizlikten uzun vadeli dengeye ayarlama hızını ortaya koymakta ve değişken katsayısının negatif ve anlamlı olması hedeflenmektedir. Bu bağlamda Tablo 4’teki PMG tahmincisine ait ECM skoru negatif ve anlamlıdır. ECM katsayısı PMG tahmincisi için dengeye doğru ayarlama hızı -0.9244 olarak saptanmıştır. Bu sonuç kısa dönemde meydana gelen dengesizliğin yaklaşık

%92.44'ünün bir sonraki dönemde düzeltilerek uzun dönemde dengeye ulaştığı anlamına gelmektedir (Aslantaş, Yılmaz ve Çapanoğlu, 2024).

Albaraka Türk Modeline Ait ARDL Sınır Testi Sonuçları

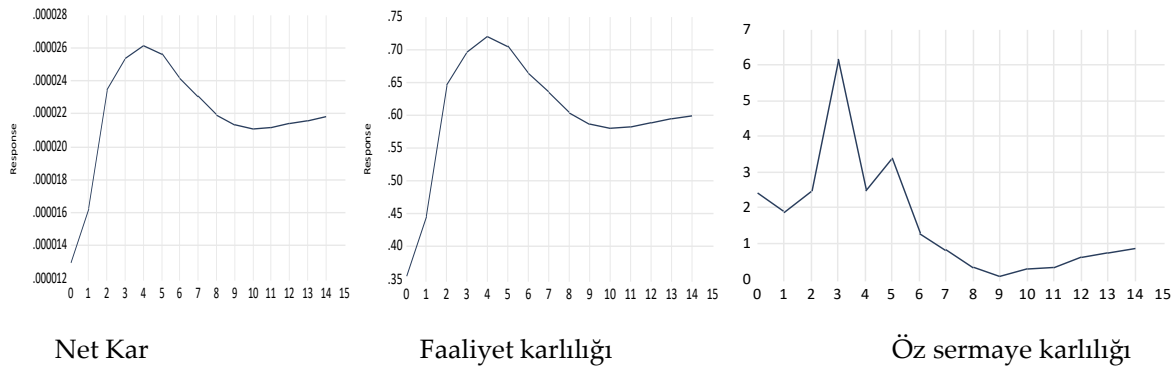
Katılım bankacılık sektörünün önemli bir gücü olan Albaraka Türk bankasına ait BİST'teki seyrin nasıl olduğu ve hisse senedi fiyatını hangi değişkenlerin nasıl etkileyebileceği önemli bir konudur. Bu bağlamda Albaraka Türk bankasına ait net kar, öz sermaye karlılığı, faaliyet karlılığının hisse senedi fiyatı ile kısa ve uzun dönem ilişkisini incelemek için ARDL modeli test edilmektedir. Model test edilmeden önce değişkenler arasındaki korelasyona bakmakta fayda bulunmaktadır. Tablo 9 değişkenler arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Tablo 9. Albaraka Türk Bankasına Ait Değişkenler Arasındaki İlişki

	ATBFK	ATBNK	ATBOK	ATBHF
ATBFK	1			
ATBNK	-0.072	1		
ATBOK	-0.679***	0.007	1	
ATBHF	0.219***	0.532***	-0.117***	1

*** = %1 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 9 ele alındığında, Albaraka Türk bankasına ait 2009-2023 yılları arasındaki çeyreklik verilere göre değişkenler arasında korelasyon olduğu görülmektedir. Bağımlı değişken hisse senedi fiyatı ile net kar ve faaliyet karlılığı arasında aynı yönde ve önemli bir ilişki gözlenmektedir. Ancak öz sermaye karlılığı farklı yönde ve anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiden sonra bağımsız değişkenlerin yıllar itibariyle nasıl bir seyir ortaya koyduğunu gözlemek adına Şekil 2'de net kar, faaliyet karlılığı ve öz sermaye karlılığına ait Ocak 2009 ile Aralık 2023 dönemlerindeki çeyreklik eğilim gösterilmektedir.

Şekil 2. Net Kar, Faaliyet karlılığı ve Öz sermaye karlılığı Grafikleri

Şekil 2'de görüldüğü gibi Albaraka Türk katılım bankasının baz alınan yıllardaki çeyrekliklere göre 2009 un ilk çeyrekleri itibariyle hızla arttığı ve dördüncü çeyrekte düşüşe geçtiği ve belirli bir düşüşten sonra yatay seyrettiği gözlenmektedir.

Sınır testinin pratiğe dökülmesinde ilk olarak, değişkenler için ortak gecikme mesafesinin saptanması önem arz etmektedir. Bu bağlamda elde edilen önemli skorlar, Akaike (AIC) ve Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriterleridir. İdeal gecikmenin tespitinin ardından, ilgili gecikmede otokorelasyon sorununun olmaması arzulanmaktadır (Erdoğan ve Bozkurt, 2008, s.30). Bu minvalde Tablo 10'da sınır testi gecikme sayısı sonuçları ve otokorelasyon değerleri verilmektedir.

Tablo 10. Uygun Gecikmenin Belirlenmesi

M(gecikme)	AIC	HQ
0	42.72104	42.80736

1	38.49062*	38.70640*
2	38.80499	39.15025
3	38.62020	39.09493
4	38.63832	39.24252

*En düşük AIC ve HQ değerleri birinci gecikmede elde edilmiştir. İlgili gecikmede Breusch-Godfrey LM testinin skoru 0.7876, χ^2 kritik değerden küçük olduğundan otokorelasyon olmadığı gözlenmektedir.

ARDL modelinin tahmininde dikkate alınacak gecikmeye ve bu gecikmede otokorelasyon olmadığı görüldükten sonra, seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmak adına F testi istatistiğine müracaat edilmektedir. (Model 1) eşitliğindeki değerler dikkate alınarak uzun dönem ilişkinin olup olmadığına karar verilmektedir. Bu bağlamda F istatistiği sonuçları Tablo 11'deki gibidir.

Tablo 11. F İstatistiği Kritik Skorların Saptanması

k	F İstatistiği	Kritik Değer	
		Alt Sınır	Üst Sınır
50	3.3325	2.538	3.398
55		2.508	3.356
Asymptotic		2.370	3.200

k, modelde yer alan bağımsız değişken sayısını ifade eder. Kritik değerler Pesaran vd. (2001) Tablo C1.v:Case V'den alınan %10 hata payına yönelik değerlerdir.

Tablo 11 ele alındığında, F istatistiği değeri kritik değerlerin alt ve üst sınır ortasında kaldığında serilerin arasında uzun dönem ilişki olup olmadığı konusunda net bir şey söylenmemektedir. Öte yandan F istatistiği değeri üst sınıra çok yakın olduğundan seriler arasında uzun dönem ilişkisinin varlığına işaret edebilir. Bu bağlamda Albaraka Türk katılım bankasına kısa ve uzun dönem ilişkilerine geçilebilir.

Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini doğruladıktan sonra, bu bölümde Türkiye'nin köklü katılım bankalarından biri olan Albaraka Türk hisse fiyatlarının kısa ve uzun dönemde net kar, öz sermaye karlılığı ve faaliyet karları tarafından etkilenip etkilenmediğine yönelik ampirik analiz yapılmıştır. Bu analizde dinamik bir regresyon niteliğinde olan ARDL yönteminde maksimum dört gecikme uzunluğunda, sabitli ve trendli model ile Akaike Bilgi Kriteri dikkate alınmıştır. Bu nedenle daha esnek ve durağanlığı daha fazla tolere eden ARDL modeli sınamasına karar verilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 12'deki gibidir.

Tablo 12. Albaraka Türk Bankasına Ait ARDL Yaklaşımı Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	t-İstatistik Değerleri	Olasılık Değerleri
Uzun Dönem Etkiler			
Sabit (C)	31.2142	1.8306	0.0746*
ALBRHF ₀	0.2552	1.6238	0.1123
ALBRKF ₁	0.4883	2.783	0.0082***
ALBRKF ₂	-0.1234	-0.7016	0.4870
ALBRKF ₃	-0.2137	-1.4336	0.1595
ALBRKNK ₀	1.29	0.7986	0.4292
ALBRKOK ₀	2.4401	2.2143	0.0326**
ALBRKOK ₁	-1.1590	-0.8894	0.3791
ALBRKOK ₂	-0.4540	-0.3245	0.7472
ALBRKOK ₃	4.0826	3.0834	0.0037***
ALBRKOK ₄	-4.4366	-3.5831	0.0009**
ALBRKFK ₀	0.3575	2.5925	0.0132**

$R^2 = 0.6641$, Düzeltilmiş $R^2 = 0.5717$, DW İstatistiği = 1.9584, F İstatistiği = 7.1886,
Breusch-Godfrey Otokorelasyon Test İstatistiği = 0.7876 (0.4622),
JargueBera Normallik testi = 1.0512 (0.5912),
Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey F İstatistiği = 0.8214 (0.6195),
parantez içerisindeki değerler istatistiklere ilişkin olasılık değerlerini ifade eder.

Kısa Dönem Etkiler	Katsayılar	t-İstatistiği	Olasılık Değeri
ALBRKHF ₋₁	-0.5936	-3.4693	0.0013***
ALBRKNK	1.29E-05	0.7986	0.4292
ALBRKOK ₋₁	0.4732	1.2932	0.2033
ALBRKFK	0.3575	2.5925	0.0132**
DALBRKHF ₋₁	-0.1511	-0.8994	0.3738
DALBRKHF ₋₂	0.3372	2.1131	0.0409**
DALBRKHF ₋₃	0.2137	1.4336	0.1595
DALBRKOK	2.4401	2.2144	0.0326**
DALBROK ₋₁	0.8000	0.8196	0.4173
DALBRKOK ₋₂	0.3539	0.3269	0.7454
DALBRKOK ₋₃	4.4366	3.5830	0.0009***
C	31.2142	1.8306	0.0746
COINTEQ*	-05936	-4.2812	0.0000***

$R^2 = 0.5387$, Düzeltilmiş $R^2 = 0.4119$, DW İstatistiği = 1.9584, F İstatistiği = 4.2471

Tablo 12 ele alındığında, çeyreklik veriler olduğundan maksimum uygun gecikme 4 olarak belirlenmiş ve uygun gecikme mesafesinin belirlenmesi için Akaike bilgi kriterinden yararlanılmıştır. ARDL (4, 0, 4, 0) modeli uygun model olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda Tablo 8’de görüldüğü gibi, Albaraka Türk Bankası için hisse senedi fiyatının bir dönem gecikmeli değeri istatistiksel olarak anlamlı iken, düzey, 2 ve 3 dönem gecikmeli değerine ait katsayılar istatistiksel olarak anlamlı değildir. Öte yandan bağımsız değişkenlerden net kar için belirlenen ideal düzey sıfır (0) olarak saptanmış ve ilgili düzey değerinde istatistiksel olarak anlamlı çıkmamıştır. Bir diğer bağımsız değişken olan özsermaye karlılığı (OK) dört düzeyde incelenmiştir. Öz sermaye karlılığı düzey, 3 ve 4 gecikmeli değerlerde istatistiksel olarak anlamlı iken, 1 ve 2 gecikmelerde anlamlı çıkmamıştır. Son olarak faaliyet karlılığı bağımsız değişkeni 0 gecikmeli çıkmış ve mevcut dönem gecikmeli katsayıları istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bağlamda uzun dönem katsayıları öz sermaye karlılığı (OK) ve faaliyet karlılığı (FK) için yorumlanabilir.

Albaraka Türk’ün öz sermaye karlılığı uzun dönemde hisse senedi fiyatını etkilemektedir. Yani cari dönemde öz sermaye karlılığındaki artış hisse senedi fiyatını anlamlı bir şekilde artırmakta iken, öz sermaye karlılığı bir ve iki dönem gecikmeli olarak değerlendirildiğinde hisse senedi fiyatı düşmekte ve fakat bu düşüş anlamlı değildir. Ayrıca öz sermaye karlılığı 3 dönem gecikmeli dikkate alındığında hisse senedi fiyatı anlamlı şekilde artmakta iken, 4 dönem gecikme ile dikkate alındığında anlamlı şekilde azalma meydana gelmektedir. Son olarak düzey dönemde dikkate alınan faaliyet karlılığındaki bir birimlik değişim cari dönemde hisse senedinde anlamlı bir artışa yol açmaktadır. Net karın ise mevcut dönem olarak dikkate alındığında herhangi bir anlamlı etkisinin olmadığı gözlenmektedir.

Kısa dönem etkilere bakıldığında, cari dönemde öz sermaye karlılığının pozitif ve anlamlı etkisi gözlenirken, 1 ve 2 dönem gecikmeli etkisi pozitif olsa da anlamlı değildir. Öte yandan 3 dönem gecikmeli etkisi pozitif ve anlamlıdır. Yani öz sermaye karlılığındaki bir birimlik değişim cari dönemde 2.440 birim artışa, bir dönem gecikmeli olduğunda 0.800’lük artışa, iki dönem gecikmeli olduğunda 0.354’lük artışa (fakat istatistiksel olarak anlamlı değil), üç dönem gecikmeli olduğunda 4.436 birim anlamlı bir artışa yol açmaktadır. Bununla birlikte net karın kısa ve uzun dönemde herhangi bir etkisi gözlenmektedir. Faaliyet karlılığının ise düzey değerinde anlamlı bir etkisi olduğu gözlenmektedir. Kısa ve uzun dönemde sonuçları karşılaştırdığımızda, öz sermaye karlılığının düzey, 3 gecikmede pozitif yönde, 4 gecikmede negatif yönde anlamlı bir etkisi varken, kısa dönemde düzey ve 3 dönem gecikmeli etkisi anlamlı ve pozitif yönde iken 1 ve 2 dönem gecikmede

anlamalı değildir. Ayrıca faaliyet karlılığı ve net kar kısa ve uzun dönem açısından farklılık göstermemektedir. Son olarak modelin COINTEQ (ECM) değeri %1 düzeyinde anlamlı ve R^2 değeri %53.87, Durbin-Watson değeri 1.9584'tür.

Hata düzeltme mekanizması, kısa vadeli dengesizlikten uzun vadeli dengeye ayarlama hızını ortaya koymakta ve değişken katsayısının negatif ve anlamlı olması hedeflenmektedir. Bu bağlamda Tablo 8'deki PMG tahmincisine ait ECM skoru negatif (-0.0594) ve anlamlıdır. ECM katsayısı PMG tahmincisi için dengeye doğru ayarlama hızı -0.9244 olarak saptanmıştır. Bu sonuç kısa dönemde meydana gelen dengesizliğin yaklaşık %5.94'ünün bir sonraki dönemde düzeltilerek uzun dönemde dengeye ulaştığı anlamına gelmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada 2009-2023 yıllarına ait çeyrek dönemlik finansal göstergelerden yararlanarak kısa ve uzun vadede bankacılık sektöründe yer alan katılım ve geleneksel banka örnekleri üzerinden hisse senedi fiyatının etkenleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmada yer alan bağımsız değişkenler net kar, öz sermaye karlılığı ve faaliyet karlılığı değişkenleri iken bağımlı değişken hisse senedi fiyatından oluşmaktadır. Finansal performans göstergelerinden olan net kar, öz sermaye karlılığı ve faaliyet karlılığı en önemli finansal rasyonel göstergelerdir. Bu değişkenlerin birlikte kısa ve uzun dönemde şirketlerin hisse fiyatları üzerinde nasıl etkili olduğunu saptamak çalışmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır. Özelde ise bankacılık sektöründe yer alan köklü şirketlerden İş bankası ve son dönemlerde önemi ve potansiyeli artarak devam eden katılım bankalarını temsil etmesi açısından Albaraka Türk bankasının verileri üzerinden şirketlerin hisse senedi fiyatına etki eden değişkenler ARDL modelleri ile tespit edilmiştir. Oluşturulan ARDL modeli sonucunda ideal çözümlenmenin İş bankası için (3, 4, 0, 1) olduğu gözlenmiştir.

Araştırma sonuçlarına bakıldığında geleneksel bankaları temsilen alınan İş bankası örneğinde, hisse senedini etkileyen değişkenlerin kısa ve uzun dönem ilişkisinin varlığı saptanmıştır. Yani İş bankasına ait net kar, öz sermaye karlılığı ve faaliyet karlılıklarının hisse fiyatlarına kısa ve uzun dönemde anlamlı yansıdığı saptanmıştır. Özellikle net karın uzun dönemde tek dönemlerde pozitif çift dönemlerde negatif etkiye sahip olduğu ve bütün düzeylerde anlamlı etkinin var olduğu saptanmıştır. Kısa dönemde de benzer sonuçlar bulursa da en önemli ayrışım, bu etkilerden sadece 2 dönem gecikmeli etkinin anlamlı olmadığı gözlenmesidir. Hisse senedi fiyatını etkilemesi beklenen diğer değişkenlerden faaliyet karlılığı düzey döneminde pozitif etkiye sahipken, 1 dönem gecikmeli negatif etkiye sahiptir. Aynı değişken kısa dönemde ise, düzey döneminde anlamlı ve pozitifdir. Bir diğer bağımsız değişken olan öz sermaye karlılığı ise, uzun ve kısa dönemde herhangi bir etkiye sahip değildir. Bu sonuçlar net kar, faaliyet karlılığı ve öz sermaye karlılığı gibi temel karlılık oranlarının hisse fiyatına anlamlı etki ettiğini saptayan sonuçlarla tutarlıdır (Kaya ve Öztürk, 2015; Şişman, vd., 2020).

Albaraka Türk bankasına ait sonuçlar incelendiğinde ise, en önemli bağımsız değişken olarak öz sermaye karlılığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum geleneksel banka ile katılım bankasının teorik olarak temel farklarından birine de işaret etmektedir. Öz sermaye karlılığındaki değişimler düzey, 3 ve 4 dönem gecikmelerde hisse senedi üzerinde anlamlı etkiye sahiptir. Ayrıca düzey ve 3 dönemde bu etki pozitif yönde iken 4 dönem gecikmede negatif yöndedir. Öte yandan 1 ve 2 dönem gecikmede öz sermaye karlılığının hisse senedi fiyatına anlamlı bir etkisi gözlenmemiştir. Kısa dönemde bakıldığında ise, bu etki düzeyde ve 3 dönem gecikmede pozitif şekilde anlamlıdır. Bu da uzun ve kısa dönemde benzer sonuçlara işaret etmektedir. Her ne kadar F istatistiği uzun dönem ilişkisinin olup olmadığı konusunda kararsız kalmamıza neden olsa da, F değerinin üst sınırı geçmeye çok yakın olması nedeniyle ve değişkenler arasındaki anlamlı ilişkiler hasebiyle sonuçlar kayda değerdir. Ayrıca bu durum gözlem sayısının görece azlığından ya da şirkete ait değişkenlerin veri kaybının görece fazla olmasından kaynaklı olabilir. Uzun dönem ilişkileri incelediğimiz bir bağla değişken faaliyet karlılığının ise, düzey değerinde anlamlı ve pozitif etkisi saptanmıştır. Bu değişken içinde kısa ve uzun dönemde benzer sonuçlar çıkmıştır. Son olarak net karın uzun ve kısa dönemde düzey olarak modele dahil edildiği ve herhangi bir anlamlı etkisinin olmadığı gözlenmiştir.

Genel olarak geleneksel bankalardan ve katılım bankalarından kökü iki şirketin BIST 100'deki değişimleri finansal göstergeleri ve hisse senedi fiyatının son 15 yıldaki çeyreklik verileri ile değerlendirilmesi sonucundan katılım ve geleneksel bankacılığın temel finansal göstergelerinde hisse fiyatlarına etki eden değişkenlerin farklılaşabileceği saptanmıştır. Serilerin durağanlığının göz ardı edilebildiği, daha esnek analiz olanakları sağlayan, görece az gözlemlenerek analize imkân sağlayan ve serilerin orijinal haliyle incelenmesine olanak sağlayan ARDL modeli kullanılarak bu iki bankanın en önemli finansal göstergelerinin benzer olmadığını gözlemledik. Geleneksel bankalar için hisse fiyatlarında net karın çok daha ehemmiyetli olduğu kısa ve uzun dönem ilişkileri ile ortaya konmuştur. Buna mukabil katılım bankalarının en önemli hisse belirleyicinin öz sermaye karlılığı olduğu kısa ve uzun dönemde ortaya çıkmıştır. Bu Aydemir, Kadioğlu ve Övenç (2022)'in katılım bankalarının geleneksel bankalardan daha fazla özsermaye karlılığına sahip olduğunu gösteren bulgularıyla örtüşmektedir. Benzer şekilde Canbaz ve Dur (2019) katılım bankalarının geleneksel bankalara göre aktif karlılığı ve öz kaynak karlılığının daha iyi olduğunu saptadığı çalışma ile de tutarlıdır. Bu sonuçlar gelecek çalışmalar ve değişkenlerin daha uzun dönemde daha farklı değişkenlerle sınanacağı araştırmalara bakış açısı sunabilir. Ayrıca katılım ve geleneksel bankaların hem uygulamacıları hem de bu bankaların yatırımcıları, müşterileri açısından da kayda değer fikir üretebilir. Çalışma belirli bir dönemdeki belirli şirketlerin belirli finansal göstergelerini kapsamaktadır. Bu bağlamda gelecek çalışmalar sektörün tamamını kapsayan daha detaylı bir kıyaslama yapabilir. Çalışmanın en temel sınırlılığı bütün katılım ve geleneksel bankaların birlikte mali durumunun kıyaslanmasına olanak sağlamamasıdır. Bu bağlamda genellenebilirlik açısından sınırlıdır.

Kaynaklar

- Aslantaş, M. F., Yılmaz, T. ve Çapanoğlu, M. F. (2024). Finansal istikrarsızlığın kamu bankalarının istikrarına etkisi: Bir PMG/ARDL Panel Yaklaşımı. *Sosyoekonomi*, 32(59), 297-324.
- Assefa T. A., Esqueda, O. A. and Mollick A. V. (2017). Stock returns and interest rates around the world: a panel data approach. *J Econ Bus* 89, 20–35.
- Aydemir, R., Kadioğlu, M. K., ve Övenç, G. (2022). Türkiye'deki konvansiyonel ve katılım bankacılığının karşılaştırmalı analizi: Ücret ve komisyon gelirleri, mevduat faizleri ve kârlılık. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 8(1), 78-105.
- Bahmani-Oskooee, M. M. and Goswami, G. G. (2003). A disaggregated approach to test the J-Curve phenomenon: Japan versus her major trading partners. *Journal of Economics and Finance*, 27(1), 102-113.
- Canbaz, M., ve Dur, S. (2019). Katılım Bankalarının Performansının Konvansiyonel Bankalar İle Karşılaştırılması: 2008 Kriz Dönemi Örneği.
- Coronado, M., Corzo, M. T., and Lazcano, L. (2012). A Case for Europe: the relationship between sovereign cds and stock indexes. *Frontiers in Finance And Economics*, 9(2), 32-63, Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2190408
- Engle R. F. ve Granger C. W. J. (1987). Co-Integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Erdoğan, S., ve Bozkurt, H. (2008). Türkiye'de yaşam beklentisi-ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL modeli ile bir analiz. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 3(1), 25-38.
- Evin, C. S. (2007). *Türkiye'de finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: Nedensellik analizi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.144, İzmir.
- Gülmez, A. (2015). Türkiye'de dış finansman kaynakları ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 139-152.

- Güloğlu, B. (2009). Doğrusal zaman serileri analizi yayınlanmamış ders notları, Pamukkale Üniversitesi, Ekonomi Yaz Seminerleri.
- Güngör, B. ve Kaygın, C. Y. (2015). Dinamik panel veri analizi ile hisse senedi fiyatını etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(9), 150-167, Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/profile/Ceyda-Yerdelen-Kaygin/publication/277612474>
- Gürsoy, A. (2019). Makroekonomik değişkenlerin hisse senedi getirilerine etkisi: Bankacılık sektörü örneği. *Ekonomi ve Finansal Araştırmaları Dergisi*, 1(1-2), 1-25.
- Kahyaoğlu, H. ve Duygulu, A. A. (2005). Finansal varlıkların fiyatlarındaki değişme – parasal büyüklükler etkileşimi. *DEÜ İİBF Dergisi*, 20(1), 71-72.
- Kaya, A., ve Öztürk, M. (2015). Muhasebe kârları ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişki: BIST firmaları üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (67).
- Korkmaz, T., Uygurtürk, H., Gökbulut, R. ve Güğerçin, G. (2008). imkb’de işlem gören çimento işletmelerinin varlık performansına etki eden finansal faktörlerin belirlenmesi üzerine bir araştırma. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(2), 565-587.
- Kumar, S. (2019). Asymmetric impact of oil prices on exchange rate and stock prices. *The Quarterly Review of Economics And Finance*, 72, 41-51.
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990.
- Özkul, G. ve Akgüneş, A. O. (2015). Makro ekonomik faktörlerin bankacılık sektörü getirileri üzerine etkisi: Borsa İstanbul örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 272-298, Erişim adresi: <https://isarder.org/index.php/isarder/article/view/280>
- Pesaran H.M., Shin, Y. and Smith, R. P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94(446), 621-634.
- Pesaran, M., and Y. Shin. (1997). An autoregressive distributed-lag modelling approach to cointegration analysis. *Econometrics And Economic Theory in The 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium*. Cambridge: Cambridge University Press 31: 371–413. doi:10.1017/CCOL0521633230.011.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., and Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationship. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), s. 289-326.
- Polat M. ve Olgun S. (2020). BIST endekslerinde portföy çeşitlendirmesi: Ortalamada ve varyansta nedensellik analizi. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 204-216.
- Saleem, F., Zafar, L. and Rafique, B. (2013). Long run relationship between inflation and stock return: Evidence from Pakistan. *Academic Research International*, 4(2), 407–415. Retrieved from [http://www.savap.org.pk/journals/ARInt/Vol.4\(2\)/2013\(4.2-42\).pdf](http://www.savap.org.pk/journals/ARInt/Vol.4(2)/2013(4.2-42).pdf)
- Sim, K., Liu, G., Gopalkrishnan, V. and Li, J. (2011). A Case study on financial ratios via cross-graph quasi-bicliques. *Information Sciences*, 181, 201–216.
- Šimáková, J. (2017). The impact of exchange rate movements on firm value in viseg- rad countries. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brun- Ensis*, Mendel University in Brno, 65(6), 2105-2111.
- Sizer, L. (2022). Alternatif yatırım araçları ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişki: NARDL Yaklaşımı, Yılmaz, Y. (Ed.), *Para ve Sermaye Piyasası Araştırmaları*, Orion Akademi, Ankara, 1-37.

- Şişman, M. E., Çömlekçi, İ. ve Şahin Ö. (2020). Hisse senedi fiyatını etkileyen işletme düzeyindeki faktörler: Borsa İstanbul'da bir uygulama. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 6(11), 88-107, Erişim adresi: <http://acikerisim.nku.edu.tr:8080/xmlui/handle/20.500.11776/1882>
- Topcu, M. (2023). Hisse senedi getirilerinin belirleyicileri: BİST bankacılık sektörü üzerine bir inceleme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 1659-1684. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1251600>
- Yılcı, V., ve Özcan, V. (2010). Yapısal kırılmalar altında Türkiye için savunma harcamaları ile GSMH arasındaki ilişkinin analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi Journal of Economics & Administrative Sciences (JEAS)*, 11(1), 21-33.
- Yılmaz, C. (2023). Petrol rezervi bulunduğuna yönelik haberin Borsa İstanbul ulaştırma ve depolama sektöründeki şirketlerin hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisi. *Kapanaltı Dergisi*, (4), 122-141.
- Yılmaz, İ. (2024). Şirketlerin performans analizinde finansal tabloların kullanılması: Borsa İstanbul taş ve toprak sektöründe bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, 71, 275- 294. <https://doi.org/10.55322/mdbakis.1359380>
- Yurttaçıkılmaz, Z. Ç. (2012). Döviz kuru ve enflasyonun hisse senedi getirileri üzerindeki etkisi. *Ekev Akademi Dergisi*, 16(51), 393-410.